TOFİQ MUSTAFAZADƏ

QUBA XANLIĞI

Bakı, Elm 2005

TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

A.A. BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

MUSTAFAZADƏ TOFİQ

Tarix elmləri doktoru, professor

QUBA XANLIĞI

Bakı, Elm – 2005

Kitabı bütün ömrü boyu Quba xanlığının istiqlaliyyətini qorumaq uğrunda döyüşmüş Şeyxəli xanın xatirəsinə həsr edirəm.

Müəllif.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 28 aprel 2002-ci il tarixli qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: tar.e.d.prof. V.Z.Piriyev.

Mustafazadə Tofiq. Quba xanlığı. Bakı, Elm; 2005, 480 səh. + 1 xəritə.

İSBN 5-8066-1747-5

Kitab XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş xırda feodal dövlətlərindən birinin – Azərbaycan xanlıqları sistemində çox mühüm mövqeyə malik Quba xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. Müəllif uzun illərlə Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə arxivlərindən topladığı materiallar, habelə tarixi mənbələrdən əldə etdiyi faktlar əsasında Quba xanlığının ərazisi, təsərrüfat həyatı, xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi münasibətlər, dövlət idarəçiliyi, hərbi iş haqqında, Fətəli xanın və onun xələfi Şeyxəli xanın daxili və xarici siyasəti haqqında məlumat vermişdir.

Kitab tarixçi alimlər, tələbələr və ümumiyyətlə tarixlə maraqlananlar üçün faydalı ola bilər.

0503020907
655(07)-2005

Kitabın sponsoru: MÜBARİZ MƏMMƏDOV

© Elm nəşriyyatı, 2005

GİRİŞ

1747-ci ildə Nadir şah Əfşar əyanlarının sui-qəsdi nəticəsində həlak olub, dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda 20 müstəqil və yarımmüstəqil xanlıq – kiçik dövlət qurumları yaranmışdı. Xanlıqlar XIX əsrin əvvəllərinə, yəni Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunanadək müstəqilliyini qorumuş, bir hissəsi bundan sonra da hələ bir müddət Rusiyadan və İrandan asılı halda öz mövcudluqlarını saxlamışdır. Xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixinin ən çətin, mürəkkəb və həm də ən maraqlı dövrlərindən olmuşdur. Buna görə də bu gün Azərbaycan xanlıqlarının tarixini öyrənmək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu dövr həm də Azərbaycan dövlətçilik tarixində özünəməxsus səhifə təşkil edir. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşub, dövlətimiz gündən-günə möhkəmləndiyi məsul bir dövrdə dövlətçilik tarixinin bütün səhifələrinin, o cümlədən xanlıqlar səhifəsinin öyrənilməsinin zəruriliyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Xanlıqların tarixini öyrənməklə biz yalnız dövlətçilik tariximizin öyrənilməsində mövcud olan boşluqlardan birini doldurmuruq, həm də dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsinə müəyyən xidmət göstərmiş oluruq.

O dövrdə Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqlar arasında öz gücünə və siyasi roluna görə Quba xanlığı özünəməxsus yer tutmuşdur. Buna görə də biz bu xanlığın tarixini özümüzə tədqiqat mövzusu seçmişik.

Qeyd edək ki, Quba xanlığının tarixi hələ XIX əsrdən tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdtr XIX əsr Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində, xüsusən də A.A. Bakıxanovun «Gülüstani İrəm» əsərində mötəbər mənbələrdən alınaraq, tutuşdurulub, dəqiqləşdirilmiş xeyli dəyərli material vardır. A. Bakıxanovun əsərində Şeyxəli xanın rus işğalçılarına qarşı mübarizəsini təsvir edən hissələri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Hələ XIX əsrin ortalarında İsgəndər bəy Hacınski isə Fətəli xana ayrıca əsər həsr etmişdir. Onun əsəri ilk dəfə 1847-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan «Kavkaz» qəzetinin 48-49-cu nömrələrində çap edilmişdir. İ.Hacinski Qafqaz canişininin dəftərxanasında tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır. 1959-cu ildə Azərb. EA Tarix İnstitutunun əməkdaşı F.Babayev İ.Hacinskinin əsərini Azərbaycan dilinə çevirmiş, həm azərbaycanca, həm də rusca nəşr etdirmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan tarixi müstəqil tədqiqat obyektinə yalnız Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra çevrilmişdir. XX əsrin 20-ci illərində Y. Paxomov və V. Sısoyevin Azərbaycan tarixinə aid ümumiləşdirilmiş əsərləri nəşr olunur. Təbii ki, Azərbaycan tarixininn bütün dövrlərini əhatə edən bu əsərlərdə ayrı-ayrı dövrlər çox qısa, səthi işıqlandırılırdı.

XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixi məsələlərinin ciddi elmi tədqiqinə yalnız keçən əsrin 40-cı illərindən başlanmışdır. Bu sahədə 1948-ci ildə Bakıda V.N. Leviatovun «XVIII əsrdə Azərbaycan tarixindən xülasələr» əsərinin nəşr olunması irəliyə doğru mühüm addım idi. Müəllif XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi quruluşunu tədqiq etmiş, Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Quba xanlığının XVIII əsrin II yarısındakı siyasi tarixini, Rusiya və İranın Azərbaycan uğrunda mübarizəsini işıqlandırmışdır.

50-ci illərin sonu – 60-cı illərdən öyrəndiyimiz problemin ciddi tədqiqinə başlanmışdır. Görkəmli tarixçi H. Abdullayev 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında XVIII əsrin 60-80-ci illərində Quba xanlığı və onun Rusiya ilə münasibətlərini tədqiq etmiişdir. 1965-ci ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan XVIII əsrdə və onun Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətləri» adlı iri həcmli digər əsərində H. Abdullayev XVIII əsrin ikinci yarısında ölkənin iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyətini, Rusiyanın siyasətində tutduğu yeri ətraflı tədqiq etmişdir. Ancaq dövrün diqtəsindən kənara çıxa bilməyən müəllif Rusiyanın Azərbaycandakı işğalçılıq siyasətinə bəraət qazandırmaq mövqeyi tutur. H. Abdullayev ikinci əsərində də başlıca diqqətini Quba

xanlığı və onun Rusiya ilə münasibətlərinə vermiş, digər xanlıqlar və onların Rusiya ilə münasibətlərini nəzərdən qaçırmışdır.

İstedadlı alim Ş. Fərzəlibəylinin 2000-ci ildə çıxmış «Quba tarixi» adlı əsərində Quba xanlığının tarixinə xeyli yer verilmişdir. Müəllif xüsusi olaraq Quba xanlığının tarixini tədqiq etmək vəzifəsini qarşısına qoymadığından bir çox məsələlərin işıqlandırılmasında təfərrüata varmayaraq, aidiyyatı olan mənbələrin bir hissəsindən – Rusiya arxivlərində saxlanan sənədlərdən istifadə etməsə də onun xanlıq tarixinə yeni yanaşma metodu, cəsarətli mülahizələri diqqəti cəlb edir. S.İbişovun bu yaxınlarda çap olunmuş əsərində Quba xanlığının əhali tarixi öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, mövzuya dair ədəbiyyatın qısa təhlilindən aydın olur ki, Quba xanlığının tarixi indiyədək bütövlükdə tədqiq olunmamış, xüsusən də XVIII əsrin 80-ci illərindən sonrakı tarixi demək olar ki, diqqətdən kənarda qalmışdır. Eyni zamanda xanlığın tarixi ilə bağlı bir sıra kitablarda müəyyən yanlışlıqlara və diqqətsizliklərə rast gəlinir. Bütün bunlar Quba xanlığının tarixini yenidən, həm də kompleks şəkildə tədqiq etməyi zəruri edir. Məhz həmin zərurəti nəzərə alaraq biz Quba xanlığının tarixini yeni arxiv sənədlərini tədqiqata cəlb etməklə və tarixçilərimizin xanlıqlar tarixi üzrə tədqiqatlarından bəhrələnməklə kompleks şəkildə öyrənməyə cəhd etdik. Qeyd edək ki, Azərbaycan xanlıqlarının tarixi üzrə bir və ya bir neçə yığcam mənbə yoxdur. Onların tarixini müxtəlif səpkili mənbələrdən faktları bir yerə toplamaqla bərpa etmək mümkündür.

Problemi tədqiq etmək üçün ən başlıca mənbələr nəşr olunmamış arxiv sənədləridir. Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivinin (Российский Государственный Военно-Исторический Архив-qısası РГВИА) 52 saylı (Potyomkin) və Hərbi Elmi Arxiv (Военно – Ученый Архив-qısası ВУА), Dövlət Qədim Aktlar Arxivinin (Российский Государственный Архив Древних Актов - qısası РГАДА) Kommers-kollegiya (276

saylı), habelə 15, 18, 19, 23, 25 №-li fondlarında, Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdindəki Rusiya İmperiyasının Xarici Siyasət Arxivinin (Архив Внешней Политики России-qısası АВПРИ) 77 saylı Rusiyanın İranla münasibətləri və 89 saylı (Rusiyanın Türkiyə münasibətləri) adlı fondlarında, Rusiya EA Arxivinin Sankt-Peterburq filialının (Санкт-Петербургский филиал Архива РАН-qısası ПФАРАН) 3, 99-cu fondlarında Quba xanlığının tarixinə dair çox qiymətli materiallar vardır. Bunların içərisində 1780-1781-ci illərdə rus generalı A. Suvorovun casusları tərəfindən Azərbaycan xanlıqları haqqında toplanmış məlumatlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gürcüstandakı Rusiya nümayəndəliyi, ilk növbədə Stepan Burnaşov da Azərbaycan, xüsusilə Quba xanlığı haqqında çoxlu məlumat toplamışdır. 1796-cı ildə Zubovun yürüşünə aid sənədləri də qeyd etmək lazımdır.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda olmuş Rusiya elm xadimləri və səyyahlarının əsərlərində Azərbaycanın tarixinə aid qiymətli məlumatlara rast gəlmək olur. II Yekaterinanın göstərişi ilə professor S.Q. Qmelin Dağıstan və Azərbaycanda olmuş, bu yerlərin iqtisadiyyatı, siyasi vəziyyəti, mədəniyyəti, təbiəti haqqında dəyərli məlumatları toplamışdır. Qmelin özü həlak olsa da əsəri 1785-ci ildə Peterburqda nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə bizi maraqlandıran mövzu üzrə xeyli qiymətli fakt və materiallara rast gəlmək mümkündür.

Biz Quba xanlığı əsərinə əlavə kimi bir çox arxiv sənədlərini də ilk dəfə nəşr edirik. Oxucular və tədqiqatçılar həmin sənədlərlə tanışlıqdan müxtəlif məsələlərlə bağlı məlumatlar tapa bilərlər.

Sonda Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun mərhum direktoru – **akademik İ.H.Əliyevin** kitabın yazılması zamanı elmi-təşkilati işlərdə böyük yardım göstərdiyini xüsusi qeyd etməyi özümüzə borc bilirik.

I FƏSİL. QUBA XANLIĞININ YARANMASI, ƏRAZİSİ, ƏHALİSİ VƏ İQTİSADİYYATI

Quba xanlığının yaranması

Quba xanlığı yarımmüstəqil inzibati vahid – «ölkə» kimi hələ XVII yüzilliyin son rübündə mövcud olmuşdur. O zamanlar Salyan və Gülhan da bu əraziyə daxil idi (Петрушевский (1948), 140). Birinci Quba xanı 1689-cu ildə vəfat etmiş Hüseyn xan olmuşdur. Quba xanları böyük hüquqlara malik idilər.

A. Bakıxanovun yazdığına görə şah II Abbasın və onun oğlu II Səfinin (Süleyman şah) dövründə Dağıstan hakimlərindən Qaytaq Usmisinə pulla məvaciblə yanaşı Şirvandakı bir sıra kəndlərin gəlirləri və idarəçiliyi də verilmişdi. O zaman Qaytaq usmisinin nəsli iki xəttə bölünürdü.

Böyük xətt Məcalisdə, kiçiyi isə Yengikənddə yaşayırdı. Növbə ilə gah bir, gah da o biri qolun nümayəndəsi usmi vəzifəsini tuturdu.

Təxminən elə bu vaxtlarda iki qolun arasında ixtilaf düşür. Yengikənddəki qol Məcalisə basqın edir və az yaşlı Hüseyn istisna olmaqla buradakı qolun bütün kişi üzvlərini qırır. Ayda bəy adlı birisi Hüseyni xilas edib Tarki şamxalının yanına aparır. Yetkinlik yaşına çatanda Hüseyn İrana gedir, yolüstü bir müddətə Salyanın Rudbar kəndində yerli qazının yanında qalır və onun qızı ilə evlənir. Həmin qadından Hüseynin bir qızı olmuşdur (Бакиханов, 121,122)

İsfahana gələn Hüseyn bəy uzun müddət şahın qəbuluna düşə bilməmiş, burada Hüseyn Qacar tayfasından varlı bir əyanın qızı Zöhrə xanımla evlənmişdir. Bu nikahdan gələcək Əhməd xan doğulmuşdur. Öz arvadının vasitəçiliyi ilə Hüseyni şah da tanımışdır. Şah Hüseynin igidliyini və böyük qabiliyyətini qiymətləndirib, onu Quba və Gülhanın xanı təyin etmişdir (Бакиханов, 122). İranda olarkən Hüseyn xan şiə məzhəbini qəbul etmişdir.

A.A. Bakıxanov Hüseyn xanın Xudat qalasını tikdirdiyini yazır. 1689-cu ildə Hüseyn xan Qaytağa yürüş etmiş və irsi usmi mülkü Başlını ələ keçirmişdi. Lakin o zamankı usmi Əli Sultan müxtəlif dağlı xalqlarından 30 minə qədər döyüşçü toplayıb tezliklə Hüseyni Qubaya tərəf sıxışdırmışdı. Hüseyn xan Qubada vəfat etmişdir (Бакиханов, 122-123).

XVII yüzilliyin axırlarına yaxın Hüseyn xanın oğlu Əhməd xan qubalıların və Qaytaqdakı tərəfdarlarının köməyi ilə Başlını tutur və özünü usmi elan edir. Bir müddət sonra Ulubəy usminin oğlu Əhməd xan qoşun toplayıb Başlını və Qaytağın bir hissəsini tutdu. Qubalı Əhməd xan Məcalisə çəkildi, lakin burada düşmənlərinin fitvası ilə öz nökərlərindən biri tərəfindən öldürüldü. Beləliklə usmi Ulubəyin oğlu Əhməd xan bütün Qaytaqa yiyələndi (Бакиханов, 123).

XVIII əsrin birinci onilliyində ölmüş Əhməd xanı hakimiyyətdə azyaşlı oğlu Sultan Əhməd xan əvəz edir.

Tarixi ədəbiyyatda hesab olunur ki, əvvəllər Quba xanlarının iqamətgahı Xudat olmuşdur. XVIII əsr rus müəllifi M. Çulkova görə Xudat xeyli əhaliyə malik şəhər olmuşdur (Чулков, II c., II kit., 493). Digər məlumatlara görə Xudat qəsəbə idi və orada birinci Quba xanı Hüseyn tərəfindən qala tikilmişdir (Петрушевский (1940), 40). A. Bakıxanov yazır ki, üsyan qaldıraraq Şirvanda İran ağalığını ləğv etmiş Hacı Davud Xudatı zəbt etmiş və bu zaman qaynatası Hacı Qəribin və qardaşı oğlu (ola bilsin bacısı oğlu) Nəzirin təhriki ilə Sultan Əhməd xan öz yaxın adamları ilə birlikdə öldürülmüşdür (Бакиханов, 102; Abdullaev (1965), 191). Digər mənbələr də Sultan Əhmədin öz qaynatası tərəfindən və yaxud onun təhriki ilə öldürüldüyünü təsdiq edirlər (Бутков, I his., 9). Bu hadisə 1718-ci ildə baş vermişdir. Tərəfdarları xanın kiçik yaşlı oğlu Hüseynəlini xilas edərək Samurun yuxarı axarında yerləşən Tahircar kəndinə (Bakıxanova görə Axtıya) aparmışlar (РГВИА, ф. ВУА, iş 18474, v. 48; Бакиханов, 102; Абдуллаев (1965), 191).

Feodal – ara mübarizəsi və xarici basqınlar iqamətgahı Xudat kimi açıq, çətin müdafiə olunan yerdən təbii müdafiə imkanı olan yerə keçirməyi zəruri etdi. Xanlıq mərkəzinin Xudatdan Qubaya köçürülməsi müxtəlif mənbələrdə ayrı-ayrı cür göstərilmişdir. 1847-ci ilin «Kafkazskiy kalendar» məcmuəsində çap olunmuş bir qeydə görə bu hadisə 1747-ci ildə baş vermişdir (Кавказский календарь на 1847г., 57; Абдуллаев (1965), 192). A. Bakıxanovun əsərindən xan iqamətgahının Xudatdan Qubaya 1748-ci ildə köçürülməsi haqqında fikir yaranır (Бакиханов, 127; Абдуллаев (1965), 192). İ. Petruşevski isə xanlıq mərkəzinin Xudatdan Qubaya 1735-ci ildə köçürüldüyünü yazır (Петрушевский (1948), 40; Абдуллаев (1965), 192).

Tarixi ədəbiyyatda kök salmış fikrin əksinə olaraq Quba xanlarının ilk iqamətgahı heç də Xudat deyil Qubanın özü olmuşdur. 1716-1718-ci illərdə Rusiyadan İrana göndərilən A.P. Volınskinin səfirliyi geri dönərkən bu səfirliyin üzvü olan A. Lopuxin Şamaxıdan quru yolu ilə şimala hərəkət etmişdi. Lopuxin yolüstü 1718-ci ilin mart ayında Quba şəhərinə gəlmişdi. O, bu şəhərə böyük maraq göstərərək icmalının «Quba haqqında məlumat» adlı hissəsində şəhərdə 600 həyət olduğunu, əhalisinin olduqca sərbəst olub İran hakimiyyət orqanlarına tabe olmadıqlarını yazır. Lopuxin yazırdı ki, Quba xanları şah fərmanları ilə təyin olunsalar da şah öz təyinatında sərbəst deyildi, yalnız əvvəlki xanın varisini, yaxud heç olmazsa qohumunu bu vəzifəyə təsdiq edə bilərdi. Hər hansı digər şəxs bu vəzifəyə təyin olunsaydı yerli əhali tərəfindən qəbul olunmazdı. Onun sonrakı məlumatından aydın olur ki, o zaman Qubanın düşməndən qorunması üçün müdafiə istehkamları yox idi. Lopuxin yazır: «İndiki Sultan Əhməd irsi olaraq hakimiyyətə yetişmişdir. Onun 14 yaşı vardır. Hakimiyyəti altında başqa şəhər yoxdur, kəndlərinin də sayı azdır. Onun yanında döyüşə hazır vəziyyətdə 500 döyüşçü var» (Лопухин, 7). Əgər lap əvvəl Xudat mərkəz olsaydı xanlıq Xudat xanlığı adlandırılardı. Digər tərəfdən

Lopuxin açıqca yazır ki, xanlıqda Qubadan savayı digər şəhər yox idi. Ehtimal ki, Xudat xanın iqamətgahına (daha doğrusu müvəqqəti yaşayış yerinə) XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində çevrilmişdir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1720-ci ilə yaxın qubalı Sultan Əhməd xan öldürülmüş, xanlığın ərazisi Hacı Davudun hakimiyyəti altına keçmişdi. 1722-ci ildə rus qoşunlarının Xəzərboyu əyalətlərə yürüşü zamanı Quba xanlığının ilk növbədə dənizə yaxın hissəsi, o cümlədən Xudat ruslar tərəfindən tutulmuşdu. Qubanın özü də daxil olmaqla dağlıq və dağətəyi rayonlar, o cümlədən Quba isə bir müddət hələ Hacı Davudun hakimiyyəti altında qalmışdı. Yəqin ki, məhz buna görə tərəfdarları dağlarda gizlədilən azyaşlı Hüseynəli xanı rusların nəzarəti altında olan Xudata gətirmiş, Rusiyanın himayəsinə keçmək yolu ilə xanlığı bərpa etmək istəmişlər.

1726-cı ilin sonu – 1727-ci ilin əvvəllərində Quba xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil olur və 1718-ci ildə öldürülmüş Sultan Əhməd xanın kiçik yaşlı oğlu Hüseynəli Quba xanı elan edilir. Qeyd edək ki, görkəmli Azərbaycan tarixçisi H.B. Abdullayev Quba xanlığının 1722-ci ildə Rusiyaya birləşdirildiyini, Hüseynəlinin I Pyotrun özü tərəfindən xan elan olunduğunu yazır (Абдуллаев, 79). Lakin ilk mənbələrlə yaxından tanışlıq bu fikri təkzib edir. Belə ki, H.B. Abdullayev öz fikrini təsdiq etmək üçün XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş rus alim və səyyahı, S.Q. Qmelinə və XVIII əsrin ikinci yarısında Quba xanı olmuş Fətəli xanın rus sarayına yazdığı məktuba və habelə Fətəli xanın rus konsulluğunun məmuru Matveyevlə şifahi söhbətinə istinad edir. Ancaq tədqiqatçı bu zaman unudur ki, Fətəli xan və onun elçisi Quba xanlarının hakimiyyətinin legitimliyini göstərmək xatirinə Hüseynəlinin Quba xanlığına təyin olunmasını qəsdən I Pyotr kimi tarixi şəxsiyyətlə bağlaya bilərdilər. S.Q. Qmelinə gəlincə, o da öz məlumatını bu dairələrdən aldığından səhv edə bilərdi. Ola bilər ki, 1722-ci ildə I Pyotr Dərbənddə olarkən Hüseynəli bəy öz məiyyəti ilə onun yanına gəlmiş və Rusiya himayəsini

qəbul etmək istədiyini bildirmişdir (hərçənd bu barədə heç bir mötəbər məlumat yoxdur), ancaq bu zaman Quba xanlığı hələ rəsmən Rusiya himayəsinə qəbul olunmamış, Hüseynəli xan isə Quba xanı təyin edilməmişdir.

Hər halda mötəbər rəsmi mənbələrlə yaxından tanışlıq göstərir ki, Quba xanlığının Rusiya himayəsinə qəbul edilməsi və Hüseynəli xanın Quba xanı təyin edilməsi 1726-cı ilin sonu – 1727-ci ilin əvvəllərində olmuşdur. Belə ki, Rusiya İmperiyasının Xarici Siyasət Arxivində saxlanan bir rəsmi sənəddə deyilir ki, 1726-cı il oktyabrın 20-də Dərbəndə gəlmiş qubalı Hüseynəli bəy Rusiya himayəsini qəbul etdiyini bildirdi və sədaqət andı içdi. Andda deyilirdi: «mən, Quba xanının oğlu Hüseynəli bəy öz əqidəmlə şəriət qaydası ilə qurana and içirəm ki, imperatriçə əlahəzrətlərinin təbəəliyində olub, öz təbəələrimlə, canım və ruhumla və bütün pak vicdanımla imperatriçə əlahəzrətlərinin təbiətən və sadiq qulu kimi qulluq edəcək, ona və onun təbəələrinə qarşı heç bir zidd hərəkət etməyəcək və bütün Rusiya imperiyasına mən öz təbəələrimlə sədaqət və hər cür xeyirxahlıq göstərəcəyəm» (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1727-ci il, iş 9, v. 101). Quba hakimi nəinki həmişə sadiq olmağa and içirdi, hətta rus qoşunlarına düşmənə qarşı mübarizədə hər cür yardım etməyi, rus əsgərlərinə mənzil ayırmağı da öhdəsinə götürdü. Hüseynəli bəy Rusiyanın açıq və ya gizli düşmənləri ilə heç bir əlaqə saxlamamağa soz verirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1727-ci il, iş 9, v. 101 və a.ü).

1726-cı il dekabrın 21-də Peterburqda Ali Məxfi şurada Hüseynəli bəyin Rusiya himayəsinə qəbul edilməsi və onun Quba xanı kimi təsdiq olunması məsələsi nəzərdən keçirildi. Əgər Hüseynəli xanın torpaqları osmanlılarla bağlanmış müqaviləyə görə Rusiya zonasında qalarsa himayəyə qəbul edib ona xan rütbəsi vermək haqqında Xəzərsahili əyalətlərdəki rus qoşunlarının komandanı feldmarşal Dolqorukiyə fərman göndərildi (Протоколы, c. 56, 418). Sərhədlər müəyyənləşdirilərkən Quba xanlığının böyük hissəsi Rusiya tərəfində qaldı-

ğından, Hüseyəli xan Quba xanı kimi təsdiq olundu və xan azyaşlı olduğuna görə qəyyumlar ayrıldı. Əfrasiyab naib, Fərəməz isə nazir oldu (Гербер, 118). Eyni zamanda Quba xanlığının kəndxuda və ağsaqqalları Hüseynəli xana və Rusiya imperatriçəsinə sədaqət andı qəbul etdilər. Bəziləri - keçmiş xanın öldürülməsində müəyyən təqsiri olanlar əvvəlcə and içməkdən imtina etsələr də, bir qədər sonra sədaqət andı içdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1728-ci il, iş 14, v. 12; Бутков, I his., 97).

Hüseynəli xan Şah hakimiyyətinə zahiri itaət göstərirdi. Məhz belə bir siyasət nəticəsində, Nadirin Azərbaycana ilk yürüşü zamanı 1734-cü ildə şah Hüseynəli xanın idarəçiliyinə əlavə olaraq Salyanı da vermişdi, (Бутков, I his., 125) və beləliklə Salyan yenidən Quba ilə birləşdirilmişdi. Hətta Qaraqaytaq usmisinin mərhəmət diləyərək onun yanına göndərdiyi qızını da Nadir qubalı Hüseynəli xana ərə vermişdi (ancaq bir müddət sonra bu qadın ağlını itirdiyindən Hüseynəli xan onu boşayaraq usminin nəvəsi Əmir Həmzənin yanına göndərmişdi). (Бакиханов, 144). Bir il keçməmiş şah Salyanın idarəçiliyini Quba xanının səlahiyyətindən çıxarmışdı (Fərzəlibəyli, 42). Nadir şah Əfşarın hakimiyyətinin son illərində Azərbaycanda İran ağalığına qarşı xalq hərakatı geniş vüsət almışdı. Qubada da çıxışlar baş verirdi. 1735-ci ildə qubalıların bir hissəsi Nadir şaha qarşı qalxıb dağıstanlıları köməyə çağıraraq, Xudat qalasında Hüseynəli xanı mühasirəyə aldılar. Şamxal Xaspulad və Dərbənd qarnizonunun rəisi onun yardımına gəldilər və üsyançılar dəf olundular (Бакиханов, 146).

Xanlığın müstəqilləşməsi və öz ərazisini genişləndirməsi

Artıq 1742-ci ildən başlayaraq Şirvanda mütəmadi üsyanlar baş verir, Şəkidə İran hakimiyyəti sarsılmışdı. Təsadüfi deyil ki, 1747-ci ilin iyun ayında Nadir şah əyanların sui-qəsdi nəticəsində həlak olan kimi Azərbaycanın bütün ərazisində İran hakimiyyəti ləğv olundu. Lakin ölkənin ayrı-ayrı bölgələ-

rinin arasındakı iqtisadi əlaqələrin zəifliyi Azərbaycanda vahid müstəqil dövlət qurulması üçün zəmin yaratmırdı. Buna görə də Azərbaycanda 20-yə qədər xırda feodal dövlət qurumları-xanlıqlar təşəkkül tapdı. Bunlardan ən iriləri Qarabağ, İrəvan, Urmiya, Təbriz və Şəki xanlıqları idi. Nisbətən güclü xanlıqlardan biri də Quba xanlığı idi.

XVIII əsrin ortalarında bəzi məlumatlara görə Quba xanlığı 2600 həyəti olan 100 kənddən ibarət idi (Бутков, I his., 249; Абдуллаев (1965), 185). XIX əsrin əvvəllərində ərazisi 10.500 kvadrat verst idi (Обозрение, I his., 21). Şimalda Dərbənd və Qazıqumuq, qərbdə Şəki, cənubda Bakı və Şamaxı xanlıqları, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə olunurdu. P.Q.Butkovun 1796-cı ildə yazdığına görə Quba xanlığının ərazisi Şimaldan Cənuba 126 verstə qədər, şərqdən qərbə 84 verstə qədər uzanırdı (Бутков (Выдержки, 206)). Bəzi məlumatlara görə 76878 nəfər əhalisi var idi (Абдуллаев (1965), 110-111).

Quba xanlığı çox da iri olmayan, lakin hərbi cəhətdən güclü bir siyasi birlik idi. Nadir şahın Azərbaycana viranedici yürüşləri zamanı və feodal-ara mübarizəsinin gücləndiyi sonrakı illərdə Quba xanlığı digər Azərbaycan torpaqlarına nisbətən az zərər çəkmişdi. Çünki 1735-ci ildə Xəzərsahili vilayətlər Rusiya tərəfindən İrana güzəştə gedildikdən sonra Hüseynəli xan və digər hakimlər xanlığın qarət olunmasının qarşısını almaq və öz hakimiyyətlərini qorumaq üçün bir sıra tədbirlər görmüşdülər. Bundan başqa Quba xanlığında çoxlu əlçatmaz qalalar olduğundan, əhali lazım gəldiyi təqdirdə sığınacaq tapa bilirdi. Quba xanlığı ərazisində olan möhkəm qalalardan biri Bakıdan Dərbəndə gedən böyük yolun kənarında olan, hündür hasarla və xəndəklə əhatə olunmuş «Şəhərçə» qalası idi. Digər mühüm qala Beşbarmaq dağında inşa olunmuş qədim Çıraqqala idi. Yuxarıda qayanın üstündə Fətəli xan ev tikdirmiş, sonra isə dağın ətəyində çoxlu evlər salınmışdı. Əsrin sonlarında burada 800 ailə sığına bilirdi. Çıraqqala gizli yeraltı kanallar vasitəsilə su ilə təchiz edilirdi, 12 qülləsi var idi, on-

ların altından keçmək çətinləşdirildiyindən, qalaya çətin keçilən cığırla qalxmaq olurdu. Qalaya gedən yol dağın ətəyindən çətin sıldırım daşlarla əyri-üyrü şəkildə, döngələrlə keçirdi (РГВИА, ф. ВУА, iş 18474, v. 19-20; Абдуллаев (1965), 189-190).

Qala dağ tərəfdən köhnə qüllələr və yenidən divar boyu tikilmiş qüllələrlə müdafiə olunur, dağ ətəyi tərəfdən isə dik daş qayalar və uçurumla qorunur. Dağ ətəyindən Gilgilçayın sol sahilinə kimi şimal tərəfdən qədim «Alqun» və «Baru» adlı hündür istehkamlar tikilmişdi (РГВИА, ф. ВУА, iş 18474; Абдуллаев (1965), 190).

Xanlığın bütün ərazisi boyu gözətçi postları qoyulmuşdu. Dəfələrlə düşmən hücumuna məruz qalmış əhali döyüş vərdişləri qazanmışdı və döyüşkən idi. M. Biberşteyn bu bölgənin əhalisinin döyüşkənlikdə ad çıxardığını qeyd edirdi (Биберштейн, 13).

Bütün bu amillər birlikdə Azərbaycanın düşmən hücumlarından və feodal-ara mübarizəsindən daha çox zərər çəkmiş cənub və cənub-şərq düzənlik rayonlarından əhalinin Quba xanlığına axıb gəlməsinə səbəb olurdu. Bu isə xanlığın iqtisadi gücünün artmasına şərait yaradırdı. 1757-ci ildə Muğan çölündən bir çox şahsevənin, habelə Dərbənd və Şamaxı ətrafından bir sıra ailələrin Quba xanlığına köçürülməsi xanlığın hərbi gücünün artmasına kömək etmişdi (Бутков, I his., 249; Серебров , майор, 201).

Öz iqtisadi və hərbi qüdrətinə arxalanan Quba xanlığı tezliklə digər xanlıqların ərazilərini özünə birləşdirməyə başladı. 1757-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Fətəli bəy Salyana yürüş edərək buranı Qubaya birləşdirdi. İrəlidə qeyd olunduğu kimi, Salyan əvvəllər Quba xanlığının tərkibinə daxil idi. XVIII əsrin ortalarında Salyan da müstəqil xanlığa çevrilmişdi və hakimi Əhməd xan adlı birisi idi. XVIII əsrin 50-ci illərinin ortalarında Əhməd xan ölmüş və onun uzaq qohumu İbrahim Rudbarlı hakimiyyəti ələ keçirmişdi. İbrahim xan Rudbarlının hakimiyyətindən narazı olan Salyan feodalları gizli surətdə

Quba xanı ilə əlaqə yaratdılar və İbrahim xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, Salyanın idarəsini ayrısına tapşırmağı xahiş etdilər. Bu xahiş Quba xanına Salyanın daxili işlərinə qarışmaq üçün imkan verdi. 1757-ci ildə Hüseynəli xanın vəliəhdi 20 yaşlı Fətəlinin başçılıq etdiyi Quba qoşunları Salyan xanlığına basqın etdilər. İbrahim xan qaçıb Rudbarda gizləndi. Salyan yenidən Qubaya birləşdirildi (Hacınski, 8; Абдуллаев (1965), 187; Серебров, майор, 201).

Salyanı birləşdirməklə Quba xanları Həsənabad, Rüdbar, Səfixan, Salyan limanı kimi mühüm iqtisadi əhəmiyyyətli məntəqələrə yiyələnmiş oldular. Quba xanı tərəfindən təyin edilən Salyan hakimi isə oranı Sultan litulu ilə idarə etməyə başladı. Eyni zamanda Quba xanlığı Şamaxı və Bakı xanlıqlarının arxasına çıxış və onlara təzyiq göstərmək imkanı əldə etdi (Абдуллаев (1965), 198-199).

1758-ci ildə Hüseynəli xan vəfat etdi və 22 yaşlı Fətəli Quba xanı oldu. Bir məlumata görə onun anası usmi Əhməd xanın qızı idi. Başqa məlumatlara görə isə anası kəniz olmuşdur (Гмелин, 11; Абдуллаев (1965), 272).Fətəli xan heç bir xüsusi tərbiyə görməsə də olduqca ağıllı bir dövlət xadimi, bacarıqlı sərkərdə və mahir diplomat idi. Yeritdiyi uzaqgörən siyasət nəticəsində az bir zamanda demək olar ki, bütün Azərbaycanda nüfuz qazanmışdı. Təsadüfi deyildir ki, bir çox xanlıqların əhalisi Fətəli xana əhalini məşəqqətlərdən azad edən bir şəxsiyyət kimi baxır, ondan kömək istəyirdilər.

Fətəli xan ilk olaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını tutmaq qərarına gəldi. Xəzər dənizi sahillərində yerləşən Dərbənd xanlığı şimalda Darbaq, cənubda Samur çayları ilə, qərbdə isə Tabasaranla əhatə olunmuşdu.[1] Sa-

---

[1] E.İ. Kozubskinin yazdığına görə Nadir şahın qətlindən azca əvvəl dağıstanlılar qiyam edərək Dərbənd şəhərini mühasirəyə almışdılar. Dərbənd hakimi Qəni xan dağıstanlılardan, daha çox da Dərbənd sakinlərindən ehtiyat edərək tabeçiliyindəki hərbi dəstə ilə şəhərdən çıxıb Qubaya hərəkət etmişdi, lakin burada üsyan etmiş əhali tərəfindən öldürülmüşdü. Əhali XVIII əsrin 20-30-cu illərində Dərbənd hakimi olmuş İmamqulu xanın oğlu Məhəmməd Hüseyn sultanı xan seçmişdi (Козубский, 91).

həsi cəmi 680 kvadrat verst idi (Обозрение, IV his., 151). Ərazicə kiçik və əhalisi az olan bu xanlığın qüvvəsi o qədər də çox deyildi. Digər tərəfdən Dərbənd əhalisinin onlardan ağır vergilər alan Məhəmməd Hüseyn xandan narazı olması və Fətəli xandan yardım istəmələri Dərbəndi ələ keçirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış rus tarixçisi Mixail Çulkov yazır ki, Məhəmməd Hüseyn xan təbəələrinə zülm etməklə yanaşı onlardan zorla həddən artıq vergi tələb edir, verməyənlərin gözlərini çıxartdırırdı. Xanın belə hərəkəti xalqı hiddətləndirmişdi (Чулков, c. 2, kit. 2, 622). XVIII yüzilliyin ortalarında Dərbənd tipik bir Azərbaycan şəhəri idi. Qalanın bir neçə qapısı var idi: Carçı qapısı, Qırxlar qapısı, Türkmən qapısı, Dübari qapısı, Yeni qapı, Orta qapı, Bayat qapısı, Qala qapısı, Daş qapı və s. (Абдуллаев (1965), 198).

XVIII əsrin 60-70-ci illərində Dərbənddə olmuş S.Q. Qmelin Dərbəndin alınmaz qala olduğunu bildirərək yazırdı ki, Dərbənd şəhərini hücumla almaq olduqca çətindir. Düşmən görünən kimi yuxarı qala olan Narınqaladan xəbərdarlıq siqnalı verilir, bütün qapılar dərhal bağlanır, şəhər ələkeçməz bir qalaya çevrilirdi (Bax: Абдуллаев (1965), 198-199).

Bunu da qeyd edək ki, elə yarandığı ilk vaxtlarda Quba və Dərbənd xanlıqları arasında münaqişə baş vermişdi. 1748-ci ildə qubalı Hüseynəli xan Dərbənd xanlığına məxsus bir neçə kəndi qarət etmiş, dərbəndli Məhəmməd Hüseyn xan da əvəz olaraq 60 qubalını, o cümlədən Hüseynəli xanın bir oğlunu və bir qızını girov götürmüşdü.Quba xanı Dərbəndən cənuba, Dərbənd xanı isə Qubadan şimala gedənləri saxlayırdılar(ГААО, f.349, siy. 1, əlavələr, iş 90, v.15).

Dağıstanın feodal hakimlərinin də Dərbəndə maraqları olduğundan oranın zəbt edilməsi Quba xanlığının əleyhinə güclü düşmən koalisiyasının yaranmasına səbəb ola bilərdi. Bir yandan da Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında düşmən münasibətlər olduğundan çox ehtiyatlı hərəkət etmək

lazım idi.[2] Fətəli xan Dağıstan feodallarının bir hissəsinə müəyyən güzəştlər vəd etməklə onları öz tərəfinə çəkdi. Tarku şamxalı, usmi Əmir Həmzə, Tabasaran kadisi ilə ittifaq bağladı; Qazıqumuqlu Məhəmməd xanı isə bitərəfləşdirdi (Абдуллаев (1958), 89).

A.A. Bakıxanov yazırdı ki, 1759-cu ildə Məhəmməd Hüseyn xanın qardaşı Tahir bəyin təhqiramiz hərəkətlərindən qəzəblənən dərbəndlilər gizlicə Fətəli xanın yanına gedərək, ondan kömək dilədilər və Fətəli xan qoşunla gələrək qısa müddətli mühasirədən sonra Dərbəndi tutdu. Hakimiyyətdən məhrum olmuş Məhəmməd xan Bakıya köçdü (Бакиханов, 158). Hacınski bu məsələ ilə bağlı yazır ki, Dərbənd xanından narazı olan Dərbənd bəyləri ilə Fətəli xanın gizli əlaqəsi hələ bir neçə il bundan əvvəl başlamışdı: «… onlara o qədər bəxşişlər verdi və nəvaziş göstərdi ki, onların bəziləri Qubaya köçdülər. Fətəli xan onların vasitəsi ilə Dərbəndin özündə çoxlu tərəfdarlar əldə etdi və 1759-cu ildə güclü qoşun toplayıb şəhərə hərəkət etdi, ona tərəfdar dərbəndlilərin köməyilə şəhəri döyüşsüz ələ keçirdi. Mülkü əlindən çıxmış Məhəmməd Həsən xan Fətəli xanın əmri üzrə bütün ailəsilə Bakıya köçərək, ömrünün sonuna qədər orada yaşadı» (Гаджинский, 23). Petros İvanov adlı bir erməninin 1781-ci ilin noyabrında II Yekaterinaya yazdığına görə isə Fətəli xan Dərbənd xanı Məhəmməd Hüseyni (keçmiş Dərbənd hakimi İmamqulu xanın oğlu) guya danışıq aparmaq adı ilə yanına çağırıb ələ keçirəgək Bakıya kürəkənin Məlik Məhəmməd bəyin yanına göndərib orada həbsxanaya saldırmışdı; Məhəmməd Hüseyn xanın azyaşlı oğlunu da Bakı həbsxanasına salmışdılar (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş. 270, v. 35). Bu məlumatda yanlışlıq

---

[2] Fətəli xan Dərbənd bəyləri ilə gizli əlaqə yaratdı, onlara hədiyyələr göndərdi. Bəylərin bir hissəsi Qubaya köçdülər. Bu yolla Dərbənddə özünə xeyli tərəfdar qazanan Fətəli xan əvvəlcə Dərbənd xanının Samur çayından cənubdakı mülklərini: Müşkür, Niyazabad, Şabran, Rustov və Beşbarmağı zəbt etdi. Sonra Ulus mahalını ələ keçirdi. Daha sonra isə Dərbənd qalasını mühasirəyə aldı (Козубский, 92).

nəzərə çarpır: Fətəli xan Dərbəndi tutarkən hələ Bakı hakimi ilə qohum deyildi.

Dərbəndi tutmaqda köməklik göstərdiklərinə görə Quba xanlığının Qaraclı, Azaqlı, Naburlu, Çiçi, Bəbəşli və Bəbəli kəndləri şamxala, Dərbənd xanlığının Malaqalıl adlı bölgəsi, həmçinin Dərbənd vergilərinin toplanması hüququ qaraqaytaq usmisi əmir Həmzəyə, pul mükafatı isə Tabasaran kadisi Rüstəmə verildi (Бакиханов, 259; Azərb. tarixi (1961), 363-364).

Xanlığın əhalisi

Rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü zamanı Qafqaz qrenader alayının zabiti (sekund-mayoru) Fyodr Simonoviç tərəfindən Qara dəniz qrenader taborunun mayoru Averyan Serebrovun köməkliyi ilə Quba xanlığının təsviri tərtib olunmuşdur. Həmin təsvirdə deyildiyinə görə 1796-cı ildə, eləcə də mövcudluğunun əksər dövrlərində Quba xanlığının əhatə etdiyi ərazi 10 mahala bölünürdü: Dərbənd, Ulus, Quba, Rustov, Müşkür, Şabran, Sədan, Bərmək, Xınalıq, Buduq (АВПРИ, ф. 77, siy.7, iş 159, v. 35 və a.ü.). Rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana hərbi səfəri zamanı tərtib olunmuş jurnalda qeyd olunurdu ki, Samur, Qusar və Qudyal çayları boyunca kəndlərdə yaşayan qubalılar bu torpağın köklü sakinləri olub türk adlanan dildə danışır və sünni məzhəb müsəlmanlardır. Müşkür, Bərmək, və Sədan mahallarında yaşayan əhali isə şiə məzhəb olub bir hissəsi tat dilində danışırdı. Buduqlular və xınalıqlılar da şiələrdir və ləzgi dilinə yaxın dildə danışırlar (АВПРИ, ф. 77, siy.7, iş 159, v. 35-35 a.ü.). Qeyd edək ki, burada mənbədə kiçik bir yanlışlıq getmişdir. Məsələ burasındadır ki, Müskür mahalı əhalisinin bir hissəsini təşkil edən tatlar şiə deyil, sünni məzhəb idi. Buduqlular və Xınalıqlılar da şiə deyil sünnüdürlər. Qeyd edək ki, tatların mənşəyi, onların yerli və ya gəlmə olmaları barədə tarixi ədəbiyyatda çox cuzi, həm də ziddiyyətli məlumatlar vardır. Akademik Z.Bünyadovun yazdığına görə tatlar hələ IV əsrdə Sasani hökmdarlığı

dövründə Cənubi-Qərbi İrandan Şirvana köçürülüb və burada alban qəbilələrinin yerini tutmuşlar (Буниятов, 72). A.Bakıxanov yazırdı ki, tatlar Sasani şahları tərəfindən Albaniyanın şimal-şərqində müdafiə sədlərinin çəkilməsi ilə əlaqədar İrandan köçürülmüşlər (Бакиханов, 24, 441)

Tat sözünün mənşəyi bir qədər mübahisəlidir. Bu sözə hələ VI əsrə aid Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf olunur. Qədim Uyğur yazılı abidəsi «Kufadu bilik» - də belə bir cümlə var: «Yazıq tat haraya getsə, başı qovgaya düşür» (Малов, 249). Tədqiqatçıların gəldiyi nəticəyə görə «tat» sözü ilk vaxtlar etnik ad olmamış, bu ad yerli tayfalar tərəfindən gəlmə İrandilli tayfalardan olan bir qrup əhaliyə verilən ümumi ad olmuş, zaman keçdikcə etnik ada çevrilmişdir (Hacıyev, 20-21). Uzun əsrlər türklərlə birgə yaşamaq nəticəsində tatların xeyli hissəsi məişət və mədəniyyət cəhətdən yerli əhaliyə qaynayıb qarışmış və onlarda ikidillik yaranmışdır (Ətraflı məlumat üçün bax: Quliyeva, 18-31).

İrəlidə adı çəkilən mənbənin məlumatına görə Şabran mahalı Hüseynəli və Fətəli xanlar dövründə Muğandan və Azərbaycanın digər yerlərindən köçmüş sakinlər tərəfindən məskunlaşdırılmışlar, şiə məzhəbdirlər və qubalılar kimi türk dilində danışırlar (АВПРИ, ф. 77, siy.7, iş 159, v. 35 a.ü.).

Xanlığın bir neçə kəndində – Rustov mahalının Kilvar, Müşkür mahalının Birinci və İkinci Baraxum, Qaracalı, Böyük və Balaca Xaçmaz, Qaraqurtlu kəndlərində erməni (onların bir qismi qriqoryan iran dilli tatlar, digər qismi xeyli dərəcədə erməniləşdirməyə məruz qalmış albanlar, bir qismi də gəlmə ermənilər idi.) yaşayırdı, 22 evi olan Kilvar kəndində iki keşiş və bir kilsə, cəmi 15 həyətdən ibarət Birinci Baraxum kəndində bir kilsə və bir keşiş, İkinci Baraxum kəndində bir kilsə və bir keşiş, Qaracalıda bir kilsə və dörd keşiş, Qaraqutluda bir kilsə vardı (АВПРИ, ф. 77, siy.7, iş 159, v. 35 a.ü.).

Quba şəhəri ilə üzbəüz Qudyalçayın əks sahilində Kulqat (bəlkə Gülhan) qəsəbəsində dağ yəhudiləri (yaxud yəhudi tatları) yaşayır, dörd ravinləri (ruhaniləri) və dörd sina-

qoqları (məbəd) vardı (АВПРИ, ф. 77, siy.7, iş 159, v. 35 a.ü.).

Azərbaycan ərazisində dağ yəhudilərinin ən çox yaşadığı bölgə məhz Quba xanlığı idi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudilərinin mənşəyi barədə tarixi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ata və oğul Millerlərin və bəzi başqa tədqiqatçıların fikrincə dağ yəhudiləri əslində iudaizmi qəbul etmiş irandilli tatlardır (Миллер (1932), 169-286; Миллер (1929), 3-43; Миллер (1892); Миллер (1903), 160-168; Миллер (1901).). Tədqiqatçılarının çoxunun fikrincə isə e.ə. VI əsrdə əhəməni şahı II Kuruş yəhudiləri Babil əsirliyindən xilas edib, İsrailə dönmələrinə icazə verdikdən sonra onların bir hissəsi İsrailə və Fələstinə dönməyərək Midiya və İranda qalmışlar. Bir mülahizəyə görə həmin yəhudilərin bir hissəsi artıq eramıza qədər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində peyda olmuşlar (Шамаилова, 36-37). Digər mülahizəyə görə isə Azərbaycan ərazisinə yəhudilər Mesopotamiyadan Sasani şahları tərəfindən sürgün olunmuşlar. Yəhudilərin bir hissəsi zərdüşt kahinlərinin təqiblərindən qurtarmaq üçün Sasani imperiyasının ucqarlarına, o cümlədən Albaniyaya köçürdülər. Belə hesab edirlər ki, yəhudilər Sasanilər dövründə və özü də məhz İran ərazisindən keçib Qafqaza gəldikləri üçün İran dillərindən biri olan tat dilini qəbul etmişlər (Шамаилова, 42).

XVIII-XIX əsrlərə kimi dağ yəhudiləri əsasən kəndlərdə, həm də başlıca olaraq dağ kəndlərində yaşayırdılar, əkinçiliklə və qismən də maldarlıqla məşğul olurdular. Yəqin elə dağ kəndlərində yaşadıqlarına görə Azərbaycanda yəhudiləri «dağ cuhudu» adlandırırdılar. Sonralar yəhudilərin bir çoxunun dağ kəndlərindən Quba şəhərinin ətrafına köçməsi ilə əlaqədar onları həm də «Quba cuhudu», yaxud «Quba yəhudisi» adlandırmağa başladılar.

Dağ yəhudiləri öz dini etiqadlarını və bir sıra adətlərini saxlasalar da, bir sıra yerli adətləri də götürmüşdülər. Məsələn, Qafqazın dağ bölgələrinin əhalisi içərisində mövcud olan

«qan intiqamı» adəti dağ yəhudilərinin içərisində də vardı. Həm də əgər üç gün ərzində qatili tapa bilmirdilərsə onda o, ödənc ödəyib öz həyatını xilas edə bilərdi. Bu ödənc 100-600 rubl arasında ola bilərdi. Pul verməklə yanaşı qatilin qohumları qətlə yetirilmiş şəxsin qohumlarından üzr istəməli idilər. Barışandan sonra tərəflər «qan qohumlarına» çevrilirdilər. Dini etiqad fərqinə baxmayaraq yəhudilərə qarşı Azərbaycanda heç zaman ayrı-seçkilik olmamışdır. Bir sıra hallarda yəhudi ilə müsəlmanın dostluğu qardaşlıq səviyyəsinə keçir, onlar bir-birinin «qonağı» olurdular (Шамаилова, 15).

Xanlığın təsərrüfat həyatı

a) kənd təsərrüfatı

XVIII əsr rus müəllifi M. Çulkov yazırdı ki, Qubada kəndlər böyük və gözəldirlər, yaxşı əkinlərə və mal-qaraya malikdirlər (Чулков, 13). Xanlığın ərazisinin böyük hissəsi əkinçilik üçün yararlı və münbit idi. Xəzər dənizi boyunca uzanan düzənlik əsas əkinçilik rayonu idi. Səyyah M.Biberşteyn yazırdı ki, arası kəsilməyən müharibələr əkinçiliyə böyük ziyan vursa da, əhali əkinçilikdən əl çəkməmiş və özünə lazım olan miqdarda taxıl yetişdirirdi (Биберштейн, 36-37).

Xanlığın təbii-coğrafi və iqlim şəraiti burada tarixən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Xanlığın yerləşdiyi ərazinin dəniz sahili mütamadi olaraq düzənliyə keçir. Düzənlik sahələr dəniz səviyyəsindən 20m hündür olub, getdikcə yüksəkliyi 100 metrə çatan düzən qurşaqla əvəz olunur ki, bu da Şimal-Şərqə meyllidir (Почвы, 35; Gül, 19).

Xanlıq ərazisində mövcud olan Böyük Qafqaz dağlarının yamacları çox sıldırımlıdır. Bu yamaclar Quba şəhəri ətrafında 600m hündürlüklərdən başlayıb, yüksəkliklərə doğru ucalır. Bu hissədə Qusarçay, Qudyalçay, Qaraçay, Ağçay və Vəlvələçayın dərələri yerləşir. Xanlıq ərazisində ən hündür dağlar Bazar düzü (4485m) Şahdağ (4250m) və Babadağ (3632m) idi.

Xanlıq ərazisinin dənizkənarı sahəsi Müşkür və Şabran düzlərini əhatə edirdi. Tədqiqatçıların fikrincə Müşkür düzünün adı uzaq keçmişlərdə Beşbarmaq dağı ilə Dərbənd arasında yaşayan «maskut»ə adlı tayfa birləşməsinin adından yaranmışdır (Ашурбейли, 98). Vəlvələçay və Gilgilçay arasındakı Şabran düzünün adı isə ərəb işğalları dövründən məlum olan və XVII əsrə qədər Azərbaycanın mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuş Şabran şəhərinin adı ilə bağlıdır.

Dənizkənarı və düzənlik zolaqda qış yumşaq, yay isti və nisbətən quru keçir. Bu zonada əsasən şabalıdı və boz şabalıdı torpaqlar, dənizkənarında isə qumluqlar var. Düzən zonada əsasən əkinçilik və maldarlıq inkişaf etmişdi. Dağətəyi zonada torpaq şabalıdı, açıq şabalıdı, boz şabalıdıdır. Dağətəyi zonanın torpağı və iqlim şəraiti meyvəçiliyin inkişafı üçün çox əlverişli şərait yaradır. Burada alma, armud, gilas, alça, xüsusilə də alma ağacları çoxdur.

Xanlığın dağlıq hissəsində dağ-meşə, şabalıdı və qaratorpaq örtüyü var. Bu ərazidə iqlimin soyuq olması əkinçiliyin inkişafına imkan vermir. Bəzi dağ kəndlərində yazlıq taxıl (arpa, darı və az miqdarda buğda) əkilirdi.

Almanın bağçılıqda əsas yer tutması onun ilk növbədə başqa meyvə ağaclarına nisbətən məhsuldar olması və buna görə də iqtisadi baxımdan hər bir kəndli təsərrüfatı üçün əlavə gəlir verməsi ilə izah olunurdu (Əliyev H., 35).

Xanlığın Rusiyaya ilhaqından az sonra burada olmuş bir çar məmuru yazırdı: «Quba əyalətinin dənizdən içərilərə doğru uzanan 40 verstlik ərazisində bir neçə çay və arx vardır, burada buğda, arpa, darı və çəltik boldur» (AKAK, c. VI, əlavələr, sən. 61, 130-131).

XIX əsrin 20-ci illərinin sonu-30-cu illərinin əvvəllərinə dair məlumata görə keçmiş Quba xanlığı ərazisində ildə 2.392.500 pud buğda, 930 min pud arpa, 196 min pud çəltik toplanırdı (Обозрение, IV c., 52-53).

S.Qmelin Salyan ətrafında küncüt yetişdirilməsi ilə əlaqədar maraqlı məlumat verir: Mart ayında havalar

istiləşəndə darı kimi küncüt toxumunu tarlaya səpir, üstünü torpaqla örtürdülər.Küncüt həm qumlu, həm də gilli torpaqda yaxşı inkişaf edirdi.Suvarmaya ehtiyac yox idi.Yetişəndə küncütü biçir, onu dəstələyib hörərək yaxşı quruması üçün asırdılar.Qurumuş dəstələri parçaya bükərək döyür, bu yolla toxumları ayırırdılar.Salyanda küncüt toxumlarının rəngi Mazandaranda olduğu kimi ağ deyil tünd – qonur olur.Qmelin əvvəlcə yazır ki, burada küncütdən yağ çıxartmırdılar, onu çiy – çiy, yaxud qovurub üzüm sirkəsi, yaxud çörəklə yeyirdilər.Ancaq sonra yazır ki, 1 pud toxumdan 10 – 15 funt yağ alınır, küncüt yağını bir neçə il saxlayır, bu zaman o acılaşmırdı(ПФА РАН, f.3, siy.34, iş 20, v.119a.ü.).

İqlim şəraiti, otlaqların bolluğu xanlıqda maldarlığın da inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Maldarlıq Şabran, Müşkür, Şeşpara və Beşbarmaq mahallarında daha çox inkişaf etmişdi. XIX yüzilin ilk otuzilliyinin əvvəllərində keçmiş Quba xanlığı ərazisində 27 min at, 50 min öküz, 40 min inək, 20 min camış və 250 min başdan çox qoyun var idi (Обозрение, IV c., 136).

Xanlıqda meyvəçilik çox inkişaf etmişdi. Burada yetişdirilən meyvələrlə nəinki xanlıq əhalisi, eləcə də Bakı və Şamaxı şəhərləri təmin olunurdu. Aran yerlərində üzümçülüklə də məşğul olurdular (Обозрение, IV c., 133).

Statistik materialların olmaması xanlıqda kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf dinamikası haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Həm də əldə olan materialların çoxu XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərinə, yəni xanlığın mövcudluğunun son dövrlərinə və ya xanlığın ləğvindən sonrakı dövrlərə aiddir.

Məlumdur ki, Quba xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra onun yerində Quba əyaləti yaradılmışdı. 1831-ci ildə həmin əyalətin kameral təsviri tərtib olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı üzrə göstəricilərin 20-30 il ərzində bir elə dəyişmədiyini nəzərə alaraq həmin «təsvirin» məlumatlarından istifadə etmək mümkündür. Bir şeyi də qeyd etmək lazım-

dır. Xanlığın Dərbənd və Ulus mahalları əyalətə daxil edilmədiyindən bu təsvirdə yoxdur. Təsvirdə mahalların adı və sayında da müəyyən fərq var. Görünür ruslar müəyyən mahalların adlarını dəyişdirmiş, bəzi mahalları ləğv etmiş, bəzi yenilərini yaratmışlar.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələri əkinçilik və maldarlıq idi. Rusiya işğalı zamanı Quba xanlığının yerinə yaradılmış Quba əyalətinin ümumi torpaq fondu (Dərbənd və Ulus mahalları istisna olmaqla) 194868 ruba idi ki, bundan da 56649 ruba əkinə yararlı, 96621 ruba yararsız, 21192 ruba biçənək, 20406 ruba otlaq sahəsi idi. O zaman keçmiş xanlıq ərazisində olan mahallarda cəmi 11399 təsərrüfat olduğunu nəzərə alsaq, hər təsərrüfata təqribən 5 ruba əkinə yararlı torpaq sahəsinin düşdüyünü söyləmək olar. Mahallar üzrə götürdükdə Şabranda 1685 təsərrüfata 12445 ruba (adambaşına 7,4 ruba), Tip mahalı üzrə 1588 təsərrüfata 9990 ruba (adambaşına 6,3 ruba), Anıxdərə mahalında 306 təsərrüfata cəmi 999 (hər təsərrüfata 3,4 ruba), Yuxarıbaış mahalında 1025 təsərrüfata 1720 ruba (hər təs-ta 1,7 ruba) əkinə yararlı torpaq sahəsi düşürdü (Камеральное описание, I-IV hissələr).

Xanlıqda torpaq fondunun kəndlər üzrə bölüşdürülməsi, kəndlərin sakinlərinin əsas məşğuliyyət növləri üzrə oxucuda təsəvvür yaratmaq üçün Quba əyaləti ərazisinin kameral təsvirindən (ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 342-345) götürdüyümüz rəqəmlər əsasında ayrı-ayrı mahallar üzrə aşağıdakı cədvəlləri tərtib etdik:

Müşkür mahalı üzrə

Sıra sayı	Kəndin adı	Kimə məxsusdur. Xəzinə və ya sahibkar	Təsərrüfatların sayı	Kişi və oğlanların sayı	Başlca məşğuliyyət			Torpaq sahəsi (neçə ruba)					Bağların sayı			Dinglərin sayı	Dəyirmanlarınsayı	Rəiyyətlərin sayı	Rəncbərlərin sayı	Vergi verən rəiyyət və rəncbərlər
					Taxılçılıq	Maldarlıq	İpəkçilik	Əkinə yararlı	Əkinə yararsız	Biçənək	Otlaq	Cəmi	Meyvə	Tut	Üzüm (neçə ruba)					
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**	**19**	**20**	**21**
1.	Almas-yanlı[1]	X	4	10	+	-	-	20	200	8	-	228	-	-	-	-	1	4	-	4
2.	Tel[2]	X	28	69	+	-	+	100	200	50	-	350	-	6	-	1	-	24	-	24
3.	Qasımkənd	X	12	27	+	-	+	50	60	20	-	130	-	5	-	-	-	11	-	9
4.	Nabran[3]	S	12	38	+	+	+	100	200	-	-	300	-	1	-	1	1	11	1	11
5.	Çaxçaxlı	S	16	42	+	+	+	250	200	50	-	500	-	10	-	1	1	13	2	13
6.	Şorlar	X	13	20	+	-	+	110	100	50	-	260	-	4	-	-	-	9	-	9
7.	Köhnə Xaçmaz[4]	S	6	29	+	+	+	300	100	50	-	450	-	2		1	1	2	4	2
8.	Bostançı	X	33	122	+	+	+	300	300	-	-	600	-	30	-	2	3	22	5	22
9.	Vələmir	S	7	16	+	+	+	250	350	50	-	650				1	2	2	3	2
10.	Təzə Baruxum	X	11	26	+	-	+	200	300	40	-	540	-	8	-	-	-	8	3	8

11.	Baraxum	X	17	50	+	-	+	300	300	40	-	640	-	15	-	1	1	11	5	6
12.	Dədəli	S	16	57	+	-	+	300	500	50	-	850	5	15	-	1	1	7	5	9
13.	Nərəjan[5]	X	59	215	+	-	+	250	600	50	50	950	-	30	-	1	4	45	9	39
14.	Mürşüdoba	X	13	35	+	-	+	80	400	20	-	500	-	-	-	2	1	10	-	8
15.	Şıxçobanlı	X	4	9	+	-	-	50	500	50	-	600	-	4	-	2	2	2	-	1
16.	Qaracalı	S	16	56	+	-	+	500	300	50	50	900	-	2	-	2	2	12	1	11
17.	Əzizli	S	3	7	+	-	+	200	300	50	20	570	-	3	-	1	-	1	-	1
18.	Gəncəli	X	18	52	+	-	+	300	300	300	10		-	16	-	1	1	14	-	12
19.	Bəbəli	S	8	24	+	-	+	250	60	60	10	380	-	10	-	-	-	5	-	3
20.	Naburlu	S	24	54	+	-	+	200	100	10	50	360	-	10	-	-	-	24	-	22
21.	Bəbəşli	S	8	24	+	-	+	150	100	40	50	340	-	6	-	1	2	5		5
22.	Mirzə Əli qışlağı	S	7	12	+	-	+	80	-	300	-	380	-	6	-	1	-	6	-	6
23.	Külülən	X	13	52	+	-	+	200	30	50	10	290		-		2	1	6	-	5
24.	Qaraqutlu	X	21	70	+	-	+	400	50	-	100	550	-	21	-	2	2	16	-	16
25.	Qaraçı	X	12	35	+	+	+	12	50	4	-	66	-	10	-	-	-	11	-	11
26.	Ustançaylı	X	9	20	+	-	+	100	50	4	-	154	-	7	-	-	-	6	-	5
27.	Loman	X	10	21	+	-	+	200	30	10	20	260	-	6	-	1	1	9	-	6
28.	Şərur qışlağı	S	11	38	+	-	+	300	100	-	-	400	-	4	-	-	1	6	-	6
29.	Ləzgidili	X	1	3	+	+	+	60	50	-	-	110	-	1	-	-	1	-	-	-
30.	Radar	S	10	26	+	+	+	600	300	15	-	915		9		1	1	6	3	6
31.	Armudlu Padar	X	10	28	+	-	+	100	200	-	-	300	-	7	-	2	2	7	1	5
32.	Xaçmaz	S	25	59	+	-	+	500	500	100	100	1200	-	15	-	1	1	19	6	23
33.	Səfər qışlağı	X	3	11	+	-	+	50	100	10	15	165	-	-	-	-	-	1	-	1
34.	Xaspolad qışlağı	X	2	6	+	-	+	20	40	5	-	65	-	-	-	-	-	2	-	1
35.	Talış Məhəm-	X	2	8	+	-	+	120	100	10	-	320	-					1	1	1

	məd oba																			
36.	Dərvişəli	X	3	10	+	+	+	500	400	15	-	915	-	5	-	-	-	3	1	2
37.	Mehdi qışlağı	S	4	6	+	+	+	120	100	10	-	230		3		-	-	2	2	2
38.	Mirzə Abdal qışlağı	S	3	9	+	-	+	150	30	5	-	185	-	3	-	-	-	1	-	1
39.	Hajı Əli bəy qışlağı	S	2	18	+	-	+	300	20	-	-	320	-	5	-	-	-	6	1	5
40.	Qaşım qışlağı	X	7	9	+	-	+	150	30	-	-	180	-	-	-	-	-	7	-	6
41.	Hacı Qayıb qışlağı	S	32	66	+	-	+	400	16	30	-	446	-	22	-	-	-	18	3	13
42.	Molla Borqanlı	S	25	33	+	-	+	300	200	100	-	600	-	10	-	-	-	24	-	17
43.	Şıxlar	S	22	57	+	-	+	400	500	-	-	900	-	25	-	-	-	13	3	12
44.	Güdağlı	S	25	76	+	+	+	300	400	-	-	700		25		-	-	17	7	14
45.	Diyə	X	7	20	+	-	+	200	50	10	-	260	-	7	-	-	-	-	-	-
46.	Həbibkənd	X	32	83	+	-	+	50	400	100	-	550	-	130	-	-	-	27	2	23
47.	Qaraqlı	S	17	68	+	-	+	200	300	100	-	600	-	18	-	-	-	12	2	12
48.	Araz qışlağı	S	10	27	+	-	+	200	100	20	-	320	-	5	-	-	-	8	2	8
49.	Hajı Hüseyn qışlağı	X	11	29	+	-	+	100	200	30	-	330	-	10	-	-	-	11	-	10
50.	Mürşüd-Qala	S	8	18	+	-	+	250	200	40	-	490	-	8	-	-	-	-	2	4
51.	Dəlləkkənd	X	16	51	+	-	+	200	400	30	-	630	-	14	-	-	-	11	1	10
Mahal üzrə cəmi			**664**	**1952**				**10792**	**11440**	**1946**	**685**	**22979**	**5**	**555**	**17**	**28**	**31**	**1009**	**75**	**1082**

[1] – Almasyanlı kəndində Yuxarıbaş mahalının Kürə kəndinin sakinləri tərəfindən zəbt olunmuş 100 ruba yararlı torpaq sahəsi vardı.
[2] – Tel kəndinin sakinləri həm də xalçaçılıqla məşğul olurdular.
[3] – Nabran kəndinin ərazisində Tip mahalının Alpan kəndinin sakinlərinin istifadəsində olan 1200 rubalıq yararlı və 1500 rubalıq yararsız sahə var idi.
[4] – Köhnə Xaçmaz kənndinin ərazisində Tip mahalı Həsənqala kəndinin sakinlərinə məxsus istifadə etdikləri 600 rubalıq əkinə yararlı, 1000 rubalıq yararsız sahə də vardı.
[5] – Nərəcan kəndində 1 ipəksarıyan dəzgah da vardı.

Tip mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Mirzə Məhəmməd kənd[1]	X	32	93	+	-	+	200	300	50	-	550	4	12	-	-	-	28	-	24
2.	Küsnət qışlaq	X	11	31	+	-	+	100	20	30	-	150	2	9	-	-	3	7	3	7
3.	Əlibəy qışlaq	X	13	49	+	-	+	40	400	40	-	480	4	10	-	-	-	12	-	12
4.	Ağbil	X	31	61	+	-	+	100	200	50	-	350	5	1	-	-	-	30	-	22
5.	Xudat	S	99	283	+	-	+	2000	1500	-	-	3500	-	51	-	-	1	75	18	79
6.	Tahir qışlaq	X	2	5	+	-	+	200	100	20	-	320	-	2	-	-	-	2	-	1
7.	Bədirqala[2]	X	57	147	-	-	+	100	400	50	-	550	6	20	-	-	2	52	1	50
8.	Həsənqala	S	59	218	+	-	+	-	500	500	-	550	5	33	-	-	4	58	-	56
9.	Xuç qışlaq[3]	X	55	211	+	-	+	150	500	50	-	700	10	20	-	-	2	46	3	46
10.	Çartana[4]	X	17	55	+	-	+	150	50	30	-	230	4	7	-	-	1	14	-	14
11.	Alpan	S	195	680	+	-	+	1000	3000	500	-	4500	50	40	-	-	7	189	-	177
12.	Gərəy[5]	X	16	64	+	-	-	200	800	300	-	1300	-	-	-	-	1	15	-	14
13.	Susay[6]	X	34	137	+	-	-	200	800	400	-	1400	-	-	-	-	1	31	-	29
14.	Hüsnətbala[7]	X	13	55	+	-	-	200	500	200	-	900	-	-	-	-	1	11	-	11
15.	Qımıl[8]	S	80	301	+	-	-	300	1000	150	-	1350	-	10	-	-	2	70	2	64
16.	Üçgün[9]	X	40	146	+	-	-	150	500	150	-	800	4	7	-	-	1	37	1	35
17.	Küpçal[10]	S	19	91	+	-	-	150	200	50	-	400	-	-		-	1	16	2	16
18.	Qəçrəş[11]	X	33	112	+	-	-	150	200	50	-	400	-	-	-	-	1	30	-	24
19.	İspik[12]	X	35	128	+	-	-	100	1500	30	-	1630	-	-	-	-	-	30	3	25
20.	Mühüc[13]	X	21	86	+	-	-	100	1500	30	-	1630	-	-	-	-	-	16	4	15
21.	Təkər Şıxı[14]	X	50	142	+	-	-	150	300	100	-	550	-	-	-	-	1	48	-	40

22.	Yenikənd[15]	X	30	117	+	-	-	100	1000	100	-	1200	-	-	-	-	-	27	-	23
23.	Tüləkəran	X	9	36	+	-	-	100	1000	100	-	1200	-	-	-	-	-	8	1	5
24.	Soxtəkəli	X	14	29	+	-	+	200	1800	100	-	2100	-	3	-	-	-	13	1	9
25.	Tülər	X	8	26	+	-	-	100	2000	50	-	2150	-	-	-	-	2	8	-	8
26.	Alıj	X	48	148	+	-	+	300	2000	100	-	2500	15	10	-	-	2	23	24	23
27.	Yermək	X	14	49	+	-	-	100	300	50	-	450	1	-	-	-	1	14	-	12
28.	Köhnə iqrıq[16]	X	19	66	+	-	-	50	1000	30	-	1070	-	-	-	-	-	16	-	13
29.	Amsar	S	62	211	+	-	-	300	1400	-	-	1700	30	4	-	-	1	60	1	55
30.	Qazmalar[17]	X	16	43	-	-	-											15	-	14
31.	Nügədi[18]	?	215	808	+	-	-	1000	4000	100	-	5100	105	-	-	7	8	136	29	118
32.	Pirvahi	X	23	80														12	4	12
33.	Rəsul qışlağı[19]	X	5	18	+													5	-	5
34.	İqrıq	S	52	135	+	-	-	400	150		-	550	25	2	-	1	1	49	2	42
35.	Qacar	S	11	31	+	-	-	200	100	50	-	350	2	10	-	-	1	9	2	7
36.	Arzuman qışlağı	S	31	98	+	-	-	400	100	100	-	600	3	2	-	-	1	29	-	17
37.	Zizik	S	119	359	+	-	+	1000	400	500	100	60	-	-	-	2	6	60	10	102
Mahal üzrə cəmi			**1588**	**5349**				**9990**	**29520**	**4060**	**100**	**43670**	**275**	**253**	**0**	**10**	**52**	**1301**	**111**	**1226**

[1] – Mirzə Məhəmməd kəndinin sakinləri həm də xalçaçılıqla məşğul olurdular.
[2] – Bədirqala kəndinin sakinləri «---------» «---------»
[3] – Xuçqışlaq kəndinin sakinləri «---------» «---------»
[4] – Çartana kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[5] – Gərəy kəndinin sakinləri həm də çətənə becərməklə məşğul olurdular.
[6] – Susay kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[7] – Hüsnətbala kəndinin sakinləri həm də xənjər hazırlamaqla məşğul olurdular.
[8] – Qimil kəndinin sakinləri həm də çətənə becərməklə məşğul olurdular.
[9] – Üçgün kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[10] – Kupçal kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[11] – Qəçreş kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[12] – İspik kəndinin sakinləri həm də saxsı qab istehsalı ilə məşğul olurdular.
[13] – Mühüc kəndinin sakinləri həm də çətənə bejərməklə məşğul olurdular.
[14] – Təkər Şıxı kəndinin sakinləri «---------» «----------»
[15] – Yenikənd kəndinin sakinləri həm də saxsı qablar hazırlamaqla məşğul olurdular.
[16] – Köhnə İqrıq kəndinin sakinləri həm də kömür hazırlamaqla məşğul idilər.
[17] – Qazmalar kəndinin sakinləri həm də odun satışı ilə məşğul idilər.
[18] – Nügədi kəndində xəzinəyə məxsus 1 meyvə bağı var idi.
[19] – Rəsul qışlağı kəndinin öz torpağı yox idi və sakinlər Pirvahid kəndinin sahələrindən istifadə edirdilər.

Şabran mahalı üzrə

Sıra	Kəndin adı	Kimə məxsusdur. Xəzinə və ya sahibkar	Təsərrüfatların sayı	Kişi və oğlanların sayı	Başlıca məşğuliyyət			Torpaq sahəsi (neçə ruba)					Bağların sayı			Dinglərin sayı	Duyirmanlarınsayı	Rəiyyətlərin sayı	Rəncbərlərin sayı	Vergi verən rəiyyət və rəncbərlər
					Taxılçılıq	Maldarlıq	İpəkçilik	Əkinə yararlı	Əkinə yararsız	Biçənək	Otlaq	Cəmi	Meyvə	Tut	Üzüm (neçə ruba)					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Mirzə Məhəmməd Əli	S	18	55	+	-	+	100	100	-	-	200	-	3	-	-	-	16	-	15
2.	Qədiməli	S	17	42	+	-	+	260	60	-	-	320	-	3	-	1	1	12	4	11
3.	Qasım	X	6	9	+	-	+	50	35	14	-	99	-	3	-	-	-	5	-	3
4.	Yuxarı Qarahacı	X	4	12	+	-	+	20	5	6	-	31	-	2	-	-	-	4	-	3
5.	Aşağı Qarahacı	X	16	22	+	-	+	100	100	-	-	200	-	5	-	-	1	14	1	11
6.	Gülablı	X	39	89	+	-	+	400	150	100	-	650	-	16	-	-	1	38	-	32
7.	Qaradağlı	X	13	34	+	-	+	200	40	20	-	260	-	8	-	-	1	11	1	9
8.	Bayandurlu	X	10	31	+	-	+	30	10	10	-	50	-	9	-	-	-	9	-	8

9.	Çaxmaxlı	S	12	41	+	-	+	100	25	45	-	170	-	15	-	1	1	9	1	9
10.	Ərəb Hacılı	X	14	41	+	-	+	20	50	10	-	80	-	3	-	-	-	13	-	13
11.	Jağatay	X	32	91	+	-	+	20	100	60	-	180	-	10	-	-	-	30	1	26
12.	Kalaqan	X	28	49	+	-	+	250	100	100	-	450	-	25	-	2	2	24	-	19
13.	Qaradaşlı	X	32	95	+	-	+	100	20	20	-	140	-	5	-	-	-	31	-	31
14.	Hacılar	S	29	86	+	-		200	50	100	-	350	-	20	-	-	-	28	-	23
15.	İlxıçı	X	9	36	+	-	+	100	800	20	-	920	-	-	-	-	-	7	-	7
16.	2-ci İlxıçı	X	8	24	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	8
17.	Qarababa	X	23	64	+	-	+	80	30	40	-	150	-	9	-	-	-	21	-	18
18.	Zəngi Şalı	S	28	40	+	-	+	200	50	600	-	850	-	20	-	-	1	25	1	25
19.	Keymərəzı	X	41	126	+	-	+	100	60	40	-	200	-	21	-	1	1	33	2	28
20.	Ərəb Keymərəz	S	35	122	+	-	+	100	100	150	-	350	-	25	-	1	-	31	3	26
21.	3-cü İlxıçı	S	16	44	+	-	+	200	200	20	-	420	-	-	-	-	-	10	6	7
22.	Saqat	X	55	196	+	-	+	450	200	-	-	650	-	28	-	-	-	53	1	47
23.	Sarki	S	61	147	+	-	+	30	400	100	-	530	-	28	-	-	-	51	2	52
24.	Xınalıq Obal	S	26	81	+	-	+	800	600	300	-	1700	-	15	-	-	-	19	5	17
25.	Valeh Oba Qaracalı	X	37	113	+	-	+	150	150	-	-	300	-	-	-	-	-	36	-	35
26.	Xida Oymaq	X	14	33	+	-	+	50	100	-	-	150	-	4	-	-	-	13	-	13
27.	Məmmədsaleh	X	5	15	+	-	+	200	20	130	-	350	-	1	-	-	-	5	-	4
28.	Söhbətti	X	18	44	+	-	+	150	50	-	-	200	-	-	-	-	-	16	1	14
29.	Çildir	X	13	340	+	-	+	100	30	20	-	150	-	6	-	-	-	11	1	9
30.	Molla Cəmilli	X	4	11	+	-	+	20	10	10	-	40	-	-	-	-	-	4	-	4
31.	Küraqlı	X	12	32	+	-	+	150	1000	1000	-	2150	-	5	-	-	-	8	1	6

32.	Seyidlər [1]	S	13(5)	53(26)	+	-	+	400	50	20	-	470	-	5	-	2	5	9	-	9
33.	Hacı Yaqubl	X	2	5	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
34.	Aygünlü [2]	X	13	54	+	-	+	50	50	15	-	115	2	5	-	-	-	10	2	8
35.	Kəngərli	X	7	25	+	-	+	30	50	10	-	90	-	2	-	-	-	5	1	4
36.	Şirvan Şalı [3]	X	5	20	+	-	-	40	50	15	-	20	-	2	-	-	1	4	-	3
37.	Səbixan Molla Kəsmalı	X	22	64	+	-	-	50	10	15	10	85	+	-	-	-	-	19	-	14
38.	Şahnəzərli	X	15	58	+	+	-	50	-	20	-	70	4	-	-	-	-	8	6	8
39.	Padarl	S	24	45	+	-	+	150	50	50	-	250	6	4	-	-	1	20	2	18
40.	Sur-Sur (Bilici)	X	9	24	+	-	-	50	150	25	100	325	-	-	-	-	-	7	1	7
41.	Bur-Bur Molla Kamallı	X	8	24	+	-	-	70	40	25	-	135	1	+	-	-	-	5	2	4
42.	Bur-Burl	X	4	12	+	-	-	30	20	15	-	65	1	-	-	-	-	4	-	2
43.	Rəhimli [4]	X	10	38	+	-	-	100	-	30	50	170	4	-	-	-	-	8	1	8
44.	Yenibinə	X	10	23	+	-	-	50	100	15	-	165	1	-	-	-	-	7	2	7
45.	Mahtablı	X	8	25	+	-	-	30	-	6	20	56	-	-	-	-	-	6	-	6
46.	Davudlu	X	4	10	+	-	-	20	-	6	20	46	2	-	-	-	-	4	-	4
47.	Kiyal	X	8	22	+	-	-	20	-	30	550	400	-	-	-	-	-	8	-	6
48.	Məliklər	X	9	34	+	-	-	60	-	25	50	135	3	-	-	-	-	7	1	7
49.	Suvaslı	X	16	51	+	-	-	150	-	30	20	200	10		-	-	-	14	1	14
50.	Bayat	S	99	300	+	-	+	500	-	300	600	1400	15	15	-	-	-	74	12	63
51.	Qaraqaşlı	S	14	46	+	-	-	150	200	20	30	400	-	-	-	-	-	5	8	5

52.	Hacı Bəbir obası[5]	X	8	39	+	-	-	30	100	20	50	200	-	-	-	-	-	6	1	6
53.	Obey Məhəmməd[6]	X	8	36	+	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	5	3	5
54.	Ağa Mrzə obası	X	3	11	+	-	-	-	-	-	30	30	-	-	-	-	-	3	-	3
55.	Aşağı Quşçu	S	52	204	+	-	-	20	300	50	50	420	12	-	-	-	1	38	6	34
56.	Sərvan	X	53	160	+	-	-	200	80	-	-	280	-	-	-	-	-	43	7	41
57.	Xəlilli	X	23	88	+	-	-	400	200	-	-	600	-	-	-	-	-	18	4	17
58.	Dəvəçi	S	106	375	+	+	+	600	200	200	200	1200	36	36	-	-	3	99	4	98
59.	Molla Kəmallı	S	34	116	+	-	-	200	300	20	100	620	+	25	-	-	-	26	6	32
60.	Qazax	X	12	38	+	-	-	100	50	20	50	220	3	-	-	-	-	8	1	7
61.	Güləmli	S	21	70	+	-	-	100	50	-	80	230	6	-	-	-	-	16	-	14
62.	Pirxəlil[7]	X	8	29	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	8
63.	Surla	X	13	36	+	-	-	60	50	15	30	155	3	-	-	-	-	12	-	10
64.	Kolam	X	30	118	+	-	-	300	2100	20	100	2520	6	-	-	-	-	26	-	26
65.	Tuqay	S	16	60	+	+	-	300	-	10	10	320	10	-	-	-	-	15	-	15
66.	Aşağı Bəyoba	X	5	19	+	+	-	100	-	5	80	185	-	-	-	-	-	5	-	5
67.	Şıx Aladaca	X	20	68	+	+	-	370	50	-	20	440	6	-	-	-	-	19	-	15
68.	Baxışlı	X	15	35	+	+	-	100	100	-	-	200	-	-	-	-	-	14	-	12
69.	Geynəbulağı	S	40	159	+	+	-	550	20	-	50	620	31	-	-	-	2	29	5	31
70.	Əlixanlı	S	22	116	+	-	-	200	50	-	200	450	20	-	-	1	4	17	-	17
71.	Keybulağı	X	12	53	+	-	-	300	-	50	100	450	7	-	-	-	-	7	3	10
72.	Qızıllı	X	2	6	+	-	-	100	-	4	20	124	2	-	-	-	-	2	-	2

73.	Qozağacı	X	15	68	+	-	-	200	130	15	15	360	10	-	-	-	1	11	-	11
74.	Qara	X	26	101	+	-	-	120	150	20	50	340	-	-	-	-	-	21	2	18
75.	Jenni	X	13	34	+	-	-	250	20	15	100	385	-	-	-	-	-	11	1	7
76.	Şıxlı	X	12	55	+	-	-	15	100	50	20	320	5	-	-	-	-	9	-	9
77.	Qazı Babalı	X	19	73	+	-	-	200	100	100	50	450	3	-	-	-	-	17	1	17
78.	Əmirxanlı	X	61	225	+	-	-	500	500	100	200	1300	30	-	-	1	2	46	4	42
79.	Xəlfilər	X	35	112	+	+	-	300	-	100	200	600	10	-	-	1	10	29	5	27
80.	Ərşəli	S	28	83	+	-	-	100	70	70	100	340	4	-	-	-	1	25	1	25
81.	İzmara	X	11	38	+	-	-	-	100	20	-	120	4	-	-	-	-	9	1	8
Mahal üzrə cəmi			**1685**	**5670**				**12445**	**10235**	**4491**	**3355**	**30366**	**257**	**383**		**11**	**40**	**1413**	**127**	**1302**

[1] – Seyidlər kəndində yaralı torpaq olmadığı üçün digər kəndlərdən torpaq icarəyə g.türürdülər. Kəndə məxsus beş ailə kapitan Şabek tərəfindən 3 il müddətinə siyahıyaalmadan gizlədilmişdir.

[2] – Aygünlü kəndində uzunluğu 4 , eni isə 3 verst olan 2 dövlət qışlağı var idi. 1-cinin uzunluğu 38, eni 30, 2-cinin uzunluğu 65, eni isə 35 addım idi.

[3] – Şirvan-Şalı kəndində olan dövlət qişlağının uzunu 2, eni isə 1,5 verst idi.

[4] – Rəhimli kəndində dövlətə məxsus olan qışlağın eni 2, uzunu 4 verst olmuşdur.

[5] – Hacı Bəbir kəndində dövlətə məxsus olan qışlağın eni 1, uzunu 2 verstdir.

[6] – Obey Məhəmməd kəndinin özünün torpağı yox idi. Əhalisi Bayat kəndinə məxsus olan torpaqdan istifadə edirdi. Kəndin dövlətə məxsus olan qışlağının eni 1, uzunu 1 verst idi.

[7] – Pirxəlil kəndinin sakinlərinin öz torpaqları yox idi, onlar qonşu kəndin torpaqlarından istifadə edirdilər.

Şeşpara mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1	Gəndob[1]	S	92	396	+	-	-	500	100	-	100	700	3	-	50	-	-	84	5	76
2	Pirəmsan	S	24	60	+	-	-	60	20	30	50	170	-	3	11	1	3	21	2	20
3	Leyti	X	29	96	+	+	-	100	200	50	50	400	2	-	3	-	-	28	2	28
4	Riçal	X	10	32	+	-	-	50	80	-	50	180	-	-	-	-	1	9	-	6
5	Kalacı	S	48	190	+	+	-	200	50	100	-	350	1	-	8	-	-	39	4	40
6	Ləçəd	X	56	211	+	-	-	160	-	20	20	200	-	-	5	-	-	46	5	47
7	Bilici	S	92	134	+	-	-	200	50	-	100	350	-	-	5	-	-	87	4	81
8	Zöhramlı	S	21	121	+	-	-	100	60	-	30	190	3	-	-	-	+	18	1	17
9	İsnov	S	71	246	+	+	-	300	80	200	80	660	3	-	-	-	-	69	1	62
10	Lahıclar	X	9	28	+	-	-	20	20	20	50	110	-	-	-	-	-	7	-	6
11	Armandin	X	2	3	+	-	-	20	30	-	3	53	-	-	-	-	-	1	1	2
12	Pediq	X	4	11	+	-	-	20	-	6	-	26	-	-	-	-	-	49	-	4
13	İdrisli	S	20	83	+	-	-	60	-	30	100	190	-	-	-	-	-	16	2	16
14	Zərqova	S	139	640	+	-	-	800	100	100	-	1000	40	-	-	5	4	124	8	115
15	Talıblı	S	152	546	+	-	-	400	200	-	-	600	40	-	-	-	-	136	5	112
16	Neudin	S	27	100	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	1	22
17	Şudux	X	25	109	+	-	-	250	40	-	-	290	15	-	-	-	10	24	-	17
18	Xanağa	X	31	82	+	-	-	60	100	-	-	160	-	-	-	-	-	30	-	28
19	Rustov	S	164	589	+	-	-	300	800	-	-	1100	40	-	-	-	-	147	10	134
20	Çiçi[2]	S	202	770	+	-	-	900	1500	200	-	2600	100	-	-	1	10	182	3	164
21	Zeyvə	S	88	281	+	-	-	100	1000	100	50	1250	10	-	-	1	3	87	-	71
22	Sufikənd[3]	X	7	27	+	-	-	30	-	15	20	65	1	-	-	-	-	4	-	1
23	Kilvar[4]	X	29	78	+	-	-	100	300	50	-	450	6	-	-	-	1	27	1	24

24	Pirəbədil	X	28	97	+	-	-	70	50	50	-	170	3	-	-	-	1	19	2	17
25	Sumaqa[5]	X	38	163	+	-	-	40	40	40	-	120	2	-	-	1	-	30	3	27
26	Zağlı	X	8	38	+	-	-	30	200	15	-	245	-	-	-	-	-	6	-	6
Mahal üzrə cəmi			**1416**	**5131**				**4870**	**5020**	**1026**	**703**	**11629**	**269**	**3**	**82**	**9**	**33**	**1312**	**60**	**1143**

[1] – Gəndob kəndinin sakinləri xalçaçılıqla da məşğul olurdular.
[2] – Çiçi kəndinin sakinləri xalça və bez toxuyurlar.
[3] – Sufikənddə xəzinəyə aid olan qışlağın uzunu– 3, eni– 2 verst idi.
[4] – Kilvar kəndinin erməni adı ilə siyahıya alınmış əhalisi əslində erməni deyil, qriqoryan tatları idilər.
[5] – Sumaqa kəndinin sakinləri bağçılıqla da məşğul olurdular.

Bərmək mahalı üzrə

Sıra №	Kəndin adı	Kimə məxsusdur. Xəzinə və ya sahibkar	Təsərrüfatların sayı	Kişi və oğlanların sayı	Başlıca məşğuliyYət			Torpaq sahəsi (neçə rubalıq)					Bağların sayı			Dinglərin sayı	Dəyirmanlarınsayı	Rəiyyətlərin sayı	Rəncbərlərin sayı	Vergi verən rəiyyət və Rəncbərlər
					Taxılçılıq	Maldarlıq	İpəkçilik	Əkinə yararlı	Əkinə yararsız	Biçənək	Otlaq	Cəmi	Meyvə	Tut	Üzüm(neçə rubalıq)					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Uqah	X	49	239	+	-	+	150	200	-	-	350	-	20	-	-	-	41	1	41
2	Çaraq	S	34	138	+	-	+	120	300	20	200	640	-	2	-	-	-	31	2	32
3	Zöhrab-kənd	X	15	53	+	+	+	40	-	-	5	45	-	-	-	-	-	13	1	13
4	Calğan	X	35	144	+	+	+	100	250	20	200	570	-	2	-	-	-	32	2	30
5	Sədan	S	102	458	+	-	-	300	500	30	100	930	12	1	-	-	-	83	14	77
6	Ərəb Həmzə	X	39	108	+	-	+	800	-	-	100	900	-	-	5	-	-	34	4	28
7	Ərəb Əli Məhəmməd	X	32	98	+	+	+	400	200	-	50	650	-	-	-	-	-	28	-	25
8	Dərəzarat Siyəzəni	X	31	122	+	+	+	200	100	-	100	400	7	3	-	-	-	26	4	23
9	Siyəzən	S	72	219	+	+	+	-	-	150	-	150	1	1	-	-	-	65	-	60
10	Qala Şıxı	X	41	131	+	+	+	300	200	10	400	940	-	-	-	-	-	40	-	36

11	Fındığan	X	56	188	+	+	+	300	50	20	-	370	2	8	-	1	-	52	1	46
12	Zərgərli	S	46	166	+	+	+	400	100	-	10	510	-	-	-	-	-	45	-	44
13	Tekin	X	21	49	+	+	+	60	60	-	100	220	-	-	-	-	-	21	-	16
14	Keş	X	18	66	+	+		350	150	3	400	903	-	-	-	-	-	15	2	14
15	Zarat	X	29	108	+	+	+	280	40	-	150	470	-	-	-	-	-	28	-	26
16	Xixal	X	38	103	+	+	+	400	100	-	400	900	3	-	-	-	-	36	1	32
17	Gədik	S	96	318	+	+	+	-	400	-	50	450	-	-	-	-	-	90	5	91
18	Xanaqa	X	13	53	+	+	-	100	500	-	100	700	-	-	-	-	-	13	-	13
19	Kevxanlı	X	212	675	+	+	-	600	3000	50	300	3950	-	-	-	-	-	202	2	184
20	Xızı	X	79	256	+	+	+	400	600	-	500	1500	3	-	-	-	-	78	-	74
21	Qəmşir	X	16	43	+	+	+	500	500	15	30	1045	-	-	-	-	-	16	-	16
22	Ənqəla	X	21	78	+	+	+	100	-	10	100	210	-	-	-	-	-	20	-	17
23	Tuq	X	21	54	+	+	-	90	150	3	150	393	3	-	-	-	-	20	-	19
24	Sayad Xızı[1]	X	104	299	+	+	-	300	300	10	200	810	2	-	-	-	-	93	4	88
25	Muğannı	X	26	112	+	+	-	60	100	20	100	280	-	-	-	-	-	24	-	23
26	Quşçu[2]	X	91	384	+	+	-	400	700	240	400	1740	-	-	-	-	2	78	5	67
Mahal üzrə cəmi			**1337**	**4662**				**6750**	**8500**	**601**	**4145**	**19996**	**33**	**37**	**5**	**1**	**2**	**1224**	**48**	**1135**

[1] – Sayad xızı kəndinin sakinləri xalçaçılıqla da məşğul olurdular

[2] – Quşçu kəndinin sakinləri xalçaçılıqla da məşqul olurdular

Buduq mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	1 9	20	21
1	Güngör	X	34	192	+	+	+	208	300	90	300	898	-	-	-	-	1	33	-	31
2	Xaltan	X	62	299	+	-	-	600	5000	300	150	6050	-	-	-		4	61	-	55
3	Utuq	X	18	176	+	+	-	105	250	150	1510	2060	-	-	-	-	-	17	-	16
4	Afurca	X	107	425	+	+	-	206	1000	334	100	1640	9	-	-	2	3	107	-	106
5	Aydınkənd[1]	X	13	53	+	+	-	36	150	150	50	386	-	-	-	-	-	10	2	10
6	Qonaqkənd	X	63	242	+	+	-	129	136	272	350	887	-	-	-	-	2	61	1	56
7	Cimi	X	64	248	-	+	+	136	120	230	260	752	-	-	-	-	3	60	-	58
8	Yerfi	X	79	136	+	+	-	150	300	560	350	1360	-	-	-	-	4	63	15	59
9	Dark[2]	X	27	92	+	+	-	55	100	60	50	265	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Talış[3]	S	19	73	+	-	-	30	50	40	20	140	-	-	-	-	-	19	-	18
11	Söhüb[4]	X	56	316	+	+	-	290	500	265	350	1405	-	-	-	-	-	50	5	47
12	Zeut[5]	X	56	213	+	+	-	103	100	90	100	393	-	-	-	-	-	52	3	47
13	Rük	X	45	226	+	+	-	330	500	350	600	1750	-	-	-	-	4	39	5	34
14	Karxun[6]	X	30	179	+	+	-	740	1000	260	150	2150	-	-	-	-	3	29	-	27
15	Adur[7]	X	35	181	+	+	-	250	3000	150	220	3620	-	-	-	-	3	33	1	33
16	Şıx Haput[8]	X	26	88	+	+	-	90	200	4	150	444	-	-	-	-	-	25	-	21
17	Darşalı Haput	X	15	34	+	+	-	5	-	6	100	111	-	-	-	-	-	13	1	8
18	İbrahim Haput	X	97	355	+	+	-	150	-	55	200	405	-	-	-	-	-	95	1	85
19	Buduq[9]	S	269	993	+	+	-	750	3000	1000	1000	5750	-	-	-	-	5	257	10	227
Mahal üzrə cəmi			**1115**	**4521**				**4363**	**15706**	**4366**	**6010**	**30466**	**9**			**2**	**32**	**1024**	**44**	**938**

[1] – Aydınkənd **k**əndinin yanında uzunu və eni 4 verst olan yaylaq vardı.

[2] – Dark kəndinin sakinləri seyid olduqlarına görə vergilərdən azad idilər. Kəndin yanında uzunu və eni 0,8 verst olan yaylaq vardı.

[3] – Talış kəndinin yanında uzunu və eni 1 verst olan yaylaq vardı.

[4] – Söhüb kəndin yanında uzunu və eni 2 verst olan yaylaq vardı.

[5] – Zeut kəndin yanında uzunu və eni 1 verst olan yaylaq vardı.

[6] – Karxun Kəndin yanında uzunu 40 və eni 40 verst olan yaylaq vardı.

[7] – Adur kəndin yanında uzunu 3 verst, eni 1 verst olan xəzinəyə məxsus yaylaq var idi.

[8] – Şıx Haput kəndinin yanında uzunu 50 və eni 20 verst olan yaylaq vardı.

[9] – Buduq kəndinin sakinləri həm də bez parçalar toxunması ilə məşğul idilər.

Xınalıq mahalı üzrə

Sıra №	Kəndin adı	Kimə məxsusdur. Xəzinə və ya sahibkar	Təsərrüfatların sayı	Kişi və oğlanların sayı	Başlıca məşğuliyyət			Torpaq sahəsi (neçə ruba)					Bağların sayı			Dinglərin sayı	Dəyirmanlarınsayı	Rəiyyətlərin sayı	Rəncbərlərin sayı	Vergi verən rəiyyət və Rəncbərlər
					Taxılçılıq	Maldarlıq	İpəkçilik	Əkinə yararlı	Əkinə yararsız	Biçənək	Otlaq	Cəmi	Meyvə	Tut	Üzüm(neçə ruba)					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Yergüc	X	60	256	+	+	-	150	100	100	200	550	-	-	-	-	4	58	-	58
2	Cek	X	280	1011	+	+	-	500	500	60	-	1060	-	-	-	-	-	256	10	225
3	Əlik	X	170	545	+	+	-	600	200	200	200	1200	-	-	-	-	-	159	4	139
4	Xınalıq*	X	266	962	-	+	-	1000	2000	400	-	3400	-	-	-	-	-	261	1	239
5	Qəley Xudat	X	41	133	+	+	-	100	150	50	100	400	-	-	-	-	-	40	-	37
6	Qırız*	X	421	1676	+	+	-	100	3000	300	-	3400	-	-	-	-	5	409	11	370
Mahal üzrə cəmi			**1238**	**4583**				**2450**	**5950**	**1110**	**500**	**10010**					**9**	**1183**	**26**	**1068**

[1] – Xınalıq kəndinin sakinləri həm də pambıqçılıqla məşğul olurdular.
[2] – Qırız kəndinin sakinləri həmçinin müxtəlif parça istehsalı ilə də məşğul olurdular.

Anıxdərə mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Xuray[1]	X	33	151	-	+	-	250	30	200	-	470	10	-	-	-	1	30	-	25
2.	Ləgər	X	24	102	+	+	-	100	20	300	-	420	-	-	-	-	2	20	2	21
3.	Suvaçal	X	19	66	+	+	-	60	60	20	-	140	-	-	-	-	-	17	1	14
4.	Anıx[2]	X	70	294	-	+	-	400	-	300	200	900	-	-	-	-	4	63	2	52
5.	Muruq	X	33	163	+	+	-	40	50	30	100	190	-	-	-	-	2	27	-	25
6.	Ləzə	X	11	34	+	+	-	50	500	7	8	565	-	-	-	-	-	11	-	9
7.	Küzüm	X	62	228	+	+	-	40	30	100	120	290	-	-	-	-	2	54	-	46
8.	Çətküc	X	31	131	+	+	-	30	100	60	60	250	-	-	-	-	1	28	-	27
9.	Jəgər	X	23	85	+	+	-	29	20	30	30	109	-	-	-	-	1	19	1	19
Mahal üzrə cəmi			**306**	**1254**				**999**	**810**	**1047**	**518**	**3334**	**10**				**13**	**269**	**6**	**238**

[1] – Xuray kəndinin sakinləri həm də pambıqçılıqla məşğul olurdular

[2] – Anıx kəndinin sakinləri həm də pambıqçılıqla məşğul olurdular.

Yuxarıbaş mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.	Küdlüan*	X	36	141	+	+	-	20	20	40	100	180	-	-	-	-	1	35	-	35
2.	Dost Tahir	X	71	290	+	+	-	100	300	100	100	600	-	-	-	-	-	64	-	63
3.	Muruğ	X	105	350	+	+	-	200	200	50	50	600	-	-	-	2	2	100	-	96
4.	Mucum	X	59	224	+	+	-	100	100	100	100	400	-	-	-	1	3	53	-	49
5.	Uğur	X	97	340	+	+	-	200	-	100	-	300	-	-	-	2	3	88	-	83
6	Acaxur	X	61	154	+	+	-	300	200	300	-	800	-	-	-	1	2	60	-	60
7.	Xuluq	X	97	313	-	+	+	150	100	100	50	400	-	-	-	1	4	90	-	81
8.	Sudur	X	84	293	+	+	-	100	200	60	60	420	-	-	-	1	2	83	-	76
9.	Kuxur	X	43	144	+	+	-	25	200	40	400	665	-	-	-	-	2	42	-	42
10.	Şıx Zuxul və Vuxul	S	84	230	+	-	-	300	100	70	100	570	-	-	-	1	1	82	-	72
11.	Şıx Gələnhur	X	17	59	+	+	-	25	300	10	150	485	-	-	-	-	-	16	-	14
12.	Gələnxur	X	23	78	+	+	-	30	300	40	250	420	-	-	-	-	-	21	-	15
13.	Kilə	X	39	150	+	+	-	30	300	60	-	390	-	-	-	-	1	38	-	31
14.	Nəcəfkənd	X	22	67	+	+	-	30	300	30	130	490	-	-	-	1	2	20	-	17
15.	Xəzri*	X	129	544	+	+	-	30	300	-	160	490	-	-	-	1	2	111	-	106
16.	Piral	X	26	92	+	+	-	40	400	40	150	630	2	-	-	-	-	24	-	22
17.	Pirik	X	32	101	+	+	-	40	400	50	150	640	-	5	-	1	2	30	-	27
Mahal üzrə cəmi			**1025**	**3570**				**1720**	**3720**	**1190**	**1950**	**8480**	**2**	**5**		**12**	**27**	**957**		**889**

[1] – Küdlüan kəndinin sakinləri əlavə olaraq mahud və bez istehsalı ilə məşğul olurdular.
[2] – Xəzri kəndinə məxsus olan otlaq üçün sahənin 30-u yararlı, 130-u yararsız idi.

Sırt mahalı üzrə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	1 9	20	21
1.	Cibir	X	42	176	+	+	-	60	-	60	160	280	8	-	-	-	-	39	-	38
2.	Yasap	X	65	300	+	+	-	100	1300	100	400	1900	5	-	-		-	62	-	51
3.	Gil[1]	X	108	386	+	+	-	200	1000	200	450	1850	11	-	-	-	-	96	-	94
4.	Ləcəd	X	66	277	+	+	+	60	450	30	450	990	3	-	-	-	-	54	3	47
5.	Zeyxur[2]	X	164	630	+	+	-	600	-	400	290	1290	-	-	-	2	5	12	4	132
6	Qullar[3]	X	50	145	+	+	+	100	-	130	230	460	10	-	-	2	4	43	1	41
7.	Taqa ruba[4]	S	29	88	+	+	+	100	200	50	-	350	2	-	-	1	2	27	-	27
8.	Maqsud kənd[5]	X	31	84	+	+	-	200	100	100	150	550	-	11	-	1	1	27	2	26
9.	İmanqulu[6]	X	142	556	+	+	-	350	-	35	100	485	-	8	-	2	1	118	9	107
10.	Gündüz qala[7]	X	41	145	+	+	-	30	150	-	-	180	3	2	-	-	-	31	4	29
11.	Ləgər[8]	X	63	222	+	+	+	20	130	10	100	260	-	4	-	1	4	50	12	44
12.	Bəbiş qala	X	22	79	+	+	-	40	40	40	-	120	-	1	-	-	1	17	1	15
13.	Xur Zeyxur[9]	X	33	143	+	+	-	30	-	30	100	160	5	5	-	-	2	26	-	25
14.	Qusar[10]	X	46	125	+	+	+	200	50	50	-	300	11	7	-	-	2	45	-	37
15.	Köhnə Xudat	X	15	62	+	+	-	30	1000	-	-	-	-	-	-	-	1	14	-	12
16.	Urva	X	30	94	+	+	-	20	300	20	-	340	-	-	-	-	-	21	-	20
17.	Xural[11]	X	22	98	+	+	-	30	500	50	10	590	-	-	-	-	-	20	-	19
18.	Xucbala	S	56	188	+	+	+	100	500	50	-	650	5	10	-	-	-	37	-	29
Mahal üzrə cəmi			**1025**	**3798**				**2270**	**5720**	**1355**	**2440**	**10768**	**63**	**48**		**9**	**23**	**739**	**36**	**793**

[1] – Gil kəndinin sakinləri həmçinin palaz və xalça toxuculuğu ilə məşğul idilər.

[2] – Zeyxur kəndinin sakinləri həmçinin xalça, bez və palaz toxumaqla məşğul olurdular. Kəndin yanında uzunu 3, eni 1 verst olan xəzinəyə məxsus 1 qışlaq vardı. Əkinə yararlı torpaqlardan Yuxarıbaş mahalının sakinləri istifadə edirdilər. (3000 rubalıq).

[3] – Qullar kəndinin yanında xəzinəyə məxsus 6 qışlaq vardı. Hər qışlağın uzunluğu 3 verst, eni 2 verst idi.

[4] – Taqa ruba kəndinin xəzinəyə aid iki qışlağı var idi. Hərəsinin uzunu 3, eni 1 verst idi.

[5] – Maqsudkəndin yanında xəzinəyə məxsus 2 verst uzunluğunda, 2 verst enində qışlaq vardı.

[6] – İmanqulu kəndin yanında xəzinəyə məxsus 2 verst uzunluğu və 2 verst eni olan 3 qışlaq vardı.

[7] – Gündüzqala kəndinin yanında xəzinəyə məxsus uzunluğu və eni 1 verst olan qışlaq vardı.

[8] – Ləgər kəndinin yanında xəzinəyə məxsus 4 verst uzunluğunda, 1 verst enində qışlaq vardı.

[9] – Xur Zeyxur kəndinin yanında xəzinəyə məxsus 1 verst uzunluğunda, 1 verst enində qışlaq vardı.

[10] – Qusar kəndinin sahəsindən Abşeron piyada polku üçün 200 rubalıq əkinə yararlı, 300 rubalıq biçənək, 300 rubalıq otlaq, 700 rubalıq yararsız sahə ayrılmışdı. Kəndin yanında xəzinəyə məxsus 2 verst uzunluğu, 2 verst eni olan qışlaq vardı.

[11] – Xural kəndinin biçənək sahəsi Abşeron piyada alayının istifadəsinə verilmişdi.

Ümumi torpaq fonduna nisbətdə əkinəyararlı torpaqların azlıq təşkil etməsi ən çoxu xanlıq ərazisinin meşələr və kolluqlarla örtülmüş dağlardan ibarət olması ilə bağlı idi. Əkin sahələrinin azlığı həm də suvarma suyu çatışmadığından geniş münbit torpaq sahələrinin tamamilə istifadəsiz qalması ilə bağlı idi. Xanlıq ərazisindən axan çayların bir çoxu dərin dərə-

lərdən axdığından, kəndlilərin əkin sahələri isə hündürdə dağlarda, dağ yamaclarında yerləşdiyindən suvarma çətinləşirdi. Suyun bölünməsi ilə mirablar və cuvarlar məşğul olurdular.

Bir sıra hallarda meşə yerləri açılır (qırılıb, yandırılır) əkin üçün yararlı hala salınırdı. Meşədən təmizlənmiş yer kiləvaxt (küləvaxt), kötüklük, baltalıq, yaxud tala adlanırdı. Əksərən belə yerləri tala adlandırdılar və buna görə də bu cür yerlərdə həyata keçirilən əkinçiliyə «tala əkinçiliyi» deyilirdi (Azərbaycan etn., I c., 42).

Əkinçilikdə «dincə qoyma» və «herik» sistemlərindən istifadə olunurdu. Torpağın məhsuldarlığını saxlamaq və ya yüksəltmək üçün bir neçə il fasiləsiz olaraq əkilən sahəni dincə qoyurdular. Hər il əkin sahələrinin üçdə iki hissəsi dincə qoyulurdu. Sonralar bu cür torpaqları dincə qoymaq əvəzinə bu cür sahələrdə bostan bitkiləri əkməyə başlamışlar. Dincə qoyulmuş torpaqlardan otlaq ya biçənək kimi istifadə olunurdu.

Digər xanlıqlarda olduğu kimi Quba xanlığında da torpağı başlıca şumlama aləti xış və kotan idi. Dağlıq ərazilərdə bəzən yerin hədsiz maili olması ilə əlaqədar kotan və xışdan istifadə etmək mümkün olmurdu. Belə hallarda kəndlilər toxa, yaxud beldən istifadə edirdilər.

Bir gün ərzində kotanla 1 ruba (3/4 desyatin) toxum səpilən torpağı, dağlıq ərazidə isə 0,5 desyatin toxum səpilən torpağı şumlamaq olurdu. Xışla bir desyatin torpağı 3-7 gün ərzində şumlamaq mümkün idi. Torpağı kotanla şumlamaq üçün 6 cüt kəl (yaxud 2 cüt kəl və 6 cüt öküz) lazım idi. (Материалы, c. 2, bur. 1-2, s. 321).

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi Quba xanlığında da ən geniş yayılmış əkinçilik aləti xış idi. Xış universal alət idi. Ondan təkcə torpağı şumlamaq üçün deyil, həmçinin mala kimi də istifadə edilirdi. Payız dövründə sahəyə səpilən toxum torpağa mala ilə qarışdırıldıqda torpaq çox hamarlandığından onu şaxta vurub çürüdürdü. Buna görə də dağ yerlərində səpilmiş toxumu xışla əkirdilər. Xışdan hətta su arxla-

rının çəkilməsində də istifadə olunurdu (Cavadov, 25). Xışa bir cüt qoşqu heyvanı qoşulur və bir nəfər tərəfindən idarə olunurdu.

Düzən zonada ağac kotanlardan daha çox istifadə olunurdu. Kotanı adətən qara kotan adlandırırdılar ki, bu da onun rənginə işarə olmayıb böyük mənasında işlədilirdi (Cavadov, 51).

Təbii fəlakətlər kənd təsərrüfatına çox pis təsir göstərirdi.

Bir çox təsərrüfat xış və kotanla təmin olunmadığından onları icarəyə götürüb və əvəzində müəyyən qədər (adətən 3 ruba, yəni 27 pud) taxıl ödəyirdilər. Qeyd edək ki, kotana qoşmaq üçün 4 cüt kəl lazım idi. Kəndlilərin çoxunun isə bu qədər qoşqu heyvanı yox idi. Buna görə də bir neçə təsərrüfat birləşib torpağı şumlayırdı. Biçin üçün kənardan da adamlar cəlb olunurdu. Onlara zəhmət haqqı kimi taxıl verilirdi. Qalan məhsul qoşulmuş kəllərin sayına uyğun bölüşdürülürdü (Материалы, c. 2, bur. 1-2, s. 321)

Adətən yoxsul kəndli qonşudan qoşqu heyvanı və əmək aləti istifadəyə götürür, əvəzində ona məhsulun müəyyən qismini verirdi. Belə imkan olmayanda isə yoxsul kəndlilər öz torpaqlarını icarəyə verir, tərk edir və pul qazanmağa gedirdilər.

Torpağa qulluq çox bəsit səviyyədə idi. Gübrə kimi kül və qismən də mal peynindən istifadə olunurdu.

Müharibələr, basqınlar, qarətlər kənd təsərrüfatına çox dağıdıcı təsir göstərirdi.

Xanlığın təsərrüfatında heyvandarlıq da mühüm yer tuturdu. Heyvandarlıqda əsas yer maldarlığa məxsus idi. Malqara xanlığın təsərrüfat həyatında əvəzolunmaz rol oynayırdı. Qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilikdə kəl və öküzlərin əvəzi yox idi. Maldarlıq həm də ev və sənətkarlıq sənayesinin mühüm xammal mənbəyi idi. Maldarlıqda iri və xırda buynuzlu heyvanlar çox önəmli yer tuturdu.

Əgər əkinçiliklə məşğul olan əhali iri buynuzlu heyvanları başlıca olaraq qoşqu heyvanı kimi istifadə etməklə qismən də qida mənbəyi kimi saxlayırdısa, elatlar iri buynuzlu heyvanları başlıca olaraq sənaye və ticarət məqsədləri üçün saxlayırdılar. Buna görə də əkinçilərin təsərrüfatının vəziyyəti iri buynuzlu heyvanların olmasından hədsiz dərəcədə asılı idisə, elatlar üçün bunu söyləmək olmaz. Buna görə də elatlar ən çox xırda buynuzlu heyvanlar saxlayırdılar. Xırda buynuzlu heyvanların saxlanması həm sənaye, həm də ticarət əhəmiyyətinə malik idi.

Maldarlıqda atların və eşşəklərin də öz yeri var idi. At əla nəqliyyat vasitəsi idi. Fasiləsiz feodal-ara müharibələri və düşmən basqınları şəraitində at döyüşlərdə minik vasitəsi kimi əvəzsiz rol oynayırdı. At həm də feodallar üçün bir təmtəraq, əyləncə vasitəsi idi. Ucuzluğuna və dözümlülüyünə görə çox əlverişli heyvan olan eşşək xüsusi qayğı tələb etməyərək və cüzi qida ilə kifayətlənərək ən ağır işləri yerinə yetirirdi. Yoxsul kəndlilərin əvəzsiz köməkçisi idi. Eşşəklərdən su, odun, ot və s. daşınmasında istifadə olunurdu. Əlverişli yolların olmadığı dağlıq bölgələrdə eşşəyin rolu böyük idi.

Heyvandarlıq məhsulları əsasən yerində emal olunurdu. İri və xırda buynuzlu mal-qaranın südündən yağ, pendir, xama və kəsmik hazırlanırdı. Qoyun yunundan ip əyirir, palaz, xalça, məfrəş, xurcun və s. toxunurdu. Quzu yunundan şal toxunurdu. Keçi qəzilindən kəndir toxuyur və yük heyvanlarının palanlarını toxumaq üçün qalın saplar əyirirdilər.

Xanlığın kənd təsərrüfatında quşçuluq və arıçılıq da müəyyən yer tuturdu.

Kəndlilər adətən divarları çiy kərpicdən hörülmüş və üstü-şalbanların və taxtaların üzərinə tökülmüş torpaqla örtülmüş mənzillərdə yaşayırdılar. Mənzillərin damında kiçik bir baca olurdu, ondan mənzilə həm işıq düşür, həm də ocağın tüstüsü çıxırdı. Yağıntı zamanı bacanı taxta və ayrı bir şeylə möhkəm qapayırdılar. Damda ot bitib, nəmliyi yığmasın deyə yağışdan sonra onu tapdalayırdılar.

Mənzilin döşəməsinə palazlar, keçə, nisbətən imkanlı ailələrdə xalça döşəyirdilər. Mənzillərin sanitariya-gigiyena səviyyəsi aşağı idi. Onlar rütubətli, qaranlıq və darısqal idilər. Bəzən ev heyvanlarını da mənzilin bir küncündə saxlayırdılar. Mənzil həm də anbar rolunu oynayırdı. Pis mənzil şəraiti müxtəlif xəstəliklərin törəməsinə səbəb olurdu.

İstehsal münasibətləri ictimai ailə münasibətlərinə də təsir göstərirdi. Ailəyə ata başçılıq edirdi. Oğlanlar, qızlar, gəlinlər ondan asılı idilər. Ata ailə üzvlərinin məşğuliyyətini və iş rejimini müəyyənləşdirirdi. Oğlanlarına bir yana getməyə, gəlinə atası evinə getməyə icazə verirdi. Ata oğlanlarına və nəvələrinə gəlin seçir, qız nəvələrini ərə verirdi. Çox nadir hallarda oğlanlar atanın sağlığında ailədən ayrılırdılar. Adətən ata öldükdən sonra oğul ailədən ayrılırdı.[3] Ailədə «böyük atanın» üstün nüfuzu və hörməti vardı. Adətən o, ərzaq ehtiyatı-

---

[3] Dağ yəhudiləri «kaqal» adlı icmada təşkil olunmuşlar. Kaqala «qabba», «naşı» yaxud «kovxa» adlandırılan şəxs başçılıq edirdi. İcma başçısı müəyyən müddətə seçilirdi. Kaqal bir növ özünüidarə təşkilatı idi. Onun mülki işlər üzrə məhkəmə səlahiyyətləri belə var idi. Kaqalın öz xəzinəsi vardı, dini və mülki həyat məsələləri kaqalın nəzarəti altında idi.

Dağ yəhudiləri içərisində icma ilə yanaşı «kele kiflet» adlandırılan böyük ailə də mövcud idi. Böyük, yaxud mürəkkəb ailə 3-4 nəsil yaxın qohumlardan təşkil olunurdu. Bura doğma qardaşlar, əmilər, qardaş oğulları, əmioğlanları, onların arvadları və uşaqlar daxil olurdu. Böyük ailədə üzvlərin sayı 30-70 nəfərə çatırdı. Böyük ailənin başçısı «bəbə» (baba), onun arvadı «dədə» adlanırdı. Böyük ailənin daxilində kiçik ailələr mövcud idi. Böyük ailənin başçısı tam hakimiyyətə malik idi. O, ailənin əmlakı ilə bağlı qaydalarla məşğul olur, kişilərin çalışma yerlərini və növbəsini müəyyənləşdirirdi. Ailə başçısı öldükdə onun səlahiyyətləri böyük oğula keçirdi. Böyük ailənin başçısının arvadı, (bir neçə arvadı olduqda birincisi) ümumi təsərrüfata rəhbərlik edir, başlıca vəzifəsi yemək hazırlamaq, təmizlik işləri ilə məşğul olmaq, uşaqlara baxmaq və onları ənənəvi ruhda tərbiyə etməkdən ibarət olan qadınların fəaliyyətinə nəzarət edirdi.

Böyük ailənin bütün üzvləri bir ümumi evdə yaşayırdılar. Burada hər kiçik ailənin öz ayrıca mənzili vardı. Böyük ailənin ümumi istifadəsində torpaq, təsərrüfat tikililəri, mal-qara, qiymətli xalılar, mis qab-qacaq, qiymətli daşlardan və metallardan düzəldilmiş zinyət əşyaları olurdu. Bununla yanaşı paltar, ayaqqabı, papaqlar, mələfələr, kiçik ev əşyaları, bir sıra zinyət əşyaları və otaq müxəlləfatı şəxsi mülkiyyətdə olurdu. Böyük ailə «ümumi qazandan» qidalanırdı. Ərzağı bir yerdə saxlayır, lazım gəldikdə, ailənin qadın başçısını xəbərdar etməklə götürülürdü (Шамаилова, 40; Анисимов, 73-75; Ихиллов, 152-188).

na, mətbəxə nəzarət edir, işi gəlinlər, qızlar, böyük nəvələr arasında bölüşdürürdü. Böyük ana ailənin gənc nəslini tərbiyə edir, onlara dindarlıq, təvəzökarlıq, qayğıkeşlik və s. xüsusiyyətlər təlqin edirdi.

Ev həyatı səhər tezdən başlayır və yeknəsəq şəkildə davam edirdi. Qışda kişi əmək alətlərinin hazırlanması və təmiri ilə, müxtəlif sənətlərlə məşğul olur, qadın xalça, palaz, xurcun, corab toxuyur, paltar tikirdi. Yaz gələn kimi kəndli ailəsi bütünlüklə kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunurdu. Səhər tezdən axşam şər qarışanadək tarlada iş davam edirdi. Bostanın suvarılması, həmçinin üyütmə işləri demək olar ki, bütünlüklə qadının üstünə düşürdü.

Kəndlilər bir tərəfdən ailədə işçilərin sayını artırmaq üçün, digər tərəfdən qocalanadək ailə problemlərini həll etsinlər deyə oğlanlarını tez-14-18 yaşlarında evləndirirdilər. Qızları daha tez-12-13 yaşlarında ərə verirdilər.

Kəndli ailəsi özünün o qədər də böyük olmayan təsərrüfatı çərçivəsində yalnız əkinçilik və maldarlıqla deyil, həm də göstərilən sahələrdən əldə edilən məhsulların emalı ilə məşğul idi. Bu hər şeydən əvvəl kəndin əsas ticarət mərkəzlərindən uzaqlığı, rahat yolların olmaması və əhalinin təsərrüfat həyatının qapalılığı ilə bağlı idi. İlin müəyyən fəsillərində kəndlinin əkinçiliklə məşğul ola bilməməsi də onun ev sənayesi ilə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Evdə istehsal olunan məhsullar əsasən kəndlilərin öz tələbatlarının ödənilməsinə yönəlmişdi. Hər bir ailə öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan məhsulların demək olar ki, hamısını istehsal edirdi. Kəndlilərin əksəriyyəti özləri üçün çörək bişirir, ipək sarıyır, yun yuyur, darayır və boyayır, paltar tikir, dəri aşılayır, müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş binalar inşa edir, bəsit əmək alətləri hazırlayırdılar.

Kəndlərdə toxuculuq geniş yayılmışdı. Demək olar ki, hər bir ailədə bəsit əyirici və toxucu dəzgah var idi. Xanlığın kəndlərinin bir çoxunda xalça, palaz, yun parçalar, xurcun, çuval və s. toxunur, yun ayaqqabı, palan və s. istehsal edirdi-

lər. Yunu daraqla darayır və cəhrə ilə əyirirdilər. Əyiricilik və toxuculuqla qadınlar məşğul olurdular.

b) Torpaq mülkiyyəti formaları

Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi Quba xanlığında da iri feodal torpaq sahibliyi mövcud olsa da ağalar öz təsərrüfatlarını yaratmırdılar. Torpaq sahibi çox vaxt öz təsərrüfatını yaratmayaraq kəndlilərdən renta almaqla kifayətlənirdi. Başlıca olaraq tut, yaxud çəltik plantasiyalardan ibarət ağa təsərrüfatlarına rast gəlmək olurdu. Bununla belə əkinə yararlı torpaqların, biçin yerlərinin, otlaq-yaylaqların və qışlaqların böyük hissəsi feodalların mülkiyyəti sayılır və kəndlilər torpaqların sahibi yox, istifadəçisi sayılırdılar.

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi Quba xanlığında da torpaq mülkiyyətinin 5 əsas forması vardı: divani, xassə, mülk, tiyul və vəqf. Bundan əlavə az miqdarda kənd icmasının mülkiyyətində olan torpaqlar da vardı. Xan xanlıqda ən böyük torpaq sahibi idi. Xan torpaqlarının əhəmiyyətli hissəsini xass (xalisə) torpaqları təşkil edirdi. Xana və ailə üzvlərinə məxsus olan torpaqlar xass (şəxsi, xüsusi) adlanırdı. Xan torpaqlarının digər hissəi xan divanının idarəçiliyində olub divani torpaqları adlanırdı. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq xanlıqlar dövründə xass torpaqları ilə divani torpaqları arasında fərq getdikcə aradan qalxırdı.

Ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətində olan mülk torpaqlarını almaq, satmaq, irsən vermək, girov qoymaq olardı. Mülk sahibliyi heç bir qulluq şərti ilə bağlı deyildi. Mülkün o qədər də geniş yayılmamış forması mülki-xalisə idi. Bu cür mülklər xəzinəyə vergi ödənilməsindən azad idilər. Xanlıqda bir neçə kəndi, iri mülkləri olan mülkədar bəylər var idi. Nadir hallarda kəndlilərin də mülkü olurdu. Mülklər əsasən hələ xanlıqların yaranmasından əvvəl bağışlanmış kəndlərdən, torpaqlardan ibarət idi. Quba xanları da mülklər bağışlayırdılar. Şeyxəli xan Heydər bəy adlı birisinə Çirik yaylağını mülk kimi bağışlamışdı (Указы, sən. 13). 1798-ci ildə Şeyxəli xan Kərim

ağa adlı bir şəxsə 200 manata qışlaq satmışdı (ARDTA, f. 75, sən. 15, v. 19-20).

Xanlıqda aparıcı torpaq mülkiyyəti formalarından biri tiyul idi. Bu şərti torpaq mülkiyyəti idi. Xanlar xidmət müqabilində bəylərə və digər şəxslərə müəyyən ərazilər, daha doğrusu həmin ərazilərdən vergilər toplamaq hüququ verirdilər. Tiyul sahibi-tiyuldar öldükdə xan həmin sahəni onun varisinə verirdi. Ancaq varis də atası kimi xana qulluq göstərməli idi. Bəzən xanlar heç bir xidmətlə bağlı olmayaraq, istədikləri bir şəxsə də tiyul verə bilirdilər. Vəzifələr çox vaxt irsən keçdiklərinə görə tiyulun irsi mülkiyyətə-mülkə çevrilmək meyli var idi. Fətəli xanın fərmanı ilə Dədəli kəndi əvvəlcə 1760-cı ildə Murtuza Əli bəyə bağışlanmış, o öləndən sonra isə oğluna irsən keçmişdi. Sonuncu öləndən sonra isə 1772-ci ildə Dədəli kəndi onun qardaşına-Murtuza Əli bəyin digər oğluna bağışlanmışdı (АРДТА, ф. 55, iş 3, v. 268). Tiyul müvəqqəti-bir və ya bir neçə il müddətinə də verilə bilərdi. Adətən tiyuldar ona verilmiş ərazinin həm də idarəçisi olurdu. Tiyulu almaq, satmaq, bağışlamaq və irsən vermək olmazdı.

Fətəli xanın hicri 1172-ci il rəcəb ayına (mil. 28 fevral-29 mart 1759) aid fərmanında deyilirdi ki, «öz sədaqəti ilə fərqlənən Buduqlu Hacı bəyə dovşan ilində Zərqova kəndini bağışlayır ki, o oradan göstərilən kəndə müəyyən edilmiş vergiləri (təvəccühət) toplasın və öz tələbatına xərcləsin. Adı çəkilən camaat xatırlanan şəxsi özünün yeganə tiyuldarı saymalı, onun tapşırıqlarına əməl etməlidir» (Указы, sən. 7). Zərqova kəndinin qışlağı da Hacı bəyin ixtiyarına verilmişdi (Указы, sən. 7)

Fətəli xanın 1188-ci ilin şəvval ayında (mil. 5 dekabr 1774) verdiyi digər fərmanla Sədan, Quşçu, Çıraq, Uqah və Çalqan kəndləri Hacı bəy Buduqluya bağışlanırdı. Kəndlilərin yığdıqları məhsuldan onda bir (dəh yek), ondan yarı (dəh nim), müəyyən miqdar (kəsim) və sair vergilərin həmin mülkədara verilməsi əmr olunurdu (Указы, sən. 7).

Renta-vergi ilə birlikdə kəndlilərin (rəiyyətin) məskunlaşdığı torpaqlar və təsərrüfatlar da tiyul kimi verilirdi.

Quba xanlığında tiyuldarların onlara bağışlanmış torpaqlarda bütün vergilərə və mükəlləfiyyətlərə geniş hüquqları var idi; xanların fərmanı ilə kəndlilərin tiyuldarlardan şəxsən asılılıq vəziyyəti müəyyənləşdirilir və onlar mükəlləfiyətləri (qulluq) yerinə yetirməli idilər. Bu cəhətdən tiyul Səfəvilər dövründəki tiyuldan fərqlənirdi. Görünür xan qulluq feodal əsilzadələrini həvəsləndirməyə ehtiyac duyurdu.

Otlaqların xan tərəfindən bağışlanması faktları da məlumdur. Əhməd xanın 1790-cı il sentyabrın 10-u-oktyabrın 9-u arasında (h.1205-ci il rəbi-ül-əvvəl ayında) verdiyi fərmanla mərhum Fətəli xan tərəfindən Heydər bəyə verilmiş Hacı Hüseyn qışlağının yenə də onun mülkiyyətində qalması təsdiqlənirdi (Ukazı, sən. 9). Müvəqqəti olaraq xanlığı idarə edən Həsən ağa isə 1726-cı il noyabrın 2-si-dekabrın 1-i arasında (h. 1211-ci il cümadə-axer ayında) verdiyi fərmanla Qızılca qışlağını Buduqlu Eyvaz bəyin mülkiyyətinə vermişdi (Ukazı, sən. 12). Şeyxəli xan 1800-cü il mayın 25-i – iyunun 23-ü arasında (1215-ci il məhərrəm ayında) verdiyi fərmanla Çilik yaylağını adı irəlidə xatırlanan Heydər bəyin mülkiyyətinə vermişdi (Указы, sən. 13).

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Quba xanlığında da torpaq mülkiyyətinin geniş yayılmış digər forması mülk (yaxud xalisə) idi. Mülkü almaq, satmaq, bağışlamaq, girov qoymaq, irsən vermək olardı.

Quba xanlığında XVIII əsrdə vəqf torpaqları da mövcud idi. Bu torpaqlar əsasən məscidlərə və digər dini idarələrə verilir, onlardan xan xəzinəsinə vergilər toplanmır, işçilərin boynuna mükəlləfiyyət qoyulmurdu.

Mülklərin alınıb-satılması geniş yayılmışdı.

Şeyxəli xan da Eldar bəyə üç rəncbər bağışlamışdı ki, bəyin tələbilə ona rəncbər xidməti göstərsinlər (Указы, sən. 24).

Şeyxəli xan digər bir fərmanla Qudyal kəndinin bütün camaatını Ağa bəy adlı bir şəxsə bağışlamışdı. Fərmanda deyilirdi ki, Qudyal kəndi bütün əhalisi ilə birlikdə Ağa bəyə bağışlanır ki, göstərilən əhali ona qulluq göstərsin və tələb olunan vergiləri ona versinlər: Ağa bəy adı çəkilən ərazinin buzurqu (böyüyü-yəni hakimi) və tiyuldarı olurdu (Указы, səh. 23).

Bəzən rəncbərlər müəyyən qədər pul verməklə ağa üçün işləməkdən azad olunurdular. Məsələn, bir mənbəyə görə bəyə 10 manat gümüş pul verən şəxs onun üçün işləməkdən azad edilirdi (Обозрение, IV his., 115).

Quba xanlığında XIX yüzilliyin əvvəllərində 1358 rəncbər ailəsi qeydə alınmışdı (Губайдулин, 41).

Xanlıqda az miqdarda da olsa ev qulları var idi. Adətən Dağıstan sakinləri rusları gürcüləri və digər qeyri-müsəlmanları əsir götürüb qula çevirərək gətirib Azərbaycan xanlıqlarında satırdılar. 1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana hücumu zamanı rus zabitləri qeyri-müsəlman mənşəli bir neçə qulu zorla sahiblərindən alıb özləri ilə Rusiyaya aparmışdılar (АВПРИ, ф. 77, siy. 6, iş 471, v. 64 a.ü.-65 a.ü.). Bir sıra hallarda müsəlman kişiləri qeyri-müsəlman qadınlara islam dinini qəbul etdirib onlarla evlənirdilər.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi xanlıqlar dövründə də vəqf torpaq mülkiyyəti forması mövcud idi. Vəqf öz əmlakını allah yolunda ruhani idarələrinə və ya ruhanilərin özünə həsr etmək barəsində müqavilə deməkdir. Vəqfnaməyə əsasən torpaq sahibi öz mülkündən istifadə hüququndan hər hansı dini müəssisənin və şəxsin xeyrinə imtina edirdi. Həmin idarə və ya şəxsiyyət onlara verilmiş əmlakın gəlirindən müəyyən məqsədlər üçün istifadə edirdi. Vəqf əmlakını satmaq, bağışlamaq, girov qoymaq və irsən vəsiyyət etmək olmazdı. Vəqf mülkiyyəti xəzinəyə vergi ödənməsindən azad idi.

Qeyd edək ki, xanlıqlar dövründə (nəinki xanlıqlar, ondan əvvəlki dövrlərdə də) su sahibliyi və sudan istifadə qaydalarını əks etdirən mənbələr yox dərəcəsindədir. Bu, bütün

islam ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da həyatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən su sahibliyi və sudan istifadə məsələlərinin Quran və müxtəlif şəriət kitabları əsasında tənzim olunması ilə bağlı idi.

Azərbaycanda hökm sürən adətlərə görə bütün sular iki qrupa bölünürdü; təbii halda olan sular (çaylar, bulaqlar, təbii göllər, qarasular və bataqlıqlar) və insan əməyi ilə təbii haldan çıxarılmış sular (arxlar, kəhrizlər və s. suvarma vasitələri) (Дингельштедт, 46).

Təbii halda olan suvarma mənbələri üzərində ümumi mülkiyyət mövcud idi və onlardan istifadədə məhdudiyyət yox idi. Belə sulardan istifadəyə görə kəndlilər heç bir haqq ödəmirdilər.

İkinci qrupa aid sular üzərində isə feodal mülkiyyəti mövcud idi. Belə suvarma mənbələrindən istifadəyə görə kəndlilər məhsulun müəyyən olunmuş hissəsini suvarma vasitəsinin sahibinə ödəməli idilər. Yeri gəlmişkən, Quba xanlığı işğal olunduqdan sonra rus məmurları bildirmişdilər ki, Dərbənd şəhəri və onun ətrafındakı bağları su ilə təmin edən iki arx vaxtilə xanın mülkiyyətində olmuş və ondan istifadəyə görə əhali xəzinəyə vergi ödəmişdir. Buna görə də məmurlar tələb edirdilər ki, indi də həmin arxların suyundan istifadəyə görə rus xəzinəsinə vergi ödənilsin.Yerli sakinlər isə bildirmişdilər ki, bu arxlar xanın deyil, şəhər əhalisinin kollektiv mülkiyyətində olmuşdur və onlar bu arxların suyundan istifadəyə görə heç bir vergi ödəməməlidirdər (ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 24, v. 25).

Ümumi istifadədə olan su mənbələrindən su bol olduqda hər bir şəxs istədiyi qədər istifadə edə bilərdi. Su çatışmadığı şəraitdə isə növbə qaydası tətbiq olunurdu. Bu zaman kənd icmalarının su hövzəsində məskunlaşma vaxtı əsas götürülürdü. Daha tez məskunlaşmış kənd icması sudan birinci istifadə hüququna malik idi. Bir neçə kənd icması eyni vaxtda məskunlaşdıqları, yaxud onların məskunlaşdıqları vaxt məlum olmadıqda çayın, yaxud arxın axarı boyunca ən yuxarıda yerlə-

şən icma birinci, ondan sonra yerləşən ikinci növbədə sudan istifadə edirdi (Дингельштедт, 153-154). Sudan istifadə etmək məsələsində iştirakçılar arasında razılıq əldə edilmədikdə suvarma işlərinə nəzarət edən mirablar, yaxud onlardan daha aşağı pillədə dayanan cuvarlar növbəni tənzimləyirdilər (Talıbzadə, 65-67).

c) Sənətkarlıq və ticarət

Şah zülmünün ləğv edilib xanlıqların yaranması, Azərbaycanda sənətkarlığın və ticarətin inkişafına da şərait yaratmışdı.

Quba xanlığında sənətkarlıq yüksək inkişaf etmişdi. Sənətkarlığın ən çox inkişaf etmiş sahəsi toxuculuq idi. Xanlıq ərazisində qoyunçuluğun inkişaf etməsi toxuculuğun inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Rus səyyahı M.F.Biberştyen Quba xanlığının qoyunçuluq üçün çox əlverişli olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, burada «qoyunları yayda dağlarda, qışda düzənliklərdə otarmaq mümkündür. Qışda bu yerlər və dənizin bütün həndəvəri çoxlu qoyun sürüləri ilə dolu olur» (Биберштейн, 43). P.Q.Butkov Quba xanlığında qoyunçuluqla yanaşı pambıqçılığın da yayıldığını yazaraq burada pambıqdan və qoyun yunundan evdə işlətmək və satış üçün mahud, xalı, xalça və pambıq parçalar toxunduğunu qeyd edirdi (Бутков (Выдержки), 203). Dərbənd şəhəri pambıq, yun habelə ipək parçaların toxunduğu mühüm mərkəz idi.

Toxuculuq istehsalında qadın əməyindən istifadə olunması kütləvi səciyyə daşıyırdı. Qadınlar bütün sərbəst vaxtlarında yun, pambıq və ipək əyirir, sonra isə parça toxuyurdular.

XVIII əsrin II yarısında Dərbənd şəhərində 200-dən çox ipək toxuyan dəzgah fəaliyyət göstərirdi (Обозрение, IV his., 178). Tarixi ədəbiyyatda XVIII əsrin sonunda Dərbənddə 195 karxana (emalatxana) olması haqqında məlumat var (Магомедов (1985), 8). 1796-cı ildə bu şəhərdə 30 ipək toxuyan emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda

istehsal edilən tafta və darayi adlı parçalar öz keyfiyyətlərinə görə Şamaxıda toxunan belə parçalardan geri qalmırdılar (Бутков (Выдержки), 201). Bu dövrdə Dərbənddə fəaliyyət göstərən 113 toxucu emalatxanasında müxtəlif çeşidli pambıq parçalar hazırlanırdı (Бутков (Выдержки), 201). Dərbənddə toxunan pambıq parçalar yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Yalnız 1789-1791-ci illərdə Dərbənddən Rusiyaya yerli emalatxanalarda istehsal olunmuş 23407 ədəd basma və bez parçalar ixrac olunmuşdu (РГАДА, ф. 1261, siy. 6, iş 945, v. 24 a.ü.-25; iş 948, v. 119 a.ü.).

Xanlıq əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi başlıca olaraq bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emalı ilə bağlı ev sənətləri ilə məşğul olurdular. Quba şəhəri və onun ətrafında – Nügədi, Çiçi, Amsar, Rustov və digər kəndlərdə əl dəzgahları olan çoxlu xalça karxanaları var idi. Quba xalçaları öz yüksək keyfiyyətli, gözəl naxışları və boyaların parlaqlığı ilə Azərbaycanın hüdudlarından kənarlarda, bütün Cənubi Qafqazda, İranda və Rusiyada şöhrət qazanmışdılar (Mustafayev, 94).

Quba xanlığında toxunan xalçalar öz keyfiyyyətlərinə və bədii tərtibatlarına görə seçilirdilər və digər xalçalara nisbətən daha yüksək qiymətləndirilirdilər. Xanlığın İmanqulukənd, Çiçi, Zeyvə və Pirəbədil kəndlərində toxunan xalçalar xüsusilə məşhur idilər. Həmin xalçalar sapların nazikliyi, ilmələrin sıxlığı, rəsmlərinin gözəlliyi ilə fərqlənirdilər. Çiçi kəndində toxunan «Xırdagül çiçi», «Ağgül Çiçi», adlı xalçalar xarici bazarlarda və yarmarkalarda ən rəvac mal hesab edilir, müxtəlif ölkələrdən olan xalça mütəxəssislərinin diqqətini cəlb edirdilər (Mustafayev, 94). Xalça toxumaqla ancaq qadınlar məşğul olurdular. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş təsvirlərdən məlum olur ki, xanlıq ərazisində 850 ailə xalça və palaz toxumaqla məşğul olmuşdular. Ailələrin hər biri ildə ən azı bir xalça və iki palaz toxuyurdu (Обозрение, IV his., 137).

Toxuculuqla sıx bağlı olan boyaqçılıq istehsalı da Quba xanlığında yayılmışdı. Xanlıq ərazisində, xüsusən də Dərbənd ətrafında rus mənbələrində «marena» adlandırılan boyaqotu

(qızıl boya)nun külli miqdarda bitməsi boyaqçılığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Marena qırmızı rəng əldə etmək üçün ən yaxşı xammal hesab olunurdu. Marena həm də xarici ölkələrə, ilk növbədə Rusiyaya ixrac olunurdu. Təkcə 1778-1781-ci illər ərzində Dərbənddən quru yolla Qızlara 39382 pud, 1789-1793-cü illərdə isə dəniz yolu ilə Həştərxana 30 min puda yaxın marena göndərilmişdi (Mustafayev, 92). Rusiyaya ixrac olunan marenanın miqdarı göstərilən rəqəmlərdən qat-qat çox idi, çünki ixrac olunan marenanın çox hissəsi gömrük rüsumundan yayındırlırdı, bunun üçün də rəsmi qeydiyyata alınmırdı. Alman səyyahı Pallas 1794-cü ildə Həştərxanda olarkən buraya eyni vaxtda hər birinə 5 min pud marena yüklənmiş beş gəminin yan aldığını görmüşdü (Mustafayev, 98).

Dəmirçilik sənəti də xanlıqda geniş yayılmış sənətlərdən biri idi. Xanlıq dövründə Qubada 15, Dərbənddə 11 dəmirçinin fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat vardır (Обозрение, III his., 312).

Dəmirçilər başlıca olaraq kotan və dəmir gavahınlı xış, müxtəlif bellər, zəncirlər, balta, oraq, dəryaz, dırmıq və s. hazırlayırdılar. Dəmirçilərin digər bir qrupu məişət əşyaları-dəmir tavalar, saclar, manqallar, saçayağı, qayçı, qıfıl, maşa, ərsin və s. istehsal edirdilər. Başqa qrup dəmirçilər isə müxtəlif sənətkarlar üçün əmək alətləri - çəkic, zindan, müxtəlif mişarlar, kərkilər və digər kəsici alətlər hazırlayırdılar (Mustafayev, 119).

Xanlığın dağlıq ərazisində qızıl, gümüş və qurğuşun yataqları aşkar edilibmiş. Lakin Fətəli xan qonşu Dağıstan feodallarının qızıl və gümüş yataqlarını ələ keçirməyə cəhd edəcəklərindən ehtiyat edərək onların basdırılması barədə göstəriş veribmiş. Qurğuşun yataqları isə istismar olunurdu (Ахвердов, с. 404).

Dərbənddə, Qubada və Salyanda zərbxanalar fəaliyyət göstərirdi (Обозрение, III his., 311-312). Dərbənddə zərb olu-

nan gümüş sikkələr Qubada zərb olunan sikkələrdən daha keyfiyyətli idi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda baş verən feodal-ara müharibələri, qonşu dövlətlərin basqınları tikinti sənətinə dərin təsir göstərirdilər. İqtisadi tənəzzül də tikinti sənətinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Xanlığın paytaxtı Quba şəhərində müdafiə səciyyəli bir sıra tikinti işləri aparılmışdı. Şəhərin üç ətrafına qala divarları çəkilmişdi. Dördüncü tərəf Qudyalçayın sıldırım sahili ilə müdafiə olunurdu. Səyyahların verdiyi məlumata görə Qubanın kərpicdən tikilmiş qala divarlarının eni 2, hündürlüyü isə 6,5-8,5 metrə çatırdı (Бутков, I his., 286). S.Qmelin 1770-ci ildə Quba qalası divarlarının 30 il əvvəl inşa olunduğunu yazırdı (Гмелин, 48-49). Deməli bu divarlar 1740-1750-ci illər arasında tikilibmiş.

Dərbənddə silahqayırma emalatxanası vardı. Bu şəhərdə və ona bitişik bölgələrdə ev şəraitində bazar üçün pambıq parçalar da istehsal edirdilər. Qubada ev sənətkarlıq istehsalında boyaq istehsalı mühüm yer tuturdu. Burada böyük miqdarda şal toxunurdu. Quba, Dərbənd, Axtı, Doqquzparada silah qayırırdılar, Azərbaycanda zərgərlik sənətinin ən çox yayıldığı yerlərdən biri Quba xanlığı idi (Абдуллаев (1965), 140).

Quba xanlığında mühüm təsərrüfat sahələrindən biri balıqçılıq idi. Balıqçılıq Salyanda və Niyazabadda inkişaf etmişdi. Salyanda və Niyazabadda nərə balığı, ağ balıq, şamay balığı, kütüm və s. zəngin idi (Чулков, c. 2, kit. 2, 553).

S.Qmelin yazırdı ki, Kür çayı mənsəbində şaxələndiyi yerdə qollar arasındakı adacıqlar çox alçaq səthə malikdirlər və balıq ovlamaq üçün çox əlverişlidirlər. Dənizdən Kür çayına çoxlu uzunburun balıq və nərə balığı daxil olur.Qmelin yazırdı ki, rus tacirləri müəyyən şərtlərlə Kür çayında balıq ovlamaq hüququnu asanlıqla əldə edə bilərlər.Sahildə dayanan gəmilər istənilən anda quldurlardan sığınmaq üçün sığınacaq rolunu oynaya bilər(ПФА РАН, f.3, siy.34, iş 20, v.118 a.ü. – 119)

Xanlar balıq vətəgələrini yerli və rus tacirlərinə müqatiəyə verirdilər. Lakin başqaları da xan xəzinəsinə vergi vermək şərtilə balıq ovlamaqla məşğul ola bilərdilər. Kürün mənsəbindəki vətəgələrdən xəzinənin gəliri ildə 50 min gümüş rubla çatırdı (Абдуллаев (1965), 126; Биберштейн, 14).

Arxiv sənədində deyilir ki, Həştərxan taciri Mixayle Knyazevə Kür çayında balıq tutmağa icazə verilmişdi. Ancaq bu zaman yerli balıqçılar da balıq ovlamaq hüququndan məhrum edilməmişdilər.Onlar tutulan orta ölçülü hər nərə balığı, ağ balıq və şamayıya görə 5, uzunburuna görə 21, qızıl balığa görə 25 qəpik ödəyirdilər. Kiçik ölçülü balıqların ikisi bir balıq sayılırdı. Balıqların duzlanması üçün lazım olan duz Salyan ərazisindəki göllərdən toplanırdı.Bu zaman hər xarvar(20 pud) duza görə xan xəzinəsinə 2 rus rublu məbləğində pul ödənilirdi.Qızıl balıq və şamayı başlıca olaraq Dərbənd, Bakı, Quba, Rəşt və digər yaxın yerlərə, nərə balığı, ağ balıq və uzunburun, onlardan əldə edilən kürü və digər məhsullar isə Rusiyaya daşınırdı(ПФА РАН, f.3/34, iş 41, v.6a.ü.).

Xanlıq ərazisində duz gölləri də var idi. Məsələn, Quba şəhərindən 50 verst aralıda dəniz sahilində uzunı 130 sajen (1sajen 3 arşına bərabər idi) və eni 120 sajen olan zəngin bir duz gölü vardı. Həmin göldən sakinlər sərbəst şəkildə, xəzinəyə heç bir vergi ödəmədən istifadə edirdilər (ARDTA, f. 24, siy. 1, iş 39, v. 5).

Dərbənd, Quba, Salyan əvvəlkitək sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər. Bazarlarda maldarlıq və əkinçilik məhsulları – ət, balıq, dəri, meyvələr, sənətkarlıq məhsulları, xaricdən gətirilən mallar satılırdı. Şəhər və mahal bazarlarında müxtəlif ticarət sövdələşmələri bağlanırdı. Ticarət pərakəndə və topdansatış qaydada aparılırdı. 1796-cı ildə Dərbənddə 6 karvansara, 450 ticarət-sənətkarlıq dükanı, və zərbxana var idi (АВПРИ, f. 77, siy. 5, v. 56-57).

Dərbənd böyük bazara malik idi. «Dərbəndə Şamaxıdan ipək və Şamaxıda hazırlanmış ipək məmulatı: movlar, darai, laici və bu kimilər, Tarku və ona qonşu yerlərdən qızıl boya, kubeçə mahudu, yapıncı, mis, inək yağı, quzu dərisi, quru meyvələr, Kubeçədə hazırlanmış silah, tapançalar və qılınclar, Bakıdan qətran, neft və duz gətirilirdi» (ПФАРАН, f. 99, iş 14, v. 5-5 a.ü., 469; Abdullaev (1965), 140). Qubalılar və Dərbənddən o yanda yaşayan dağlı xalqları: tabasaranlılar, qazıkumuklar, axtılılar, rutullar və başqaları öz məhsullarının bir hissəsini Dərbəndə, digər hissəsini quru yolla Bakıya gətirir, əvəzinə neft, duz və rus malları alırdılar (АПИИРАН, f. 36, iş 553, v. 5; Абдуллаев (1965), 140-141).

Quba, Şabran və Müşkür ilə Bakı arasında sıx ticarət əlaqəsi var idi. Quba nəinki Dərbənd və Bakını buğda ilə təmin edirdi, hətta bəzən Qızlara taxıl ixrac edirdi. Natural mübadilə də yayılmışdı. Bakı sakinləri qonşu vilayətlərə duz və ağ neft apararaq buğda ilə dəyişirdilər (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, v. 26-27; Абдуллаев (1965), 141). Gilan vilayəti və Şamaxıdan şəhərə pambıq-parça və ipək parçalar: qutni, kanavat, kiseyi, və burmet gətirir, burada dağlarda hazırlanan və Kubeçi şal adlanan zərif mahudla dəyişirdilər.

Xanlıqda ticarət nisbətən zəif inkişaf etmişdi. Çünki, əvvəla xanlıq əhalisinin əksəriyyəti yardımçı ev istehsalı ilə də məşğul olurdu. Kəndlərdə müəyyən qədər kustar-sənətkar istehsalı da mövcud idi. Əhalinin istehsal fəaliyyətinin keyfiyyət yekcinsliyi xanlığın ayrı-ayrı hissələri arasında geniş ticarət əlaqələrinin inkişafına şərait yaratmırdı. İstehsalın başlıca məqsədi istehsalçıların özlərinin və feodalların istehlak tələbatını ödəməkdən ibarət idi. Yalnız istehsalın müəyyən artıqları, o da nadir hallarda satışa çıxarılırdı.

Lakin əmək bölgüsünün inkişafı və şəhərin kənddən ayrılmasının güclənməsi ilə əlaqədar xanlıqdakı təsərrüfat vahidlərinin qapalılığı getdikcə daha çox pozulurdu.

Xanlığın başlıca daxili və xarici ticarət mərkəzi Dərbənd və qismən də Quba idi. Ətraf kəndlərin sakinləri bu şə-

hərlərə gələrək öz məhsullarını satır və lazımi malları alırdılar.

Ticarətlə məşğul olanlar xanın hesabına vergi və rüsumlar ödəyirdilər. Mizan (malların çəkilməsinə görə), mal-qara satışından alınan rüsum, qəssabxana və rəhdarı (şəhərə gətirilən mallardan alınan gömrük) başlıca gəlir növləri idi (Магомедов, 11). Satışa çıxarılan bütün əmtəələrdən gömrük rüsumları alınırdı. Əmtəə nə qədər baha olurdusa alınan vergi də çox olurdu. Parça məmulatından vergi top hesabına alınırdı.

Quba xanlığında xarici ticarət daha çox inkişaf etmişdi. Bu, xanlığın tərkibində Dərbənd kimi mühüm limanın olması və Xəzərin ən mühüm limanı olan Bakının uzun müddət Quba xanlarından asılı vəziyyətdə olması ilə əlaqədar idi.

Daxili ticarətdən fərqli olaraq xarici ticarət demək olar ki, bütünlüklə peşəkarların əlində cəmlənmişdi.

Qubalılar qonşu xanlıqlarla, İran, Türkiyə və Rusiya ilə ticarət edirdilər. Quba xanlığından kənara qaramal, davar, taxıl, xam ipək, mis, boyaq, ağ və qara mahud, xalça və kətan və s. çıxarılır, xanlığa isə Rusiyadan mahud, qənd, dəmir, İrandan şal, başmaq, düyü gətirilirdi.

Quba xanlığı ilə Rusiya arasında 1782-ci ildə ticarət sazişi imzalanmışdı. Fətəli xanın 1782-ci il avqustun 26-da imzaladığı təəbhüddə deyilirdi ki, onun hakimiyyəti altında olan bütün yerlərə – Dərbəndə, Bakıya, Salyana, Rusiya ticarət gəmilərinin yan aldığı hər bir yerə xəbər verilməlidir ki, oradakı xanlar, sahibkarlar və xanın tabeliyində olan başqa adamlar Rusiya təbəələrinin işlərinə əsla qarışmasınlar (РГВИА, f. 52, iş 288, v 13, 14)

Xarici ticarətin inkişafını bir sıra maneələr ləngidirdi. Əvvəla tacirlər bu və ya digər xanlığın ərazisindən keçərkən xanların xeyrinə rəhdar rüsumu ödəməli idilər. Sonsuz müharibələr ticarətin inkişafı üçün çox ciddi maneə idi. Ticarətdə müxtəlif çəki və ölçü vahidlərindən istifadə olunması da ticarətin inkişafına əngəl törədirdi.

Quba xanlığında yerli pullarla yanaşı, digər xanlıqlarda kəsilən sikkələr, İran, Türkiyə və Rusiya pullarından da istifadə olunurdu.

Dərbənddən Bakıya xarici ölkələrin elçiləri adətən bu yolla getdikləri üçün xalq arasında «elçi yolu» adlandırılan rahat yol uzanırdı.

Quba Bakı ilə sıx ticarət-iqtisadi əlaqələri saxlayırdı. Qubadan Bakıya malları arabalarda, çox vaxt karvanlarla daşıyırdılar (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, v. 32; Абдуллаев (1965), 142). Qubadan Bakıya buğda, arpa, qızıl boya, xalçalar, müxtəlif mahud şallar, ağac-meşə məmulatı, odun, müxtəlif çeşidli taxtalar və s. aparılırdı. Qubadan həmçinin kənd təsərrüfatı alətləri, arabalar da aparılırdı.

Bütün bunları digər mallara dəyişirdilər. Salyandan Bakıya ipək və pambıq-parça məmulatı aparılırdı (Абдуллаев (1965), 142). Salyan Quba xanlığının Rusiya ilə ticarətində böyük rol oynayırdı. Bura Şamaxı, Gəncə, Qaradağ, Ərdəbil, hətta İrəvan və başqa xanlıqlardan tacirlər gəlirdi.

Quba xanlığına İranın şəhərlərindən – Şiraz, İsfahan və Tehrandan da mallar gətirirdilər. Bu şəhərlərdən başlıca olaraq ipək və pambıq parçalar gətirirdilər. Mazandarandan xalçalar, parçalar, şal, pərdələr, yataq üçün örtük, başmaqlar, düyü, müxtəlif meyvələr gətirirdilər (ПФАРАН, f. 99, iş 14, v. 473).

Quba xanlığında (Salyanda) bir pud balıq üçün nərə balığından və ağ balıqdan 5 qəpik, uzunburun balıqdan 21-22 qəpik, qızıl balıqdan 25 qəpik, şamayının 3 pudundan 5 qəpik gömrük alınırdı (ПФАРАН, f. 3, iş 41, v. 6; Абдуллаев (1965), 142-145). Tarixi ədəbiyyatda xanın Dərbənddən ildə 20 min manat və daha çox gəlir götürdüyü göstərilir (Абдуллаев (1965), 145).

d) Əhalinin sosial-silki tərkibi

Feodal nərdivanının ən yüksək pilləsində xan dururdu. A.Bakıxanov yazırdı ki, xan həm daxili, həm də xarici siyasətdə tamamilə suveren idi, bütün feodallar ona tabe idilər. Lakin

şəriətin başlıca əsaslarını və yerli adətləri poza bilməzdi (Колониальная пол., his. 1, 137). Xandan sonrakı yeri xan ailəsinin üzvləri tuturdu, lazım gəldikdə xan onlara tərpənməz əmlak bağışlayırdı. Xanlığın yüksəliş dövrlərində onun tərkibində asılı xanlar (Cavad, müəyyən illərdə Bakı, Şamaxı, Lənkəran) var idi.

Salyan xanlığı Qubaya birləşdirildikdən sonra oranı Quba xanı tərəfindən təyin olunan sultan idarə edirdi. Bu vəzifəni əvvəllər Kəlbəli sultan, ondan sonra isə Qubad sultan tutmuşdu (Абдуллаев (1965), 156). Şəhər naibləri də sultan kimi yüksək səlahiyyətlərə malik idilər. Lakin onların vəzifəsi irsi keçmirdi.

Nərdivanın növbəti pilləsində bəylər dururdular. Bəylər çoxsaylı təbəqə idilər, xanlara müxtəlif inzibati və hərbi qulluq göstərirdilər; hakim sinfin özəyini təşkil edirdilər. Bəylər irsi və qulluq bəylərinə bölünürdülər. İrsi bəylər böyük hüquqlara malik idilər, onların sələfləri bu rütbəni şahlardan və xanlardan almışlar. İrsi bəylər xan hakimiyyətinin güclənməsini istəmirdilər. Fətəli xan qulluq bəylərini himayə edir və irsi bəylərə qarşı mübarizədə onlara arxalanırdı. Qulluq bəylərinin rütbəsi müvəqqəti səciyyə daşıyırdı, tutduğu vəzifədən kənarlaşdırıldıqda rütbəni də itirirdilər.

Xidməti bəylər hərbi və inzibati qulluq göstərir, bunun müqabilində rəiyyətlər və rəncbərlər tərəfindən məskunlaşmış torpaq sahələri şəklində məvacib alırdılar. Şərti torpaq mülkünün bəylərin birindən alınıb digərinə verilməsi halları olurdu (Абдуллаев (1965), 111).

A.Bakıxanov yazırdı ki, xanın qohumları və irsi bəylər müəyyən olunmuş qaydada rəiyyətdən məhsulun bir hissəsini alır, onları işləməyə məcbur edir, darğa, kəndxuda və kovxanı dəyişmək hüququna malik idilər.

Onlar xırda cinayətlərə görə cəza vermək və cərimələmək hüququna malik idilər. Mühüm işlərə baxmaq isə xanın ixtiyarında idi. Digər rəiyyətlər bəyin tarlasını becərdikdə bəy onlardan məhsulun bir hissəsini- bəhrə alırdı. Bəyin varisləri-

oğulları əmlakı bölüşdürdükdə atalarının malik olduğu rəiyyətləri də öz aralarında bölüşdürürdülər. Bəylər qızlarını ərə verərkən onlara nökər və kənizlər verə bilərdilər. Bəzi əsilzadə bəylər naib, məlik və sair titullarla müəyyən əraziləri irsən idarə edirdilər. Onlar öldükdə ailədə ən böyüyünə yaxud ən nüfuzlusuna xan təliqə verərək onun yerinə təyin edirdi. Bu cür bəylərin xəyanət etdiyi aydınlaşdıqda xan onun yerinə digər bəy təyin edə bilərdi. Lakin irsi bəylərin öz irsi mülkləri də var idi ki, xan həmin mülkləri heç vaxt onların və ya ailəsinin əlindən ala bilməzdi (Колониальная пол., I his., 143).

Yenə A.Bakıxanovun yazdığına görə əgər bəy xanlıqdakı qaydalara və adətlərə məhəl qoymayaraq rəiyyətləri sıxışdırırdısa, xan bunun qarşısını alırdı. Bəyin nüfuzu rəiyyəti hansı vəziyyətdə saxlanmasından asılı idi (Колониальная пол., I his., 143).

Quba xanlığında digər Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq məmurlar «yedizdirmə» ilə yanaşı xan xəzinəsindən məvacib də alırdılar. Sərhəd və qarnizon xidmətçiləri ancaq məvacib alırdılar (Колониальная пол., I his., 84-85; Абдуллаев (1965), 112). Ticarət yollarının mühafizəsi eşik ağası adlı məmura tapşırılmışdı (Абдуллаев (1965), 112).

Azərbaycan xanlıqlarında vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuş, lakin hakimin əmri ilə hərbi qulluğa getməli olan elatlar və bir qisim şəhərli şəxslər olurdu. Xanlıqlar dövründə maaflıq vergidən azad olunmaqla yanaşı, həm də hərbi və xidməti əhəmiyyət kəsb etmişdi. Vergidən azad edilənlər xan qoşunlarının əsas hissəsini təşkil edirdilər. Maaflara torpaq sahələri də verilirdi.

Bəzən bütöv bir kəndin sakinləri vergi verməkdən azad (maaf) edilirdi. Bu məsələ ilə bağlı XVIII əsrin müxtəlif illərinə dair üç sənədin məlumatı diqqəti cəlb edir. 1705-ci ilə dair bir sənəddə Xudat qəsəbəsi icmasının vergilərdən azad edildiyi göstərilirdi (Указы, sən. 1).

Sultan Əhməd xanın 28 iyul-25 avqust 1710-cu il arasındakı (1122-ci ilin cümadə-axer ayı) verdiyi fərmanda yenə

də Xudat camaatının kollektiv şəkildə vergilərdən maaf olduğu təsdiq edilirdi. Fərmanda göstərilir ki, mərhum Əhməd xanın fərmanı ilə Xudat qəsəbəsi vergilərdən maafdır, bundan sonra da maaf olaraq qalır: Başqa yerlərdən Xudata gəlib orada yaşayan kəndlilərdən də vergi yığılmalıdır (Указы, sən. 2). Sonralar, 1727-ci il iyulun 28-i–avqustun 18-i arasındakı (1139-cü ilin zilhüccə ayı) verilən fərmanla Hüseynəli xan, da Xudat camaatının maaflıq hüququnu təsdiq edirdi (Указы, sən. 3).

Tarixi ədəbiyyatda olan bir məlumata görə Quba xanlığının Dağıstanla qonşu olan Yuxarıbaş, Anıxdərə, Xınalıq və Buduq mahallarının kənd icmaları nəinki xəzinəyə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər, hətta xandan bəxşişlər alırdılar. Keçmiş Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xana və onun qohumun Əlipaşa bəyə məxsus 5 kənd və Buduq naiblərinə irsi məxsus olan iki kənd – Talış və Buduq kəndləri də xəzinənin xeyrinə heç bir vergi və mükəlləfiyyət yerinə yetirmidilər (Колониальная пол., I his., 107).

Quba xanlığında hərbi mükələfiyyət daşıyan «namnauzlar» adlanan xüsusi zümrə də var idi. (Namnauz fars sözü olub hərbi mənası adı (siyahıya) yazılmış deməkdir).

Hər bir namnauz ailəsi xəzinəyə ildə 2-16 xan manatı ödəyir, qalan vergi və mükələfiyyətlərdən azad idi. Hərbi əməliyyatlar zamanı onlar müəyyən qədər süvari döyüşçü çıxarmalı, həmin döyüşçüləri silah-sursatla təmin etməli idilər (Колониальная пол., I his., 84). XIX əsrin əvvələrində Quba xanlığı ərazisində 109 namnauz ailəsi qeydə alınmışdı.

Quba xanlığında, digər xanlıqlarda olmayan bir zümrə də vardı: hərbi nökərlər. Onlar bir növ daimi döyüşçülər idi. Hərbi nökərlər hərb dövründə bütün yaraq-yasaqları ilə yürüşə çıxır, sülh dövründə isə xanlığın sərhədlərində, yollarda, körpülərdə keşik çəkir, məmurları, dustaqları müşaiyət edirdilər. XIX əsrin əvvəllərində xanlıq ərazisində 400 nökər ailəsi vardı. Bundan əlavə nökərlərə başçılıq etmək üçün 5 yüzbaşı vardı (Колониальная пол., I his., 84-85).

Ali ruhanilər də hakim feodal sinfinə yaxın vəziyyətdə idi. Bütövlükdə isə ruhaniləri feodal sinfinə daxil etmək düzgün deyildir. Ruhanilər xüsusi zümrə idilər.

Ruhanilərin bir hissəsi- ruhanilərə rəhbərlik edən, eləcə də hüquqi məsələlərdə həlledici səsə malik olan axundlar, əfəndilər, qazılar öz mövqelərinə görə feodal sinfinə daxil idilər. Yüksək vəzifəsi olmayan, lakin ali dini təhsil vermək hüququ olan müdərrislər, görkəmli ilahiyyatçılar da feodal sinfinə daxil edilə bilər. Ruhanilər zümrəsinin orta və aşağı təbəqəsinə daxil olanlar-özlərini yalnız dini ibadətə və ayinlərin icrasına həsr edən imamcümələr, pişnamazlar, mərsiyəxanlar, vaizlər, mollalar, əsasən ibtidai dini təhsillə məşğul olan məktəbdar mollalar isə öz vəziyyətlərinə görə feodallarla kəndlilər arasında bir mövqedə dururdular. Azad ruhanilər - seyidlər, ağamirlər, şeyxlər və bəzi mollalar da bu mövqeyə malik idilər. Aşağı təbəqəyə daxil olan və məscidə xidmət edən müəzzinlər, xadimlər, mürdəşirlər isə sosial vəziyyətlərinə görə yoxsul və ortabab kəndlilərdən heç nə ilə fərqlənmirdilər (Hüseynli, 10).

Ruhanilərin başlıca gəliri vəqf mülklərindən toplanan torpaq rentasından, habelə bütün əhalidən toplanan zəkat və fitrədən ibarət idi.

Quba xanlığında kəndlilər digər xanlıqlarda olduğu kimi bir neçə qrupa bölünürdülər: rəiyyətlər, rəncbərlər və elatlar.

Rəiyyət ərəb sözü «rəyya»-nın cəm şəkli olub hərfi mənası təbəə deməkdir və geniş mənada bütün vergi verənlər rəiyyət adlanırdı. Rəiyyətlərin istifadəsində əkin və bağ sahələri olur, öz təsərrüfatları, ev və qoşqu heyvanları vardı. Onlar müəyyən vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər. Xəzinə rəiyyətlərinə nisbətən sahibkar rəiyyətlərinin vəziyyəti daha ağır idi. Çünki onlar həm xəzinə, həm də sahibkar tərəfindən istismar edilirdilər.

Öz şəxsi təsərrüfatı olmayan kəndlilərə rəncbərlər deyilirdi. Rəncbər (Fars sözüdür «əzabçəkən» deməkdir – T.M.)

Rəncbər sahibkardan təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazımi iş heyvanları, əmək alətləri, toxum və s. alırdı. Bundan asılı olaraq məhsulun üçdə birdən ikidə birinə qədəri rəncbərə çatırdı. Çəltik əkinləri, tut bağları və s. paydarlıq şərtilə icarəyə verilirdi. İcarədar rəncbərlər toplanılan məhsulun 1/5-dən 2/3-nə qədərini torpaq sahibinə verirdilər. Elə rəncbərlər də olurdu ki, müəyyən bir şəxsə təhkim olurdular. Bu cür rəncbərlərin sahibləri həmin rəncbərlərə görə xəzinəyə müəyyən miqdarda vergi ödəyirdilər. Bəzi rəncbərlər isə konkret bir şəxsə deyil müəyyən vəzifəyə, məsələn mahal naibinə təhkim edilirdilər.

1790-cı il avqustun 12-si sentyabrın 11-i arasında (h. 1204-cü ilin zilhiccə ayı) verilmiş fərmanla Əhməd xan şirvanlı Əsgər və Malikin bundan sonra Əfəndi Hacı Çələbinin tabeliyinə verildiyini və həmin əfəndinin onların hər ikisini özünün məsləhət bildiyi hər hansı bir kəndə, Alıca və yaxud başqa bir yerə göndərmək səlahiyyətinə malik olduğunu bildirirdi (Указы, sən. 8). Şeyxəli xanın 1792-ci il 12 fevral-13 mart tarixdə (h. 1207-ci il rəcəb ayı) verdiyi fərmanla Ustad Baba adlı bir şəxsin Ağa bəyin ixtiyarına verildiyi göstərilir və onun Rəmrək kəndinə göndərilməsi haqqında sərəncam verilir (Указы, sən. 10). Yarım il sonra 1792-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında yenə Şeyxəli xan tərəfindən başqa bir şəxsin – Əsəd Çiləkrinin oğlu Məhəmmədin Ağa bəyin şəxsi tabeliyinə verilməsi haqqında sənəd də vardır (Указы, sən. 11).

Rəncbərlər təhkim olunduqları ağanın yanından gedə bilməzdilər. Feodallar onları digər torpaq sahələrinə köçürə bilərdilər. Xanlar ayrı-ayrı feodallara rəncbərlər bağışlaya bilirdilər (Указы, sən. 8; Абдуллаев (1965), 164).

Quba xanlığında, digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi feodallardan asılı kənd icması mövcud idi. İcmalar daxilində torpağı hər müəyyən müddətdən bir xış və kotana görə bölürdülər. Kotan arteli hesab olunan hər kotana beş ev daxil idi. Adətən, hər bir kotan arteli birgə əkir, biçir və məhsul ailələr arasında, sərf olunmuş əmək müqabilində bölünürdü (МИЭБГКЗ, II his., 261). Kəndlilərin bir hissəsini nisbətən az

asılı olan elatlar təşkil edirdi. XVIII əsrə kimi quldarlıq bir sosial uklad kimi aradan çıxmışdısa da ev quldarlığı şəklində onun xırda qalıqları mövcud idi. Qulları adətən dağlılardan alırdılar və qullar bir qayda olaraq qeyri-müsəlman idilər.

Quba xanlığının sosial-silki quruluşunda tacirlər, sənətkarlar və şəhər yoxsulları da müəyyən yer tuturdu. Xanlığın sosial-silki quruluşuna dair cədvələ diqqət yetirək.

Aşağıdakı cədvəldən[4] aydın olur ki, Quba xanlığı əhalisinin dörddə biri vergi verməyənlərdən ibarət idi.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, rus işğalından sonra təşkil olunmuş Quba əyalətinə aid olan bu cədvəl heç də keçmiş Quba xanlığının bütün ərazisini əhatə etmirdi. Çünki Quba əyaləti təşkil olunarkən xanlığın tərkibində olmuş Dərbənd şəhəri və onun ətrafındakı iki mahal əyalətin tərkibinə salınmamışdı.

Quba xanlığının sosial-silki quruluşu

Mahallar	Bütün həyətlər	Vergi verməyənlər									Vergi verməyənlər cəmi	Vergi verənlər	Vergi verməyənlər faizlə
		bəylər	axundlar	seyidlər	mollalar	Xristian-uhanilər	Yüzbaşılar	Yasavullar	kətxudalar	nökərlər			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	13	14	15
Bərmək	540	23	6	17	12	-	7	-	10	83	158	382	
Şabran	732	20	10	11	16	-	5	17	11	202	292	440	40
Şeşpara	640	5	22	11	12	2	3	7	12	147	221	419	36,5
Müşkür	275	10	-	-	8	-	4	3	12	54	91	185	33
Tip	630	12	9	4	18	-	-	18	22	156	239	381	38
Xınalıq	640	1	5	-	6	-	5	-	-	19	36	604	6

[4] Qeyd: Cədvəldəki göstəricilər 1810-cu ildə toplanmışdır (Leviatov, 50; Azərb. tar. (1996), 562-563).

Buduq	623	4	4	30	8	-	-	2	5	32	85	438	16
Yuxarıbaşı	638	1	6	-	10	-	15	-	-	7	39	599	6
Sırt	484	1	-	-	15	-	-	1	20	10	47	437	10,5
Anaqdərə	161	-	1	-	7	-	-	-	8	10	26	135	16
Xanlıq üzrə cəmi	5363	77	63	73	112	2	39	48	100	720	1234	4020	202

Əhalinin ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər.

Azərbaycan xanlıqlarında kəndlilərin ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlər əsasən oxşar idi, lakin həcmlərində fərqlər vardı. Toplanılan məhsulun torpaq sahibinə çatan hissəsi Quba xanlığında malcəhət adlanırdı. Onun həcmi 1/10-dən 1/5-ə çatırdı. Xanın xeyrinə pulla töycü alınırdı. İdarəçinin xeyrinə darğalıq yığılırdı. Uşr əsasən çəltik məhsulundan toplanırdı, bağpulu bağ sahiblərindən alınırdı; çöpbaşı xəzinə otlaqlarından istifadəyə görə və bəy atlarını yemlə təhciz etmək üçün alınırdı. Rəiyyət hər bayramda ağaya bayramlıq adı almış peşkəş aparmalı idi. Adına görə könüllü olsa da bir növ məcburi səciyyə almışdı.

Ayrı–ayrı torpaq sahiblərinin idarəçiliyində olan kəndlər xəzinəyə ödədikləri pul və taxıl töycüsündən əlavə bəylərin, yaxud kəndləri idarə edən digər şəxslərin xeyrinə aşağıdakı vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyirdilər: 1) Hər növ taxıl məhsulunun onda bir hissəsini verməli; 2) Hər bir təsərrüfatdan 2 araba odun və hər iki təsərrüfatdan bir araba saman və ya küləş verməli. Bir cüt qoşqu heyvanı olmayan yoxsullar bu mükəlləfiyyətdən azad edilirdilər; 3) Ehtiyac olduqda hər on təsərrüfat bir işçi verməli idi; 4) Ağa ev tikdirdikdə kənd elliklə 6 gün tikintidə çalışmalı idi; 5) Bəy yürüşə və yaxud ayrı səfərə yollandıqda yükdaşıyan at verilməli idi. 30-dan artıq təsərrüfatı olan kəndlər bu mükəlləfiyyətdən azad idilər; 6) Əvrəz zamanı yaxud hamı könüllü işə dəvət olunduqda kəndlilər bəy üçün işləməli, ağa da bu zaman yaxşı yemək verməli idi; 7) Hər bir ev öz bəyi üçün 3 ruba çəltiyi döyüb təmiz düyüyə çevirməli idilər, bu mükəlləfiyyəti ancaq kotanı olanlar yerinə yetirirdi; 8) Bəyin taxılını şəhərə çatdırılmalı; 9) 10-

dan aşağı ev olmayan hər kənd bəyin sərəncamına 1 xidmətçi, 1 əkinçi və 1 mehtər verməli idi; 10) Bəyə çatan vergilər kəndxudalar tərəfindən toplanırdı. Əgər bu iş üçün bəy öz adamlarını göndərirdisə baş verə biləcək zorakılıq və özbaşınalıqlar üçün məsuliyyət daşıyırdı.

Rəiyyətlərin daşıdıqları mükəlləfiyyətlərin yerinə pul almaq qadağan idi.

Elatlar da istismara məruz qalırdılar. Onlar tayfa əsilzadələrinin mal-qarasını otarır, qoyun, yun, yağ, pendir şəklində vergilər ödəyirdilər. Elatların mükəlləfiyyətlərinin həcmi çox vaxt yerli adətlərlə müəyyənləşdirilirdi.

Rus mayoru Serebrov 1796-cı ildə yazırdı: «Rustum (Rustov - T.M.) Muşkur, Şabran, Sədan, Bezmen (Bərmək – T.M.) və qismən də Quba mahalına daxil olan kəndlərdə əvvəllərdə olduğu kimi xan üçün hər ev üzrə taxıl məhsulunun onda biri, ipəyin onda biri, ¼ batman yağ, bir cüt öküzə görə bir ruba, (hər rubada 5 pud olur) hər yüz qoyundan iki qoyun, üç batman pendir, əkin üçün ayrılmış yerlərdən xanın xahişi və göstərişi ilə darı məhsulunun yarısı, ermənilərdən … evlilərdən 2 manat 5 qəpik, subaylardan 1 manat 5 qəpik alınır. Qubadan onların pulu ilə ildə 11 min manata qədər gəlir alınır» (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, v. 1-45).

Digər bir arxiv sənədində verilən məlumata görə xanlıqda hər evdən xanın xeyrinə 3 xan manatı, bir ruba, yaxud 170 funt taxıl (Xınalıq və Buduq mahalları üzrə bu çəkidə arpa), hər yaz və payız 100 qoyuna bir qoyun, bütün əkinçilik məhsullarının onda bir hissəsi (taxıl istisna olmaqla) və dörd girvənkə inək yağı toplanırdı. Lakin sonuncu iki vergi Quba mahalında alınmırdı, onda bir vergisi isə bəylərə və digər xidmətçilərə verilmiş kəndlərdən sonunculara maaş yerinə verilirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 47).

Feodal ara müharibələri şəraitində müharibə üçün vəsait bir çox hallarda fövqəladə vergi və mükəlləfiyyətlər hesabına toplanırdı. Bu cür vergi və mükəlləfiyyətlər yalnız vergi verən təbəələrə deyil, bəzən feodallara da şamil edilirdi. 1796-

cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı mayor Serebrov yazırdı ki, Quba xanı hərbi zərurət təqdirində həm şəhərdə, həm də kənddə hər həyətdən 20-dən 30 manata qədər və lazımı qədər taxıl alır (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, I his., v. 18-19; Абдуллаев (1965), 172). Xanlığın gəlirləri içərisində can vergisi də müəyyən yeri tuturdu. Can vergisi kişi cinsindən olan şəxslərin, bəzən də həyətlərin üzərinə qoyulurdu. Salyanda can vergisini məhsulla və pulla alırdılar. Həm də evlilər subaylara nisbətən ikiqat artıq məbləğ ödəyirdilər (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, II his., v. 13-45; Абдуллаев (1965), 173). Rustov, Şabran, Sədan, Müşkür mahallarında və qismən də Qubada evlilər hər nəfərə 1 manat 10 qəpik, subaylar isə 1 manat 5 qəpik ödəyirdilər. Görünür ailəlilərin evində daha çox işçi olduğu üçün onlardan daha artıq can vergisi alınırdı. Vergi və mükəlləfiyyətlər alınarkən qeyri-müsəlmanlar da əsasən müsəlmanlarla bərabər qaydada vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyirdilər. Yalnız yuxarıda qeyd olunduğu kimi xristianlardan hər evdən 2 manat 5 qəpik cizyə alınırdı (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, v. 14-30; Абдуллаев (1965), 173).

1809-cu il məlumatına görə rus işğalı nəticəsində əhalisi xeyli azalımış Quba şəhərində 310 ev var idi. Bu evlərdən heç bir vergi alınmırdı. Yalnız sakinlər müxtəlif yerlərdən xanın yanına gələn qonaqları qəbul edib evlərində yerləşdirməli idilər. Şəhərə bitişik olan Kulqat yəhudi qəsəbəsindəki 124 evdə 174 evli və 15 yaşından yuxarı subay kişi və oğlan yaşayırdı. Evlilərin hər birindən ildə 3 rub, subayların hər birindən 1 rubl 50 qəp. vergi alınırdı. Beləliklə, ildə cəmi 748 rubl 50 qəp. başpulu toplanırdı. Yəhudilərdən ticarətlə məşğul olduqlarına görə ildə 300 rubl vergi alınırdı (AKAK, c. IV, sən. 1007).

1809-cu ilə aid mənbənin verdiyi məlumata görə əvvəllər ipəkçilikdən heç bir vergi alınmırmış. Yalnız 3 il əvvəl istehsal olunan ipəyin onda bir hissəsi alınmağa başlanıbmış.

Bərmək və Şabran mahallarında rəiyyətlərin hər bir evindən 1 ruba buğda, 0,5 ruba arpa alınırdı. Kənddə darğa yox idisə darğalıq yerinə buğda və arpa məhsulunun onda bir hissəsində vergi xanın xeyrinə, habelə hər evdən 4 funt kərə yağı, qoyunu olanlardan hər 100 qoyuna görə 32 funt alınırdı (AKAK, c. IV, sən. 1007). Şabran mahalının Qaraqaşlı (48 vergi ödəyən ev) və Güləmli (7 vergi ödəyən ev) kəndləri naib Mirzə Məmməd xana məxsus olduqları üçün xəzinəyə ödəyəcəyi vergilərdən azad idilər. Şeşpara, Müşkür və Tip mahallarında da rəiyyətlərdən demək olar ki, eyni məbləğdə vergilər alınırdı (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Xınalıq və Sırt mahallarında hər ev 1 ruba buğda və 0,5 ruba arpa, hər evdən 4,5 funt kərə yağı, hər yüz qoyundan 3-nü və hər 100 qoyuna görə 32 funt pendir ödəyirdi (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Buduq və Yuxarıbaş mahallarında hər ev 1 ruba arpa, 4,5 funt yağ, qoyunu olanlar 100 qoyundan 2-ni və hər yüz qoyuna 32 funt pendir verməli idilər (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Cəmi 161 həyətin olduğu Anaqdərə kəndində 17 həyət (2 axund, 6 molla, onlara qulluq üçün verilmiş 10 ailə) vergidən azad idi. Yerdə qalan 144 evin hər biri 2 ruba arpa ödəyirdi. Qoyunu olanlar hər yüz qoyundan 3-nü və hər 100 qoyuna 32 funt pendir ödəyirdi (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Dağıstandan öz qoyunlarını qışlamaq üçün Quba xanlığı ərazisinə gətirənlərdən hər 100 qoyundan biri alınırdı.

Bütünlüklə mahallardan ildə 2462 ruba (1481 çətvər) buğda, 2509 ruba (1.254 çətvər 4 çərək) arpa və 261 pud 35 funt yağ toplanırdı. Bərmək mahalında 401 vergi ödəyən, 163 ödəməyən, Şabran mahalında 461 vergi ödəyən, 198 ödəməyən, Şeşpara mahalında 406 vergi ödəyən, 156 ödəməyən, Müşkür mahalında 219 vergi ödəyən, 73 ödəməyən, Tip mahalında 439 vergi ödəyən, 191 ödəməyən, Xınalıq mahalında 604 vergi ödəyən, 36 ödəməyən, Buduq mahalında 438 vergi ödəyən, 84 ödəməyən, Yuxarıbaş mahalında 604 vergi ödə-

yən, 34 ödəməyən, Sırt mahalında 432 vergi ödəyən, 52 ödəməyən, Anaqdərə mahalında 144 v. ödəyən, 17 ödəməyən ev vardı (AKAK, c. IV, sən. 1007). Beləliklə də Quba şəhəri və Kulqat qəsəbəsi də nəzərə alınmaqla bütün xanlıq üzrə 4272 vergi ödəyən və 1314 ödəməyən (cəmi 5586) ailə vardı. Göründüyü kimi əhalinin 23, 34 faizi vergilərdən azad idi. Mahallar arasında vergi ödəyənlərin xüsusi çəkisi ən çox Yuxarıbaş mahalında (94,7%), vergi ödəməyənlərin xüsusi çəkisi ən çox (Quba şəhərindən sonra) Bərmək mahalında (35,13%) olmuşdur.

Xan başpulu vergisinin toplamasını hər bir kəndin sakinlərinin vəziyyəti nəzərə alınmaqla yüzbaşıya və ya kəndxudaya etibar edirdi. İmkanlı ailələrdən 7 rubla qədər, ən yoxsul ailələrdən isə 3 rubldan az olmayaraq, ayrıca hər bir yüzbaşı və kəndxudadan 7 ilə 30 rubl arasında başpulu alınırdı. Mənbənin məlumatına görə başpulu heç də hər bir il yox, xan istədiyi illərdə toplanırdı.

Göründüyü kimi bəylər, axundlar, seyidlər, yasavullar, bəy nökərləri bütün vergilərdən azad idilər. Yüzbaşılar və kəndxudalar isə yalnız başpulu ödəyirdilər.

Buğda və arpa məhsulundan vergi sahədən məhsul toplandıqdan, kəndli yeni məhsul yetişinə kimi istehsalı üçün zəruri olan payı ayırdıqdan sonra alınırdı (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Qoyun vergisinin alınması ildə iki dəfə həyata keçirilirdi. 100 qoyundan üçünü verməli olanlar yaz gələn kimi ikisini, 100 qoyundan ikisini verməli olanlar isə birini, payızda isə bir qoyun verirdilər. Pendir də payızda alınırdı. Qışda çox soyuq olduqda, yaxud ayrı səbəblərə görə qoyunların bir hissəsi tələf olduqda xəzinəyə yığılmalı qoyunların sayı da azaldılırdı. Tələfat az olduqda ildə xəzinə üçün 1000 baş qoyun toplanırdı. Yağı yazda alırdılar.

İpək məhsulunun onda biri yayda, ipək artıq yetişdiyi zaman alınırdı (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Qeyri-müsəlmanlardan göstərilən vergilərdən əlavə evlidən 1 xan manatı, 15 yaşından yuxarı subayların hər birindən 50 qəpik alınırdı (AVPRİ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 47).

Bəzən fövqəladə hallar üçün əhalidən müəyyən məbləğdə pul vergisi toplanırdı. Torpaq kəndlər üzrə bölünmüşdür.

Quba şəhərindəki boyaqxana ildə 2500 rubla müqatiəyə verilirdi. Mənbənin verdiyi məlumata görə rus qoşunları Qubanı alarkən böyaqxana dağıdılmışdı və boyama işi evlərdə aparılırdı. Bu işdən xəzinəyə cəmi 150 xan abbasısı toplanırdı. Qapan vergisi də toplanırdı, lakin onu müqatiəyə vermirdilər. Həm də bu rüsum yalnız ipək çəkmək üçün istifadə olunan tərəzilərdən alınırdı.

Karvansara rüsumunun müqatiəsi 700 rubl gəlir gətirirdi. Hamamın müqatiəsindən ildə 600 rubl gəlir götürülürdü (AKAK, c. IV, sən. 1007).

Gömrük yığımı ildə 300 rubla müqatiəyə verilirdi. Hətta Bakı və Dərbənddən gətirilən mallardan da gömrük alınırmış. Qəssabxana dükanları ildə 1000 rubla müqatiəyə verilirdi. Quba şəhərində 22 dükan vardı və onların hər birindən ayda 60 qəpik, hamısından birlikdə ildə 158 rubl 40 qəp. xəzinəyə gəlir daxil olurdu (AKAK, c. IV, sən. 1007).

İ. Berezinin yazdığına görə 1825-ci ildə Dərbənddə 10294 nəfər sakin yaşayırdı (Березин, his. III, əlavələr, cədv. 4). S. Qmelinin məlumatına görə XVIII yüzilliyin 70-ci illərində Dərbənddə 14 min ev vardı, bundan 100-ü ermənilərə məxsus idi (Гмелин, 19). P.Q. Butkovun hesablamalarına görə əsrin sonunda Dərbənddə 1700 ev qalmışdı (Бутков, his. 2, 582). 1796-cı ilə aid mənbədə Dərbənddə 2090 evin olduğu bunlardan 90-da qriqoryan etiqadlı sakinin yaşadığı qeyd olunur (РГВИА, f. ВУА, iş 18474, his. 1, v. 18 və a.ü.). Müqayisə üçün qeyd edək ki, dəqiq məlumata görə 1825-ci ildə Dərbənddə 10165 azərbaycanlı, 89 yəhudi və cəmi 40 erməni yaşayırdı (Березин, his. 3, əlavələr, cədv. 4).

Şəhərlərdə hələ feodal münasibətləri hökm sürürdü. Şəhər əhalisinin bir hissəsi əkinçiliklə və bağçılıqla məşğul olur və feodal vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyirdilər. Şəhərlər özünüidarəyə malik deyildilər və xanın hakimiyyəti altında idilər.

O dövrün müasiri yazırdı ki, Quba xanlığında qızıl, gümüş və qurğuşun yataqları aşkar edilmişdir. Lakin xan qonşu Dağıstan feodallarının basqınlarından ehtiyat edib qızıl və gümüş mədənlərinin basdırılmasını əmr etmişdi, qurğuşun mədənlərindən isə istifadə olunurdu (Bax: Əliyev, 34). 1778-ci ilin sentyabrında Qubadan keçən Andrey Filatov da Qubanın yaxınlığında Şahdağda mədən tapıldığını və burada gümüş hasil edildiyini yazırdı (Абдуллаев (1965), 129).

Quba xanlığının qərb bölgələrində yerləşən Axtıpara, Doqquzpara camaatları maldarlıq və əkinçiliklə yanaşı sənətkarlıqla məşğul olurdular.

Axtıçayın yuxarı axarı boyunca, Axtıdan 5 verst aralı qaynar mineral su mənbələri var idi. Müasirin sözlərinə görə hələ IV əsrdə sakinlər bu mənbələrin yanında hamam tikmişdilər. Artıq o zaman bu mənbələrdən müalicə məqsədləri ilə istifadə olunur və feodal hakimlər onlardan gəlir götürürdülər (Абдуллаев (1965), 129).

XVIII yüzilliyin ikinci yarısında əmtəə istehsalının və bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar vergi və mükəlləfiyyətlərin pulla toplanması geniş hal almışdı. Ancaq hələ məhsul rentası üstünlük təşkil edirdi.

Kəndlilər bəzən vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığına qarşı çıxış edirdilər. 1736-cı ildə onlar Xudatı mühasirəyə almışdılar. Quba xanı yalnız Tarku şamxalı və Dərbənd hakiminin köməyi ilə bu hücumu dəf etməyə nail olmuşdu (Бакиханов, 117).

1775-ci ilin iyulunda Dərbənddə Fətəli xana qarşı çıxış baş vermişdi, üsyançılar bir il əvvəl Dərbənddən Tabasarana qaçmış yüzbaşı Hacı Balabəyin dəstəsi ilə birləşmişdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, v. 104-106; Абдуллаев (1965), 181).

İnzibati – ərazi bölgüsü

Xanlığın ərazisi inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü.

1796-cı ildə rus hərbiçilərinin tərtib etdiyi məlumata görə tabe olunmuş ərazilər Quba xanlığından ayrıldıqdan sonra xanlığın tərkibində cəmi 8 mahal var idi. Bunlardan ən böyüyü əslində Sırt və Tip mahallarının ərazisini əhatə edən Quba mahalı idi. Quba mahalı çox iri olduğuna görə, iki naib tərəfindən idarə olunurdu.

Hacı Şərif bəyin idarə etdiyi birinci Quba dairəsində cəmi 52 kənd var idi. Həmin kəndlərdə cəmi 1274 həyət var idi (AVPRİ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 36). Bu kəndlərin ən böyükləri 300 həyətdən ibarət olan Tahircar, 200 həyətdən ibarət Kulqat, hərəsi 70 həyətdən ibarət olan Xudat və Kurlal qala idi. Kəndlərdən 17-si yuxarı axarından başlayaraq Samur çayının sahili boyunca dağlıq ərazidə, 9-u dağətəyi zonada, 10-u düzənlikdə, 9-u Qusar çayı boyunca düzənlikdə yerləşirdi.

Həsən bəyin idarəsində cəmi 38 kənd vardı. Ən böyük kəndlər 80 həyətdən ibarət Alpan, 50 həyətdən ibarət Kamil və Nügədi kəndləri idi. Həsən bəyin idarəsində olan kəndlərdən 5-i Qubyal və Qusar çayları arasında aşağı ərazidə, 25-i Qudyal çayı boyunca düzənlikdə, 9-u Ağ çayı boyunca dəniz sahilində, 3-ü Qara çayı boyunca dağla dəniz arasında yerləşirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 37-38 a.ü.).

Xanın yay iqamətgahı olan Quba şəhəri də bu ikinci dairənin ərazisində yerləşirdi. Lakin 2000 həyətdən ibarət və 7000 sakini olan Quba şəhəri naib Vəli bəy tərəfindən idarə olunurdu. Fətəli xanın göstərişi ilə üç tərəfdən xəndək və bişməmiş kərpicdən inşa edilmiş divarlarla əhatə olunmuş, dördüncü tərəfi isə Qudyalçayın sərt sahili ilə müdafiə olunurdu (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 37-38 a.ü.).

Quba mahalında dağlıq kənlərin sakinləri torpaq əkinçilik üçün o qədər yararlı olmadığından arpadan savayı, Qud-

yal çay boyunca isə arpa və çətənədən savayı heç nə əkmirdilər. Bu kənlərdə maldarlıq və arıçılıq yaxşı inkişaf etmişdi. Düzənlikdə yerləşən kənlərin sakinləri (xüsusən Xudatdan başlayaraq) həm maldarlıqla məşğul olur, həm də müxtəlif taxıl növləri əkir, pambıq, bağça məhsulları və barama yetişdirirdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 36-37 a.ü.).

Qeyd edək ki, Hacı Şərif bəyin idarəsində olan kəndlərdən 3-də o zaman heç kim yaşamırdı, Kasın (20 həyət) və Tahir qışlağı (5 həyət) kəndləri isə müxtəlif yerlərdən gəlmiş qaçqınlarla məskunlaşdıqlarından vergilərdən azad idilər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 36-37 a.ü.).

Quba naibi Vəli bəyin qardaşı Yusif bəyin idarə etdiyi Rustov mahalında 22 kənddə 491 həyət vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 37 və a.ü.).

Bu mahalda ən böyük kəndlər 50 həyətdən ibarət Rustov (Şeşpara), 40 həyətdən ibarət Vəlvələ, 60 həyətdən ibarət Çiçi, 45 həyətdən ibarət Zərqova, 40 həyətdən ibarət Gəndab idilər. Kəndlərdən 4-ü Çaqaçuq çayının sahilində dağ yamaclarında, 7-si Vəlvələ çayının sahilində dağ yamaclarında, 11-i Şabrançayın sahilində düzənlikdə və dağ yamaclarında yerləşirdi. Mənbədə yazıldığına görə bu mahalda həm dağ yamaclarında, həm də xüsusən düzənlikdə müxtəlif taxıl növləri – Quba mahalının düzənlik hissəsində əkilən bütün növlər əkilirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 41-43 a.ü.).

Həsən bəy tərəfindən idarə olunan Müşkür mahalında 20 kənd, həmin kəndlərdə cəmi 299 həyət vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 40 və a.ü.). Kəndlərdən 10-u Qusarçayın aşağı axarında düzənlikdə, 7-si Qudyalçayın aşağı axarında düzənlikdə, 3-ü Qaraçayın aşağı axarında düzənlikdə yerləşirdi. Bu kəndlərdən ən böyükləri 60 həyətdən ibarət Qaracalı, 45 həyətdən ibarət Böyük Xaçmaz, 40 həyətdən ibarət Naburlu idi. Quba mahalının düzənlik hissəsindəki kəndlərlə eyni təsərrüfat şəraitinə malik idi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 40 və a.ü.).

Hacı Səfərəli bəy tərəfindən idarə olunan Şabran mahalında 66 kənd vardı. Həmin kəndlərdə 1282 həyət vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 41-43 a.ü.). Kəndlərdən 16-sı Qaraçayın sahilində düzənlikdə, 29-u Vəlvələçayın sahilində düzənlikdə, 15-i Şabrançayın sahilində düzənlikdə, 5-i Dəvəçiçayın sahilində düzənlikdə yerləşirdi. Kəndlərdən ən böyükləri 50 həyətdən ibarət Çarxı, 180 həyətdən ibarət Şahsevən tavabı (Məhəmməd xanın mülkiyyətində sayılan bu kəndin sakinləri Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Muğandan köçmüşdülər), 50 həyətdən ibarət Bayat, 80 həyətdən ibarət Xəlilli, 130 həyətdən ibarət Usallı, 60 həyətdən ibarət Kolanı və 40 həyətdən ibarət Hulovlu idi. Mənbənin məlumatına görə Şabran mahalında taxılçılıq və maldarlıq kifayət qədər yaxşı inkişaf etmişdi. Ancaq taxılçılıq burada Müşkür mahalında olduğuna nisbətən az inkişaf etmişdi. Bu mahalda bağlar az idi, sakinlərin çoxu yay vaxtını dağlarda keçirirdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 41-43 a.ü.).

Yenə Hacı Səfərəli bəyin idarə etdiyi Sədan mahalında cəmi 5 kənd (92 həyət) vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 44 və a.ü.). Bu kəndlər Ataçay və Gilgilçay arasında dağ yamacında yerləşirdi. Həm də kəndlərin ikisində – Calğan və Uqahda deyəsən o zaman daimi yaşayan əhali yox idi, çünki siyahıda bu kəndlərin qarşısında adam sayı sütunu boşdur. Ən böyük kəndlər 40 həyətdən ibarət Sədan və 30 həyətdən ibarət Dağ Quşçu idi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 44 və a.ü.). Çıraqqala da bu mahalın ərazisində idi. Mənbənin verdiyi məlumata görə Fətəli xan sıldırım qayada yerləşən bu qədim qalada ev inşa etdirmişdi. Dağın yamacında bir çox digər evlər də tikilmişdi. Onlarda adam yaşamırdı, lakin düşmən hücumu zamanı 500-dən çox ailə sığına bilirdi. Qala xüsusi olaraq düzəldilmiş akvadukt vasitəsilə dağlardan gətirilən bulaq suyu ilə təmin olunurdu.

Sədan mahalında maldarlıq yaxşı, taxılçılıq isə əla inkişaf etmişdi. Bağlar isə yox idi. Yenə Hacı Səfərəli bəy tərəfindən idarə olunan Bərmək mahalında 533 həyətdən ibarət

23 kənd vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 44 a.ü.-45). Kəndlərdən ən böyükləri 60 həyətdən ibarət Xanağa, 80 həyətdən ibarət Göyxanlı (Qioxani), 80 həyətdən ibarət Xızımuğanlı və 40 həyətdən ibarət Siyəzən idi. Mahalın kəndləri dağ yamaclarında, bulaqların yanında yerləşirdilər. Mahalın ərazisində Xıdırzində qalası vardı. Burada vergilərdən azad şeyxlər yaşayırdı. Bu qədim qala Çıraqqaladan 25 verst aralıda yerləşirdi və daxilində olan bulaqlarla təchiz olunurdu. Düşmən hücumu zamanı qalada 500-ə yaxın ailə sığına bilirdi. Mahalda taxılçılıq, sakinlərin ehtiyacını ödəyəcək səviyyədə, maldarlıq isə yaxşı inkişaf etmişdi. Bağçılıq yayılmamışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 44 a.ü.-45).

Heydər bəy tərəfindən idarə olunan Dağıstan (Yuxarıbaş) mahalında 980 həyətdən ibarət 17 kənd vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 46 və a.ü.). Bunlardan 4-ü yüksək dağlıq ərazidə, 13-ü isə dağ vadisində yerləşirdi. Mahalda arpadan başqa heç bir taxıl növü əkilmir, sakinlər öz ehtiyaclarını ödəmək üçün buğdanı ayrı yerlərdən alırdılar. Maldarlıq isə əksinə çox yaxşı inkişaf etmişdi. Sakinlər qışda düzənliyə köçərək qazma evlərdə, yaxud komalarda yaşayırdılar (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 46 və a.ü.).

Samur çayının yuxarı axarında çayın hər iki sahilində yerləşən, əhalisi Qafqazdilli xalqlardan və türklərdən ibarət olan «azad» Quba camaatları Şəki və Qazıqumık xanlıqları ilə həmsərhəd idilər. Azad camaatlar 30-a qədər kəndi əhatə edən 3 dairə təşkil edirdilər (РГВИА, ф. ВУА, иш 486, в. 3-4; Абдуллаев (1965), 186). Bu camaatlar irsi hakimlər tərəfindən idarə olunur və Axtıpara, Doqquzpara və Altıpara adlanırdılar (Абдуллаев (1965), 186). Əvvəllər onlar Dərbənd hakiminə tabe idilər, XVIII yüzilliyin ortalarında isə Quba xanının hakimiyyəti altına keçdilər.

Mənbəyə görə 1796-cı ildə Quba xanlığı ərazisində (Dərbənd və ətrafı istisna olmaqla) cəmi 1 şəhər, 245 kənd və 6364 həyət vardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil olunan mənbə səhih olmamaqla bərabər həmdə natamamdır. Anıxdərə, Buduq və Xınalıq mahalları bu mənbədə öz əksini tapmamışdır. Beləliklə müqayisəli təhlil göstərir ki, mövcudluğunun əksər vaxtlarında Quba xanlığının tərkibində 3 şəhər (Quba, Dərbənd və Salyan) və 12 mahal (Bərmək, Sədan, Rustov (Şeşpara), Sırt, Tip, Şabran, Müşkür, Anıxdərə, Buduq, Xınalıq, Ulus, Dərbənd) və bir sultanlıq (Salyan) olmuşdur.

Quba xanlığının tərkibinə daxil edilmiş keçmiş Dərbənd xanlığının ərazisi şimalda usminin torpaqları, qərbdə Tabasaranla, cənub-qərbdə Qazıqumuklu Xanbutayın (II Surxay xanın) mülkləri ilə həmsərhəd idi. Bu ərazidə iki mahal mövcud idi: Dərbənd və Ulus mahalları. Dərbənd şəhərinin də daxil olduğu Dərbənd mahalı naib Qədir bəy tərəfindən idarə olunurdu. Dərbənd şəhərində 2180 ev, mahalın 6 kəndində 265 ev vardı. Ulus mahalı da adı xatırlanan Qədir bəy tərəfindən idarə olunrdu və 780 evi olan 15 kənddən ibarət idi (AMEA TİEA, inv. 1795 (2), s. 396-397).

Qeyd edək ki, Quba şəhərinin yaranma tarixi barədə mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda yekdil fikir yoxdur. Müəlliflərin bir qismi şəhərin yaranmasını XVIII əsrin birinci yarısına aid edirlər ki, bu tamamilə yanlışdır. İrəlidə biz bu şəhərin hələ XVII əsrin sonlarından eyni adlı yarımmüstəqil xanlığın mərkəzi olduğunu qeyd etmişik. Mövcud mənbələrin böyük əksəriyyəti Qubanın yaşayış məntəqəsi və ola bilsin ki, kiçik şəhər kimi nəinki XVIII əsrdən, hətta XVII əsrdən də xeyli əvvəl mövcud olduğunu göstərir. Tarixi ədəbiyyatda bu şəhərin artıq XI əsrdə mövcud olması barədə fikir var. XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvinin Coğrafiya lüğətində Azərbaycan şəhərləri sırasında «Qübbə» şəhərinin də adı çəkilir (bax:Мамедов, 14). Akademik V.V. Bartold 1578-ci ildə Osmanlı sultanı III Murad tərəfindən 8 Azərbaycan şəhərinin tutulduğunu yazaraq onların arasında Qubanın da adını çəkir. Arxeoloji qazıntılar Quba yaşayış məskəninin eramızın birinci minilliyinin ortalarında meydana çıxdığını sübut edir. Quba şəhərindən bir

qədər aralıda yerləşən indiki Nərimanabad qəsəbəsindəki Sandıqtəpə yaşayış yeri və qəbirstanlıqda tapılmış abidələr bunu sübut edir (Orucov A. Xəlilov C., 55-58).

Quba adının mənşəyi çox müxtəlif şəkildə izah olunur.

Bu məsələnin tədqiqi bizim kitabın qarşısında duran vəzifələrə daxil deyildir. Ancaq oxucuda müəyyən təsəvvür yaransın deyə biz bəzi fikirləri verməyi lazım bilirik. Bir sıra tədqiqatçılar şəhərin eyni adlı tayfanın adı ilə adlandırılması barədə mülahizə irəli sürmüşlər (Xəlilov (1992), 28-34; Xəlilov (1994), 45-47).

Tədqiqatçı Quba adını guya onun əsasını qoymuş Sasani şahı I Qubadın (488-531) adı ilə əlaqələndirir. Daha başqa bir tədqiqatçı isə Quba toponimini Kuba etnonimi ilə əlaqələndirir və bu etnonimi bir vaxtlar Cənubi Qafqazda olub məskunlaşmış türkdilli tayfaların adı ilə eyniləşdirir (Bax Мамедов, 13). Y.Yusifov Quba adını iber-qafqaz dillərinə aid edərək, güman edir ki, antik müəllif Ptolemeyin xatırladığı alban şəhəri X(H)obota Quba adının prototipidir (Mamedov, 13). Bu coğrafi termin Şirvan ərazisində iki şəkildə mövcud olmuşdur. XIII əsrə aid bir ərəb mənbəyində «Kuva» şəklində, Səfəvilər dövrünə (XVI əsr) aid digər mənbələrdə Qübbə şəklində xatırlanır. Ə.Hüseynzadənin fikrincə Qübbə Qubanın ərəbləşdirilmiş formasıdır. Ə.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilinin (qıpçaq ünsürlərinin rast gəlindiyi) Quba dialekti nümunəsində Quba toponiminə qıpçaq mənsubiyyəti verir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər bölgələrində, Dağıstanda Mərkəzi Asiyada, hətta Səudiyyə Ərəbistanında Quba adlı yaşayış məntəqələrinə rast gəlmək olur ki, bu da Quba adının yerli səciyyə daşımadığını göstərir.

XVI əsrin sonlarında osmanlı mənbələrində Quba şəhərinin adı çəkilir. O dövrün məşhur tarixçisi Mustafa Ali Əfəndinin yazdığına görə osmanlıların səfəvilərlə apardığı müharibə nəticəsində 1578-ci ildə osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən Şirvan iki əyalətə-Böyük və Kiçik Şirvan əyalətləri-

nə bölünmüşdü. Mərkəzi Dərbənd olan kiçik Şirvan əyalətinə daxil olan üçüncü sancaq Quba adlanırdı (Fərzəlibəyli, 20). Digər osmanlı tarixçisi İbrahim Əfəndi Pəcəvinin 1583-cü ilə aid məlumatında deyilirdi ki, Dərbənddən bir qədər aralıda Beştəpə adlı yerdə osmanlılarla səfəvilər arasında baş verən döyüşdə qızılbaşların qoşununa Qubadan da xeyli döyüşçü cəlb edilmişdi (Fərzəlibəyli, 20).

M. Biberşteyn Qubanın şərq üsulu ilə divar və qalalarla möhkəmləndirilmiş kiçik bir şəhər olduğunu qeyd edirdi (Биберштейн, 17; Абдуллаев (1965), 195).

Hüseynəli xan tərəfindən inşa edilən xan sarayında onun varisləri tərəfindən sonradan yenidən bərpa işləri aparılmış və saray rəngarəng naxışlarla bəzədilmişdi. Azərbaycan memarlıq abidələrini öyrənən Şeblikin qeyd edir ki, Quba sarayı öz zəngin naxışlarına görə XVIII əsrin başqa saray tikililərinin səciyyəsi nümunəsidir (Bax: Абдуллаев (1965), 195).

1770-ci ildə Qubada olmuş Rusiya professoru S.Q. Qmelin özünün bu şəhərlə bağlı qeydlərində şəhərin və xan sarayının təsvirini vermişdir. O, yerli əhalinin məlumatına əsaslanaraq bildirir ki, 30 il bundan əvvəl şəhər daş divarlarla əhatəyə, dövrəyə alınmışdır (Гмелин, 48-49).

XVIII əsrdə Qubada 600 ev olmuşdur ki, bu da şəhərdə təxminən 3 min nəfərin yaşadığını göstərir. Qubadan bir qədər aralı-Qudyalçayın sol sahilində yəhudilərin yaşadığı Kulqat (ola bilsin ki, Gulhan – T.M.) qəsəbəsi mövcud idi. P.Q.Butkovun məlumatına görə burada 1796-cı ildə 200 ev var idi (Бутков (Выдержки), 205).

Şəhərin əhalisinin sayının 70-ci illərdə 7 min nəfərə, şəhərdəki evlərin sayının isə 2 minə çatması haqqında mənbələrdə məlumat verilir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 11).

Quba şəhərinin əhalisi əsasən bəy, ruhani, sənətkar və tacirlərdən ibarət idi. Bəzi mənbələrdə burada əhalinin xeyli hissəsinin sənətkarlardan ibarət olduğu göstərilir (AKAK, c. IV, səh. 37-38).

Qeyd edək ki, xanlıqlar dövründə feodal müharibələrinin tez-tez baş verməsinə və həmin müharibələrinin ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsinə baxmayarq sənətkarlıq öz inikşafından qalmamışdı. Xanlıqların mərkəzlərinə çevrilmiş şəhərlər, o cümlədən Quba və Dərbənd şəhərləri həm də sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Sənətkarlar bu şəhərlərin əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirdilər.

XIX əsrin 30-cü illərində Qubada 15 dəmirçinin, 50-ci illərində 13 xarratın qeydə alınması (Əlizadə, 35, 50), həmin sənət növlərinin bu şəhərdə hələ əvvəlki dövlətlərdən inkişaf etdiyini göstərir.

O zamanlar Quba əhəmiyyətli ticarət şəhəri idi. Şəhərdə ticarət çoxaldıqca əhalinin sayı da artmağa başlayırdı. İ. Berezin Quba şəhərinin görünüşünü belə təsvir edir: «Quba dağların amfiteatrı ilə… əhatələnmiş bir dərədə yerləşmişdir ki, dağların başı buludlarda, yamacları qalın meşələrdədir, çay ilan kimi qıvrılır. Çayın sərt sahilinə evlər səpələnmişdir. Evlər müxtəlif rənglərdədir, məscidlərin dördbucaqlı damları vardır və bütün tikililər yaşıl ağaclarla bürünmüşdür» (Березин, II his., 63-64).

Quba xanlığının digər, həm də ən böyük şəhəri Dərbənd şəhəri idi. Azərbaycanın ən şimal-şərq nöqtəsində yerləşən Dərbənd həm mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi, həm də ölkənin ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri içərisində özünəməxsus yer tuturdu. Dərbənddən cənubdan şimala uzanan karvan yolu keçməklə yanaşı, həm də Dərbənd Xəzər sahilində olan mühüm limanlardan biri idi: Karvan yolunun Dərbənddən sonrakı mühüm məntəqəsi Qızlar idi. Dəniz vasitəsilə Dərbənd Bakı, Həştərxan və başqa şəhərlərlə əlaqə saxlayırdı. Dərbəndin ticarətində azərbaycanlılarla yanaşı Dağıstan xalqları da fəal iştirak edirdilər. Mənbədə deyilir ki, «Dağıstan xalqları Dərbəndə 10 min manat gümüş pul dəyərində mahud, qoyun dərisi, yağ, bal, xalça, palaz gətirirlər» (Обозрение, IV his., 181).

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Dərbənddə 6 karvansara və 500-dən çox dükanın olması (Bronevskiy, 338) şəhər əhalisinin xeyli hissəsinin ticarətlə məşğul olduğunu göstərir.

Arxiv materiallarından aydınlaşır ki,, 1791-ci ildə Dərbənddən Rusiyaya dəniz yolu ilə 27300 man. 64 qəp., quru yolu ilə 54789 man. dəyərində mal aparılmışdır. Elə həmin il Həştərxan limanı vasitəsilə Rusiyadan Dərbəndə 11850 man. 73 qəp. dəyərində mal gətirilmişdi (РГАДА, f. 1261, siy. 6, iş 949, v. 85-123). Rus konsulu Skibinevskinin yazdığına görə Rusiyadan Dərbəndə mahud, boyalar, ətirlər, şəkər, ipək və pambıq parçalar, ev əşyaları və s. gətirilirdi (АГС, c. II, 691-692).

Dərbənd şəhəri dağlardan dəniz sahilinədək 1730 sajen məsafədə uzanırdı (Гербер (Описание), 86). Hündür enli qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Şəhər üç hissədən ibarət idi. Şəhərin ən yuxarı hissəsi Narınqala adlanırdı. Burada xan sarayı, məscid, əyanların evləri, su anbarı və su quyuları yerləşirdi. Qarnizon da bu hissədə yerləşirdi. Üçbucaq şəklində tikilmiş Narınqala şəhərin «Dərbənd» adlandırılan orta hissəsindən doqquz müdafiə bürcü olan divarla ayrılmışdı. Şəhər əhalisinin böyük hissəsi orta hissədə yaşayırdı (Гербер (Описание), 86). Bu hissədə xana məxsus ikimərtəbəli iki ev, ictimai binalar, 500-ə qədər dükan və 195 sənətkar emalatxanası, habelə 15 məscid, 6 karvansara və bir zərbxana yerləşirdi (Бутков, II his., 202; Броневский, 338).

Şəhərin Dübari adlanan hissəsində əvvəllər nə vaxtsa yunanlar və digər xristianlar yaşamışlar. Görünür sonralar iqtisadi tənəzzül səbəbinə görə onlar Dərbəndi tərk edərək başqa yerə köçmüşlər. Bu hissədə şəhər sakinləri mühasirə vaxtları öz mal-qaralarını otarırdılar.

1796-cı ildə Dərbənddə olmuş A.Serebrov və F.Simonoviç şəhərdə 2180, P.Q.Butkov 2199 ev olduğunu yazırlar (ИГ и ЭД, 142, 176, 202).

Dərbənd əhalisinin xeyli hissəsi ticarətlə yanaşı həm də sənətkarlıqla məşğul olurdu. Şəhərdə ipək və pambıq parçalar, mis qablar, dəmir əşyalar və s. istehsal olunurdu. Təkcə ipək parça istehsal edən 200-ə yaxın dəzgah var idi (Обозрение, IV his., 178). Sənətkarlıq məhsullarının xeyli hissəsi evlərdə qadınlar tərəfindən istehsal olunurdu. Onlar başlıca olaraq xalça-palaz toxuyur, həyətdə ipək qurdları bəsləyirdilər. Dərbənddə papaqçı, dəmirçi, başmaqçı, sərrac, silahsaz, boyaqçı, zərgər və s. sənətkarlar vardı (АРДТА, f. 24, siy. 1, iş 36, v. 10). Şəhər sənətkarlarının əsas hissəsini toxucular təşkil edirdi. XVIII əsrin sonlarında Dərbənddə 30 ipək, 115 pambıq parça istehsal edən karxana var idi (Бутков, II his., 202).

Məlumdur ki, bir müddət Şamaxı şəhəri də Quba xanlığının tərkibində olmuşdur. Şamaxı vaxtilə Azərbaycanın ən iri sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. 1734-cü ildə Şamaxıda güclü müqavimətə rast gəldiyi üçün Nadir şəhəri özülünə kimi dağıtmış və əhalisini Yeni Şamaxıya (Ağsuya) köçürmüşdü. Köhnə Şamaxıda hökmranlıq edən Məhəmməd Səid xan 1763-cü ildə Yeni Şamaxını ələ keçirib oranın əhalisinin bir hissəsini Köhnə Şamaxıya köçürdü. Bunun nəticəsində Şamaxıda iqtisadi canlanma müşahidə olunur (Mustafayev, 33).

1768-ci ildə Şamaxı xanlığını ələ keçirən Qubalı Fətəli xan Yeni Şamaxının əhalisinin yerdə qalan hissəsini də köhnə Şamaxıya köçürmüş, Yeni Şamaxını özülünə qədər dağıtmışdı. Çox ehtimal ki, Yeni Şamaxının iqlim şəraitinin pis və içməli suyun az olması, habelə Yeni Şamaxıda qiyam təhlükəsinin olması Fətəli xanın belə hərəkət etməsinə səbəb olmuşdu. Ancaq, Quba məmurlarının özbaşınalıqları nəticəsində Köhnə Şamaxıda müşahidə olunan iqtisadi canlanma tənəzzül ilə əvəz olundu (Mustafayev, 33-34). Tezliklə 1779-cu ildə Fətəli xan Köhnə Şamaxıya dağıstanlıların hücum təhlükəsini nəzərə alaraq buranın əhalisini Yeni Şamaxıya (Ağsuya) köçürdü (Биберштейн, 17). Bir qədər sonra baş vermiş güclü zəlzələ isə Köhnə Şamaxının tamamilə dağılmasına səbəb oldu (Обозрение, IV his., 149).

Mərkəzi idarə aparatı.

Quba xanlığında irsi idarəçilik, yəni monarxiya rejimi mövcud idi. Monarxiyanın başında qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik xan dururdu.

Hakimiyyət atadan böyük oğula keçirdi. Xanın hakimiyyəti mütləq, qeyri-məhdud səciyyə daşıyırdı. Xan hakimiyyəti həm icra formasında həm də feodal hüququnun yardımı ilə məhkəmə formasında gerçəkləşdirirdi. Hüquq qeyri-rəsmi səciyyə daşıyırdı. Onun mənbəyi şəriət, ilk növbədə Quran idi. Hüququn digər, daha az vacib olmayan mənbəyi yerli adətlər idi. Xanın istədiyi şəxslərə torpaq, yaxud torpaqdan alınan gəliri (və ya bir hissəsini) bağışlamaq hüququ vardı. Torpaq sahibliyini və ümumiyyətlə, mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd təliqə adlanırdı. Əgər xan torpağı müəyyən şərtlə (başlıca olaraq torpağı alanın xan ordusunda xidmət etməsi şərti ilə)alırdısa, belə torpaq mülkiyyəti forması tiyul adlanırdı.

Xan hakimiyyətində iki ünsür: prinsipcə müstəbidlik, rejiminə görə feodal ünsürləri çulğaşırdı (Иваненко, 136-137). Xan mütləqiyyətinin normativ hüquqi sənədi xan fərmanları idi. Sonralar, Rusiya, Azərbaycanı işğal etdikdən sonra rus məmurları da silki mənsubiyyəti və rütbələri müəyyənləşdirmək üçün xan fərmanlarından hüquqi sənəd kimi istifadə edirdilər (Мамедова, 19).

Xanın yanında «Divanxana» və yaxud «Xan şurası» mövcud idi. Divanxana məşvərətçi orqan idi. Burada mühüm dövlət məsələləri: hərb və sülh, vergilərin təyin olunması və toplanması, itaət göstərməyən bəylərə divan tutulması və onların əmlakının müsadirə olunması, mühüm cinayət işləri və digər dövlət əhəmiyyətli məsələlər nəzərdən keçirilirdi. Xan divansız da qərar qəbul edə bilərdi. Divanxananın müəyyən iş qrafiki yox idi. Divan üzvləri zərurət olduqda və xanın bilavasitə göstərişi ilə toplanırdılar. Müasirlərin sözlərinə görə divan xanın qərarını elan edir, divan üzvləri başlarını tərpətməklə öz

razılıqlarını bildirirdilər. Divanxanada ən yüksək vəzifələr vəzir, divanbəyi, qalabəyi, xəzinəağası, qoşunnavis, fərrasbaşı idi.

Xanlıqda xandan sonra ikinci mühüm şəxs nazir (vəzir) idi. O, bütün idarəçilik aparatının başçısı və xanın birinci məsləhətçisi idi. Vəzirin vəzifə rəmzləri qələmdan və mahud çalma idi (Мамедова, 20). Mərkəzi xan aparatında digər yüksək rütbə divanbəyi idi. Divanbəyi divanın dini rəhbəri idi, hüquqi məsələlər üzrə başlıca məsləhətçi idi. Divanbəyinin və ruhani rəhbər Şeyxülislamın səlahiyyətləri bəzi məsələlərdə üst-üstə düşürdü. Mahal, yaxud şəhər qazilərinin hökmlərindən divanbəyinə, yaxud Şeyxülislama şikayət etmək olardı (Мамедова, 21).

Xanın şəxsi təsərrüfatına eşikağası başçılıq edirdi. Divanxanada qoşunnovis, yaxud qoşun mirzəsi vəzifəsi də vardı. Mühüm vəzifələrdən biri də Xəzinədarağaşı idi. O, xəzinəyə nəzarət edirdi, xan bu vəzifəyə ən yaxın və inanılmış adamlarını təyin edirdi (Мамедова, 21). Bilavasitə xana tabe idi. Divanxanada bir sıra ikinci dərəcəli vəzifələr (yasavul, fərraş, mehmandar və s.) də var idi.

Feodal nərdivanının növbəti pilləsində bəylər dururdular. Bəylər çoxsaylı təbəqə idilər, xanlara müxtəlif inzibati və hərbi qulluq göstərirdilər; hakim sinfin özəyini təşkil edirdilər. Bəylər irsi və qulluq bəylərinə bölünürdülər. Üç bəy nəsli – Quba, Buduq və Alpan bəyləri daha üstün vəziyyətdə idilər. Vaxtilə İran şahlarının fərmanı ilə bəy olanlar daha varlı və daha böyük nüfuza malik idilər. İri bəylər böyük hüquqlara malik idilər və xan hakimiyyətinin güclənməsini istəmirdilər.

Bəylər içərisində mahalları və şəhərləri idarə edən naiblər xüsusilə nüfuza malik idilər. Mahal naibləri xanın özü tərəfindən nüfuzlu bəylərin içərisindən təyin olunurdu. Mahal naibi vəzifəsi adətən irsən, atadan oğula keçirdi, ancaq bu zaman xan tərəfindən təsdiqi tələb olunurdu. Naiblər mahal ərazisində maliyyə, polis və məhkəmə işlərinə başçılıq edirdilər. Onlar vergi və mükəllifiyyətləri bölüşdürür, onların toplanma-

sına nəzarət edirdilər, mahalın sərhədlərinin mühafizəsini təmin edir, məhkəmə araşdırması tələb etməyən mübahisələri həll edir, məhəkəmələrin hökmlərini icra edirdilər. Mahal naibləri vəzifələrini yerinə yetirmək müqabilində məvacib əvəzi olaraq müəyyən kəndlərdən toplanan gəlirlərin bir hissəsini alırdılar.

Şəhərdə hakimiyyətə qalabəyi başçılıq edirdi. Eyni zamanda kələntər vəzifəsi də var idi. Onlar başlıca olaraq tacirlərin fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Qalabəyi isə şəhərdə asayişə və təhlükəsizliyə cavabdeh idi və birbaşa xana tabe idi. Onun sərəncamında xüsusi mühafizə dəstələri var idi. Həmin dəstələr xan sarayının qarşısında, yaxud qala divarlarının yanında dururdu. Qalabəyinin tabeçiliyində darğalar və əsəsbaşılar vardı. Darğa ən çox bazara nəzarət edirdi. Əsəsbaşı isə gecə keşikçilərinin rəisi idi. Şəhərlərdə məhəllə yüzbaşıları, yaxud kətxudaları vəzifəsi də vardı. Şəhər idarəçiliyində sənətkar-birlikləri həmkarların da özünəməxsus yeri vardı. Həmkarlar Qərbi Avropadakı sex təşkilatları tipində olub, sənət sahələri üzrə formalaşdırılır, sex daxilində qayda-qanunların yerinə yetirilməsinə nəzarət edirdi. Lakin Azərbaycan şəhərlərində həmkarların səlahiyyətləri çox məhdud idi.

Kəndlər kəndxudalar, yaxud kovxalar tərəfindən idarə olunurdu. Daha iri kəndlərin kəndxudaları yüzbaşı titulu daşıyırdılar. Kətxudalar bir qayda olaraq kənd icması tərəfindən seçilir və mahal naibi tərəfindən təsdiqlənirdi. Sonralar yüzbaşı titulu daşıyan kəndxudalar xan tərəfindən təyin olunmağa başlandı.

İdarəetmədə yüksək məmurlar əsas rol oynayırdılar. Onlara misal olaraq, sərkəre amili (maliyyə işləri üzrə məmur), eşikağasını (xanın daxili və xarici işləri üzrə məsul), əmiruaxuru (baş mehtər), xəzinədarı və başqalarını göstərmək olar.

Xanlıqda məhkəmə, maliyyə, polis xidməti və orduya xüsusi fikir verilirdi.

Məhkəmə işi.

Xanlığın idarə olunmasında məhkəmə böyük yer tuturdu. Məhkəmə sistemi demək olar ki, bütünlüklə ruhanilərin nəzarəti altında idi. Şəriət məhkəmələrinə əsasən kənd, mahal qazıları və xanlığın baş qazisi rəhbərlik edirdi. Lakin məhkəmənin hökmü şübhə doğurduqda xan məhkəmənin işinə müdaxilə edə bilərdi. Məhkəmədə müsəlman hüququ böyük təsirə malik idi. Dini-şəriət məhkəməsi ən müqəddəs və ədalətli məhkəmə sayılırdı. V.İvanenko yazırdı ki, «daha çox adi hüquq əsasında və öz bildiyi kimi hərəkət edən xanların özləri də, bir çox hallarda alim axundların məsləhətinə qulaq asır və hətta bir qədər dolaşıq və mürəkkəb işləri onların mühakiməsinə verirdilər» (Иваненко, 140).

Dövrün müasirinin yazdığına görə bütün edam cəzaları, bu halda və bütün başqa hallarda öz bildiyi kimi hərəkət edən, heç nədə və heç kimə hesabat verməyən xanın iradəsindən asılı idi (ПФАРАН, f. 99, iş 41, v. 185).

Müsəlman hüququ və yaxud şəriət Rusiya və Avropa qanunvericiliyi ilə müəyyən oxşarlıqları olmaqla yanaşı çoxlu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xüsusiyyətlər təkcə ailə və varislik hüququnda (burada onlar labüd idi) deyil, həm də sahiblik hüququ və təəhüd üzrə hüquqlarda var idi. Şəriətə görə torpaq üzərində ali sahiblik hüququ yalnız dövlətə məxsusdur və torpağa sahiblik hüququ ali hakimiyyət tərəfindən xüsusi şəxslərə sanki müvəqqəti və bu şəxslər üçün müəyyən və məcburi, lakin hakimiyyətin özü üçün təsadüfi və qeyri-məcburi şərtlər əsasında verilir. Müsəlman hüququna görə boş torpaqların suvarılması, təmizlənməsi, yaxud yararlı hala salınması həmin torpaqlara sahiblik hüququnun alınması üçün əsas yaradır. Yenə həmin hüquqa görə satılan sahənin qonşusu üçüncü şəxslə alqı-satqı haqqında bağlanan müqaviləni öz xeyrinə poza bilər. Girovun toxunulmazlığı hüququna görə, əgər borclu borcunu ödəməyibsə, onun borcu təmin etmək üçün qoyulmuş əmlakı, borclunun razılığı olmadan nə borc verən, nə də hakimiyyət orqanları tərəfindən satıla bilməzdi; la-

kin borcu ödəməyə məcbur edilmək üçün borclu zindana salına bilərdi (Иваненко, 142).

Şəriət cinayət hüququ sahəsində daha çox özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Cinayəti qızışdıranlar, cinayətə yol verən və onu gizlədənlər cəzalandırılmırdılar; qətl, yara və zədə vurmaq yalnız zərərçəkənin şikayəti əsasında təhqiq olunur, qan intiqamı öldürülənin yaxın qohumlarının ayrılmaz hüququdur; lakin tərəfləri pul ödənişinə və barışığa razı salmaq məhkəmənin borcudur: edam cəzası, bədən cəzası, pul cərimələri yeganə cəza tədbirləridir; özbaşınalığa, qanuna riayət etməmək cəzalandırılmır (Иваненко, 142).

Xanlıqlarda feodal hüququnun mənbəyini hakim sinfin iradəsi, bu sinfin mənafelərinin ifadəsi kimi xanın özünün iradəsi qanuniləşdrilmiş yerli adətlər idi. Adətən xanlığın ali hakimiyyət orqanı tərəfindən edam cəzasına məhkum olunmuş şəxsin əmlakı xanın sərəncamına keçirdi. Xan bu əmlakı istədiyi adama bəxşiş edə və ya özündə saxlaya bilərdi (РГВИА, f. ВУА, iş 18486, v. 73). Berezinin yazdığına görə Quba xanı öz xanlığında tamamilə suveren idi. O, heç kimdən soruşmadan və heç kimə hesabat vermədən, hər kəsi və hamını rütbəsindən asılı olmayaraq edam edə və ya bağışlaya bilər, qova və təltif edə bilərdi. Xan bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini, hətta şəriət üzrə mühakimə olunmalı işləri üzrə öz əlinə toplamışdı, bütün işlərin baxılmasına xanın dəftərxanasında başlanılır, sonra şəriət mollalarının təhqiqatına və baxılmasına keçirdi. Daha sonra isə hökm xan tərəfindən təsdiq olunur və icra edilirdi. Pul alınması ilə bağlı şikayətlər bilavasitə xana edilirdi. Xan özü təhqiqat aparırdı. Əgər cavabdeh borcdan imtina edirdisə, tələbkar şahidlər göstərməli idi, əgər o haqlı olduğunu sübut edirdisə, cavabdehin əmlakı hərrac yolu ilə satılır və əldə olunan məbləğ ilə borc ödənilirdi. Cavabdeh isə yalan söyləyib pulu verməkdən imtina etdiyinə görə ümumi şərq metodu ilə çubuqla və pul tənbehi ilə cəzalandırılırdı. Bir qədər mühüm cinayət-oğurluq üstündə birinci dəfə cəzalandırmırdılar, yalnız oğurlanmış şeylər geri alınırdı; ikinci dəfə

oğurluq üstündə çubuqla cəzalandırılırdı, üçüncü dəfə oğurluq üstündə isə günahkarın ya burnu, ya qulağı, ya da əli kəsilirdi. Nəhayət, müvvəfəqiyyətsiz qəsdə görə günahkar həbsxanaya salınır, zərərçəkən əgər yaralanmışsa caninin hesabına müalicə olunurdu; yaralı sağaldıqdan sonra cani çubuqla və pul tənbehi ilə cəzalandırılırdı. Qatil tutularkən xana verilirdi; o isə qatili öldürülənin qohumlarına verirdi və onlar onun həyatı ilə istədikləri kimi rəftar edə bilərdilər. Onlar ya qatili öldürür, ya da qan bahası alıb buraxırdılar. Əgər qatil imkan tapıb gizlənə bilirdisə, onda öldürülənin qohumları intiqam almağı muzdla hər hansı adama həvalə edə bilərdilər. Həmin şəxs artıq qatili öldürməyə görə heç bir məsuliyyət daşımırdı (Березин, I his., 45-47; АВПРИ, f77, siy.7, iş 159, v. 47-48).

Əgər qatil yaxa qurtaracağına ümid bəsləmirdisə, onda o, adətən müəyyən vaxta qonşu xanlığa qaçır, qayıtdıqdan sonra isə hər hansı nüfuzlu bəyin və ya hətta xanın özünün himayəsi altına keçir, həmin şəxs düşmənçilik edənlər arasında vasitəçi kimi olur və onları barışdırmağa çalışırdı (Обозрение, III his., 324; Иваненко, 143).

Dini yaxud şəriət məhkəmələrinin təşkili müxtəlif xanlıqlarda eyni cür deyildi. Bəzi xanlıqlarda bu məhkəmə ruhanilər tərəfindən seçilən və xan tərəfindən təyin olunan yarımruhani və yarımdünyəvi qazi idi. Digər xanlıqlarda isə məhkəmə kollegial idi və orada qazidən başqa da həlledici, ya da məşvərətçi səslə axundlar və əfəndilər də iştirak edirdilər (Иваненко, 140).

Şəriət məhkəməsi ən çox mülki mübahisə və işlərə, mübahisə edən qohumları barışdırmaq, malikanə və əmlakı varislər arasında bölüşdürmək və s. məsələlərə baxırdı. Şəriət məhkəməsi nikah və boşanmaya, dul qadınlar və yetimlərə qəyyumluğa dair məsələlərə baxır, qəbalələri, qəbzləri, dini vəsiyyətləri, girov yazılarını və digər aktları təsdiq edirdi. Daha çox şəxsi mənafelərə toxunan cinayət işləri, zorakılıqla özgə əmlakına yiyələnmək, zinakarlıq (ər-arvad sədaqətini pozmaq), qız qaçırmaq, yara və zədə yetirmək, qarətlə bağlı olma-

yan qətl işlərinə də şəriət məhkəməsində baxılırdı. Qarət, quldurluq, tacirlərin fırıldaqları, xəyanət, hərbi cinayətlərə isə dünyəvi hakimlər və xanın özü tərəfindən baxılırdı (Иваненко, 140-141).

Mirası aşağıdakı qaydada bölürdülər: qardaşların hər birinə 8 pay, bacıların hər birinə 4 pay, anaya isə 1 pay. Şəriətlə hər kişinin 4 arvadı ola bilərdi. Ən kiçik günah üstündə arvadı boşamaq olardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 48).

Məhkəməyə şeyx-ül-islam yaxud qazi sədrlik edirdi. Həm dünyəvi, həm də dini məhkəmələrdə məhkəmə prosesi hər hansı rəsmiyyət olmadan, yazılı qeydiyyat aparılmadan və tələsik aparılırdı. Mübahisə edənlər bir-birini mübahisəni məhkəməyə aydınlaşdırmağa dəvət edirdilər. Bu cür dəvətdən boyun qaçırmaq pis iş hesab olunduğu üçün tərəflər dərhal hakimin yanına gedirdilər. Hakim əvvəlcə iddiaçını, sonra isə cavabdehi dinləyirdi. Lazım gəldikdə şahidlər dindirilirdi. Şahidlər çatışmadıqda və iş mübahisəli olduqda hər iki tərəf and içməli idi, bu zaman cavabdehə üstünlük verilirdi.

Bundan sonra mübahisə edənlər kənar edilir və məhkəmə üzvləri öz aralarında məsləhətləşirdilər. Hökm quran əsasında çıxarılırdı (Иваненко, 140-141). Əgər müvafiq məsələnin izahı quranda olmazdısa, hakimlər hədislərə (müsəlman ruhanilərinin daha çox məşhur nümayəndələrinin izahları, nitqləri) müraciət edirdilər. Əgər hədislərdə də məsələnin qənaətbəxş cavabı tapılmazdısa, hökm yerli adətlər nəzərə alınmaqla, bu cür işlərin keçmişdə həllini nəzərə almaqla, yaxud hakimin lazım bildiyi kimi çıxarılırdı.

Hökm yarlıqda tərtib olunur və məhkəmənin bütün üzvləri öz möhürlərini vururdular. Məhkəmədə yarlıqların qeydiyyatı aparılmırdı və buna görə də eyni məsələ üzrə tərəflərə tamamilə bir-birinə zidd qərarlar verilməsi halları da az olmurdu (Иваненко, 140-141; Мильман, 46-47). Narazı qalan tərəf xana şikayət edə bilərdi. O, zaman xan ya baş qazının özünə, yaxud da öz müşavirlərinə, və yaxud axundlara işə yenidən baxmağı tapşırırdı (Иваненко, 141).

Şəriət məhkəməsi xanın məhkəmə hüquqlarını məhdudlaşdırmırdı. O, məhkəmə tədqiqatına qarışa və istənilən mərhələdə işi istədiyi kimi həll edə bilərdi. Mənbədə deyilirdi ki, əgər xan hər hansı cəzanı təyin etmək istəyərsə bunu sərbəst və maneəsiz edə bilər (Иваненко, 141-142). Xəyanət, qoşundan fərarilik, qarət kimi cinayətlərin bilavasitə xanın yurisdiksiyasına daxil olduğunu qeyd etmişdik.

Əhali çox hallarda mülki işləri icma, münsif, yaxud barışıq məhkəmələrində həll edirdi. İcma məhkəməsinin heyəti çox hallarda maraqlı tərəflərin arzusu ilə, bəzən isə kəndxudanın seçkisi ilə müəyən olunurdu. Sudan istifadə növbəsinin pozulması, torpaq sahələri arasında mərzlərin pozulması ilə əlaqədar işlərdə onbaşıların iştirakı vacib idi. Münsif, yaxud barışıq məhkəməsi, mübahisələri yerli adətlər əsasında həll edirdi (Мильман, 49).

Digər xanlıqlarda olduğu kimi Quba xanlığına daxil olan şəhərlərdə də iki növ məhkəmə mövcud idi: məhkəmeyi şəriyyə və əsnaf məhkəməsi. Birinci məhkəmədə cinayət işlərinə baxılır, talaq verilir, miras mübahisələri həll olunurdu. Rəsmi hakim qazı adlanırdı (Əliyev F., 60-61). Ustbaşının başçılıq etdiyi əsnaf məhkəməsində nisbətən yüngül məsələlər: sənətkarlar, usta, kargər və şagird arasındakı mübahisələr həll olunur, əsnaf qayda-qanununun pozulması, yerli əhalinin ustalardan etdiyi şikayətə və s. baxılırdı.

Əsnaf məhkəmələrinin iclasına əsnaf ağsaqqalları da dəvət olunurdu. Əsnaf məhkəmələrinin hökmləri «ürf» və «adətlərə» uyğun çıxarılırdı. Müqəssir, yaxud iddiaçı məhkəmənin hökmündən razı qalmadıqda, məhkəmeyi-şəriyyəyə müraciət edə bilərdi (Əfəndizadə, 5; Əliyev F., 61). Bir əsnafın üzvü digər əsnafın üzvündən şikayət etsəydi, o zaman hər iki tərəfin ustabaşıları bir yerə toplaşıb mübahisəli məsələləri həll edirdilər. Əgər ustabaşıların da arasında mübahisə düşsəydi, o zaman bu işə əsnafların ağsaqqalları və digər şəxslər də cəlb olunurdular.

Məhkəmələrdə hakimlərdən əlavə mirzə, gözətçilər və bir neçə qasid də olurdu (Əliyev F., 61). Əgər məhkəmədə ali silkin nümayəndələrinə aid bir işə baxılırdısa, o zaman məhkəmə iclasına onların özləri də dəvət olunurdular ki, məhkəmənin hökmü onların qəzəbinə səbəb olmasın (Броневский, 449-450).

Məhkəmələrdə rüşvətxorluq geniş yayılmışdı. S.Qmelin yazırdı: «Hakimlər pulu çox sevdikləri üçün heç zaman ədalətli hərəkət etmirlər. Çox qəribədir, deyirlər ki, Bakıda heç ədalətə nail ola bilmərsən» (Гмелин, 24).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Quba xanlığında qismən şəriət qanunlarına əsaslanan aşağıdakı qaydalar var idi. Ata öldükdə oğlanları bərabər pay, qızların hər biri oğlanın payının yarısına bərabər pay alırdı. Buna görə də xalq arasında deyilərmiş ki, iki qadın bir kişiyə bərabərdir. Qardaşın öz dul qalmış bacısını yenidən ərə vermək hüququ vardı. Boşanma zamanı uşaqlar atanın yanında qalırdı. Həm də kişinin elə şifahi tərzdə üç dəfə qadına – «mən sənin talağını verdim» - deməsi boşanma üçün kifayət idi. Xanlığın sakinlərinin çoxluğunu təşkil edən sünnilər şafii islam hüquq məktəbinin qaydalarına əməl edirdilər. Bu qaydalara görə ər əvvəllər boşadığı arvadı ilə yenidən yalnız o zaman kəbin kəsdirə bilərdi ki, qadın da ayrı bir kişiyə ən qısa müddətdə də olsa kəbin kəsdirib sonra ayrılsın (Обозрение, IV his., 124; AMEA TİEA, inv. 787, s.1). Yəqin elə bunun nəticəsidir ki, indi də bu bölgənin bəzi yaşlı sakinləri deyirlər ki, ər öz arvadını talağ verdikdən sonra yenidən ona evlənə bilməsi üçün qadın formal olaraq heç olmazsa xoruzla kəbin kəsdirib sonra boşanmalıdır. Şiə məzhəb əhalinin içərisində mövcud olan qaydaya görə kişi boşandıqdan sonrakı üç ay müddətində keçmiş arvadının dolanışıq xərcini ödəməli idi (Обозрение, IV his., 125).

Xanlığın bəzi yerlərində qızın qaçırılması üçün valideynlərin qızı qaçıranı öldürmək hüququ var idi. Günahkar pul ödəməklə yaxasını cəzadan qurtara bilərdi. Şafii hüquq məktəbinə mənsub şəxslər arasında olan adətə görə qadın ərinə

xəyanətə görə yalnız o zaman cəzalandırıla bilərdi ki, dörd nəfər onun xəyanətini təsdiqləsin (Обозрение, IV his., 125).

Hərbi iş.

Xan hakimiyyətinin əsas dayağı ordu idi. Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi Quba xanlığında da silahlı qüvvələrin özəyini xan qvardiyası, maaflar və bəy drujinaları təşkil edirdi. V.M.İvanenko yazırdı: «Xan qoşunları adını çəkdiyimiz maaflardan, lazım gəldiyi təqdirdə onlara qoşulan kəndləri və mahalları idarə edən bəylərin silahlı dəstələrindən ibarət idi. Bu üsulla təşkil olunan qoşunun əsgərləri öz təsərrüfatlarından yalnız qısa müddətə ayrılır və qarət olunmuş qənimətlə və vergilərdən azad edilmək, müxtəlif növlü xırda icarələr və s. şəklində xüsusi xan lütfü ilə təltif olunurdular» (Иваненко, 139). Quba xanı böyük miqdarda silahlı nökərlərə və maaflara malik idi.

Xanlığın qüdrəti onun malik olduğu hərbi qüvvənin miqdarı və keyfiyyətindən asılı idi. Qismən yüksək ruhlu, yaxşı silahlanmış və bacarıqlı döyüşçülərə malik olmayan xanlıq, şübhəsiz ki, uzun müddət öz istiqlaliyyətini qoruya bilməzdi. Hərbi qüvvə təkcə xarici təhlükədən qorunmaq üçün deyil, həm də daxili əmin-amanlığı qorumaq üçün lazım idi. Məhz buna görə də hərbi qüvvələr haqqında qayğı xanlığın başlıca vəzifəsi sayılırdı (Левиатов, 40).

Ordu müharibə başlanması ərəfəsində yığılırdı. Naiblər, tayfa başçıları və iri feodallar xanın tələbini eşidən kimi ona döyüşçü yollamalı idilər. Quba xanlarının sərəncamında 10 mindən 25 minə qədər silahlı döyüşçü ola bilirdi.

Daimi döyüşçülər silahı, atı və döyüş üçün lazım olan digər ləvazimatı divanxanadan alırdılar. Onlar günün müəyyən hissəsini hərbi təcrübələrini artırmaq məqsədilə təşkil olunan təlim keçməklə məşğul olurdular (Мильман, 43). Lakin əsgərlər hərb işinə sənət kimi deyil, müəyyən iş kimi baxırdılar. Buna görə də onlar lazım gələn vaxtda əlverişli hərbi taktika seçmək qabiliyyətinə malik deyildilər.

Quba xanlığında hərbi nökərlər daimi qoşunun – xan qvardiyasının özəyini təşkil edirdilər. Xanlıqda hərbi nökərlərlə yanaşı «namnayz» (namnəvis-«nam»-farsca ad, «nəvis»-yazılmış-yəni adı yazılmışlar) da var idi. İrəlidə qeyd olunduğu kimi, onlar hərbi əməliyyatlar zamanı tam silahlanmış şəkildə xanın süvari qoşununda vuruşurdular. Buna görə də heç bir digər mükəllifiyyət daşımır və vergi ödəmirdilər (Колониальная пол., I his., 84).

Daimi silahlı qüvvələr qismən müasir silahlarla silahlanmışdılar. Bununla bərabər ata babadan qalmış döyüş adətlərindən də istifadə olunurdu. Qoşun müxtəlif tipli və markalı «dayandoldurum» tüfənglərlə silahlanırdı. Tüfəngçilər xan qoşunundan ön sıralarda yeriyir, xanın keçəcəyi yerlərdə təhlükəli və şübhəli hadisələri aradan qaldırırdılar. Tüfəngçi dəstəsində başçılıq edən zabit «tüfəngçi başı» adlanırdı. Daimi qoşun «zənburək» adlanan yüngül və dəvələrin üstündə daşınan toplara malik idi.

Qoşun üzərində ali komandanlıq xana məxsus idi. Qoşun on, yüz və min nəfərə ayrılırdı. Bu dəstələrə müvafiq olaraq onbaşı, yüzbaşı və minbaşı başçılıq edirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1828-ci il, iş 18, v. 4, 8, 32, 83, 101).

Xanlıqda daimi qoşundan başqa divanxanada soyuq silahlarla silahlanmış bir çox yasavul, fərraş və nökərlər də var idi. Yasavul xan bir yerdən başqa yerə keçərkən onun keçəcəyi yolları mühafizə edən və xanın ətrafında dolaşan şəxslərə, fərraş isə divanxanada təmizlik işlərinə baxan və daxili qayda-qanuna nəzarət edən şəxslərə deyilirdi (Dəlili, 76).

Xan qoşunlarının tərkibində muzdlular da olurdu. Adətən muzdlular dağıstanlı döyüşçülərdən toplanırdı. 1770-ci ilin aprelində Fətəli xanın 10 min muzdlu döyüşçüsü vardı (AVPRİ, f. 77, siy. 1, 1770-ci il, iş 13, v. 35). Muzdlular baha başa gəlir və az etibarlı idilər. Onlar qarətlə də məşğul olurdular. 1780-ci ildə Qarabağa yürüş zamanı Fətəli xanın dağıstanlı döyüşçüləri müəyyən muzdu almadıqları üçün geri qayıdarkən

Quba xanına məxsus yerləri qarət etmişdilər (РГВИА, f. 52, iş 218, v. 47-48).

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi Quba xanlığında da qoşunla yanaşı müharibə zamanı və ya xanlıq üçün təhlükə yarandığı zamanlarda qeyri-nizami hərbi qüvvələr-çəriklər də toplanırdı. Xanın tələbi ilə mahal naibləri, tayfa başçıları və iri feodallar müəyyən miqdarda çərikçilər verməli idilər. Bundan əlavə belə hallarda kənd icmaları da öz çəriklərini çıxarmalı idilər. Quba xanlığında demək olar ki, bütün yaşlı kişilər silahlı idilər. 1796-cı ildə Dərbəndi işğal etmiş rus qoşunlarının komandanı gen. V.Zubovun tələbi ilə Dərbəndin şəhər əhalisi xan qoşunu ilə birlikdə tərksilah olunduğu zaman verilən silahların sayı 11 min ədəd olmuşdu (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 56) ki, bu da Dərbəndin bütün əli silah tuta bilən sakinlərinin lazım gəldikdə xan ordusu sıralarında vuruşduğunu göstərir.

II FƏSİL. XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA QUBA XANLIĞININ QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ VƏ BAŞQA AZƏRBAYCAN XANLIQLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Fətəli xanın Azərbaycanı birləşdirmə siyasətinə başlaması

Fətəli xanın səyləri nəticəsində XVIII yüzilliyin 50-ci illərinin sonuna yaxın Salyanı və Dərbəndi də özünə birləşdirərək xeyli güclənmiş Quba xanlığı Azərbaycanda mühüm rol oynamağa başlamışdı. 1759-cu ildə Qazıqumuqlu Məhəmməd xan tərəfindən Şəki xanlığından məhrum edilən Hüseyn ağa Fətəli xanın yanına gələrək ondan yardım istədi. A. Bakıxanova görə Hüseyn xan, tezliklə Quba qoşunu ilə hərəkət edib, narazı şəkililərlə birləşərək Məhəmməd xanı qovmuş, Şəkidə hakimiyyəti yenidən ələ keçirmişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 2 (1722-1796), v. 32 və a.ü.).

Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının mirzəsi Şamurzin Azərbaycanda (və ola bilsin ki, həm də İranda) olmuş və geri qayıdarkən 1763-cü il noyabrın 19-da bildirmişdi ki, onun eşitdiyinə görə Kərim xan Zənd Ərdəbil şəhərinə gəlib Fətəli xanın yanına elçi göndərərək Şamaxıya daxil olmaq fikrində olduğunu bildirmiş və buna Fətəli xanın razılığını istəmişdi. Fətəli xan öz növbəsində nümayəndəsini Kərim xanın yanına göndərib bildirmişdi ki, onun Kərim xanla heç bir düşmənçiliyi yoxdur və həmişə yaxşı münasibətdə olmaq istəyir. Fətəli xan məsləhət görürdü ki, Kərim xan öz sakitliyi xatirinə yalnız Kür çayından o tərəfki əhali üzərində hakimiyyətini yaysın, Kürdən bu tərəfə keçməsin və ona – Fətəli xana heç bir zərər yetirməsin, əks halda o, Rusiya imperatriçəsindən yardım istəyəcək və bu yardımı alacağına ümid edir (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 2 (1722-1796), v. 33 a.ü.).

Qeyd edək ki, Kərim xan Şamaxıya da iki nəfəri göndərib qarşıdakı ilin yazında ora gəlmək fikrində olduğunu bildirmişdi. Lakin Şamaxı xanı müqavimət göstərmək fikrində idi. Fətəli xanın Kərim xanın Şamaxıya yürüş cəhdinə mənfi

münasibət göstərməsi təkcə Kərim xanın Kürdən şimala irəliləməsini istəməməsi ilə bağlı olmayıb, həm də Fətəli xanın özünün Şamaxıda gözü olması ilə bağlı idi. Mənbədə deyilir ki, Fətəli xan, Qazıqumuq hakimi Məhəmməd, Qaytaq hakimi Əmir Həmzə Şamaxı xanları sadə mənşəyə malik olduğu üçün paxıllıq edərək onları hakimiyyətdən kənarlaşdırıb Şamaxını Quba xanlığına vermək, kəndlərini isə bölüşdürmək istəyirlər (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 2, v. 33 a.ü.).

Şamaxı hərbi cəhətdən xeyli güclü xanlıq idi və buna görə də onu ələ keçirməyin yüngul olmayacağı aydın idi. Buna görə də Fətəli xan əvvəllcə zəngin, lakin hərbi cəhətdən Şamaxıdan çox zəif olan Bakı xanlığını tabe etmək və bununla da Şamaxı xanlığı ilə həlledici mübarizə üçün qüdrətini artırmaq qərarına gəldi.

Bakı xanlığının asılı hala salınması

Qeyd etdiyimiz kimi Bakı xanlığı iqtisadi cəhətdən zəngin (ilk növbədə neft və duzla) idi. Bakı o zaman Xəzər dənizi sahilində ən möhkəm və əlverişli liman şəhəri idi. Abşeron yarımadasını əhatə edən Bakı xanlığı cəmisi 34 kəndi əhatə edən iki naiblikdən ibarət idi: Maştağa və Binəqədi naiblikləri. Xanlıqda bir şəhər- Bakı var idi. 1796-cı il məlumatına görə xanlıqda cəmi 1820 ev var idi və 9100 nəfər[5] əhali var idi (Искендерова 19).

Bakı xanlığı hərbi cəhətcə zəif idi və cəmi 500-1000 nəfər döyüşçüsü vardı.

Fətəli xan Bakıya əvvəlcə iqtisadi zərbə endirmək qərarına gəldi. Quba xanlığı Rusiya ilə ticarəti öz limanlarına – Dərbənd, Niyazabad və Salyana yönəldərək Bakını iqtisadi məngənəyə aldı. Eyni zamanda Fətəli xan diplomatik hərəkət edərək Bakı xanlığını xarici düşmənlərdən müdafiə etməyi öz öhdəsinə götürdü.

---

[5] Qeyd. Gətirilən məlumat xeyli azaldılmışdır, belə ki, vergi verən ailələrin bir çoxu can vergisi və digər vergidən xilas olmaq üçün öz ailələri ilə birlikdə siyahıya almadan yayınırdılar.

Fətəli xan Bakı xanlığını hərbi yolla deyil, tamamilə dinc yolla öz nəzarəti altına aldı. Bu işdə «nikah diplomatiyasından» istifadə olundu.

1767-ci ildə Fətəli xan bacısı Xədicə Bikəni hələ Mirzə Məhəmməd xanın dövründə Bakını idarə edən oğlu Məlik Məhəmməd bəyə verdi. Bəzi mənbələrə görə Fətəli xan əvvəlcə Xədicə Bikəni qaynı Əmir Həmzəyə söz verib, sonra sözünə əməl etmədiyindən qəzəblənən Əmir Həmzə Dərbəndi ələ keçirib Narınqalada möhkəmlənibmiş. Yalnız Avar xanının vasitəsi ilə Əmir Həmzə Dərbəndi tərk etmişdi və əvəz kimi Molla Xəlilli kəndini almışdı (Серебров, 201-202). Dövrünün ağıllı qadınlarından biri olan Xədicə Bikə qardaşının məsləhətləri ilə Bakı xanlığının idarəçilik işlərinə qarışır, həmişə Quba xanlığının xeyrinə çalışırdı. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə Məlik Məhəmməd xan müxtəlif işlərlə bağlı Bakıdan çıxdıqda xanlığı Xədicə Bikə idarə edirdi. Məsələn, əri iki il Qarabağ xanının əsiri olduğu vaxt, habelə Məkkəyə ziyarətə getdiyi zaman bu igid və bacarıqlı qadın Bakını idarə etmişdir. Rus hökuməti tərəfindən İrana konsul təyin edilən İ. Tumanovski 1780-ci ildə Bakıdan Ənzəliyə gedərkən Xədicə Bikənin hərəkətlərini müşahidə edərək yazmışdı ki, dövlət hakimiyyətinə başçılıq onun tərəfindən həyata keçirilir. Rəsmən Bakıda xanlıq qalsa da faktiki olaraq o Qubaya tabe edilmişdi. 1770-ci ildə Bakıda olmuş S.Q. Qmelin Saray kəndində Quba xanlığının qarnizonunun yerləşdiyini və Bakı xanlığının Quba xanının himayəsi altında həmişə Fətəli xanın vassal asılılığında olduğunu bildirirdi. O, Fətəli xana illik xərac verir, bütün hərbi yürüşlərində iştirak edirdi. Fətəli xan 1780-ci ildə Məlik Məhəmmədin oğlu Mirzə Məhəmmədi Bakı xanı elan etmiş, Məlik Məhəmmədin anası Xədicə Bikə isə qəyyum olmuşdu (Абдуллаев (1965), 210-211).

Fətəli xana rəsmən müraciət edənlər onu «Quba, Dərbənd, Bakı və Salyan rəisi» adlandırır, Rusiya dövlətinin ticarət öhdəçiliyində onun adı «Quba, Dərbənd və Bakı hakimi» kimi yazılırdı (Абдуллаев (1965), 102-103). Səciyyəvi haldır

ki, Bakı xanı tərəfindən sıxışdırılan rus tacirlərini müdafiə etmək tapşırığı almış rus admiralı Voynoviçlə danışıqları Məlik Məhəmməd xan yox Fətəli xan aparmışdı.

Bacısı Xədicə Bikəni Məlik Məhəmməd xana verməklə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə salıb uğur qazanan Fətəli xan eyni zamanda bu hərəkəti ilə özünə böyük zərər də yetirdi. Məsələ burasındadır ki, irəlidə qeyd olunduğu kimi, Fətəli xan əvvəllər Xədicə Bikəni arvadı Tuti Bikənin qardaşı Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzəyə verməyi vəd etmişdi. İndi Əmir Həmzə Quba xanının barışmaz düşməninə çevrildi. Fətəli xanın böyük kömək gözlədiyi bu qohumluq A.A.Bakıxanovun yazdığı kimi böyük bir bədbəxtlik mənbəyinə çevrildi (Бакиханов, 164).

Şamaxı xanlığının ələ keçirlməsi

Bakı xanlığının tabe edilməsi ilə şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı. İkinci mərhələdə Şamaxı və Cavad xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə getmişdir. Şamaxını almaq uğrunda mübarizə çox amansız və qanlı oldu.

Şamaxı xanlığı həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji cəhətdən Fətəli xanın diqqətini cəlb edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba xanlığı ilə, şərqdə Bakı, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları ilə, cənubda Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Şamaxı xanlığının mərkəzi Şamaxı şəhəri məlum olduğu kimi 1734-cü ildə Nadir tərəfindən dağıdılmış, əhalisi Yeni Şamaxı adlandırılan yerə (Ağsuya) köçürülmüşdü. Əsrin ikinci yarısında şəhər bərpa edilmişdi (Джафаров, 5).

Bəzi kitablarda bu xanlıq Şirvan xanlığı kimi adlanır. Lakin bu yanlışdır, çünki Şirvan minillik tarixi olan Şirvanşahlar dövləti ilə bağlı olan bir anlayış olub bütün şimal-şərqi Azərbaycanı əhatə edir. Şamaxı xanlığı isə Şirvanın kiçik bir hissəsini-mərkəzini əhatə edirdi. Quba xanlığının özü, Dərbənd, Bakı və Cavad xanlıqları da tarixi Şirvan ərazisində yaranmışdılar.

O dövrdə Şamaxı xanlığının hərbi-siyasi qüdrəti barədə müxtəlif məlumatlar vardır. Bəzi müəlliflər Şamaxı xanlığının 2 mindən çox döyüşçüsü olmadığını, bəziləri isə, şəhərdə 40 çuğun topun olduğunu və 5-6 min döyüşçünün saxlandığını qeyd edirlər (Bax: Абдуллаев (1965), 213).

Quba və Şamaxı xanları arasında mübarizə hələ Quba xanının Dərbəndə hücumundan əvvəl başlamışdı. O zaman Şamaxı ərazisində iki xanlıq mövcud idi. Biri mərkəzi Köhnə Şamaxı olan və sərkərlər sülaləsinin başçılıq etdiyi, digəri isə mərkəzi Yeni Şamaxı olan və Hacı Məhəmmədəli xanın başçılıq etdiyi xanlıq. Hacı Məhəmmədəli Quba ilə müttəfiq münasibətlərində, sərkərlər isə düşmən münasibətdə idilər. Hələ 1758-ci ildə Hüseynəli xanın vəfatından istifadə edən Sərkərlərin qoşun başçılarından biri – Razi bəy Quba xanlığının Bərmək mahalına basqın edib oranı talan etmiş və 200 ailəni özü ilə Şamaxıya aparmışdı (Абдуллаев (1965), 214). İ.Hacınskinin yazdığına görə bu zaman atasının dəfni ilə məşğul olan Fətəli xan bu hadisədən atasının vəfatının yeddinci günü xəbər tutmuş, xanlıq taxtına çıxmaq mərasimini yüngülcə keçirib, qoşun toplayaraq şamaxılılara qarşı hərəkət etmişdir. Şamaxılı Məhəmməd Səid xan Fətəli xanı sərhəddə qarşılamış, baş vermiş vuruşmada Məhəmməd Səid xanın qardaşı Ağa Razi bəy həlak olmuş, qalib gələn Fətəli xan geri qayıdarkən öz növbəsində bir çox ailəni Şamaxı xanlığından Qubaya köçürmüşdü (Hacınski, 8-9).

Dərbəndi birləşdirdikdən və Bakı xanlığını asılı hala saldıqdan sonra isə Quba xanlığı xeyli qüvvətlənmişdi. Quba xanı Şamaxı xanından onun ərazisini dağıstanlıların hücumundan qorumaq üçün ildə 10 min manat tələb etmiş və mənbələrin məlumatına görə Şamaxı xanı həmin məbləği 4 il ödəmişdi (Бутков, I his., 253). Rus konsulu M. Sulyakovun verdiyi məlumatda deyilirdi ki, cənubi Dağıstan feodalları – Qaraqaytaq usmisi, Qazıkumux xanı və Tabasaran qazısı Fətəli xana müraciət edərək, onların Şamaxıya hücum etmələrinə icazə verməsini xahiş etmişdi, lakin Quba xanı onların Quba xanlığının

ərazisindən keçərək Şamaxıya hücum etmək cəhdlərinin qarşısını almışdı. Məlumata görə Fətəli xan dərhal «ehtiyat tədbiri» görüb usmi, xan və qazinin yürüş məqsədi barədə şamaxılılara xəbər göndərmişdi (Абдуллаев (1965), 216).

Bir müddətdən sonra Şamaxı hakimləri Quba xanına xərac verməkdən imtina etdilər və iki xanlıq arasında münasibətlər pisləşdi. Nəticədə 1765-ci ildən 1769-cu ilədək davam edən 4 illik Quba-Şamaxı mübarizəsi başladı. Şəkili Hüseyn xanın Şamaxıya kömək etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu.

Quba xanının hərbi qüdrətini görən Şamaxı hakimi Məhəmməd Səid xan onunla açıq döyüşə girməyə cürət etmədi. Qubanın köhnə müttəfiqləri ilə yanaşı Qazıqumuq və Qaraqaytaqdan muzdlu döyüşçülər də Fətəli xanın sərəncamında idilər. Quba qoşunları asanlıqla Müci qalasını tutdular (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1767-ci il, iş 3, v. 6). Şamaxı xanı Quba hakimlərindən asılılığı qəbul etməyə məcbur oldular və hərbi xərcləri ödəməyi vəd etdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1767-ci il, iş 9, v. 9, 28).

Bakıdakı rus konsulu M.Sulyakov Xarici İşlər Kollegiyasına 13 sentyabr 1767-ci il tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı yazırdı ki, Fətəli xan Bakı xanı ilə sövdələşib, öz təbəələrindən 12 min nəfərlik qoşun toplayaraq Şamaxıya hərəkət etmiş və Şamaxının yaxınlığındakı dağda yolu çox dar olduğu üçün keçilməz sayılan Müci adlı qalanı fənd işlədərək çox asanlıqla və heç bir itki vermədən ələ keçirmişdir.Fətəli xan yanındakı ağsaqqalardan birini Şamaxı xanının yanına göndərərək öz qoşununu hazırlamasını istəmiş və döyüş günü təyin edibmiş.Konsulun məlumatına görə Şamaxı xanı hərbi cəhətdən üstünlüyə malik idi və 25 minə qədər döyüşçü toplaya bilərdi, ancaq Fətəli xanla döyüşə girməyə cəsarət etməmişdir, çünki bir çox Şamaxı feodalları ona sadiq deyildilər və Şamaxı hakimi ehtiyat edirdi ki, döyüş zamanı onlar düşmən tərəfə keçə bilərlər.Məhz buna görə də

Məhəmməd Səid xan ətraf xanların vasitəçiliyi ilə Quba xanı ilə barışmışdır.Fətəli xan Müci qalasını tərk etmiş və ələ keçirdiyi qəniməti geri qaytarmışdır.İndi hər iki hakimin arasında dostluq var, hər iki tərəf qarşı tərəfin təbəələrinə və karvanlarına toxunmağı qadağan etmişdir(AVPRİ, f.77(SRP), siy.1, 1767-ci il, iş 9, v.27 a.ü. – 28; Abdullaev.İz istorii, Əlavələr, s.157). 1768-ci ilin əvvəllərində Quba və Şamaxı nümayəndələri arasında danışıqlar getdi və yeni saziş bağlandı (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1768-ci il, iş 17, v. 178).

Lakin müqavilə öhdəlikləri yerinə yetirilmədi. Şəkili Hüseyn xanın Şamaxı xanına kömək etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu arayan Fətəli xan Hüseyn xanla Məhəmməd Səid xanın arasını vurdu və birinci Quba xanının tərəfinə keçdi. Fətəli xan Şamaxıya qarşı yeni yürüşə hazırlaşmağa başladı. Onun qoşunlarının tərkibinə daimi hissələrlə yanaşı, Dərbənd, Quba, Bakı və Salyandan toplanmış çərik dəstələri, habelə Tabasaran və Aquşadan gəlmiş muzdlular daxil idi. 1768-ci ilin mayında Quba qoşunları Şamaxıya doğru hərəkət etdilər. Eyni zamanda digər tərəfdən Quba xanının müttəfiqi şəkili Hüseyn xanın qoşunları hücum edirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1768-ci il, iş 17, v. 178). Qoşunların səfərbər edilməsi və hərəkəti elə sürətlə baş verdi ki, şamaxılılar müdafiəni təşkil edə bilmədilər. Müttəfiq qoşunları Şamaxı xanlığının bütün ərazisini tutdular. Şamaxı şəhəri mühasirəyə alındı. Şəhərdə aclıq başladı. Şamaxı şəhəri uzun mühasirəyə tab gətirmədi və 1768-ci ilin iyununda təslim oldu (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1768-ci il, iş 17, v. 84).

Şamaxı xanları Fətəli xana yox, Şəki xanına təslim olmağı üstün tutdular. Son dərəcə ehtiyatlı bir şəxs olan Hüseyn xan bunu Fətəli xana bildirdi. Quba xanı ona cavan Ağasının gözlərini çıxarmağı, daha yaşlı Məhəmməd Səid xanı isə həbs etməyi məsləhət gördü. Hüseyn xan belə də hərəkət etdi. Məhəmməd Səid xan həbs edildisə də azacıq sonra yaşı çox oldu-

ğuna görə (o zaman onun 60 yaşı vardı) azadlığa buraxıldı (Абдуллаев (1965), 222).

Fətəli xan Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə Bakıya aparmağı əmr etdi, özü isə Şamaxıya gəlib, yeznəsi-Məhəmməd Səid xanın oğlu Məhəmməd Rza bəyi formal olaraq Şamaxı xanı elan etdi, bütün işlərin idarəsi isə Fətəli xanın əlində idi (Hacınski, 21).

Məhəmməd Səid xanın digər oğlanları Əsgər və Qasım bəylər, həmçinin Ağası xanın oğlu Mustafa bəy vəziyyəti belə görüb Qarabağa qaçdılar. Lakin, Fətəli xanla yaxşı münasibətdə olan Ərəş sultanı Şəhabəddin onları hiylə yolu ilə Ərəşə gətirib həbs etdi. Bir qədər sonra dustaqları Fətəli xanın elçisi Məhəmməd Kərim bəy və Şəki xanının nümayəndəsi Hacı Səid bəyin müşayiəti ilə Şamaxıya göndərdi. Şəki və Şirvan sərhəddində olan Göyçay sahilində, Fətəli xanın guya Şəkiyə hücuma keçməsi barədə yalan şaiyə buraxan Sərkərlər sülaləsi tərəfdarlarının hiyləsi baş tutdu və bu xəbərə inanan Hacı Səid bəy Şamaxı xanlarının oğlanlarını azad edərək, Şəkiyə qayıtdı. A.Bakıxanov bu barədə yazır: «Azad olunmuş məhbuslar Cara, oradan isə Avarıstana getdilər, bir neçə il əvvəl öldürülmüş Nutsal xanın qardaşı oğlu və kürəkəni Ümma xanı öz tərəflərinə çəkib, onu Şirvana gətirdilər» (Бакиханов, 167). (Ancaq burada onu qeyd etmək lazımdır ki, Nutsal xan əslində 1768-ci ildən çox sonra – 1773-cü ildə qətlə yetirilmişdir).

Fətəli xan Şamaxı xanlığının ərazisini Hüseyn xanla bölüşdürdü: Sədari və Qəsari mahalları Yeni Şamaxı ilə birlikdə Şəki xanına, xanlığın yerdə qalan hissəsi isə Köhnə Şamaxı ilə birlikdə Quba xanına çatdı. Bu yerlərin idarə olunması üçün onlar öz naiblərini təyin etdilər. Köhnə Şamaxının naibi Fətəli xanın qardaşı Abdulla bəy oldu (Бакиханов, 160; Azərb. tar. (1996), 526).

Bu hadisədən sonra Fətəli xanın nəinki Azərbaycanın şimalında, eləcə də cənubunda şöhrəti yayıldı. Rus konsulluğunun əməkdaşı İvan Matveyev və

Həştərxan taciri Stefan Şaripinin prikazçiki Yeqor Zamyatin 1768-ci il 10 sentyabr tarixdə konsul M.Sulyakova yazırdılar ki, avqustun 17-də Fətəli xan yanında 15 min döyüşçü olmaqla Yeni Şamaxıya gələrək şəhərdən iki verst aralıda düşərgə salmışdır, sonra 2 min döyüşçü ilə Yeni Şamaxıya girərək şəhəri idarə edən Manaf bəyi və bir sıra əyanları həbs etmişdir. Çünki Manaf bəy bir sıra əyanlarla Fətəli xana qarşı çıxmaq qərarına gəlmiş və bu barədə Şəkili Hüseyn xana məktub göndərmişdi. Digər əyanlar və Yeni Şamaxı sakinlərinin yarısı bu niyyətlə razı deyildilər və Fətəli xanın hakimiyyəti altında olmağı arzulayırdılar.Hüseyn xan Manaf bəyə məsləhət görmüşdü ki, əlverişli məqamda qala qapılarını bağlasın və Fətəli xana meylli olan bütün ağsaqqalları məhv etsin, Hüseyn xan özünü yetirənə kimi qapıları heç kimə açmasın.Məktub müəllifləri yazırdılar ki, Fətəli xan cəld hərəkət edərək rəqiblərini qabaqlamış, Manaf bəyi üç kətxuda ilə birlikdə həbs edərək Dərbəndə göndərmişdir, Məhəmməd Səid xanı qardaşı ilə birlikdə öz yanında saxlayır, bütün Şamaxı kətxudaları və sakinləri Fətəli xanın hakimiyyəti altında olmağı arzulayırlar.İ.Matveyev və Y.Zamyatin yazırdılar ki, onlar Şamaxıda olduqları zaman bir çoxlarından eşitmişlər ki, Ərdəbil və Təbriz xanları və bəzi kətxudalar əhalini incitdiklərinə görə Kərim xan Zənd tərəfindən həbs olunaraq Şiraza aparılmışlar.Yerdə qalan kətxudaların nümayəndələri Fətəli xanın yanına gələrək Ərdəbili və Təbrizi hakimiyyəti altına almasını xahiş etmişlər, Fətəli xan Şəki xanı ilə məsələni çürütdükdən sonra həmin şəhərlərə hərəkət edəcəyini vəd etmişdir.Məktub müəllifləri bildirirdilar ki, indi Fətəli xan Köhnə Şamaxıya qardaşı Abdulla bəyi naib təyin etmək, Yeni Şamaxının idarəsini isə Məhəmməd Səid xana tapşırmaq istəyir. Ancaq Məhəmməd Səid xan bu təklifdən imtina edərək onun ailəsi ilə birlikdə Quba və Dərbənddə yerləşdirilməsini, iki kəndin mülkiyyətinin ona verilməsini

istəyir (АВПРИ, f.77(SRP), siy.1, 1768-ci il, iş 12, v.98 – 99; Абдуллаев. Из истории, Əlavələr, s.158 – 159).

Şamaxı xanlığının Şəkinin payına düşən mahalları ondan alındı və Qubaya birləşdirildi (Azərb. tar. (1996), 527).

Terek qoşunu bölük komandiri Adil Çerkasski 20 noyabr 1768-ci il tarixdə Qızlar komendantı Potapova yazırdı ki, Qubalı_Fətəli xan Şamaxıda təhlükədədir, çünki o, əvvəl şəkili Hüseyn xanla birləşib Şamaxını tutmuşdu. Hüseyn xan şamaxılı Ağası xanı tutub Fətəli xandan xəbərsiz kor etmiş, qardaşların əmlakını mənimsəmişdir. Fətəli xana yalnız 20 min manat vermişdir (özünə 40 min manatlıq əmlak götürmüşdür). Buna görə Fətəli xan Hüseyn xandan incimiş, aralarında mübahisə baş vermişdir. Eyni zamanda Fətəli xandan narazı olan şamaxılılar Hüseyn xana məktub yazıb ondan yardım istəmişlər. Hüseyn xan Şamaxıya hücum etmişdir. Fətəli xan da bundan xəbər tutub akuşalılardan və Tavlı mahalından qoşun toplamış, Tarku şamxalından da yardım istəmişdir. Şamaxı yaxınlığında baş verən döyüşdə əvvəlcə Hüseyn xan qalib gəlsə də, sonra Şamxal Fətəli xanın köməyinə çatmışdır. Hüseyn xan darmadağın edilmişdir. Şəki xanı az saylı tərəfdarı ilə zorla qaçıb canını qurtara bilmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 16(1767-1769), v. 261 a.ü.). Çerkasskinin yazdığına görə Fətəli xana yardıma gəlmiş Akuşa kadisi, Hüseyn xan darmadağın edildikdən sonra ondan Gürcüstana basqın etmək üçün kömək verməsini xahiş etmişdi. Lakin Fətəli xan bundan imtina etmişdir, çünki Kür çayından cənubdakı torpaqları tutmaq, daha sonra isə Kərim xan Zəndlə mübarizəyə başlamaq niyyətindədir (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 16(1767-1769), v. 262).

1769-cu ilin mayında Həştərxan quberniya dəftərxanasına daxil olmuş məlumatda deyilirdi ki, Fətəli xan Şamaxıda şəkili Hüseyn xana qarşı yürüşə hazır vəziyyətdədir. Hüseyn xan yardım üçün II İrakliyə müraciət etmiş, İraklı Fətəli xana yazmışdır ki, Hüseyn xana qarşı hücum fikrindən çəkinsin, yoxsa şəkililərə yardım göstərəcəkdir (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 16 (1767-1769), v. 279).

Həştərxan general – qubernatoru İ.Beketovun Xarici İşlər Kollegiyasına yazdığı 25 iyul 1769-cu il tarixli məlumatında deyilirdi ki, Şamaxıdan iyulun 16-da Həştərxana gəlmiş Cəfər adlı bir Dərbənd sakini xəbər verirdi ki, Fətəli xanla şəkili Hüseyn xan arasında ixtilaf yaranmışdır, bir – birilərinə qarşı qoşun göndərmişlər, ancaq hələ aralarında döyüş baş verməmişdir.Şamaxı ruhaniləri gizli surətdə Hüseyn xana yazmışlar ki, heç nədən qorxmadan Fətəli xana qarşı döyüşə girsin, onlar ona kömək edəcəklər.Ağsunun idarəsini Hüseyn xana vermək vəd olunurdu.Bundan xəbər tutan Fətəli xan Hüseyn xanla barışmış, Hüseyn xan Şəkiyə qayıtmışdır.Fətəli xan ali ruhanilərin bir hissəsini həbs etmiş, digərilərini cərimələyərək ailələri ilə birlikdə Quba və Dərbəndə sürgün etmişdir. Ağsunun (Yeni Şamaxı) qalan sakinlərinin hamısını Köhnə Şamaxıya köçürmüş, bu şəhərin bütün qapılarını bağlayaraq içərisinə çayın suyunu buraxdırmış, bu yolla şəhəri dağıtmışdır(АВПРИ, f.77(SRP), siy.1, 1767 – 1769-cu illər, iş 16, v.297; Абдуллаев.Из истории, Əlavələr, s.162).

Fətəli xanla Hüseyn xan arasındakı ixtilaf və Yeni Şamaxının dağıdılması haqqında konsul Sulyakovun Xarici İşlər Kollegiyasına 16 avqust 1769-cu il tarixli məlumatında daha geniş bəhs olunur. Konsul yazır: Fətəli xan Şamaxını aldıqdan sonra hər yolla şəhərdə sabitlik yaratmağa çalışırdı, lakin onun bütün cəhdləri nəticə vermədi; Şamaxılılar sabiq Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xana və şəkili Hüseyn xana müraciət edərək, Fətəli xanı və onun yanında olan dərbəndliləri, qubalıları, salyanlıları və bütün şiələri qırmağı təklif etdilər. Hüseyn xan 10 minlik qoşun toplayaraq iyun ayında hərəkət edib Şamaxının yanında düşərgə saldı.Bunu eşidən Fətəli xan ordusu ilə düşmənin qarşısına çıxdı, 500 qubalı döyüşçünü isə ehtiyat üçün Şamaxıda saxladı.Fətəli xanın yanında 15 min döyüşçü vardı ki, bunun da 5 mini şamaxılı idi və xan şamaxılı

döyüşçülərə etibar etmirdi.Şamaxılı döyüşçülərin rəisləri Fətəli xanı hər vəchlə döyüşə təhrik edirdilər və fikirlərini bununla əsaslandırırdılar ki, qəfil zərbə ilə düşmən çaxnaşmaya düşəcəkdir.Ancaq Fətəli xan bu məsləhəti qəbul etməyərək həmin gün heç bir hərəkət etmədi.Gecə düşən kimi, o, guya hansısa məxfi müşavirə üçün Şamaxı ruhanilərinin başçılarını və Məhəmməd Səid xanı yanına çağırdı.Onların hamısını həbs etdirib Şamaxıya göndərdi. Səhər açılan kimi Fətəli xan düşmənə sarı hərəkət etdi.Hüseyn xan məğlubiyyətə uğrayacağını görüb müqavimətsiz təslim oldu.Hüseyn xan and içərək öhdəlik götürdü ki, lazım gəldikdə hərbi qüvvə ilə Fətəli xana yardım edəcək, digər vaxtlarda isə Şamaxı şəhərinin təhlükəsizliyini qoruyacaq, Sulyakovun məlumatına görə bundan sonra Fətəli xan Məhəmməd Səid xanı 26 nəfər hacı ilə birlikdə mühafizə altında Dərbəndə göndərmişdir(АВПРИ, f.77(SRP), 1769-cu il, iş 1, v.66 – 67; Абдуллаев.Из истории.., Əlavələr, s.163 – 164).

Sulyakovun yazdığına görə Fətəli xan Yeni Şamaxını dağıtmaq və sakinləri üçün Köhnə Şamaxıda evlər tikməkdən ötrü 6 min nəfər işçi aparmışdı. Konsul yazır ki, bir çoxları düşünürdülər ki, Fətəli xan bu hadisələrdən sonra şamaxılılara qarşı cəza tədbirləri görəcəkdir. Ancaq Fətəli xan hər şeyi unudaraq, əksinə şamaxılılara qarşı mərhəmət göstərmişdir. Öz anbarlarından Şamaxının aclıq çəkən sakinlərinə 4 min taqar (10 min rus çətvəri) taxıl (150 min xan manatı dəyərində) paylatdırmışdır (АВПРИ, f.77(SRP), siy.1, 1769-cu il, iş 1, v.66 – 67; Абдуллаев. Из истории, Əlavələr, s. 163 - 164).

Şamaxının idarəsi Fətəli xanın qardaşı Abdulla bəyə tapşırıldı. Lakin o, özbaşına vergiləri artırır, əhalini incidirdi. Nəticədə 1769-cu ildə Şamaxıda qiyam qalxdı. Qiyamçılar şəkililərin yardımı ilə Şamaxıda Quba hakimiyyətini ləğv etmək istəyirdilər. Fətəli xan böyük qüvvə ilə Yeni Şamaxıya, Hü-

seyn xanın üzərinə getməyi qərara aldı. Əvvəlcə Məhəmməd Səid xanı gizli müşavirə adı ilə çağırıb həbs etdirdi. Səhərə yaxın Şəki qoşununun üzərinə hücum edib darmadağın etdi. Şəki xanı təslim oldu və Şamaxıya iddialarından əl çəkdi. Yeni Şamaxı dağıdıldı, əhalisi isə Köhnə Şamaxıya köçürüldü (Azərb. tar. (1996), 527-528).

Fətəli xan Şamaxıdakı vəziyyətdən çox narahat idi. O, gələcəkdə burada ola biləcək çıxışlara yol verməmək məqsədi ilə Məhəmməd Səid xanı Dərbəndə sürgün etdi. Onun kor edilmiş qardaşı Ağası xan isə 1769-cu ildə Qarabağa qaçdı (Бутков, I his., 253; Абдуллаев (1965), 228).

Şəki xanının himayəçiliyindən istifadə edən Ağası xan Şəki və Qarabağ xanlıqlarının arasında Kür çayının sahilində Kotevan adlı yerdə məskən saldı (Бакиханов, 161). O, Şəki, Qarabağ, Avar və digər xanlıqlarının hakimlərinin dəstəyindən istifadə edərək 16 il ərzində buradan Şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin torpaqlarına basqınlar etmiş və Şamaxıda öz hakimiyyətini bərpa etməyə çalışmışdır (Абдуллаев (1965), 264). Ağası xan yardım üçün hətta Osmanlı sultanına da müraciət etmişdi (АВПРİ, f. 77, siy. 6, iş 482, v. 91; Абдуллаев (1965), 264).

1770-ci ilin yayında Şamaxıdan Salyana, Rəştə və daha cənuba doğru hərəkət edən akad. Qmelinin yazdığına görə o, Şamaxı xanının kor qardaşı Ağası xanın qorxusundan Quba yüzbaşısının müşayəti ilə getmişdi. 1773-cü ilin dekabrında İrandan Rusiyaya qayıdan Qmelin Ağası xanın hücumlarının onlara mane olduğunu yazır (Гмелин, II his., 110).

Quba ilə Avar xanlığı arasında da böyük ziddiyyət vardı. Avar xanları onun birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxdılar. Bu qarşıdurmada Ağası xanla avarlar bir mövqedən çıxış edirdilər. Şamaxının idarəçiliyindən kənarlaşdırılmış Fətəlinin doğma qardaşı Abdullanın Dağıstana qaçıb öz qardaşından onun sahibi olduğu ərazinin yarısını tələb etməsi Fətəli xanın vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirdi.

Rus ordusunun zabiti, milliyətlə erməni olan mayor Mirzə bəy Vahanov 17/28/ oktyabr 1769-cu il tarixli donosunda yazırdı ki, Fətəli xanın qardaşı Abdulla Dərbənd və Şamaxı şəhərlərini ona verməyi tələb etmişdi. Fətəli xan isə bildirmişdir ki, həmin şəhərləri silah gücünə aldığından heç kimə güzəştə gedə bilməz. Bir qardaş kimi ata mülklərindən pay olaraq ona Niyazabad və ətrafını verə bilər. Narazı qalan Abdulla bəy dağlara çəkilərək Fətəli xana düşmən olan Dağıstan hakimləri ilə əlaqə yaratmışdır (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 16 (1767-1769), v. 320 və a.ü.).

Lakin Şamaxı xanlığının ərazisini bütünlüklə ələ keçirməklə Fətəli xan Şəkili Hüseyn xanı öz açıq düşməninə çevirdi.

Fətəli xan 1767-ci ildən bəri Dərbənddə sürgündə olan sabiq Şamaxı xanı Məhəmməd Səidi 1775-ci ildə yenidən Şamaxıya hakim təyin etdi və o, on il yenidən Şamaxını «xan» titulu ilə idarə etdi. Sonra Fətəli xan bu vəzifəyə Məhəmməd Səid xanın oğlu Məhəmməd Rza bəyi təyin etdi. 1786-cı ildə Fətəli xan Şamaxıda sərkərlər sülaləsinin hakimiyyətini tamamilə ləğv etdi və Şamaxını təyin etdiyi canişininin vasitəsi ilə biləvasitə özü idarə etməyə başladı (Абдуллаев (1965), 269-270; Бутков, I his., 253).

Cavad xanlığının Quba himayəsinə daxil olması.

Şamaxı xanlığının birləşdirilməsi ilə eyni vaxtda – 1768-ci ildə Kürlə Arazın qovuşduğu yerdə yerləşən, çox da böyük ərazisi olmayan Cavad xanlığı da şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Cavad hakimi Həsən xan könüllü surətdə Fətəli xandan asılılığı qəbul etdi (Абдуллаев (1965), 231).

O dövrdə Muğan da Cavad xanlığının tərkibində idi. Cavadı birləşdirməklə Quba xanlğı cənubi Azərbaycan xanlıqları, döyüşkən şahsevən elatları, həmçinin Şəki, Qarabağ, Qaradağ və Ərdəbil köçəriləri ilə təmasda ola bilərdi. Muğan uzun illər müxtəlif xanlıqlar arasında mübarizə obyekti olmuş-

du. Məsələn, 1758-ci ildə Qarabağın və Şəkinin birləşmiş qoşunları Muğan uğrunda Astrabad və Mazandaran hakimi Məhəmməd Həsən xan Qacar ilə döyüşmüşdülər. Muğanı Quba xanlığının himayəsinə daxil olaraq özü üçün xarici basqınlara qarşı etibarlı dayaq əldə etdi.

Lakin, 1778-ci ildə Gilan xanı Hidayət xan Cavad şəhərini mühasirəyə aldı və ələ keçirdi. Cavad şəhərinin əhalisinin bir hissəsi Rəştə köçürüldü. Bundan xəbər tutan Fətəli xan Gilana hücum etmək istədi. Lakin Cənubi Dağıstan feodalları tərəfindən müdafiə edilən Qaraqaytaq usmisi bildirdi ki, əgər Fətəli xan Hidayət xana qarşı yürüş etsə, onlar Dərbəndə basqın edəcəklər (Абдуллаев (1960), 22). Fətəli xan fikrindən daşınmaı oldu.

Göründüyü kimi, Qubalı Fətəli xan dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini tədricən həyata keçirirdi. XVIII yüzilliyin 70-ci illərinə yaxın Şimali Azərbaycan ərazisinin demək olar ki, yarısı Quba xanının hakimiyyəti altında idi və xanlıq öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı.

Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının siyasi birliyi yarandı. Fətəli xanın təyin etdiyi sultan, naib, yaxud vali Salyanı, Şamaxını, hakim isə Dərbəndi idarə edirdi. Bakı və Cavad xanları yenə əvvəlki tək öz xanlıqlarını idarə etsələr də Quba xanının vassalı sifətilə onun hərbi-inzibati tabeliyində idilər.

Azərbaycanın bir hissəsində də olsa feodal dağınıqlığına son qoyulması o zaman üçün müsbət hal idi. Hərc-mərcliyə müvəqqəti də olsa ara verildi, ticarət əlaqələri bir qədər genişləndi.

70-ci illərə yaxın Quba xanlığının qüdrəti və nüfuzu o dərəcədə yüksəldi ki, bir çox zəif feodal hakimlər-xanlar İran dövlətinin qurbanı olacağından ehtiyat edərək, havadarlıq üçün Fətəli xana müraciət edirdilər. Qızlar şəhərinin komendantı Potapovun tapşırığı ilə Fətəli xanın yanında olmuş Tarki sakini Bulat xəbər vermişdir ki, o, Dərbənddə Fətəli xanın sarayında Gilan, Ərdəbil, Təbriz, Gəncə xanlıqlarının hədiyyələrlə gəlmiş nümayəndələrini görmüşdü. Onlar öz hakimləri

adından Fətəli xandan himayədarlıq xahiş etmişdilər (Bax: Azərb. tar.(1993), 191).

Fətəli xanın perspektiv planları.

Fətəli xan yalnız qonşu torpaqları birləşdirməklə kifayətlənmək niyyətində deyildi. Bütün cənubi Azərbaycanı və hətta İranın bəzi yerlərini ələ keçirmək də onun planlarına daxil idi. Təsadüfi deyil ki, İrandan qaçan bir çox siyasi xadimlərə Quba xanının sarayında sığınacaq verilirdi. O cümlədən özünü II Təhmasibin oğlu Süleyman (əslində Abbas-T.M.) Mirzə adlandıran bir nəfər də Quba xanının sarayına pənah gətirmişdi. Mixail Markovun Həştərxan qubernatoruna verdiyi məlumatda deyilirdi: «Süleyman Mirzə beşinci ildir ki, atası Təhmasibin dörd arvadı ilə birlikdə Qubadadır. Onun atası II Təhmasib Nadir şahın oğlu Rzaqulu Mirzə tərəfindən Xorasan əyalətinin Səbzəvar şəhərində öldürülmüşdür (O zaman Nadir şah Hindistanda yürüşdə idi – T.M). Qubalı Hüseynəli xan Süleyman Mirzəni Mazandarandan öz yanına götürmüşdü». General-mayor Fraundorf Çerkasov və Yusup Qasımovun sözlərinə əsaslanaraq rus sarayına eyni məzmunlu məlumat verirdi. «Süleyman Mirzənin» rus sarayına iki məktubu mövcuddur, məktublardan Süleyman Mirzənin İran taxtına iddia etdiyi aydınlaşır (Абдуллаев (1965), 188-189).

Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtına çevirmək qərarına gəlmişdi. Mənbənin verdiyi məlumata görə öz ailəsi ilə birlikdə Dərbənddən Köhnə Şamaxıya köçmək niyyətində olan Fətəli xan burada öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Dərbənd, Quba və Salyanın etibar etdiyi sakinlərini Şamaxıya köçürmək istəyirdi (AVPRİ, f. 77, siy. 1, 1769-cu il, iş 1, v. 6). Mənbədə Köhnə Şamaxıya minə qədər ailənin köçürülməsinin nəzərdə tutması və hətta onların bir hissəsinin artıq buraya köçürüldüyü qeyd olunurdu. Yeni Şamaxının sakinlərini də Köhnə Şamaxıya köçürmək qərara alınmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1769-cu il, iş 1, v. 316; Абдуллаев (1965), 320-321, 512).

Fətəli xan Köhnə Şamaxını möhkəmləndirmək üçün böyük səy göstərirdi. Şamaxını şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin mərkəzinə çevirmək barədə qərar təsadüfən qəbul olunmamışdı. Görünür Fətəli xan özünü keçmiş Şirvanşahlar dövlətinin varisi kimi qələmə vermək istəyirdi. XIX yüzillikdə yaşamış N. Zeydlits yazırdı: «Fətəli xan Quba, Bakı, Şamaxı, Salyanı öz hakimiyyəti altında birləşdirərək, bu yolla Şirvanşahlar dövlətini bərpa edir» (Зейдлиц, 23-24; Абдуллаев (1965), 512). Şamaxı Azərbaycanın şimal və cənubi hissəsini birləşdirən coğrafi mərkəzdə yerləşir, Şirvanın iqtisadi mərkəzi sayılır, beynəlxalq tranzit ticarətinin mühüm məntəqəsi hesab olunurdu. Quba şimal-şərqi Azərbaycanın siyasi mərkəzinə çevrilsə də təsərrüfat-iqtisadi cəhətdən Şamaxı və Bakıdan geri qalırdı.

Digər tərəfdən öz iqamətgahını Şamaxıya köçürməklə Fətəli xan güman ki, buradakı separatçı qüvvələrin müqavimətini qırmaq istəyirdi. Şamaxı həm də Şəki və Qarabağ xanlıqları uğrunda mübarizədə, Cənubi Azərbaycana irəliləmək üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi.

1768-ci ilin payızında şimal-şərqi Azərbaycanda olub vəziyyəti öyrənmiş irəlidə adını xatırlatdığımız rus zabiti Adil Çerkasski yazırdı: «Fətəli xan qoşun toplayır və topladıqdan sonra dərhal Kürün o biri sahilinə – oradakı İran (Cənubi-Azərbaycan nəzərdə tutulur) şəhərlərini tutmağa gedəcəkdir, sonra isə gücləndiyi təqdirdə Kərim xanla mübarizəyə başlamaq, ona qalib gəlmək niyyətindədir» (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1768-ci il, iş 16, v. 261).

Konsul Boqolyubov 1770-ci ilin iyununda Rusiya Xarici işlər kollegiyasına yazırdı ki, Quba xanı Qarabağ xanlığının iqamətgahı tutmaq niyyətindədir, onu alandan sonra isə Təbriz şəhərinə, artıq vəkilin mülklərinə getmək istəyir (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1768-ci il, iş 13, v. 38; Абдуллаев (1965), 514).

Fətəli xan öz diqqətini Cənubi Dağıstana da yönəldirdi. Qaraqaytaq usmisi, avar və Qazıqumuq xanları, Canqutay hakimi və digər Dağıstan hakimləri Quba xanlığının fəal siyasət

yürütməsinə mane olur, öz basqınları ilə onun təsərrüfat-iqtisadi inkişafını ləngidirdilər. Usmi Əmir Həmzə və onun müttəfiqləri Quba xanlığının qüvvələrini parçalayaraq Quba və Dərbəndi müdafiə etməyə vadar edirdilər.

Fətəli xan cənub istiqamətində hücuma keçməzdən əvvəl Quba və Dərbəndin təhlükəsizliyini möhkəmləndirməyi qərara aldı. Cənubi Dağısğanda Tarki və Buynakla yanaşı daha bir dayağa malik olmaq üçün o, şamxalla ittifaqa girərək o zamankı Qazıqumuq xanını devirib, yerinə Eldar bəyi oturtmaq qərarına gəldi. Eldar bəy Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın qardaşı oğlu idi, o zaman Şamaxının Qubaya məxsus hissəsini idarə edirdi. Əgər bu plan baş tutsaydı Fətəli xan Təbrizə yürüş etmək niyyətində idi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 470, v. 75-76; Абдуллаев (1965), 516). Eyni zamanda Fətəli xan və onun müttəfiqləri Tarki və Buynak hakimləri Qaraqaytağa hücum edib usmi Əmir Həmzəni oradan qovmaq və Qaraqaytağın idarəsini qardaşı Ustar xana vermək barədə razılığa gəldilər.

Fətəli xanın Osmanlı dövləti ilə əlaqələri.

Osmanlı dövləti Quba xanlığının artan nüfuzunu nəzərə alaraq onunla sıx münasibətlər yaratmağa çalışırdı. Qızlar komendantı gen. Potapov Xarici İşlər Kollegiyasına 1769-cu il aprelin 5/16/-də yazırdı ki, Van paşası Fətəli xana yazmışdır ki, ehtiyatlı olsun, rus qoşunlarının hücumu ehtimalına qarşı tədbirlər görsün. Sulyakov 1768-ci ilin sonunda Salyandan bu barədə Potapova xəbər vermişdi. Sulyakov bildirirdi ki, bütün sünnüməzhəb azərbaycanlılar Osmanlı dövlətinə rəğbət bəsləyirlər və hətta osmanlı qoşunları gəlsə sevinərlər (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 17, v. 208 və a. ü.). Qızlar sakini erməni Anton Artyomov 1771-ci il yanvar ayının 14/25/-də xəbər vermişdi ki, o, Dərbəndə gəlməzdən əvvəl üç əsilzadə osmanlı türkünün bura gəldiyini eşitmişdir. Osmanlı Sultanı Fətəli xanı və Dağıstan hakimlərini birləşib ruslara və onların əlaltısı olan gürcülərə qarşı mübarizəyə çağırırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 150, v. 19 a.ü.).

Dağıstan hakimləri məktubu alanda Sultanın elçilərinə bildirmişdilər ki, onlar Fətəli xansız heç nə cavab verə bilməzlər. Fətəli xan nəyə razılaşsa onlar da onu etməyə hazırdırlar. Həmin Osmanlı təbəəsi burdan Dərbəndə gəlib sultanın məktubunu Fətəli xana çatdırmışdı. Xan bununla əlaqədar divanı toplayıb bildirmişdi ki, sultan kömək istəyir, biz bir müsəlman kimi bu istəyi yerinə yetirməyə borcluyuq. Ancaq Osmanlı uzaqdır, Rusiya isə yaxın. Ona görə də fikirləşib cavab vermək lazımdır. Sonra Fətəli xan Dərbənddən Qubaya getmişdir. Burada olanda osmanlı elçilərini yanına çağırıb, onları yenidən qəbul etmişdir. Xanın elçilərə hansı cavab verdiyi məlum deyildi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 150, v. 20).

A.Artyomov daha sonra demişdi ki, sultan Fətəli xana çoxlu pul göndərmişdir ki, xan digərlərini də sultanın tərəfinə çəksin. Ancaq elçilər Axısqa şəhərinin yanından keçərkən II İraklinin adamları elçiləri ölənə kimi döymüş və xəzinəni ələ keçirmişdilər. Fətəli xan bundan çox məyus olmuş və indi yanında olan osmanlı təbəəsi Qasım ağanı pul almaq üçün Sultanın yanına göndərmək istəyir.

A. Artyomovun dediyinə görə Fətəli xan Sultanın məktubunu alan kimi qasid göndərib Həştərxanda olan elçisi «Aqazelalı» (yəqin ki, Ağazeynal) bəydən 40 günə kimi geri qayıtmasını tələb etmişdi.

Bakıdakı rus konsulluğunun tərcüməçisi Mustafa Murtazaliyev də A. Artyomovun sözlərini təsdiqləyərək bildirmişdi ki, o, Şamaxıya gələrkən 1771-ci il yanvarın 11-də sultanın elçisi də Fətəli xana məktubla bu şəhərə gəlmişdi. Fətəli xandan xahiş olunurdu ki, din birliyinə görə xan Rusiyaya qarşı mübarizədə sultana yardım etməlidir. Xan camaatın içində deyib ki, o, Rusiya-Osmanlı müharibəsinə qarışmır, ancaq osmanlı elçisini zəngin hədiyyələrlə yola salıb. Mustafa Şamaxıda yaşayan xristianlardan və bir çox şiə şamaxılılardan öyrənib ki, xan osmanlılarla həmrəy olmadığını şiələrə görə deyib, əslində isə yaxın günlərdə sultan ona xeyli məbləğdə pul göndərmişdir ki, o digərlərini Türkiyə tərəfə çəksin, ancaq xəzinə

Axısqa şəhərinin yanında II İraklinin adamları tərəfindən qarət olunub. Yenidən pul almaq üçün Qasım ağanı Türkiyəyə göndərmək fikrindədir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 150, v. 23 və a.ü.).

Murtuzaliyev də, Fətəli xanın yanında yalnız Şamaxı dəstəsi olduğunu yazaraq, sultanın məktubunu alan kimi xanın qasid göndərib Həştərxanda olan elçisi Hacı Ağa Zelalinin 40 günə geri qayıtmasını tələb etməsini təsdiq etmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 150, v. 24 və a.ü.).

İrandakı rus konsulu M.Sulyakov da Fətəli xanın Rusiyaya rəğbət bəsləmədiyini yazırdı.Belə ki, o Xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü professor S.Qmelin Ənzəlidə olarkən geri qayıdanda Kubeçiyə və Dağıstanın bəzi digər dağ kəndlərinə getmək niyyətində olduğunu söyləmişdir. Qulyakov bundan çox narahat olaraq yazırdı ki, Fətəli xan və bir çox Dağıstan hakimləri Rusiyaya qarşı "zərərli niyyətlərə" malikdir, buna görə də professorun adı çəkilən yerlərə getməsi təhlükəlidir. Sulyakovun məlumatına görə dvoryan Filatov demişdi ki, Qmelin Dərbənd və Qubada olarkən sakinlər onun hərəkətlərində casusluq niyyətləri görüb mənfi münasibət göstərmişlər (АВПРИ, f.77, siy.7,iş 150, v. 35 – 36).

Quba xanlığına qarşı iki düşmən blokun yaranması

Quba xanlığının genişlənməsi qonşu feodal hakimlərini narahat etdi. Quba xanlığı və ondan asılı ərazilərlə həmsərhəd olan Qarabağ, Şəki xanları, Cənubi Dağıstan hakimləri daha çox təlaş keçirirdilər. İki feodal bloku yarandı: birinə Şəki və Qarabağ xanları, sonradan həm də Şamaxıdan qovulmuş Ağası xan daxil idi. Digər bloka Cənubi Dağıstan hakimlərindən Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzə, Qazıqumuqlu Məhəmməd xan, avar xanları Nutsal və Ümmə, Tabasaran kadisi Rüstəm, canqutaylı Əli sultan, Dişsiz Məhəmməd, Tavlin feodalları, Kostyukovlu Həmzə Əlişov daxil idilər. Əndəri feodalları Temuf

Həmzə, Əmirsultan Kazanalınov və başqaları da onlara kömək edirdi (Бакиханов, 162-163; Абдуллаев (1965), 510).

Cənubi Qafqazda amirliyə can atan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli də Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasətinə müqavimət göstərirdi. O, Qarabağ və Şəki xanlarının Qubaya qarşı yönəlmiş ittifaqını müdafiə edirdi.

Fətəli xan öz düşmənlərini parçalamaq yoluyla onlara qalib gəlmək qərarına gəldi. Qarabağlı İbrahim xana və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə Şəki xanlığına qarşı birgə çıxış etməyi təklif etdi (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 12, v. 99; Абдуллаев (1965), 516).

Lakin hadisələr ayrı istiqamətdə cərəyan etdi. Kartli-Kaxetiya çarının müdaxiləsi, Cənubi Dağıstan feodallarının Fətəli xana mənfi münasibəti və onların Qarabağ və Şəki xanları ilə mümkün əlaqəsi hadisələrin gedişinə böyük təsir göstərdi. Quba xanlığının daxili vəziyyəti də yaxşı deyildi. Şamaxıda sərkərlər sülaləsini bərpa etməyin tərəfdarları fəaliyyət göstərir və Şamaxıdakı həyəcanlar Fətəli xanın xeyli vaxtını və qüvvəsini alırdı. Rus zabiti Andrey Filatov 1770-ci ilin sentyabrında yazırdı ki, Quba xanının qoşunları qayda-qanunu bərpa etmək üçün Köhnə Şamaxıya getmiş və 6 gün orada qalmışdır (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 17 (1767-1774), v. 254 a.ü.).

Beləliklə, 1771-1772-ci illərdə şərait Quba xanlığının zərərinə olaraq dəyişdi. Fətəli xan müvəqqəti olaraq müdafiə mövqeyinə keçməli oldular. Quba xanlığının hakimiyyət dairələri 1771-ci ilin sentyabrında rus konsuluna müraciət edərək Qarabağ xanını Şəki xanı ilə ittifaqdan və Quba xanlığına qarşı hərbi əməliyyatlardan daşındırmağı xahiş etdilər (Абдуллаев (1965), 521).

Rusiyanın Ənzəlidəki konsulu Boqolyubovun yazdığına görə 1772-ci ilin əvvəlində Qubalı Fətəli xan Şəkili (sənəddə yanlış olaraq Qarabağlı getmişdir) Hüseyn xana qarşı yürüş etmiş, ancaq uğur qazanmamışdır. Sonda qəflətən Hüseyn xanın basqınına məruz qalıb məğlub olaraq qaçıb. Lakin Hüseyn xan Fətəli xanı təqib etməyərək Quba xanlığının ərazisinə hü-

cum etməmiş, onu öz torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaqla kifayətlənmişdir. Fətəli xanın uğursuzluğunun mühüm səbəblərindən biri yəqin məvacibləri gecikdirildiyindən dağıstanlı döyüşçülərin özbaşına onun qoşununu tərk etməsi olmuşdur. Boqolyubov daha sonra Fətəli xanla Hüseyn xanın barışdıqlarını qeyd edirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 119, v. 6 a.ü.-7).

Rusiya konsulunun yazdığına görə yerlilər Şamaxıda sərkarlar sülaləsinin hakimiyyətinin bərpa olunmasını arzulayırdılar. Bu qədim ticarət şəhəri Fətəli xanın ağır vergi siyasəti nəticəsində müflisləşibdi, Boqolyubov hesab edirdi ki, Fətəli xan Şamaxını uzun müddət əlində saxlaya bilməyəcək (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 119, v. 7). Rus konsulunun bu məlumatı belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, nəinki digər xanlar Azərbaycanın birləşdirilməsi prosesinə müqavimət göstərmiş, heç digər xanlıqların əhalisinin özü də birləşməyə hazır olmadığından əlahiddə yaşamağa meylli idilər.

Mənbələrin məlumatından bu da aydınlaşır ki, 70-ci illərin əvvəllərində çətin vəziyyətə düşən Fətəli xan məyusluğa qapılıbmış. Xanın 30 yaşlı doğma qardaşının ölümü də ona pis təsir göstərmişdi. Fətəli xan Quba və Şamaxının idarəsini naiblərinə tapşıraraq Dərbəndə getmiş, özünü ətraf aləmdən təcrid edərək yaşayırmış (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 119, v. 7).

İlk qarşıdurma.

1773-cü il noyabrın sonu-dekabrın əvvəllərində Şəki, Avar, Qarabağ xanlıqlarının və Qubaya düşmən digər feodal hakimlərinin birləşmiş qüvvələri Şamaxı üzərinə yeridilər. Maraqlıdır ki, Avar xanı daim Kartli-Kaxetiya ərazisinə basqınlar etdiyi halda indi II İrakli avarların öz ərazisindən keçib Şamaxıya hücum etmələrinə razı olmuşdu. Hətta II İrakli ondan asılı olan borçalılılardan, qazaxlılardan Avar xanına kömək də vermişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 5, iş 16, v. 282; Абдуллаев (1965), 521). Fətəli xan qüvvəsi az olduğundan Şamaxını tərk etməli oldu. Müttəfiqlərin cavadlı Həsən xanı öldürüldü-

yü haqqında xəbər yayılmışdı. Ağası xan Köhnə Şamaxıya daxil oldu (Абдуллаев (1965), 521).

Terekdəki kazak qoşununun döyüşçüsü dvoryan Filatov Qızlar komendantına verdiyi 15/26/ dekabr 1773-cü il tarixli məlumatda bu hadisəni belə təsvir etmişdi: əvvəllər xəbər alınmışdı ki, avar xanı topladığı qoşunla Gürcüstanın yaxınlığında durur və bu ölkəyə basqın etmək niyyətindədir. İndi isə belə məlumat alınmışdır ki, Ümmə xan Carda olarkən II İrakli ilə barışmış və saziş bağlamışlar, bu sazişə görə gürcü çarı Car camaatlarına ildə 3 min manat verməyi öhdəsinə almış və əmanətlər götürmüşdür ki, Ümmə xan digər dağıstanlı döyüşçüləri Gürcüstan ərazisinə buraxmasın (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 467 (1774), v. 3). II İrakli hakimiyyəti altında olan borçalılı və qazaxlı döyüşçülərdən bir hissəsini Ümmə xana vermiş, Ümmə xan isə Şəkili Hüseyn xanla, Gəncə xanı və keçmiş Şamaxı hakimi Ağası xanla birləşib qəflətən Şamaxıya basqın etmişdir. Şamaxı sakinləri müqavimətsiz təslim olmuşlar, Fətəli xan və Kumık hakimi Eldar bu zaman Şamaxıda olsalar da yanlarında qoşun az olduğuna görə şəhəri tərk etməli olmuşlar, Fətəli xan Qubaya, Eldar isə Bakıya getmişdir. Fətəli xanın müttəfiqi olan şahsevən tayfa başçısı Həsən xan həlak olmuşdur (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 467, v. 3 və a.ü.; siy. 5, iş 17, v. 284 a.ü.-285).

S.Qmelin də Fətəli xanın düşmənlərinin Şamaxıya basqını haqqında məlumat verir. O yazır ki, 1773-cü il noyabr ayının 20-də şəkili Hüseyn xan və Şamaxıdan qovulmuş Ağası xan qəflətən Şamaxıya həmlə etmişlər. Fətəli xandan narazı olan şamaxılılar Ağası xanla gizli əlaqə yaratmışlar. Bu zaman Şamaxıda olan Fətəli xan qısamüddətli müqavimətdən sonra yanında olan azsaylı salyanlı döyüşçülərlə və bu zaman Şamaxıda olan bakılı Məlik Məhəmməd xanla Dərbəndə qaçmalı olmuşdu. Quba xanına tabe olan ərazilərdə qarətlər və toqquşmalar baş verirdi.Lənkəran xanının nəvəsi qətlə yetirilmiş, bir çox tacirlər, hətta rus tacirləri qarət olunmuşdu. Fətəli xanın

xidmətində olan salyanlı döyüşçülər Salyana qaçmışdılar. Dağıstanlı döyüşçülər Fətəli xanın qohumu və sərkərdəsi Eldar bəyi xüsusi səylə axtarırdılar.Eldar bəy Salyana sığınmışdı. Dağıstanlılar Salyan naibindən onun verilməsini tələb etmiş, lakin mənfi cavab almışdılar. Şamaxı ilə Salyan arasında olan 500 Muğan tərəkəməsi düşmən hücum edən zaman Şamaxı yaxınlığında olmuş, sonra Salyana qaçmışdılar. Fətəli xanın düşmənləri onları təqib etmiş və Kür çayını keçmələrinə mane olmaq istəmişdilər (ПФА РАН, f.3/394, iş 20, v.117 a.ü. – 118).

Fətəli xan Tarku şamxalı Murtuza Əlinin yanına adam göndərərək xahiş etmişdir ki, mümkün qədər döyüşçü toplayıb, hər birinə 30 manat və daha çox ödəsin (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 467, v. 3 a.ü.).

Yuxarıda adı keçən Filatov 1774-cü ilin aprelində Qızlar komendantı polkovnik Ştenderə yazırdı ki, indi Fətəli xan Dərbənddədir və yanında öz qüvvələrindən başqa 10 min nəfərə qədər yalnız dağıstanlı döyüşçü var (АВПРИ, ф. 77, siy. 6, iş 470, v. 14). Avar xanı Şamaxıdadır və onun da yanında çoxlu döyüşçü var. Filatov yazırdı ki, Qazıqumuq hakimi usmi Əli Sultan və Bamat Avar xanı ilə məktublaşırlar. Fətəli xan və şamxal onların döyüş zamanı öz döyüşçüləri ilə Avar xanının tərəfinə keçəcəyindən ehtiyat edirlər (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 470, v. 14).

Fətəli xan məğlubiyyətlə barışmayaraq, Aquşa, Tabasaran, Dərbənd və Qubadan çoxlu qüvvə toplayıb Şamaxı yaxınlığında düşmənlərini məğlubiyyətə uğratdı. Avarlar xüsusilə çox itki verdilər. Döyüş zamanı Avar hakim Nutsal xan həlak oldu. Ağası xan Elevliyə qaçdı (Hacınski, 12-13; Абдуллаев (1965), 522).

A.A. Bakıxanovun yazdığına görə Ağası xan avar hakimi Nutsal xanla birləşdi. Sonra isə Nutsal xan Qarabağa öz kürəkəninin yanına getdi; Ağası xan isə Şamaxını tutdu. Fətəli xan dağıstanlılardan və qubalılardan qoşun toplayaraq, Məlik Məhəmməd xanın da qoşunlarını birləşdirərək Şamaxının üzə-

rinə yeridi. Baş verən döyüşdə Ağası xan məğlub oldu və özününkülərdən təcrid olunmuş Nutsal xan isə şəhərin yuxarı hissəsində qapandı. Fətəli xan aman vəd edərək Nutsal xanı öz düşərgəsinə çağırdı (Бакиханов, 161).

Hər üç xan çadırda söhbət etdikləri zaman Fətəli xanın qoşununda olan akuşalılar Fətəli xanı çağırıb qan düşmənləri olan Nutsal xanın qətlə yetirilməsini tələb etdilər. Məcburiyyətdə qalan Fətəli xan çadırı arxadan kəsib Məlik Məhəmməd xanı çıxarmağı əmr etdi. Nutsal xan dərhal öz yoldaşları ilə birlikdə öldürüldü. İ. Hacinski də bu məlumatı təsdiq edir.

Gavduşan döyüşü.

1774-cü ildə Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin, qazıqumuqlu Məhəmməd xanın, avarlı Ümmə xanın birləşmiş qüvvələri, habelə Tabasaran kadisi Rüstəmin, canqutaylı Əlisultanın, Dişsiz Məhəmmədin dəstələri Qubaya doğru hərəkət etdilər. Kostyukov, Enderi və başqa yerlərin feodalları da bu koalisiyanın tərəfindən çıxış edirdilər (Абдуллаев (1965), 524). Yürüşün təşkilatçısı Fətəli xanın barışmaz düşməni Əmir Həmzə idi. Cənubi Dağıstan feodalları elə sürətlə hərəkət edirdilər ki, qubalılar onları dəf etmək üçün yeni qüvvələr toplamağa macal tapmadılar. Digər yandan onların sadiq müttəfiqləri – Tarku şamxalı və Buynak hakimi Tarku və Buynakı müdafiə etməyə məcbur idilər.

Qubaya yürüşün iştirakçıları əsl məqsədlərini guya Avar xanının və oğlanlarının intiqamını almaq istəyi ilə pərdələyirdilər (Бакиханов, 161; Абдуллаев (1965), 525).

Fətəli xan və onun düşmənləri Xudatın yaxınlığında Qavduşan çölündə qarşılaşdılar. Üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində idi. Lakin usminin oğlu Əli bəy Quba qoşunlarının mərkəzinə cəsarətli zərbə vurdu və döyüşün gedişi dəyişdi. Hər iki tərəfdən böyük itkilər oldu. Dişsiz Məhəmməd, Qazıqumuqlu Eldar bəy və məsum şeyx Əli bəy həlak oldular. Məğlubiyyətə uğramış Fətəli xan Qubada duruş gətirə bilmədi və Salyana çəkildi (Бакиханов, 162).

Qələbədən ruhlanan Əmir Həmzə birləşmiş qoşunların başında Dərbəndə tərəf hərəkət etdi. O, eyni zamanda belə bir şaiyə yayıb bacısı – Fətəli xanın arvadı Tutu Bikənin müdafiəsinə başçılıq etdiyi Dərbənd qalasına çatdırdı ki, guya Fətəli xan döyüşdə həlak olub və onlar xanın cənazəsini də özləri ilə gətirirlər. Usmi həlak olmuş Dişsiz Məhəmmədin cənazəsini öz bacısına Fətəli xanın cənazəsi kimi təqdim edərək qalanın qapılarının açılmasını istədi. Lakin Tutu Bikə qardaşının yalanına inanmadı və düşmənə qala divarlarından atəş açmağı əmr etdi (Бакиханов, 162). Əmir Həmzə təqribən doqquz ay Dərbəndi mühasirədə saxladı. Tarixçi E.İ. Kozubskinin yazdığına görə Tutu Bikə şəhəri mərdliklə müdafiə edirdi. O, qala divarları üzərində şir kimi duraraq, hər şeyə özü rəhbərlik edir, qala toplarının atəşi ilə qardaşını hədələyirdi (Azərb. tar. (1960), 369). Dərbəndin müdafiəsində şəhərin naibi Hacı bəy və Məlik Hacı bəy buduqlu da fərqlənirdilər (Бутков, II his., 19). Dərbəndin mühasirənin uzanmasından istifadə edən Fətəli xan dəniz vasitəsilə oraya qayıtdı (Абдуллаев (1965), 538).

Gavduşan məğlubiyyətindən sonrakı aylar Quba xanlığı üçün çox böhranlı dövr idi. Fürsətdən istifadə edən Ağası xan müvəqqəti də olsa Şamaxını ələ keçirmişdi. Fətəli xan qüvvələrini birləşdirərək düşmənin sonrakı irəliləyişinin qarşısını almağa nail oldu. Bakı şəhərinin əhalisi silahlı dəstələri ilə birlikdə usminin qoşunlarının hücumunu dəf edə bildilər və sonuncular Bakının mühasirəsini ləğv etməyə, Dərbəndə tərəf çəkilməyə məcbur oldular (Абдуллаев (1965), 538-539).

Dərbəndin müdafiəsi.

P.Q. Butkovun məlumatına görə bütün Dərbəndi və ətrafını aclıq bürümüşdü. Ancaq Qazıqumuqlu Məhəmməd xan getdikcə vəziyyətin pisləşdiyni görərək Quba və Gülhanı tərk etdi və Qazıqumuqa qayıtdı (Алкадари, 83; Абдуллаев (1958), 75; Абдуллаев (1965), 539). Quba xanının müttəfiqi olan Tarki şamxalının qoşunları, buynaklılar bir neçə dəfə

Dərbəndin mühasirəsini yarmağa cəhd etsələr də buna nail ola bilmədilər.

Fətəli xan hələ Salyanda olarkən Dərbəndli Mirzə Bayatı kömək və himayə xahişi ilə Peterburqa çariçə II Yekaterinanın yanına göndərdi. Çar sarayında Fətəli xanın elçiləri yaxşı qarşılandılar. İmperatriça bir neçə piyada və topçu taborunun Qaraqaytaq usmisinə qarşı Dərbəndə göndərilməsini Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı general de-Medemə əmr etdi. De-Medemin Dərbəndə göndərilməsinin başqa səbəbi də vardı. Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü professor S.Q.Qmelin Azərbaycana etdiyi ikinci səyahəti zamanı (1772-1773) Əmir Həmzə tərəfindən həbs edilmiş, bir qədər keçdikdən sonra həbsdə ölmüşdü. Qmelin II Yekaterinanın tapşırığı ilə göndərilmişdi və elmi axtarışlarla yanaşı casus məlumatı toplamaqla da məşğul olurdu. Əmir Həmzə məhz buna görə onu həbs etmişdi. Əmri yerinə yetirən de-Medem 1775-ci ilin martında Əmir Həmzənin mülklərinə qoşun yeritdi. Fətəli xanın müttəfiqi Tarki şamxalı Murtuzəli De-Medemə qoşuldu. De-Medem Dərbənddən şimalda yerləşən və «İran xarab» adlanan yerə çatdı. Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib de-Medemə qarşı çıxdı, lakin məğlubiyyətə uğradı. Fətəli xan De-Medemə Dərbəndi tutmağı və onu Rusiya himayəsinə qəbul etməyi təklif etdi. De-Medem Dərbəndə daxil oldu.

De-Medemin başçılığı ilə rus hərbi hissəsinin Dərbəndə daxil olması Osmanlı imperiyasında böyük narahatlıq doğurdu. Türkiyədə hesab edirdilər ki, Rusiya yenicə bağlanmış sülh müqaviləsini pozmuşdur (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 104; Абдуллаев (1965), 531). Dəməşqdən Bakı vasitəsilə Dərbəndə gələn iki osmanlı məmuru bura rus qoşunlarının niyə daxil olduğunu və niyə indiyə qədər qaldığını soruşmuşdu (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 104; Абдуллаев (1965), 531). Osmanlı vəziri Rusiyanın Cənubi Dağıstandakı niyyətləri barədə rəsmi sorğu verdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 443, v. 47-48; Абдуллаев (1965), 531).

Osmanlılarla münasibəti yenidən kəskinşəldirmək istəməyən rus hökuməti geri çəkilməli oldu. II Yekaterina de-Medemə əmr etdi ki, Türkiyə və İranı hələlik «əsəbləşdirmək» olmaz, buna görə də Dərbənddə saxlanan kiçik dəstəni də çıxarmaq lazımdır. Əmr yerinə yetirildi (Абдуллаев (1965), 532-535; Маркова, 157).

Beləliklə, gərgin hərbi və diplomatik mübarizə nəticəsində Fətəli xan 1774-cü ilə kimi asılılığında olan ərazilər üzərində öz nəzarətini bərpa edə bildi. Şamaxı yenidən tabe edildi. 1775-ci ildə Fətəli xan Ağsunun (Yeni Şamaxını) idarəsini bundan əvvəl 7 il Dərbənd zindanında yatmış Məhəmməd Səid xana tapşırdı. Kotevanda (Əlvənddə) qərar tutan Ağası xan da zahirən tabeçilik göstərdi və ətraf yerləri idarə etməyə başladı (Бакиханов, 163).

Fətəli xan Əmir Həmzəni sakitləşdirmək üçün ona qarşı qəti tədbir görməyi qərara aldı. O, usminin qardaşı oğlunu-əmisindən incimiş Məhəmmədxan bəyi müxtəlif vasitələrlə öz tərəfinə çəkdi. A.A. Bakıxanovun yazdığına görə Fətəli xan Məhəmmədxan bəyi öz əmisinə qarşı qaldırıb Dərbənddən 3 fərsəx aralı bir yerdə qala tikdirdi, həmin qalanın adını «Xanməhəmmədqala» qoydu və Qubadan oraya 100 ailə köçürdü (Бакиханов, 163). İ. Hacınski isə qalanın Dərbənddən 20 fərsəx aralıda tikildiyini və bura Qubadan 200 ailə köçürüldüyünü qeyd edir (Hacınski, 17).

Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın oğlu Şahmərdan bəy də Fətəli xanın tərəfinə keçdi və əvəzində Qəbərək kəndindən başlayaraq Kürə dairəsinin aşağı hissəsinə qədər olan yerləri, habelə Güney mahalını Fətəli xandan aldı (Hacınski, 17-18).

1776-1777-ci illərdə öz lal oğlu Novruz bəyin adından Tabasaranı idarə edən Xanım Bikə Qaraxan qızı vəfat etdi. Fətəli xan keçmiş məsumun oğlu Məhəmməd Hüseyn bəyi məsum vəzifəsinə təyin etdi (Бакиханов, 164).

Rusiyaya ilk elçilik.

1775-ci ilin yazında Fətəli xan Dərbənd hakimi və Quba naziri vəzifələrini daşıyan Mirzəbəy Fərhadbəyovun başçılığı ilə Rusiyaya elçilik göndərdi. Elçini Mirzə Sadıq Məhəmmədvəliyev, habelə Məhəmməd Əlibəyov, Piri Seyidəhmədov, Novruz Muradov-Maşanqulov və Səfərəli Ocaqquliyev müşaiyət edirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1775-ci il, iş 15, v. 2,21). Elçilik çariçəyə şimal-şərqi Azərbaycanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi barədə Fətəli xanın xahiş məktubunu aparırdı. Fətəli xan imperatriçədən düşmənlərinə qarşı mübarizədə və düşmənlərin qopardığı ərazilərinin geri qaytarılmasında ona hərbi yardım göstərilməsini istəmiş, əvəzində Dərbəndi Rusiyaya verəcəyini bildirmiş və şəhərin açarlarını rus sarayına göndərmişdi. Fətəli xan onun Krım xanının hüququnda Rusiya himayəsinə qəbul olunmasını xahiş edirdi. Krım isə məlum olduğu kimi 1774-cü il kiçik Qaynarca sülhü ilə bitərəf, müstəqil dövlət elan edilmişdi. Göründüyü kimi, Quba xanı Rusiya himayəsinə keçməsinin əsas şərti kimi müstəqilliyinin saxlanmasını irəli sürürdü. Rusiya himayəsi yalnız müttəfiqlik şərtlərində öz əksini tapmalı idi. Bu isə əslində Qubanın Rusiyadan cüzi asılılığı demək olardı. Quba xanının elçiləri 1775-ci ilin mayında Həştərxana, iyununda isə Moskvaya çatdılar (Абдуллаев (1965), 545-547).

Lakin Rusiya özü bilavasitə Azərbaycanı zəbt etmək istəyirdi və buna görə Fətəli xanın xahişini yerinə yetirmədi. Üç dəfə müzakirədən sonra dövlət şurası qərara aldı ki, Fətəli xana müstəqil qalmaqla qonşuların ondan qopardığı mülklərin geri alınmasında Rusiya ona kömək edə bilməz. Bəhanə kimi guya Quba xanlığı ərazisinin İrana aid olması göstərilirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1775-ci il, iş 15, v. 53-54; AQS, c.1, his. 2, 788-789; Абдуллаев (1965), 549). Əslində isə xanın himayəyə keçmək şərtləri Cənubi Qafqazı bilavasitə ələ keçirmək istəyən Rusiyanı qane etmirdi. Digər yandan bu zaman Rusiyanın diqqətini Krım, Qara dəniz, Dunay, Polşa və digər beynəlxalq və daxili məsələlər daha çox cəlb edirdi. Y. Puqaçovun başçılığı ilə kəndli müharibəsi tüğyan etməkdə idi.

Kərim xan Zəndlə münasibətlər.

Fətəli xanın güclənməsi Mərkəzi İrana öz hakimiyyətini yaymış Kərim xan Zəndi də narahat edirdi. İranda belə bir xəbər yayılmışdı ki, Quba xanının xahişi ilə Dərbənddə guya bir neçə minlik rus hərbi ordusu (500 nəfər əvəzinə) saxlanılmışdır və onlar tezliklə Şamaxıya, oradan isə İrana hücuma keçəcəklər. Buna görə də, İran hökumət dairələri Quba xanına rəqib olan feodalların köməyi ilə birləşmiş şimal-şərqi Azərbaycana qarşı qəti hərəkətlərə hazırlığa başladılar. Bu işdə əsas rolu Kərim xan Zəndə qohum olan Gilan hakimi Hidayət xan (onun bacısı İran hakiminin oğlunun arvadı idi) oynayırdı (Абдуллаев (1965), 555).

Kərim xan Zənd Quba xanını əvvəlcə ona müxtəlif hədiyyələr vermək, onunla qohum olmaq və başqa üsullarla Rusiyadan ayırmağa cəhd etdi. 1775-1776-cı illərdə Ənzəidə rus konsulu olan Georgi Mark Xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi məktubda yazırdı ki, Kərim xanın fərmanı ilə rəştli Hidayət xan dərbəndli Fətəli xanı satın almaq üçün ona çoxlu hədiyyə, pul və mal göndərib bildirir ki, vəkil onunla qohum olmaq istəyir, tələb edir ki, Dərbənd xanının bacısı Fatmanı onun oğluna (Əbülfət xana – T.M) versin, əgər Fətəli xan Rusiyadan üz döndərsə, vəkildən istədiyi hər bir yardımı alacaqdır (Абдуллаев (1965), 556).

Fətəli xanın özü də Rusiya sarayına yolladığı məktublarda Kərim xanın ona hədiyyələr və pul göndərdiyini, lakin vəkilin təklifini qəbul etmədiyini yazırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 1, iş 15, v. 13-18; iş 2, v. 65-66; Абдуллаев (1965), 558).

1775-1776-cı illərdə Qubalı Fətəli xan və İran hakimi Kərim xan Zənd arasında iki dəfə elçi mübadiləsi olmuşdur. Əvvəlcə İrandan bir nümayəndə gəlmiş, sonra Fətəli xanın Əfrasiyab adlı bir nümayəndəsi və daha iki qubalı onunla İrana gedərək, orada danışıqlar aparmışdılar. General de-Medem Dərbənddə olan vaxt onlar İran hakiminin məktubu ilə birgə geri qayıtmışdı. Kərim xanın ikinci elçisinin Qubaya gəlişinə

cavab olaraq Fətəli xan Mir Məhəmməd Hüseyn adlı bir nəfəri Şiraza göndərmişdi (Абдуллаев (1965), 558-559).

İranla münasibəti pisləşdirməkdən çəkinən Fətəli xan manevr edir, Kərim xanla qohum olmaq məsələsini yubadırdı.[6] Kərim xan və onun tərəfdarları Fətəli xanın niyyətini anlayıb təzyiq və hətta şantaj üsuluna əl atdılar. 1776-cı ilin iyun ayında Hidayət xan İrandakı Rusiya konsulluğunun məmuru olan Karp Latınsevi Rəştə dəvət edib ona mühüm bir məlumat vermişdi. Guya Fətəli xan Şiraza göndərdiyi bir elçisi vasitəsilə Dərbənddəki rus döyüşçülərini qovmaq üçün Kərim xan Zənddən böyük qoşun xahiş etmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 7).

Gilanlı Hidayət xanla münaqişə.

Terek qoşunu yasavulu Karp Kuznetsov Qızlar komendantı Ştenderə 18/29/ fevral 1776-cı il tarixli məlumatında yazırdı ki, o Ənzəli limanında xidmət edən Rusiyanın müvəqqəti nümayəndəsi Karp Latınsevin yanına məktub aparıbmış, Gilanda olarkən Kuznetsov qoşun toplandığını görüb bunun məqsədi ilə maraqlanmışdır. Deyiblərmiş ki, Salyan naibi Gilan xanının Ağası xana göndərdiyi atları və onları müşayət edən adamları tutduğu üçün Hidayət xan Salyana həmlə hazırlayır. Salyan naibi Kuznetsovla söhbətində Fətəli xanın göstərişi ilə Hidayət xanın göndərdiyi atları ələ keçirdiyini təsdiq etmişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 481, v. 4 və a.ü.).

1778-ci ilin aprel ayında Gilan hakimi Hidayət xan Ağası xan və Qaytaq usmisi ilə əvvəlcədən razılaşdırdığı hərbi yürüşə başladı. Yürüş Quba xanlığına tabe olan yerləri talamaq məqsədi daşıyırdı. Salyanı tutan və qarət edən Gilan qoşunları Muğana hücuma keçdilər. Onlar sabiq Şamaxı xanı Ağası ilə birləşib Cavad xanlığına doğru irəlilədilər. Bundan xəbər tutan Fətəli xan dərhal onlara qarşı hərəkət etmək qərarına gəldisə

---

[6] A.Bakıxanovun məlumatına görə Fətəli xan Kərim xan Zəndin oğluna nişanlanmış bacısı Fatma xanımı şamaxılı Məhəmməd Səidin oğlu Məhəmməd Mirzə bəyə (Məhəmməd Rza) ərə vermişdir (Bakixanov, 166).

də, Cənubi Dağıstan feodallarının təzyiqi nəticəsində öz səfərini təxirə saldı. Gilanlılar Cavadı da qarət edib, bir neçə yüz sakini Rəştə və Ənzəliyə köçürdülər (Абдуллаев (1965), 565-566).

Ənzəlidəki rus konsulluğunun tərcüməçisi Vanslov Həştərxan qubernatoru Yakobiyə göndərdiyi 28 aprel 1778-ci il tarixli məlumatında yazırdı ki, həmin ilin fevral ayında gilanlı Hidayət xan Muğan çölünə daxil olub usmiyə qiymətli bəxşişlər göndərərək qubalı Fətəli xana qarşı mübarizədə ondan yardım istəmişdir.Buna görə də Fətəli xan Hidayət xanın onun himayəsində olan muğanlı Tale Həsən xana basqın etmək niyyətindən xəbər tutub ona qarşı çıxmaq istədikdə usmi ona işarə vermişdi ki, əgər Fətəli xan onun dostu Hiidayət xanın düşmənlərini müdafiə edəcəksə usmi Dərbəndə həmlə edəcəkdir.Bu səbəbdən də Fətəli xan Dərbəndi tərk etməyə cəsarət etməmiş, Hidayət xan Cavad qalasını almış və Salyanı qarət etmişdi (АВПРИ, f.77, siy.6,iş 481, v. 222).

Cavad qalasının mühasirəsi aprelin 5-i ,yaxud 6-da günorta başlamışdı. Gilanlılar əvvəlcə şəhərə 7 bomba atmış, sonra toplardan atəş açmışdılar. Müdafiəçilərin qüvvəsi çox az olduğundan onlar vahiməyə düşmüş, Tale Həsən xanın oğlu və qardaşı qılınclarını boyunlarından asaraq aman diləyi ilə Hidayət xanın qarşısına çıxmışlar. Hidayət xan isə Tale Həsən xanın özünün onun düşərgəsinə gəlməsini tələb etmişdi.Ertəsi günü Cavad xanının özü Hidayət xanın düşərgəsinə getmiş, ancaq sonuncu xəyanətkarcasına onu həbs etmişdi.Hidayət xanın qoşunları Cavada daxil olaraq şəhəri qarət etmişdilər.Bu zaman şəhərdə sakinlərdən başqa 150 dağıstanlı döyüşçü, 1500 nəfər şamaxılı Ağası xanın qaçmış təbəəsi, 600 şəkili və 300 dərbəndli(oxu: qubalı) vardı. Hidayət xan dağıstanlı döyüşçülərin hər birinə xələt və 50 manat verərək onları usminin yanına yollamışdı.Şamaxı xanı Cavadın alınmasında köməklik göstərdiyinə görə Hidayət xan

qaçqın şamaxılıları da sərbəst buraxmışdı. Qalan 900 nəfəri yəni, şəkililəri və dərbəndliləri (oxu: qubalılar) isə Rəştə göndərmək niyyətində idi. Hidayət xan Cavadı qarət edərkən eşitmişdi ki, Tale Həsən xan gilanlıların hücumu ərəfəsində öz əmlakını qarabağlı İbrahimxəlil xanın yanına göndərmişdir.Hidayət xan məktub göndərərək İbrahimxəlil xandan Tale Həsən xanın əmlakını tələb etmiş, əks halda ona qarşı yürüş edəcəyi ilə hədələmişdi. İbrahimxəlil xan cavab vermişdi ki, Hidayət xanla aralarındakı dostluğa görə Tale Həsən xanın əmlakını xoşluqla ona verir(АВПРИ, f.77, siy.6,iş 481, v. 222 a.ü).

1779-cu ildə mərkəzi İranda 20 ilə yaxın hakimiyyətdə olan Kərim xan Zənd vəfat etdi. İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən qızışdı. Şah taxtına ən real namizəd olan Ağaməhəmməd xan Qacarın hücumuna məruz qalan Hidayət xan Gilandan dəniz yolu ilə Bakıya, oradan isə kömək istəmək xahişi ilə Fətəli xanın yanına – Qubaya getdi, Quba xanı ona Mirzə bəy Bayatın başçılığı ilə 9 min döyüşçü verib, Rəştə göndərdi. Quba döyüşçüləri, A. Bakıxanovun məlumatına görə Rəşti tutub, Hidayət xanı yenidən Gilan taxtına əyləşdirdilər. İsgəndər bəy Hacınski də, bu məlumatı demək olar ki, eynilə təsdiq edir (Бакиханов, 164-165; Hacınski, 18-19).

Rus hakimiyyət orqanları ilə ixtilaf.

Fətəli xanla Rusiya arasında yaxın münasibətlər olsa da, həmin münasibətlər bəzən pisləşirdi. Buna misal olaraq, Müşkürdən bir qədər aralı – Samur çayının mənsəbi yaxınlığında Yemelyan Skvortsov adlı bir rus tacirinə məxsus olan gəminin batması ilə əlaqədar ixtilafı göstərmək olar. Yükü xam ipək və ipək parçalardan ibarət olan gəmidə Həştərxan, Quba, Dərbənd, Bakı, İsfahan, Tula, Gilan, tatar və hind tacirlərinin malları vardı (Абдуллаев (1965), 568-569).

Quba xanı itmiş malların axtarışı və toplanması üçün qubalılardan və rus məmurlarından ibarət bir heyəti hadisə yerinə yolladı. Görülən tədbirlər nəticəsində ətraflarda yaşayan

əhalidən 25 min rubl dəyərində mal götürülərək Qızlara göndərildi (РГВИА, f. 52, iş 350, his., 9, v. 78; АВПРИ, f. 77, iş 478, v. 17, 144, 165, 147-148; Абдуллаев (1965), 570).

Qraf Paninin Fətəli xana göndərdiyi 10 mart 1776-cı il tarixli məktubda deyilirdi ki, Peterburqda Gilandan Həştərxana doğru üzən rus ticarət gəmisinin 1775-ci ilin payızında Quba xanlığının sahillərində qəzaya uğraması, xanın dalğaların sahilə atdığı malları axtarıb taparaq sahiblərinə qaytarması üçün tədbirlər görməsi haqqında xəbərlər alınmışdır.Bu Fətəli xanın Rusiyaya səmimi münasibətini əks etdirir(AVPRİ, f.77/6, iş 478, v. 4 və a.ü.).

Panin bu cür hərəkəti təqdirəlayiq sayır və xana öz təşəkkürünü bildirirdi(AVPRİ, f.77/6, iş 478, v. 5 – 6).

Oğurlanmış malların bir qisminin tapılıb qaytarılmasına görə Rusiya hakimiyyət orqanları əvvəlcə Fətəli xana dəfələrlə öz razılığını bildirmiş, lakin, az sonra vəziyyət dəyişmişdir. Quba xanının daxili və xarici düşmənləri, o cümlədən ermənilər belə bir şayiə yaydılar ki, guya gəmi qəzası nəticəsində itmiş mallar Quba hakimiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə yerli əhali tərəfindən qarət olunmuşudur. Bəziləri hətta iddia edirdi ki, guya qarətin izlərini itirməkdən ötrü yaxın kəndlərin sakinləri xilas olan sərnişinləri və gəmi heyətini öldürmüş, mallar isə Quba xanı və naibi tərəfindən mənimsənilərək Dərbənddə, Qubada və Bakıda gizlədilmişdir. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün Həştərxan quberniya dəftərxanası mayor Mirzəbəy Vahanovu Qubaya və Dərbəndə ezam etdi. Onunla birlikdə başqa bir erməni – Minas Diqlyansov da gəlmişdi (Абдуллаев (1965), 572).

Mirzəbəy Vahanov itmiş malların sahibləri, əsasən erməni tacirləri ilə birlikdə[7] Fətəli xanın itən malların mənimsənilməsində təqsirləndirilməsi üçün can atırdı. Rəngsaz Minasın, dərbəndli tacirlər Georgi Abramovun, keşiş Xozinin,

---

[7] Y.Skvortsovun gəmisindəki malların böyük əksəriyyəti, daha dəqiq desək 435485 rublluq malın 316164 rubl dəyərində hissəsi ermənilərə məxsus idi (Абдуллаев (1965), 569).

Səfəryanovun yalan məlumatlarını həqiqət kimi qələmə verən M.Vahanov guya gəmi qəzasından xilas olan iki erməni və dörd azərbaycanlı tacirin Şahdağ yaxınlığında olan bir kənddə saxlanıldığını, gəmidəki bütün malların isə yerli əhali tərəfindən mənimsənildiyini bildirir və Fətəli xanın cəzalandırılmasını tələb edirdi (Абдуллаев (1965), 572-573). Bu kobud və əsassız ittihamdan əsəbləşən Fətəli xan da öz növbəsində 1776-ci ilin may ayının 20-də general de-Medemə yazdığı raportda onda olan malların qaytarıldığı barədə rus hakimiyyətinə məlumat verib yazıdı ki, əgər ona inanmırlarsa o, öz evində və bütün mülklərində axtarış aparılmasına razıdır (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 193-194).

Lakin mayor Mirzəbəy Vahanov və Minas Diqlyansov Fətəli xanın guya təqsirli olduğunu israr etməkdə davam edirdilər. M.Vahanovun 1776-cı il iyün ayının 21-də Həştərxan quberniya dəftərxanasına göndərdiyi raportda Quba xanına qarşı müxtəlif mənbələrdən topladığı və düzgünlüyü yoxlanılmamış materiallar, o cümlədən Hidayət xanın guya Fətəli xanın 700 min rubl dəyərində olan malları mənimsədiyi və gəmi heyətini isə öldürdüyü barədəki şayiəsi öz əksini tapmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 193-194).

M.Vahanovun Dərbənddə yaşayan erməni əlaltıları Fətəli xana mənfi münasibət bəslədikləri üçün onun barəsində yeni-yeni iftiralar uydururdular. Bir məlumata görə, Fətəli xan Dərbəndin yuxarı hissəsində – Narınqalada əvvəlcə yüzdən çox erməni ailəsini yerləşdirmiş, sonradan isə, 1776-cı ilin əvvəllərində, məlum olmayan səbəblərə görə həmin ermənilər şəhərin aşağı hissəsinə köçürülmüş və onlar 3 min rubl cərimə olunmuşlar. Qaytaq usmisi və Tabasaran qazisinə yaxın olan Petros İvanovun iki yox, üç gəminin qəzaya uğraması haqqında məlumatı da şübhə doğurur (Абдуллаев (1965), 574).

Quba hakimləri malları yalnız Rusiya tacirlərinə vermək istəməyərək bir yerə toplayıb möhürlədilər. Dərbənddəki rus hərbi dəstəsinin komandiri mayor İ.Kridner malları toplayan Quba məmurunu camaat arasında döydü və xanın dalınca

söydü. Rus hakimiyyət orqanları Dərbənddə rus hərbi hissəsinin olmasından istifadə edərək içərisində təkcə rusların deyil, habelə İran, Quba, Dərbənd və Bakı tacirlərinin də payı olan malları da zorla ələ keçiridilər (Абдуллаев (1965), 575).

Ənzəlidə rus konsulu vəzifəsini müvəqqəti ifa edən Karp Latınsevin bu hadisə ilə bağlı verdiyi məlumata görə yanvarın 22-də Gilanda Həştərxan taciri Skortsovun Rəştdən yola salınmış yüklə dolu gəmisinin Dərbənd yaxınlığında qəzaya uğraması xəbəri alınmışdır. Sahilə atılmış bütün malları Quba xanı ələ keçirmişdir. O, elan etmişdir ki, qədimdən belə qayda vardır ki, gəmi qəzaya uğradıqda sahilə atılmış mallar həmin yerin hakiminə çatır. Bu xəbər Gilanlı Hidayət xana çatdıqda dərhal bu barədə Latınsevə məlumat verərək onu bir neçə rus taciri ilə öz yanına məsləhətə çağırmışdır. Latınsev bir neçə rus taciri ilə Rəştə Hidayət xanın yanına getmişdir. Xan onları qəbul edib bildirmişdir ki, xanlıq etdiyi 12 ildən artıq bir müddətdə 20-dən artıq gəmi Gilan sahillərində qəzaya uğramışdır, bu zaman malların heç biri itməmiş və mənimsənilməmişdir. İndi malların yarısının İran tacirlərinə məxsus olduğu gəmi qəzaya uğradığı zaman Fətəli xan sahilə atılmış malları toplayıb ümid edir ki, rus çarlarının belə fərmanı vardır ki, hər hansı gəmi harada qəzaya uğrayırsa adamları çıxmaq şərtilə mallar o ərazinin sahibinə çatmalıdır. Buna görə o da belə malları mənimsəyəcək. Hidayət xan bildirmişdi ki, o, Fətəli xanı Rusiya tabeçiliyində olan hesab etdiyinə görə İran tacirlərinin mallarının ondan alınıb sahiblərinə verilməsini tələb edir. Əgər rus hökuməti Fətəli xanı öz təbəəsi hesab etmirsə onda icazə versin ki, Hidayət xan Fətəli xanın təbəələrindən özünə dəyən zərəri alsın. Fətəli xanın dediyi qayda həqiqətdirsə bundan sonra Hidayət xan da Gilanda qəzaya uğrayacaq gəmilərdən sahilə düşən malları özünə götürəcək (АВПРИ, f.77, siy.6, iş 481, v.25-26, Абдуллаев (1965), 574).

General de-Medem də öz növbəsində Fətəli xana qarşı başqa cəza üsullarına əl atdı. O, Quba xanının, Rusiyadan qayıdan səfiri Mirzə bəy Fərhadbəyovu, az sonra isə Fətəli xa-

nın başqa elçisi Hacı bəyi Qızlarda altı ay müddətinə girov saxladı. Rus generalı Fətəli xana təhdidedici və təhqiramiz tərzdə bir məktub göndərib yazırdı ki, guya Fətəli xan Rusiyanın himayəsi altında olduğu halda öz ağılsızlığı ucbatından onu aldatmaq fikrinə düşmüşdür (Абдуллаев (1965), 575-576).

Fətəli xan generala cavab məktubunda heç bir günahı olmadığını yazır və gəmi qəzası barədə belə məlumat verirdi: «O gəmini dalğalar dörd hissəyə bölmüş, bütün mallar isə batmışdır. Dalğalar gəmidəki qayıqları Tarkiyə, yelkənləri isə Bakıya atmışdır (Абдуллаев (1965), 577). De-Medem hətta öz hökumətinə Fətəli xanı və Bakı xanını cəzalandırmağı təklif edir, bunun üçün əlavə hərbi qüvvələr və artilleriya göndərilməsini və ona səlahiyyət verilməsini xahiş edirdi. Bu təklif Xarici İşlər Kollegiyasının iclasında müzakirə olunsa da II Yekaterina onu qəbul etmədi. Çariçə bildirdi ki, «İrana məxsus olan yerlərdə silah işlətmək Rusiyanın siyasəti ilə düz gəlmir və arzuolunmaz hadisələrə səbəb ola bilər» (Абдуллаев (1965), 577-578).

Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı işi bu yerə çatdırıb Fətəli xana qarşı ittihamlarını gücləndirdikdə xan da komandanlığa qarşı soyuq münasibət nümayiş etdirməyə başladı. Dərbənddəki rus hərbi dəstəsinin komandirinin Dərbəndə qaçmış 8 kəndlinin Kostyukov və Aksay hakimlərinə geri qaytarılması haqqında Quba xanından etdiyi xahiş rədd edildi. Hətta məsələyə general de-Medemin özü qarışıb dərhal kəndlilərin qaytarılmasını tələb etsə də Fətəli xan cavab verdi ki, əgər ruslar onun qaçmış kəndlilərini geri verməsələr, o, heç kəsi qaytarmayacaqdır (Абдуллаев (1965), 580).

Fətəli xan Müşkür yaxınlığında tapılan və gürcülərə məxsus malları da rus hakimiyyət orqanlarına verməkdən imtina edib bildirdi ki, II İrakli ilə onun arasında dostluq vardır və buna görə də vasitəçiyə ehtiyacı yoxdur, özü gürcülərlə əmlakı bölüşdürə bilər (Abdullaev (1965), 579).

Quba xanlığı ilə Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin gərginləşməsi Fətəli xanın düşmənlərinin fəallaşmasına şə-

rait yaratdı. 1776-cı ilin iyul ayında bir sıra Kürə kəndlərinə iddia ilə Qazıqumuq xanı Quba xanına qarşı çıxış etmişdi. Dərbənddə cənubi Dağıstan feodalları Hacı Balabəyi Quba hakimiyyətinə qarşı çıxışa təhrik etmişdilər. Rus hakimiyyət orqanlarına təklif olundu ki, Fətəli xanı Rusiyaya daha münasib olan başqa adamla (məsələn, sabiq Dərbənd xanı Məhəmməd Hüseynin oğlu ilə) əvəz etsin (Абдуллаев (1965), 579).

Gilandakı rus konsulunun müşaviri Merkin 3/14/ aprel 1777-ci il tarixli məlumatına görə Fətəli xanın bəzi əyanları onu devirib Qubanı Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın hakimiyyəti altına vermək barədə gizli razılığa gəliblərmiş və bu məqsədlə də Qazıqumuq xanına məktub göndəriblər. Lakin Fətəli xan qəsddən vaxtında xəbər tutmuş və qəsdin Dərbənddəki iştirakçılarını qəfil həbs edib Qubaya göndərmiş, sonra Qubadakı iştirakçıları da həbs etdirmişdi. Cəmi 12 nəfər həbs olunmuşdur, sonra onları boğub öldürmüşlər. İndi Fətəli xan Ümmə xan Şamaxıdan qayıdan zaman ona hücum etmək fikrindədir (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 481, v. 106-107).

Qafqaz komandanlığının kobud müdaxiləsindən qəzəblənmiş Fətəli xan itmiş malların axtarılması və sahiblərinə qaytarılmasını dayandırdı. O, bildirdi ki, sahilə atılmış mallar adətə görə həmin yerdə mülkü olan hakimə çatır (Абдуллаев (1965), 580).

Qafqaz komandanlığı Fətəli xanın rus hökuməti ilə yazışmasına imkan vermədiyindən xan gizli yolla müşavir P.V.Bakuninə, knyaz Q.A.Potyomikinə və II Yekaterinanın özünə məktublar göndərdi. Fətəli xan Qafqazdakı rus hakimiyyət orqanlarının, xüsusən də gen. de Medemin kobud hərəkətlərindən, özbaşına Quba səfirini Qızlarda saxlamasından gileylənirdi. Ona qarşı irəli sürülən ittihamları rədd edən xan yazırdı ki, o dərəcədə alçaq və tamahkar deyil ki, rus tacirlərinin 3-4 yaxud 5 batman ipəyini oğurlasın, yaxud gizlətsin, bununla özünü dost-düşmən içərisində biabır etsin (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 74; Абдуллаев (1965), 580). Xan daha sonra yazırdı ki, imkan daxilində itmiş malları axtarıb taparaq

sahiblərinə qaytarmışdır. Lakin o dənizin yerinə cavabdeh ola bilməz. Fətəli xan bununla əlaqədar yazırdı: «Allahdan qorxun… durmadan və əbəs yerə söyməkdən əl çəkin» (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 478, v. 154; Абдуллаев (1965), 581-582). Xan rus hökumətindən baş verənləri araşdırmaq üçün xüsusi komissiya təşkil olunmasını tələb edirdi.

Rus hökuməti Fətəli xanın haqsız yerə ittiham olunduğunu anladı və II Yekaterina 15 dekabr 1776-cı il tarixli buyruğu ilə de-Medemdən bundan sonra əndazədən çıxmamağı və iki elçini – Mirzə bəyi və Hacı bəyi dərhal Qubaya buraxmağı tələb etdi. Lakin rus hökuməti Qubaya komissiya göndərməkdən imtina etdi (Абдуллаев (1965), 583).

Tezliklə de-Medem vəzifəsindən azad olundu və 1777-ci ildə general Yakobi Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı təyin olundu. Hələ bundan əvvəl – 1776-cı ilin aprelində Dərbənddəki rus hərbi dəstəsinin rəisi mayor Kridner, mayor Fromqoldla əvəz olunmuşdu. Qeyd edək ki, sonralar N.İ.Paninə məktubunda gen. de Medem Fətəli xanla münaqişədə özünün də günahkar olduğunu etiraf etmişdi (Абдуллаев (1965), 584).

Gilanlı Hidayət xanla münaqişənin dərinləşməsi.

Fətəli xanın ölkənin birləşdirmək siyasəti yalnız qonşu Azərbaycan xanlarının deyil, həm də Gilanlı Hidayət xanın müqavimətinə rast gəlirdi. Hidayət xan tez-tez qonşuluğunda yerləşən Azərbaycan xanlıqlarına basqınlar edirdi. O, 1778-ci ildə Fətəli xanın himayəsində olan Cavad xanlığına basqın edib Cavad şəhərini dağıtdı.

Ənzəlidəki rus konsulunun tərcüməçisi İvan Vanslov 28 aprel / 9 may 1778-ci il tarixli donosunda yazırdı ki, Gilanlı Hidayət xan yanvar ayında Muğana basqını ərəfəsində usmiyə zəngin hədiyyələr göndərərək onu dəstəkləməsini xahiş etmişdir. Qubalı Fətəli xan Hidayət xanın Cavada hücum etməsindən xəbər tutaraq özü ona qarşı çıxmaq istəmişdir. Usmi Fətəli xanı hədələyərək bildirmişdi ki, əgər o, Hidayət xana

qarşı çıxsa Dərbəndə basqın edəcəkdir. Bundan sonra Fətəli xan hərəkətini dayandırmağa məcbur olmuşdu. Hidayət xan cavadlı Tale Həsən xanı əsir etmiş, Cavad şəhərini isə tamamilə dağıtmışdır. Salyanın bir çox sakini isə Gilana aparılmışdır (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 479 (1776-1782), v. 155; iş 481, v. 222).

İvan Vanslov Hidayət xanın hücumu haqqında yazırdı ki, onun ordusu aprelin 17-də axşamüstü Cavadın mühasirəsinə başlamış və mühasirə növbəti səhərədək davam etmşdir. Şəhərə 7 bomba atılmış, sonra toplardan atəş açılmışdır. Şəhərdə çaxnaşma başlamış, şəhərdəkilər təslim olmağı qərara alaraq Hidayət xandan aman diləmişlər. Hidayət xan Həsən xanın özünün onun hüzuruna gəlməsini tələb etmişdir və ertəsi günü Həsən xan özü Hidayət xanın hüzuruna getmişdir. Hidayət xan Həsən xanı həbs edərək öz qoşununa şəhərə daxil olmağı əmr etmişdir. Şəhər qarət olunmuş və dağıdılmışdır. Bu zaman şəhərdə 150 dağıstanlı, 1500 qaçqın şamaxılı, 600 şəkili, 300 qubalı və dərbəndli varmış. Hidayət xan dağıstanlıların hər birinə 50 rubl və bir xələt bağışlayaraq onları usminin yanına buraxmışdır. Hidayət xan şamaxılı Ağası xanla yaxşı münasibətdə olduğu üçün şamaxılıları da sərbəst buraxmışdır. Şəkililəri, qubalıları və dərbəndliləri isə, Vanslovun yazdığına görə, Rəştə göndərməyə hazırlaşırdılar və bəlkə də artıq göndərmişdilər. Onların yarısının işlətmək üçün Rəştdə saxlanacağını, digər yarısının isə Ənzəlidə qala inşasına cəlb ediləcəyi nəzərdə tutulurdu (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 479, v. 155 a.ü.; iş 481, v.222 və a.ü.).

Hidayət xan Həsən xanın sərvətini saxlamaq üçün əvvəlcədən qarabağlı İbrahim xanın yanına göndərməsi barədə xəbər almışdı. O, İbrahim xandan Hidayət xanın sərvətini verməyi tələb edib, əks təqdirdə Qarabağa hücum edəcəyi ilə hədələmişdi. İbrahim xan Həsən xanın sərvətini verməyə hazır olduğunu bildirmişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 479, v. 156; iş 481 v.222 a.ü.).

Çox maraqlıdır ki, Fətəli xan və gilanlı Hidayət xan barışmaz düşmən olsalar da bir müddət sonra Hidayət xan Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Gilandan qovulduqda Ağa Məhəmməd xanı daha təhlükəli düşmən hesab edən Fətəli xan Hidayət xana kömək göstərmişdi.

Щяштярхан губернатору Жуковун 12/23/ апрел 1782-ъи ил тарихли рапортундан мялум олур ки, щямин илин йанварын 2-дя эиланлы Щидайят хан губалы Фятяли ханын, усминин, Таркы шамхалынын вя диэяр щакимлярин она вердийи 6 мин нямфярлик гошунла Эилана дахил олуб йенидян бурада юз щакимиййятини бяргярар етмишдир (**АВПРИ**, ф. 77, сий. 6, иш 8 (1774-1801), в. 54 вя а.ц.).

<u>Lяnkяran xanlıьы ilя mцnasibяtlяr</u>

Fяtяli xan Lяnkяran hakimi Qara (Ъяmalяddin) xanla ittifaq yaratmыш, sonra isя onu юzцndяn asылы vяziyyяtя salmышdы.Bu sяbяbdяn dя Qara xan Fяtяli xanыn yцrцшlяrindя, o ъцmlяdяn Qarabaь vя Gilan xanlыqlarыna yцrцшlяrdя iштirak etmiшdi (**РГВИА**, f.52, siy.1, iш 286, Ы his., v.6 - 7 a.ц.; ЫЫ his., v.43 - 44; iш 331, v.11 - 13).

Lənkəran xanlığı ilə münasibətlərin kəskinləşdiyi vaxtlar da olurdu.Gen. P.Potyomkin 1786-cı il iyunun 25-də qraf A.İ.Voronsova yazırdı ki, hal – hazırda Fətəli xan Kür çayından cənubdadır, o, Talış(Lənkəran – T.M.) xanlarının qoşunlarını darmadağın etmişdir(НА СПб. ИИ РАН, ф.36(Воронцовы), siy.1, iş 1218).

Qarabağ xanlığı ilə münasibətlər.

Ağası xanı müdafiə edən qarabağlı İbrahim xan da Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlardan idi. Çünki o, da qubalı Fətəli xan kimi dağınıq Azərbaycan torpaqlarını öz

ətrafında birləşdirməyə cəhd edirdi. Qarabağ xanlığı ilə Quba xanlığı arasında toqquşma labüd oldu. Bakılı Məlik Məhəmməd xan bu iki xanı barışdırmaq məqsədi ilə Şuşaya getdi. Lakin İbrahim Xəlil xan Məlik Məhəmməd xanın səmimiliyinə inanmayıb, onu 1779-cu ildə zindana salmışdı və Məlik Məhəmməd iki il Şuşada həbsxanada qalmışdı (Бутков, II his., 73; III his., 146). 1781-ci ildə Məlik Məhəmməd xan Nəçəfə ziyarətə getdi və orada da vəfat etdi. Onun on bir yaşlı oğlu II Mirzə Məhəmməd xan taxta çıxdı, dayısı Fətəli xan onun qəyyumu oldu (Бакиханов, 165).

Fətəli xanın Qarabağ xanlığına qarşı təşkil etdiyi bir neçə yürüşü heç bir nəticə verməmişdi. 1780-ci ildə Fətəli xan öz qoşunları ilə Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil olarkən Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli İbrahim xanın yardımına şahzadələrdən Georgi və Davidin başçılığı altında qoşun göndərdi. Şahzadə David həmçinin Fətəli xanın qoşunlarının tərkibində olan dağıstanlı muzdlu döyüşçüləri yoldan çıxarıb Quba xanının düşərgəsini tərk etmələrinə nail oldu. Bunun nəticəsində baş vermiş toqquşmada Quba qoşunları məğlub oldu. 1781-ci ilin əvvəlində Fətəli xan yenidən Qarabağa basqın etdi, Kür çayı sahilinə qədər irəlilədi. Bu zaman bir çox kənd qarət olundu, xeyli əhali və mal-qara Quba xanlığına köçürüldü (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 479 (1776-1782), v. 303).

Avar hakimi Ümmə xanın yanında olmuş Hacı Mirzə Qaragözovun 1783-cü ilin fevralında söylədiyinə görə 2 ay bundan əvvəl Urmiyalı İmamqulu xan Təbrizi tutub Nəcəfqulu xanı və onun oğlunu həbs etmişdir. Bundan sonra İmanqulu xan Qubalı Fətəli xana məktub yazaraq birləşib İbrahim xana qarşı hücuma keçməyi təklif etmiş, Fətəli xan bu təkliflə razılaşmışdır. Müasirlərdən biri yazırdı ki, Fətəli xan toplanmış qoşunların bir hissəsinin şamxalın, yaxud başqa bir nəfərin başçılığı ilə Gilana göndərmək, özü isə İmamqulu xanla birləşib İbrahim xana qarşı hərəkət etmək istəyir (РГАДА, f. 23, iş 13, his. 3, v. 76 a.ü.).

1783-cü ilin əvvəllərində Fətəli xan Qarabağa böyük yürüş təşkil etmişdi. Qraf Voynoviçin tapşırığı ilə xanın yanına gedən tərcüməçi Mustafa Murtazaliyev Fətəli xanı Ağdamda tapmışdı. Şamaxılı Məhəmməd Səid xan və qardaşı Ağası xan, Şəkili Hacı Əbdülqədir xan, muğanlı Tale Həsən xan, Tarku şamxalı Murtuza Əli, lənkəranlı Qara xan, Buynak hakimi Bamat, Qaytaq hakiminin qardaşı Ustarxan, Canqutay hakimi Əhməd xan, Tavlin hakimi Xazbulat Əlibəyov, Əndəri hakimi Fətəli xanın düşərgəsində idilər. Murtazaliyev Fətəli xanın yanında nə qədər qoşun olduğunu öyrənə bilməmişdi. Lakin bu qədər çox hakimin bir yerə toplaşması xeyli qüvvə cəmləşdirildiyini göstərirdi. Deyilənlərə görə yalnız muzdluların sayı 13 min nəfərə çatırmış. Bu qüvvəyə müqavimət göstərməyin imkansızlığını anlayan Qarabağlı İbrahim xan Şuşaya sığınıb işin sonunu gözləyirdi (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 126, his. 1, v. 6).

Qoşunlar Şuşa yaxınlığındakı kəndləri qarət etdilər. 100 min başa qədər qoyun, 30 min iribuynuzlu mal-qara ələ keçirilmişdi. Ətraf kəndlərin sakinləri kəndləri tərk edib Şuşaya və digər yerlərə qaçmışdılar. Yolda muzdlu dağıstanlı döyüşçülər onlara basqın etmiş, bir hissəsini qırmışdılar. Xristianların əmlakını əlindən alıb özlərini azad buraxmışdılar. 150 nəfər müsəlmanın hər birinin yerinə Fətəli xan 10 manat verərək onların buraxılmalarına nail olmuşdu (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 126, his. 1, v. 6).

Gülüstan məliyi Adamın Gürcüstandakı Rusiya emissarı Y.Reyneqsə verdiyi məlumata görə yalnız İbrahim xanın müttəfiqi II İraklinin qoşunla Quba qoşunlarına qarşı çıxmasından sonra Fətəli xan Qarabağı tərk etmişdi. Məliyin yazdığına görə qubalılar çoxlu kəndi qarət edərək iki min nəfər müsəlmanı və yüz nəfər xristianı əsir götürmüşdülər. Yalnız xristianlara üç milyon manat məbləğində zərər dəydiyi iddia olunurdu (РГАДА, f. 23, iş 13, his. 3, v. 27, 145; f. 15, iş 449, v. 190 a.ü.-193 a.ü.).

Fətəli xanın Cənubi Azərbaycana öz təsirini yaymaq cəhdtləri. Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarlığının buna müqaviməti

Бязи мялуматлара эюря, Фятяли хан Ибращим ханла щагг-щесабы чцрцтдцкдян сонра Ярдябил яйалятиня эетмяйя щазырлашырды. Чцнки бу вилайятин щакими юлмцшдц. Ярдябил ханы Ибращим ханын гощуму олдуьундан Фятяли хана гаршы мцхалиф мювге тутурмуш. Фятяли хан даща сонра Эилана щцъум едиб Щидайят ханы девирмяк, йериня айрысыны тахта чыхармаг ниййятиндя имиш. Фятяли ханын Щидайят хандан наразылыьынын башлыъа сябяби бир мцддят яввял Мящяммяд Щясян (яслиндя Аьа Мящяммяд хан) Гаъар Эилана щцъум едиб Щидайят ханы орадан говдугдан сонра Фятяли ханын йардымы иля йенидян щакимиййятини бярпа ется дя Губа дюйцшчцляриня разылашдырылмыш мябляьи вермякдян имтина етмяси олмушду. Щидайят хан щятта дюйцшчцлярин атларыны ялляриндян алыб юзлярини бурахмышды (РГВИА, ф. 52, сий. 1, иш 286, щис. 1, в. 7).

Rus rяsmi arxiv sяnяdlяrindяn gюrцnцr ki, doьrudan da Hidayяt xan Gilanda yenidяn hakimiyyяtя qubalы Fяtяli xanыn yardыmы ilя gяlmiшdir.Hяштяrxan qubernatoru vяzifяsini ifa edяn Jukov Xariъi Ишlяr Kollegiyasыna 12 aprel 1782-ъi il tarixli mяlumatыnda yazыrdы ki, onun Иrandakы rus konsulu Tumanovskidяn aldыьы mяlumata gюrя Aьa Mяhяmmяd xan Qaъar qardaшы Murtuzaqulu xanы Rяштdяn qovduqdan sonra Gilan mцxtяlif яyanlar tяrяfindяn idarя olunurdu.1782-ъi il yanvarыn 2-dя

isя Hidayяt xan qubalы Fяtяli xan, Qaytaq usmisi, Tarku шamxalыnыn verdiyi dяstяlяrlя vя baшqa qoшunlardan ibarяt ъяmi 6 min dюyцшчц ilя(o ъцmlяdяn bir hissяsi kubanlы idi) Gilana daxil olub hakimiyyяti yenidяn яlя keчirmiшdir (АВПРИ, f.77/5, iш 8, v. 54).

Qeyd edяk ki, Fяtяli xanыn kubanlылardan qoшun toplamasы xяbяri rus hюkцmяtini narahat etmiшdi.Hюkцmяt Krыmdakы nцmayяndяsi Veselovskiyя tapшыrmышdы ki, bu mяsяlяni hяrtяrяfli araшdыrsыn (АВПРИ, f.77/5, iш 8, v. 56 vя a.ц.).Veselovski mяsяlяni araшdыraraq bildirmiшdi ki, Kubanda Fяtяli xan цчцn qoшun toplanmыr, yalnыz noqaylardan kiчik bir qrup adam qubalы Fяtяli xanla vя bяzi Daьыstan hakimlяri ilя onlarыn tяbяяliyя qяbul olunmasы barяdя razылыьa gяlmiшlяr (АВПРИ, f.77/5, iш 8, v. 61 vя a.ц.).

Fяtяli xanыn 1782-ъi ildя ЫЫ Yekaterinaya gюndяrdiyi mяktubdan aydыnlaшыr ki, Qызlar komendantы Qызlar sakini Haъы Mirzя bяyi vя poruчik Pyotr Petrovu Fяtяli xanыn yanыna gюndяrяrяk yanыnda saxladыьы gцrъц шahzadяsi Aleksandr Bakarovun Rusiyaya tяslim etmяsini tяlяb edibmiш.Aleksandr yardыm almaq цчцn Daьыstana, oradan da Dяrbяndя gяlmiшdi. Fяtяli xan yazыrdы ki, шahzadя Aleksandr Daьыstanda olduьu zaman шamxal Murtuza Яli, Qaytaq usmisi Яmir Hяmzя, ъцmяkяndli Яli Sultan Dяrbяndя gяlib Fяtяli xana birlikdя Gцrъцstana hцъum etmяyi tяklif ediblяr. Fяtяli xan buna

razыlыq vermяsя dя onlar Gцrъцstana hцъum etmiш vя Fяtяli xanыn yazdыьыna gюrя ЫЫ Iraklini Tiflisdяn qovub Aleksandrы gцrъц taxtыna чыxarmыш, юzlяri чoxlu qяnimяtlя geri, Daьыstana qayыtmышlar (АВПРИ, f.77(SRP), siy.2, 1765 – 1797-ъi illяr, iш 15, v.107 – 117; Абдуллаев. Г. Из истории.., Яlavяlяr, s.178 – 182).

Fяtяli xan ЫЫ Iraklinin hяrяkяtlяrindяn шikayяtlяnяrяk yazыrdы ki, o vя qarabaьlы Ibrahimxяlil xan birlяшib hiylя ilя gяnъяli Mяhяmmяd xanы tutmuш(Шушada hяbsdя saxlanыrdы) vя Gяnъяnin idarяsini юz aralarыnda bюlцшdцrmцшlяr.Onlar hяmчinin Qaradaь hakimi Mustafa xanы яyanlarы ilя birlikdя hяbsя alыb Qarabaьda saxlayыrdыlar.Nяhayяt, Ibrahimxяlil xan Fяtяli xanыn yeznяsi bakыlы Mяlik Mяhяmmяd xanы da tutub hяbsdя saxlayыrdы.Mяhz bu sяbяblяrя gюrя dя Fяtяli xan Daьыstan hakimlяrinin Gцrъцstana hцъumuna mane olmamышdы.Fяtяli xan yazыrdы ki, ЫЫ Irakli Ibrahimxяlil xana yardыm gюstяrmяklя, яslindя onun vasitяsilя Azяrbayъana yiyяlяnmяk istяyir.Fяtяli xan tяlяb edirdi ki, ЫЫ Irakli ъaniшinini Gяnъяdяn geri чaьыrsыn, Irяvan xanlыьыndan pul xяraъы istяmяsin, "ona mяxsus" olan Gцrъцstanla kifayяtlяnib, Azяrbayъanыn iшlяrinя qarышmasыn, Ibrahimxяlil xanla ittifaqdan яl чяksin (АВПРИ, f.77(SRP), 1765 – 1797-ъi illяr, iш 15, v.107 – 117; Абдуллаев. Г. Из истории.., Яlavяlяr, s.178 – 182).

Fяtяli xan ilk vaxtlar шahzadя Aleksandrы Rusiyaya tяslim etmяkdяn imtina etsя dя sonda Rusiyanыn tяzyiqlяri qarшыsыnda dayana bilmяdi vя 1782-ъi ilin sonlarыnda шahzadяni Rusiyaya gюndяrdi(РГВИА, f.52, siy.1, iш 331,his. Ы,v.23, Абдуллаев Из истории.., Яlavяlяr, s.170)

Fətəli xanın aprel ayında P.S. Potyomkinə yazdığı məktubdan aydınlaşır ki, o, yəni Fətəli xan yanına gələn «Misir Abbasini» Salyanda saxlayır. P.S. Potyomkinin Fətəli xanın yanına göndərdiyi mayor Qauzenə xan demişdi ki, guya Gilana rus konsulu Tumanovskini azad etmək üçün gedir. Mayorun ehtimalına görə isə əslində Fətəli xan Hidayət xanın xəzinəsini ələ keçirməyə gedirdi. Sonra lənkəranlı Qara xan və Aslan xanla birləşib Ərdəbilə gedərək «Misir Abbasini» şah elan etmək istəyir. Sonra da «şahın» adından Rusiyaya elçi göndərəcək. Bu məsələ ilə bağlı rus hökumətinin mövqeyini soruşan P.S. Potyomkin hələlik rus hökumətinin mövqeyini öyrənənədək II İrakliyə məktub göndərib Təbriz, İrəvan və Xoy xanlarını Fətəli xanla birləşməyə yol verməməyə çağırmışdı (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 48).

Fətəli xan gen. Potyomkinə yazırdı ki, o, yəni Potyomkin Fətəli xandan II İraklini rahat buraxmağı tələb etmişdir. Buna görə xan yalnız İbrahim xanı cəzalandırıb, geri döndüyünü, Gürcüstana getmədiyini yazırdı (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 49). Fətəli xan bunu da yazırdı ki, Nadir şahın oğlu Rzaqulu Mirzə Səbzəvarda şah Təhmasibi ailə üzvləri ilə birlikdə qətlə yetirərkən bir xeyirxah kəndxuda onlardan bir nəfəri – Abbas Mirzəni xilas etmişdir. Abbas Mirzə Nadirin və Kərim xanın hakimiyyəti dövründə müxtəlif yerlərdə gizlənmişdir (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 49). İndi xanların taxtda Səfəvi nəslindən olan bir şəxsi görmək arzularını bilib Salyana gəlmişdir. Bu günlərdə Ərdəbilə gedəcəyik. Bir çox Azərbaycan xanları da bura gələcək və burada Abbas Mir-

zəyə sədaqət andı içiləcəkdir (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 49 a.ü.).

Qeyd edək ki, İbrahim xan da gen. Potyomkinə yazırdı ki, Fətəli xan onun dostu İraklini Azərbaycan xanları arasında ədavət yaratmaqda ittiham edir. Gəncə, Qaradağ xanlarının, Səid xanın tutulmasının səbəbini bununla əlaqələndirirdi. İbrahim xanın yazdığına görə neçə il idi ki, o və İrakli Səid xanın oğlanlarından inciklik görürdülər. Nəhayət Gəncədə (əslində mənbədə Gəncə yazılsa da söhbət Gilandan gedir (T.M.)) xalq üsyan etmiş, İraklidən və Fətəli xandan yardım istəmişlər. İbrahim xan və İrakli gəncəliləri Nəsirəli xanın zülmündən azad etmişlər. Onu həbs etmişlər. Nəsirəli xan beş il həbsdə qalmış, Kərim xan öldükdən sonra azad edilmişdir. İbrahim xan bunu da yazırdı ki, təbəələri heyvanları yaylağa apararkən qəflətən Fətəli xanın basqınına məruz qalmışdır (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 55 a.ü.-56).

İbrahim xanın yazdığına görə Kərim xanın kürəkəni olan gilanlı Hidayət xan qanuni hakim Nəsirəli xanı həbsdə saxlayırdı. Kərim xanın ölümündən sonra o, bir yolla azad olmuş və Məhəmməd Həsən (oxu: Ağa Məhəmməd) xanın köməyilə Gilan taxtına yiyələnmişdir. Öz xəzinəsini itirməkdən qorxan Hidayət xan onu gəmiyə yükləyib Rusiyaya qaçmaq istəmiş, lakin Fətəli xan onu qaçmağa qoymayıb bildirmişdi ki, 6 min nəfər dağıstanlı döyüşçünün köməyi ilə onu taxta bərpa edəcək. Lakin döyüşçülər Gilanda elə vəhşiliklər törətmişlər ki, Hidayət xan onları qovmalı olmuşdur (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 55 a.ü.).

İbrahim xan bunu da yazırdı ki, Fətəli xan guya şah Hüseynin nəslindən olan bir qondarma şahzadəni Salyana gətirmişdir. İbrahim xan Fətəli xanın qondarma «Abbas Mirzəyə» yazdığı məktubu ələ keçirərək gen. Potyomkinə göndərmişdi (РГАДА, f. 23, iş 13, his. 3, v. 99).

Elə bu zamanlarda II İrakli gen. Potyomkinə Fətəli xanın osmanlılarla məktublaşdığını xəbər verirdi (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 55 a.ü.). Süleyman paşanın Fətəli xana

göndərdiyi və ələ keçirilmiş məktubundan aydınlaşır ki, Fətəli xan osmanlı sarayına tez-tez məlumatlar göndərirmiş. Süleyman paşa eyni zamanda Fətəli xanla İbrahim xan və digər xanlar arasında ara müharibələrindən narahat olduğunu yazırdı. Çünki Rusiya qoşunlarının Azərbaycan və İrana tərəf hərəkət etdiyini eşitdiyini bildirirdi. Paşa hesab edirdi ki, belə təhlükəli məqamda bütün müsəlman hakimləri bir nəfər kimi ayağa qalxıb düşmənə müqavimət göstərməlidir. Osmanlı tərəfdən hər cür yardım vəd olunurdu (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 58 a.ü.).

Qondarma şahzadə «Mir Sultan Abbası» Fətəli xana Məşhəddən Yəzdə gəldiyini, Əli Murad xan bu şəhərə hücum edərkən orada olduğunu, sonra Salyana getdiyini yazırdı (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 61).

Bir rus casusu Fətəli xanın və Tarki şamxalının elçilərinin Gilanda olduqlarını və yenidən hakimiyyətə gəlməkdə göstərilmiş yardıma görə vəd olunmuş məbləği ödəməyi tələb etdiklərini, əks halda basqınla hədələdiklərini yazırdı (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 61).

II İrakli rus komandanlığına yazırdı ki, Şamaxılı Məhəmməd Səid xan və Şəki xanı Fətəli xanla müttəfiqdirlər. Çar Şəki xanının qardaşı oğlu Hüseyn xanın Carda olduğunu və Şəkidə hakimiyyəti ələ almağa çalışdığını yazır və bildirirdi ki, İrakli ona kömək göstərməyə hazırdır, çünki bu Gürcüstana və Rusiyaya da xeyirli olar (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 115).

P. Potyomkin Tarki şamxalı Murtuza Əliyə məktubunda çoxdan Fətəli xandan məktub almadığından gileylənir və ehyam vururdu ki, Quba xanının rahatlığı Rusiaya sədaqətindən asılıdır (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 139).

II İrakli öz tituluna Şəmsəddin, Qax, Şəki, Şirvan, Gəncə, İrəvan və başqa yerlərin hakimi və valisi rütbələrini də əlavə etmişdi (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 286, his. 1, v. 171 a.ü.). Qeyd edək ki, bu zaman rus hökuməti də Azərbaycan xanlıqlarını ləğv edib onların ərazisinin bir hissəsini bilavasitə

işğal etmək, digər hissəsini Kartli-Kaxeti çarlığına qatmaq, üçüncü hissəində isə oyuncaq «Ermənistan» dövləti yaratmaq planı tərtib etmişdi. Dərbənd və Quba bilavasitə Rusiyanın əlinə keçəcək yerlərin sırasına daxil idi.

Fətəli xan şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarını – Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqlarını da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi.Bunun üçün də nəinki Qarabağ xanlığının, eləcə də onun müttəfiqi II İraklinin müqavimətini qırmaq istəyirdi.Fətəli xan 25 minə qədər döyüşçü toplamışdı(РГВИА, f.52/1, iş 256, h.I, v.34).Hazırlanmış plana görə əvvəlcə eyni zamanda həm Qarabağ, həm də Gəncə xanlıqlarına zərbə endirilməli idi.Ancaq Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı Fətəli xandan öz niyyətindən əl çəkməyi qəti surətdə tələb etdi və xan geri çəkilməli oldu(ətraflı məlumat üçün bax: Абдуллаев(1958), 108 – 112).

1783-cü il aprelin 6-da knyaz Q.Potyomkin gen. P.Potyomkinə göstəriş vermişdi ki, onun komandasına verilmiş korpusla Dərbəndi zəbt etsin (РГАДА, f. 23, iş 13, his. IV, v. 26-27). Mayın 19-da generala yeni məxvi order göndərən knyaz həmin göstərişi yenidən təsdiqlədi və həm də Fətəli xanın özünü tutmağı tövsiyyə etdi. Bu məqsədlə digər xanların ona qarşı qəzəbindən istifadə etmək, onlara imkan vermək lazım idi ki, Fətəli xana zərbə vursunlar. Q.Potyomkin hətta hələlik İbrahim xanın devrilməsi fikrindən əl çəkərək ondan Fətəli xana qarşı mübarizədə istifadə etməyi təklif edirdi.

Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya himayəsindən istifadə edib bütün Cənubi Qafqazı özünə tabe etməyə, ilk növbədə Gəncəni tutmağa can atırdı. II İraklinin təcavüzkar niyyətləri Qubalı Fətəli xanın kəskin müqavimətinə rast gəldi. O, hətta 1782-ci ildə II İrakli ilə rəqabət aparan sabiq Kartli çarı VI Vaxtanqın nəvəsi Aleksandr Amilaxvariyə öz sarayında sığınacaq verdi.[8] Fətəli xan Aleksandra gürcü taxtına yiyələnməkdə

---

[8] Aleksandr Amilaxvari rus ordusunda kapitan rütbəsində xidmət edirdi. 1762-ci ildə devrilmiş və qətlə yetirilmiş III Pyotra sədaqətlə xidmət etdiyinə görə 1766-cı

kömək edəcəyinə söz verdi. Bundan xəbər tutan Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı P.S. Potyomkin 1783-cü ilin payızında iki kifayət qədər güclü hərbi dəstə təşkil etməyə başladı. Bir dəstə Sulak çayının sahilində, keçmiş Svyatoy Krest qalasının yanında, başqa biri Terekin sahilində Daryal dərəsinin girəcəyində durmalı idi. Əgər Fətəli xan və Knyaz Aleksandr öz niyyətlərini həyata keçirməyə başlayardılarsa, bu dəstələrin birincisi Dərbəndə doğru, digəri isə Gürcüstana irəliləməli idi (Левиатов, 143).

Məhəmməd Səid xan Fətəli xanın əvvəllər Kərim xan Zəndin oğluna nişanlanmış bacısı Fatimə xanımı öz oğlu Məhəmməd Mirzə bəy üçün istədi. Ağası xan bundan narazı qaldı və iki qardaş arasında ixtilaf yarandı (Бакиханов, 165).

1783-cü ildə Krım Rusiyaya ilhaq edildi. Həmin ilin yayında Kaxeti-Kartli çarlığının Rusiya himayəsinə qəbul edilməsi barədə fərman verildi. 1783-cü ilin noyabrında Tiflisə rus qoşunu daxil oldu (Левиатов, 142).

Hələ 1783-cü ilin mayından ruslar Şimali Qafqazdan Gürcüstana gedən yolu düzəltməyə başladılar. 1784-cü ilin yazında bu yolun başlanğıcında Vladikavkaz (Qafqaza yiyələn) rəmzi adı verilən qala inşa edildi (Левиатов, 142). Bu cür əks tədbirlər Fətəli xanı II İrakliyə qarşı çıxış etməkdən çəkindirdi. Üstəlik P.S. Potyomkinin tələbilə Aleksandrı rus komandanlığına təslim etdi (Левиатов, 144).

Rus hökümətinin gizli niyyətlərindən xəbərsiz Fətəli xan cənuba yürüşə ciddi hazırlaşırdı. Əvvəlcə o, öz arxasını təhlükəsiz etmək qərarına gəldi. Buna görə də 1784-cü ildə Fətəli xan Ağası xana kömək edən qarabağlı İbrahim xana qarşı yeni yürüş etdi, Ağdamı və Qarabağın demək olar ki, bütün düzən hissəsini var-yoxdan çıxardı. Şəkili Əbdül Qədir xan[9] da bu yürüşdə iştirak edirdi. İbrahim xan yanında olan şəkili

---

ildə hərbi rütbəsi əlindən alınmış və Rusiyadan deportasiya edilmişdi (Бутков, II his., 141).

[9] 1774-cü ildə Hüseyn xanı öldürən Əbdülqədir Şəki xanı olmuşdu. Əbdülqədir xan Hüseyn xandan fərqli olaraq Fətəli xanla müttəfiqlik münasibətləri yaratmışdı (Левиатов, 149-150).

Hüseyn xanın oğlu Məhəmməd Həsən ağanı Cara göndərdi. Sonuncu oradan carlıların köməyilə yürüşdən qayıdan Əbdül Qədirə həmlə etdi və məğlubiyyətə uğrayan Hacı Əbdül Qədir xan Ağası xanın yanına Əlvənd adlı yerə qaçdı. Məhəmməd Həsən xanın tələbiylə Ağası xan Əbdül Qədiri ona verdi. Əbdül Qədir öz yeddi oğlu ilə birlikdə qətlə yetirildi (Kərim ağa, 19; Бакиханов, 165).

Fətəli xanın nəzərləri Cənubi Azərbaycanda ilk növbədə mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik Ərdəbil xanlığına yönəlmişdi. Həm də Ərdəbil şəhəri ölkənin cənubunda böyüklüyünə görə Təbrizdən sonra ikinci şəhər idi.Eyni zamanda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xan Ərdəbil xanlığını və digər cənub xanlıqlarını tabe etməklə kifayətlənmək niyyətində deyildi.Onun daha uzaqgörən planları var idi. O, Rusiya ilə ittifaqda öz əlaltısı yalançı şahzadə Abbas Mirzəni şah taxtına oturtmaq istəyirdi. Quba hakimi hər vasitə ilə öz namizədinin şah II Təhmasibin oğlu olduğunu sübut etmək istəyirdi. Görünür ki, Fətəli xanla əlbir olan İsfahan, Qəzvin və Nəcəfin ali ruhaniləri Abbas Mirzəni tanıdıqlarını və ona tabe olacaqlarını təsdiq edən sənədə imza atıb, möhürlərini basmışdılar (Bax: Абдуллаев(1958), 120).

Yəqin ki, Fətəli xan anlayırdı ki, ya Ağa Məhəmməd xan Qacar, ya da Əlimurad xan şah taxtına yiyələnsələr ona Cənubi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə imkan verməyəcəklər. Abbas Mirzəni taxta oturtmaqla o, ölkənin cənubunu ələ keçirmək vəzifəsini asanlaşdırmış olurdu.Digər yandan Fətəli xan güman edirdi ki, Türkiyə, eləcə də İngiltərə və Fransa Ağa Məhəmməd xan Qacarın, ya da Əlimurad xanın tərəfindən çıxış edə bilərlər.Buna görə də o, özünü Rusiyanın regiondakı maraqlarının müdafiəçisi kimi göstərməklə sonuncunun dəstəyinə nail olmaq istəyirdi.

Rus hökümətinə Abbas Mirzənin taxta çıxarılmasının vacibliyinə inandırmaq üçün Fətəli xan öz elçisi Mirzə Sadıq Məmmədvəliyevi Rusiyaya göndərmişdi.

Rus hakimiyyət dairələri Abbas Mirzənin taxt-taca iddiasının əsaslılığına şübhə ilə yanaşsalar da uzun müddət bunu biruzə vermir, Fətəli xanın planına münasibətlərini açıqlamırdılar.

Cənubda isə hadisələr sürətlə inkişaf edirdi.Rəqiblərini qabaqlayıb onlara öz qüvvələrini cəmləməyə imkan verməmək üçün Fətəli xan rus hökümətі ilə danışıqların nəticələrini gözləməyərək cənuba yürüş təşkil etdi.1784-cü ilin may ayında o, vassallarının və müttəfiqlərinin qoşunları ilə birlikdə hərəkət edib Ərdəbili, sonra da Meşkini aldı. Qoşunların ön dəstələri cənuba hərəkəti davam etdirdilər (РГВИА, f.52/1, iş 131, v.31; Butkov, II his., 140 – 141; Abdullayev (1958), 123).

Fətəli xanın cənuba yürüşü nəinki İrandakı şahlığa iddiaçıları, eləcə də Cənubi Qafqazın və Dağıstanın bir sıra feodal hakimlərini narahat etdi.Qaraqaytaq usmisi, Avar xanı və Cənubi Dağıstanın bəzi hakimləri Dərbənd və Qubaya zərbə endirməyə hazırlaşmağa başladılar .Qarabağlı İbrahimxəlil xan və Ərdəbildən qovulmuş Nəzərəli xan da öz qoşunlarını toplayıb Ərdəbil istiqamətində hücuma keçdilər. Xoylu Əhməd xan da onlara yardıma 3 min nəfərlik dəstə göndərmişdi (Абдуллаев (1958), 123 – 124).

II İrakli də yürüşə açıq düşmən münasibətini göstərib rus hökümətini inandırmağa çalışdı ki, guya Fətəli xan axalsıxlı Süleyman paşa ilə əlaqədə hərəkət edir. Nəhayət ki, Rusiyanın bu yürüşə mənfi münasibət bəslədiyi anlaşıldı (Абдуллаев (1958), 124).

Fətəli xanın nailiyyətləri II Yekaterinanın siyasi niyyətlərinə uyğun gəlmirdi. O, Cənubi Qafqaz və Dağıstanda kifayət qədər güclü olan Fətəli xanın daha da güclənməsini istəmirdi. Buna görə də knyaz Q.A. Potyomkin 1785-ci ilin fevralında Fətəli xandan Cənubi Azərbaycanı tərk etməyi tələb etdi (Бутков, II his., 141; Левиатов, 144). Bu hərəkətlər Fətəli xanı başladığı yürüşü dayandırıb geri qayıtmağa məcbur etdi.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Fətəli xan 1784-cü ilin sonunda II İrakliyə ittifaq bağlamaq təklifi edibmiş,

İrakli bildirmişdi ki, əgər Fətəli xan qarabağlı İbrahimxəlil xanla düşmənçilikdən əl çəkərsə bu ittifaqa gedə bilər.Bir qədər bundan əvvəl İbrahimxəlil xan İraklinin yanına adam göndərərək bildirmişdi ki, Fətəli xan onun mülklərindən bir hissəsini ələ keçirmək istəyir. II İrakli ittifaq haqqında danışıqlar aparmaq üçün nümayəndəsi Mirzə Qurgen Mixaylonu Quba xanının yanına göndərmişdi. Mirzə Qurgen 36 gün Fətəli xanın sarayında qalıbmış (РГАДА, f.15, iş 226, v.37 və a.ü.).

Mirzə Qurgenin yazdığına görə o, Fətəli xanın sarayında olarkən bura Osmanlı sultanının elçisi gəlmişdi.Axalsıxlı Süleyman paşanın xəzinədarı olan bu şəxs özü ilə sultan fərmanı, 3 min əşrəfi pul və bir sıra qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Qurgen yazır ki, xan onun yanında qəsdən sultan elçisini qəbul etməyəcəyini bildirsə də gizlində elçini qəbul etmiş, hədiyyələri almışdı. Fərmanda deyilirdi ki, rus çarı Gürcüstanı himayəyə alıb gücləndirməklə əslində keçmişdə İran şahına məxsus olan bütün əraziləri zəbt etmək niyyəti güdür. Sultan Azərbaycan xanlarını və Dağıstan hakimlərini 1785-ci ilin yayında Rusiyaya qarşı ümumi müharibəyə başlamağa çağırırdı. Pul ilə yardım edəcəyinə söz verirdi (РГАДА, f.15, iş 226, v.37 a.ü. – 38).

Mirzə Qurgenin yazdığına görə Fətəli xan II İrakli ilə ittifaq məsələsindən danışarkən Qurgen bildiribmiş ki, bu məsələ Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanlığı ilə razılaşdırılmalıdır. Xan qəzəblə deyibmiş ki, bilmir ki, onlar ruslardan nə gözləyirlər, onlardan heç bir xeyir yoxdur (РГАДА, f.15, iş 226, v.38 və a.ü.).

Fətəli xan Şəki xanlığını da özünə tabe etməyə çalışırdı. Lakin, Gavduşan məğlubiyyətindən sonra o, Şəkiyə olan iddialarından müvəqqəti olaraq əl çəkməli olmuşdu.

Məhəmməd Həsən xan Fətəli xana qarşı mübarizədə Ağası xanın, Məhəmməd Səid xanın və onların tərəfdarlarının köməyindən istifadə edirdi.

Gözlənilmədən Fətəli xan öz keçmiş rəqibi qarabağlı İbrahim Xəlil xandan kömək aldı. Bu yaxınlaşmaya səbəb aşağıdakı hadisə olmuşdu. Xanlığa sahib olmaq üçün İbrahim xanla mübarizə aparan onun doğma qardaşı Mehralı bəy Fətəli xanın himayəsində idi. O, 1785-ci ildə Bakıdan Fətəli xanın düşərgəsinə gedərkən Ağası xanın oğlu Əhməd bəy tərəfindən öldürülmüşdü. Fətəli xan onun cənazəsini böyük hörmətlə Qarabağa göndərmişdi. Görünür elə bunun nəticəsi idi iki, Qarabağ xanlığının hərbi qüvvələri Fətəli xanın ixtiyarına verildi. Özünün Qarabağ tərəfindən təhlükəsizliyini təmin edən Fətəli xan Ağası xanın üzərinə yeridi. Məhəmməd Həsən xan tələsik Şəkiyə çəkildi. Ağası xan Fətəli xana təslim oldu və Qubaya sürgün edildi (Бакиханов, 166) Fətəli xan Şəki xanlığının ərazisinə daxil oldu. Müqavimətin imkansızlığını görən Məhəmməd Həsən xan barışıq istədi və öz bacısını Fətəli xana ərə verdi. Sonralar Fətəli xan da öz növbəsində bacısı Peykər xanım Məhəmməd Həsən xana ərə verdi (Бакиханов, 165-166; Левиатов, 151). Eyni zamanda Məhəmməd Həsən xan keçmiş Şamaxı xanlarının ailə üzvlərini Fətəli xana verməyə məcbur oldu (Левиатов, 151).

Bu hadisədən sonra gəncəli Cavad xan da Fətəli xandan asılılığı qəbul etdi.

Uğurlardan ruhlanan Fətəli xan yenidən Cənubi Azərbaycana öz təsirini yaymaq fikrinə düşdü. Knyaz Q. Potyomkin 10/21 dekabr 1786-cı il tarixdə Kremençuqdan II Yekaterinaya yazırdı ki, gen. Potyomkin ona yazmışdır ki, Azərbaycan xanları və xüsusən Dağıstan hakimləri Fətəli xanın əlaltısı olan Abbas Mirzənin şah seçilməsinə mane olacaqlar. Bu dövrdə Abbas Mirzə Bakıda Fətəli xanın nəzarəti altında idi (РГВИА, f. 52, siy. 2, iş 32, v. 138).

Dərbənddən verilən məlumtda göstərilirdi ki, Fətəli xan öz namizədini şah elan etmək üçün Ərdəbilə yollanmaq istəyir. Gen. Potyomkin kn. Potyomkindən soruşurdu ki, əgər doğrudan da Abbas Mirzə şah elan olunsa o, bu məsələyə necə münasibət göstərsin (РГВИА, f. 52, siy. 2, iş 32, v. 138 a.ü.).

Noyabrın 27 (dekabrın 7-də)-də mayor Komarski Fətəli xanın təhvil verdiyi Aleksandr Bakarovu Həştərxana gətirmişdi. Bakarov Fətəli xanın qoşun toplayıb Qaraqaytaq hakimi və usmi ilə birləşib, digər hakimləri də cəlb etməklə Abbas Mirzəni şah elan etmək fikrində olduğunu təsdiq etmişdi (РГВИА, f. 52, siy. 2, iş 32, v. 138 a.ü.).

Fətəli xanın elçisi Mirzə Sadıq yazırdı ki, əgər rus hökuməti xanın köməyinə bir-iki alay göndərsə xan bütün İranı, hətta Hindistan sərhəddinə kimi torpaqları tuta bilər (РГВИА, f. 52, siy. 2, iş 32, v. 186).

Gen. P.S. Potyomkin knyaz Q.A. Potyomkinə 25 noyabr (6 dekabr) 1786-cı il tarixli raportunda yazırdı ki, alınan xəbərlərə görə Fətəli xanla Avar xanı arasında müharibə başlayır. Bu xəbərdən aydın olur ki qarabağlı İbrahim xan da qohumu Avar xanının tərəfindən çıxış edəcəkdir. Fətəli xanın ələ keçirdiyi məktubdan aydın olur ki, İbrahim xan Avar xanına kömək edəcəyini vəd etmişdir (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 366, his. IV, v. 234). Fətəli xan Azərbaycanı birləşdirmək işində Rusiyanın dəstəyini qazanmaq, yaxud heç olmasa onu bitərəfləşdirmək istəyirdi.

P.S. Potyomkin G. Potyomkinə göndərdiyi 20 yanvar (8 fevral) 1787-ci il tarixli raportunda yazırdı ki, Fətəli xanın nümayəndəsi Hacı İbrahimi geriyə – Salyana yola salmışdır. Hacı İbrahimlə danışıqdan məlum olmuşdur ki, Fətəli xan deyəsən şamxal və avar xanı ilə eyniləşdirilməmək, gürcü çarı İrakliyə verilmiş hüquqlar əsasında Rusiya himayəsinə girmək istəyir (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 416, his. I, v. 262).

1787-ci ilin iyununda göndərdiyi raportunda gen. Potyomkin yazırdı ki, Fətəli xan öz məmuru Mirzə Sadığı imperatriçənin himayəsinə qəbul olunması barədə ərizə ilə göndərmişdir. O, həmçinin knyaz Potyomkinin adına məktub göndərmişdi. Fətəli xan II Yekaterinaya məktubunda yazırdı ki, özü təbəələri ilə birlikdə himayəyə qəbul olunmasını xahiş edir, necə ki, gürcü çarı İrakli öz təbəələri ilə birlikdə qəbul olunub (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 416, his. I, v. 290-291). Knyaz Pot-

yomkin kansler qraf Bezborodkaya yazırdı ki, Fətəli xan kral adı almaq istəyir (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 416, his. I, v. 691).

Sərkərlər xanədanının üzvlərinə divan tutulması.

Məhəmməd Səid xan onun da Ağası xan kimi sürgün oluna biləcəyindən qorxub xəlvəti surətdə Fətəli xana qarşı mübarizəyə hazırlaşmağa başladı. Bundan xəbər tutan Fətəli xan Ağası xanı Qubadan Qonaqkəndə köçürüb elə təsəvvür yaratdı ki, guya onu Şamaxı xanlığının taxtına oturtmaq fikrindədir. Hələ Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə özünü qadir saymayan Məhəmməd Səid xan Kasainə, oradan Şəki xanlığına – Qəbələyə qaçdı. Məhəmməd Səid xanın oğlu Məhəmməd Rza bəy isə qaynı Fətəli xanın yanına gəlib itaətini bildirdi. Fətəli xan onu nominal Şamaxı xanı təyin etdi. Bundan əvvəl Fətəli xan Ağası xanı Əhməd və Məhəmməd adlı iki oğlu ilə birlikdə Bakıya göndərmişdi (Бакиханов, 166).

Fətəli xan şəkili Məhəmməd Həsən xandan Məhəmməd Səid xanı və oğlanlarını verməyi tələb etdi. Vəziyyətinin çıxılmaz olduğunu görən Məhəmməd Səid xan özü Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan onu və iki oğlunu (Mahmud bəyi və İskəndər bəyi) Salyana göndərdi. Məhəmməd Səid xanın digər iki oğlu Əsgər bəy və Qasım bəy, habelə Ağası xanın oğlu vəziyyəti belə görüb Qarabağa qaçdılar. Lakin Ərəş sultanı Şəhabbəddin şəkili Məhəmməd Həsən xanın göstərişi ilə onları Ərəşə çağırıb həbs etdi. Məhəmməd Həsən xan bunları zəncirləyib Fətəli xanın yanına göndərdi. Göyçayın sahilində Sərkərlər ailəsi tərəfdarlarından biri yalandan şaiyə buraxdı ki, guya Fətəli xan Şəki tacirlərini qarət və həbs etmiş, qoşunla Şəkinin üzərinə gedir. Dustaqları müşaiyət edən Haçı Səid bəy bu şaiyəyə inanıb Fətəli xanın nümayəndəsi Məhəmməd Kərim bəyin əl-qolunu bağlayıb özü Şəkiyə qayıtdı. Sərkərlər ailəsinin azadlığa çıxmış üzvləri Cara, oradan da Avarıstana gedib Nutsal xanın qardaşı oğlu Ümmə xanı Şirvana gətirdilər. Ümmə xan qəflətən Ağsuda olan Fətəli xana hücum etdi və 9 ay onu mühasirədə saxladı. Fətəli xan onunla danışıqlara gir-

məli oldu və Nutsal xanın qanbahası olaraq öz qızı Pəricahan xanımı Ümməyə verməyə razı oldu. Salyan da cehiz kimi veriləcəkdi. Ümmə xan Avarıstana qayıtdı. Əsgər, Qasım və Mustafa isə Qarabağdan Axalkalaka keçdilər, oradan da Türkiyəyə getdilər (Бакиханов, 166-167)

Sərkərlər sülaləsi nümayəndələrinin gələcəkdə çıxışlarının qarşısını almaq üçün Fətəli xan qəti tədbirə əl atmaq qərarına gəldı. Onun əmrilə 1788-ci ildə Salyanda Məhəmməd Səid xan iki oğlu ilə birlikdə, Bakıda Ağası xan oğlanları ilə birlikdə, Qubada isə Fətəli xanın qaynı Məhəmməd Rza xan qətlə yetirildilər. Sərkərlər ailəsinin daha üç üzvü kor edildi (Бакиханов, 167, Серебров, 204). Fətəli xanın tədbiri barədə İsgəndər bəy Hacınski daha müfəssəl məlumat verir. O, yazır: «Fətəli xan, Ale-Sərkar dudmanının uzaqlara çəkilmiş bu üzvlərinin onun işlərinə bir daha mane ola bilməyəcəyinə əmin olmasına baxmayaraq, həmin dudmanın həbsdə olan başqa üzvlərini belə bir vəziyyətdə qoyub uzaq səfərə çıxmağa cürət etmirdi. Əgər burada olmayarkən, onlardan biri zindandan qaçmağa müvəffəq olardısa, - çoxlu tərəfdarları olan və hələ də hər şeyin xalqının xatirində qaldığı Şirvan xanlığına gələrək ümumi üsyan qaldıra bilərdi. Bu isə Quba xanına çox baha oturardı, qan bahasına və böyük zəhmətlərlə əldə eilən torpaqlardan başqa, öz ata-baba mülkü belə əlindən çıxa bilərdi. Bu iş həmçinin xanlıq taxtına çıxdıqdan iyirmi il sonra icrasına başladığı tədbirləri poza bilərdi. Şamaxını fəth etmək isə bu tədbirlər uğrunda atılan ilk və bəlkə də ən mühüm addım idi. Məhəmməd Səid xanı iki oğlu ilə birlikdə Salyanda, habelə Ağası xanı iki oğlu ilə Bakıda və Məhəmməd Rzanı Qubada öldürməyi və bundan əlavə Ağası xanın iki və ya üç oğlunun kor edilməsini əmr etdi» (Hacınski, 23).

Şəki xanlığı ilə ixtilaf.

Fətəli xanın Sərkərlər sülaləsi üzvlərini məhv etməsi Şamaxıda böyük qəzəb doğurdu. Bundan istifadə edən şəkili Məhəmməd Həsən xan güclü bir qoşun toplayaraq o vaxtlarda

Ağsuda olan Fətəli xana hücum etdi. Əvvəlcə üstünlük şəkililərin tərəfində idi və onlar hətta şəhərə də soxuldular. Lakin Fətəli xan qubalılar və dərbəndlilərlə birlikdə onların üzərinə atıldı, ardınca dağıstanlılar Məhəmməd şamxalın oğlu Mehdi bəyin başçılığı ilə şəkililərin qarşısını aldılar (Бакиханов, 168).

Bu döyüşdən danışan İsgəndər bəy Hacınski yazır ki, şamxal Məhəmmədin oğlu Mehdi bəyi öz köməyinə çağırmış Fətəli xan düşməni sərhəddə qarşılamağa fürsət tapmayıb, onunla Köhnə Şamaxının lap yaxınlığında üz-üzə gəldi. Uzun sürən şiddətli müharibə başlandı. Bu müharibədə Şəki qoşunu hər yerdə üstün gəlirdi. Qələbə açıqdan-açığa Məhəmməd Həsən xanın tərəfində idi. Hətta onun qoşununun bir hissəsi Şamaxıya belə girmişdi. Quba piyadası düşmənin ümumi təzyiqi qarşısında demək olar ki, tək qalmışdı və o da uzun müddət dözə bilməzdi (Hacınski, 24).

İsgəndər bəy Hacınskinin yazdığına görə Fətəli xanın müttəfiqi Mehdi bəy Şəki xanı ilə gizlincə sövdələşibmiş və buna görə də vuruşmada iştirak etmirdi. Bunu görən Quba qoşun başçılarından biri geri çəkilməkdə olan öz piyadasını dağıstanlıların möhkəmləndirilmiş səngərlərinə tərəf çəkmiş və bununla da şəkililərin bu səngərlərə yaxınlaşmasına nail olmuşdu. Bu vaxta qədər müharibənin laqeyd tamaşaçısı olan şamxal qoşunu, qubalıları təqib edən düşmənin onların səngərinə yaxınlaşdığını gördükdə, lap yaxın məsafədən atəş açmalı oldu. Düşmən çoxlu tələfat verərək, qaçmağa başladı. Quba xanı fürsətdən istifadə edib döyüşün gedişini öz xeyrinə dəyişdi. Məğlub olmuş Məhəmməd Həsən xanın əsgərlərinin xeyli hissəsi öldürülmüş, yaralanmış və əsir düşmüşdü. Xanın özü isə, güclə qaçıb canını qurtarmış və yalnız iki nökəri ilə mülkünə qayıda bilmişdi. Düşməni təqib edən Fətəli xan Şəki xanlığının ərazisinə daxil oldu. Lakin öz bacısı – Məhəmməd Həsən xanın arvadının məsləhəti ilə Şəki xanı ilə barışdı (Hacınski, 25).

Bu döyüş barədə rus mənbələrində də maraqlı məlumat verirlər. General P. Potyomkin knyaz Q. Potyomkinə 1/12/ iyun 1787-ci il tarixli raportunda yazırdı ki, bir müddət əvvəl Canqutay hakimi Əli Sultan və şəkili Məhəmməd Həsən xan Fətəli xana qarşı hücuma keçmişlər. Əvvəlcə onlar Fətəli xanı sıxışdırmağa müvəffəq olmuşlar. Lakin Fətəli xan hiylə işlədərək nəinki təhlükədən xilas olmuş, həm də düşmənləri üzərində tam qələbə qazanmışdır. Şəkili Məhəmməd Həsən xan və canqutaylı Əli Sultan döyüşdə 1300 nəfər itirmiş, 2400 nəfər, o cümlədən Əli Sultanın özü əsir götürülmüşdür. Şəki xanı qaçmaqla canını qurtara bilmişdir. Bundan sonra Fətəli xan şamxala 100 min manat verib onu və muzdluları evə buraxmışdır. Gen. Potyomkinin yazdığına görə bu döyüşdən sonra Şamaxıya girən Fətəli xan sərkərlər xanədanının bütün üzvlərini məhv etmiş, Şamaxı əsilzadələrini Dərbəndə köçürmüş, qalan sakinlərin üzərinə isə bac qoymuşdur (РГВИА, f. 52, siy. 1, iş 416, his. I, v. 262).

II İrakli ilə sövdələşmə.

1785-ci ilin əvvəllərində Fətəli xan II İrakliyə görüşə hazır olduğunu bildirmiş, lakin bu zaman təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün girovlar istəmişdi. İrakli Qarabudaqda görüşməyi təklif etmiş, lakin girov verməkdən imtina edib bununla əsaslandırmışdı ki, bu yerlərin ağası ruslardır. İrakli həm də eyham vurmuşdu ki, əgər Fətəli xan qarabağlı İbrahim xana qarşı getmək istəsə çar qılıncını Quba xanlığına qarşı çevirəcək (РГАДА, f. 15, iş 197, v. 4 a.ü.). Fətəli xan II İraklidən Qarabağa basqında yardım üçün 500 döyüşçü istəyibmiş. Fətəli xan İbrahim xanın kiçik qardaşını hakimimyyətə bərpa etmək istəyirdi. II İrakli gürcü knyazı Qarsevana yazırdı ki, Fətəli xan bu təklifin müqabilində Gəncənin İraklinin nəzarəti altına keçməsinə razıdır. Fətəli xan İraklinin yanına Mirzə Mikayıl adlı bir şəxsi göndərmişdi. İrakli nümayəndəyə bildirmişdi ki, P.S. Potyomkinlə məsləhətləşməmiş heç bir cavab verə bilməz (РГАДА, f. 15, iş 197, v. 4 a.ü.).

Alınan məlumatlara görə gəncəli Məhəmməd xanın qardaşı Həsən xanın oğlu İbrahim xanın yanında nəzarət altında saxlanan Əli bəy Şuşadan naməlum bir yerə qaçmışdır. İraklinin sözlərinə görə Fətəli xan gəncəliləri ona qarşı çıxışa təhrik etmişdir. Buna görə də İrakli ora qoşun göndərmişdir. Razılaşdırılmış vaxtda rus qoşunlarının da Qazaxa daxil olacağı gözlənirdi. İrakli yazırdı ki, öndə gedən gürcü dəstələri adəti üzrə qarət və viran etməyə başlayacaqlar ki, sonra rus qoşunları Gəncəyə daxil ola bilsinlər (РГАДА, f. 15, iş 197, v. 6 a.ü.).

Yeni yaranmış şəraitdə Fətəli xanın cənuba yürüşü Rusiya üçün sərfəli olardı, çünki Fətəli xanla Ağa Məhəmməd xan toqquşar, beləliklə də hər ikisi zəifləyər, Rusiyanın regionda möhkəmləsinə mane ola biləcək ciddi qüvvə qalmazdı.Türkiyə ilə yeni müharibənin yaxınlaşması və Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücum təhlükəsinin yaranması da II İraklini də Fətəli xanla yaxınlaşmağa vadar edirdi. P.S.Potyomkin 1786-cı ilin sonlarında Fətəli xana məktub yazıb onu Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücum təhlükəsi ilə əlaqədar II İrakli ilə barışmağa çağırırdı (РГВИА, f.52, siy.194/1, iş 336, his. IV, v.225 a.ü.).

1788-ci ilin əvvələrində Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək yolunda səylərini yenidən gücləndirdi.O, Qarabağa yeni hücum üçün ordu toplamağa başladı (РГВИА, f.52, siy.194/1, iş 481, v.99).

Ümmə xan qəzəbləndi və qəflətən Ağsuya hücum edərək 9 ay onu mühasirədə saxladı.Yalnız Rusiyanın müdaxiləsi və Fətəli xanın müəyyən güzəştlərə getməsi nəticəsində Ümmə xan geri döndü (Бакиханов, 167, Бутков, II his., 278).

Rusiyanın müqaviməti üzündən II İrakliyə qarşı yürüşə başlaya bilməyən Fətəli xan manevr etdi. Fətəli xan gürcü çarını görüşə dəvət etdi və ona Cənubi Azərbaycana və İrana birgə yürüş etməyi təklif etdi. O, II İrakli ilə Şəmkir çayının sol sahilində görüşdü. Görüşdə çarın zəbt etdiyi keçmiş Şəm-

şəddin sultanlığının ərazisinin Gəncə xanına qaytarılması barədə razılıq əldə edildi (Hacınski, 28-29). Tərəflər qərara aldılar: Gürcüstan çarı Cənubi Qafqazda «asayişi qorusun» (yəni bu region onun nəzarətinə verilir) Fətəli xan isə gələn il Cənubi Azərbaycana hərəkət etsin (Hacınski, 26-27; Бакиханов, 169).

Fətəli xanın ölümü, Azərbaycan tarixində onun yeri.

İrakli ilə görüş zamanı Fətəli xan qəfil xəstələndi. Şamaxıya qayıdan zaman xəstəliyi şiddətləndi. Xan tələsik Bakıya bacısı Xədicə Bikənin yanına getdi. Fətəli xanın II İrakli tərəfindən zəhərləndiyi də güman edilir. O, burada 1789-cu ildə martın 22-də 58 yaşında ikən vəfat etmişdir (Бакиханов, 169). Bakıda Bibiheybət məscidinin həyətində dəfn olunmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində yol çəkilişi bəhanəsi ilə bu məscid partladıldığından Fətəli xanın baş daşı oradan çıxarılıb Azərbaycan MEA Tarix muzeyinə verilmiş və hal-hazırda orada saxlanmaqdadır.

İ. Hacınski yazır: «Fətəli xan çoxdan bəri icrasına çalışdığı planları xəyalında qurub hazırladığı bir zamanda tale işi dəyişdi. O, bu görüşdə xəstələndi. Şamaxıya qayıdan zaman xəstəliyi tədricən şiddətləndi. Bu şəhərdə nə qədər dava-dərman etdilərsə heç bir fayda vermədi. Xəstəliyinin gündən-günə artdığını görən və əcəlinin çatdığını hiss edən Fətəli xan tələsik Bakıya, sadiq dostu bacısının (Xədicə Bikənin-T.M) yanına getdi. O, burada 1789-cu ildə 54 yaşında ikən həyatını başa çatdırdı» (Hacınski, 27).

Fətəli xan Azərbaycan tarixində özünəməxsus iz buraxmış, görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Дюврцня эюря, савадлы вя мялуматлы шяхс иди. Евдя тящсил алмышды. Рус, фарс вя тцрк диллярини эюзял билирди. 1770-ъи илдя онун гябулунда олмуш проф. С.Г. Гмелин Щяштярхан губернаторунун тягдимат

мяктубуну Фятяли ханын юзц охудуьуну йазыр.

Fətəli xan, məlumdur ki, öz siyasi əleyhdarlarına qarşı əsasən amansız olmuşudr. Feldmarşal A.V. Suvorov (1730-1800) Fətəli xanı olduqca ağıllı, mərdanə, şöhrətpərəst, yorulmaz, təşbbüskar və güclü şəxs kimi xarakterizə edir (Письма и бумаги, 388). Rus tarixçisi P.Q. Butkov yazır: «O, geniş ağıl sahibi idi… fars siyasətini bilirdi, cəsur, təşəbbüskar, şöhrətpərəst, dərrakəli və yorğunluq bilməyən adam idi» (Бутков, II his., 252).

Siyasi qüvvələri bir mərkəz ətrafında birləşdirməyə çalışan, vahid Azərbaycan yaratmaq amalını əldə rəhbər tutan Fətəli xan İran və Türkiyə siyasətçilərinin əksinə olaraq şiə və sünnü məzhəblərini bir-birindən o qədər də fərqləndirmirdi. S.Q. Qmelin yazırdı ki, o, özünün şiə olduğunu açıq-aşkar boynuna alsa da sünnü məzhəbli azərbaycanlılara və dağıstanlılara da hörmət edir və heç bir məzhəb ayrı-seçkiliyinə yol vermir (Гмелин, III his., 49).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun yazdığı kimi ölümünə yaxın bütün Şərqi Qafqaz Fətəli xanın təsiri altında idi. Cavadlı Həsən xan , bir müddət Qubada saxlanan və Fətəli xanın tərəfindən Lənkəran taxtına çıxarılan Mir Mustafa xan, Fətəli xanın yardımı ilə Gilanda hakimiyyətini bərpa edən Hidayət xan çoxdan ondan asılı idilər. Şamxal, Usmi Qazıkumık xanı da onun təsiri altında idilər. Avar xanı və Mehtili hakimi onunla sülh münasibətləri saxlamağa məcbur idilər. Maysum və Tabasaran qazisi ondan asılı idilər. Həddibuluğa çatmamış bacısı oğlu – Bakı xanı onun himayəsi altında idi. Qaradağ, Təbriz və digər yerlərin xanları onun himayəsinə nail olmağa çalışırdılar. Yalnız Qarabağlı İbrahim xan güclü istehkamlara arxalanaraq ona tabe olmaq istəmirdi (Бакиханов, 168).

Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə hələ XIX əsrdə qiymət verməyə çalışmışlar. Əhməd bəy Cavanşir Fətəli xanın Cənubi Qafqazın ən qüdrətli hökmdarlarından biri olduğunu

qeyd edərək onu öz torpaqlarının toplayıcısı adlandırmışdı (Əhməd bəy, 24). Lakin hələ birləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin edə biləcək qüvvələr yox idi. XVIII əsrdə Azərbaycan ticarəti tənəzzül etmişdi. Daimi feodal-ara müharibələri ilə xarici basqınlar ticarətin inkişafına imkan vermirdi.

Kəndlilər üçün Fətəli xan öz sələflərindən artıq heç nə edə bilmədi. Demək olar fasiləsiz gedən müharibələr də ölkənin gah bu, gah da digər hissəsi var-yoxdan çıxırdı. Fətəli xanın saxlamalı olduğu muzdlu qoşunların xərcinin ağırlığı xeyli dərəcədə kəndlilərin, tacirlərin və sənətkarların üzərinə düşürdü. Muzdluların bir hissəsi kəndlilərin mənzillərində gecələyirdi. Bu kəndliləri var-yoxdan çıxarırdı. Muzdlu qoşunlar bəzən özləri də qarətlə məşğul olurdular.

Fətəli xanın nailiyyətləri iqtisadi zəminə malik deyildi, onun şəxsi istedadının, uğurlarının, gərgin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Aydın idi ki, böhranlı xarici siyasi vəziyyət yarandığı, yaxud Fətəli xana bərabər xələfi olmadığı təqdirdə onun qurduğu dövlət dağılmalı idi.

Fətəli xanın ölümündən sonra onun yaratdığı şimal-şərqi Azərbaycanın dövlət birliyi dağıldı. Onun oğlanları (əvvəlcə Əhməd xan, daha sonra isə Şeyxəli xan) yalnız Qubanı və Dərbəndi öz hakimiyyətləri altında saxlaya bildilər.

III FƏSİL. XVIII ƏSRİN SONU – XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUS ÇARİZMİNİN CƏNUBİ QAFQAZDA İŞĞALÇLIQ SİYASƏTİ VƏ QUBA XANLIĞI. ŞEYXƏLİ XANIN RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlət birləşməsinin dağılması.

Fətəli xanın vəfatından sonra böyük oğlu Əhməd xanlıq taxtına çıxdı. (1789-1791). Əhməd atası kimi bacarıqlı deyildi. Fətəli xanın hakimiyyətinin son illərində Quba xanlığı ilə münasibəti yaxşılaşmış Şəki xanlığı ilə ixtilaf yenidən gücləndi və Məhəmməd Həsən xan öz bibisi oğlu olan Əhməd xana qarşı qalxdı. Əhməd xana qarşı təkbaşına mübarizə aparmağın çətinliyini anlayan Şəki xanı bu işdə şamaxılılardan istifadə etməyi qərara aldı.

Keçmiş Şamaxı xanı Məhəmməd Səidin Türkiyədə olan oğlanları Əsgər bəy və Qasım bəy, Ağası xanın oğlu Mustafa bəy Fətəli xanın ölümünü eşidərək geri qayıtdılar, əvvəlcə Qarabağa, oradan isə Şamaxıya gəldilər. Şəkili Məhəmməd Həsən xan onları silahlandırdı, bir vaxtlar Yeni Şamaxının hakimi olmuş Hacı Məhəmməd Əli xanın oğlu Manaf bəyi də onlara qoşub Şamaxıya hücum etdi. Əhməd xan onların qarşısını almaq iqtidarında olmadığı üçün Qubaya çəkildi (Бакиханов, 169; Fərzəlibəyli, 106). Məhəmməd Həsən xan Şamaxıda sərkərlərin hakimiyyətini bərpa etdi. Ağsunun idarəsi isə Manaf bəyə həvalə olundu. Bir həftə sonra sərkərlər Ağsunu aldılar, zəif və qabiliyyətsiz Manaf bəyi öldürdülər. Məhəmməd Səid xanın oğlu Əsgər Şamaxı xanı elan olundu. Ağası xanın oğlu Mustafa bəy isə Əlvənddə Kotev adlı yerdə möhkəmləndi (Бакиханов, 169).

1791-ci ildə Əhməd xanla bakılı II Mirzə Məhəmməd xan arasında narazılıq yarandı. Əhməd xana bac verməyi vəd edən Məhəmməd Qulu ağanın təhriki ilə Əhməd xan Salyana göndərmək adı ilə Bakıya bir qədər qoşun yolladı. Məhəm-

məd Qulu ağa xəlvəti Bakıya gəldi və qısa vuruşmadan sonra burada hakimmiyyəti ələ aldı. Devrilmiş II Mirzə Məhəmməd xan Qubaya göndərildi. Lakin Bakıda hakimiyyəti ələ alan Məhəmmədqulu xan Əhməd xana xərac verməkdən imtina etdi. Əhməd xan peşiman olub yenidən II Mirzə Məhəmməd xanı hakimiyyətə gətirmək istədisə buna nail olmadı (Бакиханов, 170). Manaf xanın qətlinə görə sərkərlərdən inciyən şəkili Məhəmməd Həsən xan Əhməd xanla barışdı və Şamaxını qaytarmaqda ona kömək edəcəyini vəd etdi. Əhməd xan və Məhəmməd Həsən xan Ağsuya yaxınlaşıb şəhəri mühasirəyə aldılar, Əsgər xan Məhəmməd Həsən xanın qoşununda olan muzdlu dağıstanlı döyüşçülərə 5000 tümən göndərib onların şəhər ətrafından getmələrinə nail oldu. Müvəffəqiyyət qazanmağa inamı qalmayan Əhməd xan və Məhəmməd Həsən xan Ağsunun ətrafını tərk etdilər (Бакиханов, 170).

Bundan bir qədər sonra Əhməd xan Qubada vəfat etdi. Onun 13 yaşlı qardaşı, Salyanda naib olan Şeyxəli xan tələsik Qubaya gəlib xan taxtına yiyələndi və öz yerinə yeddi yaşlı qardaşı Həsən ağanı Salyan naibi təyin etdi (Бакиханов, 171).

Quba xanının Ağa Məhəmməd xan Qacarla münasibətləri.

Azərbaycan xanlarının heç birinin, ölkəni bərlişdirməyə nail olmadıqları və xanlıqlar arasında ara müharibələri geniş vüsətdə davam etdiyi bir zamanda əslən Azərbaycan türkü olan digər bir şəxs – Qacarlar tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan İran ərazisində vahid dövlət yaratmaq üzrə idi. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra Şiraza qaçan Ağa Məhəmməd xan Qacar Astrabada gəldi. Burada möhkəmlənib uzun və amansız mübarizədən sonra İsfahanı, Yəzdi, Kermanı, Şirazı özünə tabe edə bildi. Ağa Məhəmməd Gilanda əvvəlcə gilanlı Hidayət xanın, sonra isə öz doğma qardaşı Murtuzaqulu xanın şiddətli müqavimətinə rast gəldi.

Fətəli xan cənubdan artan təhlükəni vaxtında düzgün qiymətləndirərək Hidayət xana əhəmiyyətli yardım göstərirdi.

İrəlidə qeyd olunmuşdu ki, 1782-ci ildə Fətəli xan Hidayət xana Gilanda hakimiyyəti geri qaytarmağa kömək etmişdi (Левиатов, 162). 1786-cı ilin sentyabrında Hidayət xan həlak olduqdan sonra Fətəli xan Ağa Məhəmməd xanın qardaşı və rəqibi Murtuzaqulu xanın hakimiyyətə gəlməsinə çalışırdı və buna nail oldu. Murtuzaqulu xan Fətəli xandan aldığı qoşunla və Fətəli xandan asılı olan lənkəranlıların köməyi ilə 1787-ci ilin dekabrında Gilana sahib oldu (Левиатов, 162). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ağa Məhəmməd xanın güclənməsini arzulamayan Rusiya da Murtuzaqulu xana kömək edirdi (Бутков, II his., 314).

1791-ci ilə kimi Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanın cənub xanlıqlarını da özündən asılı hala sala bildi. Bundan sonra isə Cənubi Qafqazda möhkəmləmmək qərarına gəldi. Lakin bu işdə o, Rusiyanın ciddi müqavimətinə rast gəldi.

Osmanlı dövləti ilə növbəti müharibəni müvəffəqiyyətlə qurtardıqdan sonra, daha doğrusu 1792-ci ildən Rusiya Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək xəttini qətiyyətlə həyata keçirməyə başlayır. II Yekaterina 1793-cü ilin aprelində Qafqaz xəttinin komandanı general Qudoviçə göndərdiyi sərəncamda Xəzəryanı bölgələri Rusiyanın hakimiyyəti altına almağı, buna mane olmaq istəyən xanları isə hərbi qüvvə ilə cilovlamağı əmr edirdi (Бутков, II his., 287).

Beləliklə, şimaldan və cənubdan iki böyük dövlət – Rusiya və Qacar dövləti xanların müstəqilliyini əllərindən almaq istəyirdi. Rusiya ilə müharibədə böyük itkilərə məruz qalan Osmanlı dövləti Azərbaycanın işlərinə fəal qarışa bilmirdi və yalnız bəzi xanlarla, ilk növbədə qarabağlı İbrahim xanla əlaqə saxlayaraq, onun Ağa Məhəmməd xana qarşı durmaq niyyətini müdafiə edirdi (Левиатов, 163).

Belə bir şəraitdə artıq 1793-cü ildə Şeyxəli xan, öz səfiri Mirzə Həsəni Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı gen. Qudoviçin yanına göndərdi və elçi öz xanı adından Rusiyaya sədaqət andı içdi. Bu barədə Qudoviçin raportu

1793-cü il avqustun 11-də oxundu (АГС, с. 1, his. 2, 743-796).

Lakin Qudoviç Dərbəndə bir zabit göndərib Şeyxəli xanın özünün təbəəlik şərtlərini imzalamasını xahiş etdikdə, xan bundan imtina etdi. O, yalnız Ağa Məhəmməd xan Qacarın sərkərdəsi Süleyman xanın qoşunla yaxınlaşmasından qorxub Rusiya imperiyasının himayəsini istədiyini bildirmiş, indi təhlükə sovuşduğundan fikrindən daşınmışdı (Дубровин, История, ъ. 3, 12-13). Qacarın hücumu ərəfəsində Şimali Azərbaycanda çox mürəkkəb siyasi vəziyyət mövcud idi.

Şimali Azərbaycan xanlarını Ağa Məhəmməd xan Qacara münasibətlərinə görə üç qrupa bölmək olar: birinci qrupa onun tərəfini saxlayanlar - gəncəli Cavad xan, Şeyxəli xan şəkili Məhəmməd Həsən xan, ikinci qrupa Ağa Məhəmmədə düşmən münasibət bəsləyən Qarabağ, İrəvan, Şamaxı və Lənkəran (Talış) xanları daxil idi. Bakılı və Naxçıvan xanları isə tərəddüd edirdilər.

Şimali Azərbaycan xanlarının bu cür qruplaşması təsadüfi olmayıb, xanların siyasi məqsədini əks edirdi. Cavad xan Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin və qarabağlı İbrahim xanın ittifaqından ehtiyat edirdi. Bu ittifaq Gəncə xanlığını təhdid edirdi. İbrahim xanla II İrakli arasında Gəncəni bölüşdürmək barədə razılıq mövcud idi (Левиатов, 165).

Rusiyanın təzyiqini hiss edən qubalı Şeyxəli xan Ağa Məhəmməd xan Qacara həm də ona görə meyl edirdi ki, itaət edəcəyi təqdirdə Ağa Məhəmməd xan bütün Şirvanın idarəsini ona verməyi vəd edirdi (Левиатов, 166).

Rusiya ilə münasibətlər.

Türkiyə ilə 1787-1791-ci illər müharibəsi başa çatdıqdan sonra Rusiyanın əl-qolu açıldı. Qafqazdakı siyasi xətt konkretləşdirildi. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Qudoviçin adına verilən imperatriçənin 1792-ci il 8 may tarixli buyruğunda Rusiyaya xeyirxahlıqla yanaşan bütün xanların onun ali hakimiyyətinə qəbul olunacaqları barədə onların

arxayın edilməsinə göstəriş verilirdi. 1793-cü il aprel buyruğunda isə açıq-aşkar bildirilirdi ki, Xəzər dənizindəki rus eskadrasına düşmənlərlə düşməncəsinə rəftar etmək icazəsi verilir (Левиатов, 162, 166).

Rus hökuməti Azərbaycanda mövqeyini möhkəmlətmək üçün xanlar arasında olan ixtilaflardan məharətlə istifadə edirdi. Məlumdur ki, Bakı hakimi Məhəmmədqulu xan vəfat etdikdən sonra qubalı Şeyxəli xan məqamdan istifadə edib öz adamı Mirzə Məhəmmədi Bakı taxtına çıxarmışdı. Lakin Bakı sakinləri bundan narazı qalmış və Mirzə Məhəmmədi qovaraq Hüseynqulu xanı taxta çıxarmışdılar (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1792-ci il, iş 1, v. 18-19). Həmin andan etibarən bakılı Hüseynqulu xanla Şeyxəli xan arasında kəskin ədavət gedirdi. Şeyxəli xan Bakı xanlığının onun tabeçiliyində olmasını tələb edirdi. Vəziyyəti öyrənib ondan Rusiyanın xeyrinə istifadə etmək üçün II Yekaterina 1791-ci ildə Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı gen. Qudoviçə Quba və Bakı hakimlərindən Bakı xanlığına sahib olmaq hüququna dair dəlillərini öyrənməyi əmr etmişdi ki, «ədalətli qərar» qəbul oluna bilsin, yaxud iki tərəf barışdırılsın (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1792-ci il, iş 1, v. 15 a.ü.).

Bir neçə il sonra isə Hüseynqulu xanın Rusiya təbəəliyini qəbul etmək istəməsini görən gen. Qudoviç Şeyxəli xanın yanına bir zabit göndərərək ona Rusiyaya sədaqət andının mətninə Bakı və ətraflarını da salmağa icazə vermişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1792-ci il, iş 1, v. 25). Görünür elə bu səbəbdən Hüseynqulu xan 1795-ci ilin feralında öz nümayəndəsini Qudoviçin yanına göndərib ayrıca təbəəlik andı içməyə razılıq verməyə vadar olmuşdu (АВПРИ, f. 77, siy. 1, 1792-ci il, iş 1, v. 6; Дубровин, История, III c., 14).

Ağa Məhəmməd xan Qacarın niyyətindən xəbərdar olan rus sarayı Şimali Azərbaycana hərbi müdaxilə yolu ilə onu önləməyə çalışırdı. Qudoviç 1795-ci ilin may ayındakı məlumatında saraya bildirdi ki, Ağa Məhəmməd xan bir tərəfdən İrəvan şəhərinə həmlə etməyə hazırlaşır, digər tərəfdən

keçmişlərdə şahların tacqoyma mərasimi keçirdikləri Kür çayı boyunda yerləşən Muğana tələsir. Buradan o, Şamaxı, Şəki, Şuşa və Talış hakimlərini özünə tabe etmək üçün yürüş edəcək, sonra isə Qarabağdan Gürcüstana qoşun çəkəcəkdir (Дубровин. История, III c., 16).

General Qudoviçin məlumatını nəzərdən keçirən Dövlət Şurası ona aşağıdakıları tövsiyyə etdi:

1. Əlahəzrət imperatriçəyə ümid bəsləyən və Rusiyanın tərəfdarı olan yerli hakimlərin yekdil olmasına çalışmalı;
2. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə heç olmasa qüclü Talış xanının əbədi olaraq əlahəzrət imperatriçənin təbəəliyinə keçmək arzusuna əməl etməli.

Rus hökuməti Qacar sarayına ünvanlanmış bəyanatında bildirilirdi ki, Xəzər dənizi boyunda yerləşən vilayətlər, həmçinin Gürcüstan onun himayəsi altındadır və adları çəkilən yerlərə təcavüz Rusiyaya qarşı yönəlmiş hərəkət kimi qiymətləndiriləcəkdir. P.Q. Butkov bu məsələ ilə bağlı yazır ki, Rusiya sarayı Ağa Məhəmməd xana işarə vermək istəyirdi ki, əgər o, şah kimi tanınmasını istəyirsə, birincisi, Xəzər dənizi sahilində yerləşən və rus tacının hakimiyyətində olan hakimlərə – Kartli çarına, Şamxala, Usmiyə, Dərbənd, Bakı, Talış, həmçinin Şuşa və digər yerlərin xanlarına qarşı düşmənçilik hərəkətlərindən əl çəkməlidir (Бутков, II his., 331).

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimal Azərbaycana yürüşü və Quba xanlığı.

1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd xanın 80-85 minlik qoşunu Ərdəbili tutub ora toplandı. Mirzə Camal yazır ki, Ağa Məhəmməd xan Tiflis, İrəvan, Qarabağ və Talış vilayətlərini qəsb etmək üçün böyük ordu ilə Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Əvvəlcə sərkərdələrinin ən görkəmlisi olan Əliqulu xan Şahsevəni başqa xanlarla birlikdə İrəvan qalasının üstünə göndərdi. Özü isə bütün İraq, Fars, Azərbaycan və Xorasan qoşunları ilə Şuşa qalasına yönəldi (Mirzə Camal (1959), 26).

İbrahim xan Ağa Məhəmməd xanın yürüşünə mane olmaq üçün Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünü partlatmağı əmr etdi. Lakin İran qoşunları üzən körpülər hazırlayıb çayı keçdilər. İrəvan xanını tabe edən ikinci dəstə də, Dağıstana hücum etməli olan birinci dəstə də əsas qüvvələrə qoşuldu (Azərb. tar. (1996), 547).

1795-ci il iyunun axırlarında Şuşa mühasirəyə alndı. İbrahim xan qalanın müdafiəsinə ciddi hazırlaşmışdı. Düşmənin həmləsi boşa çıxdı. Qaladakılar müdafiə olunmaqla kifayətlənmir, özləri də əks hücuma keçirdilər. Şuşanın mühasirəsi getdikcə uzanırdı. Bu bir tərəfdən Qacar döyüşçülərinin döyüş ruhunu aşağı salır, itkiləri, fərariliyi artırır, digər tərəfdən Gürcüstana hücumu təxirə salır, onun müdafiəyə hazırlaşması, Rusiyadan kömək alması üçün vaxt verirdi. Bunu nəzərə alan Ağa Məhəmməd xan 33 günlük mühasirədən sonra, 1795-ci il avqustun əvvəllərində Gürcüstana yola düşdü (Azərb. tar. (1996), 547-548).

Bəzi tarixçilər güman edirlər ki, Ağa Məhəmməd xanın Gürcüstana yürüşünə səbəb İraklinin itaət göstərməməsi ilə yanaşı Ağa Məhəmməd xan Şuşanı mühasirə etdiyi zaman gürcülərin Gəncəyə qarşı təşkil etdikləri cəza yürüşü olmuşdu. Sentyabrın 12-də Ağa Məhəmməd xanın qoşunları Tiflisi tutdu. Şəhər dağıdıldı, 10 min nəfərə qədər adam əsir aparıldı (Маркова, 288).

Tiflis yürüşünü uğurla başa çatdıran Ağa Məhəmməd xan qoşunlarını 1795-ci ilin sonlarında Muğanda cəmlədi. Şəkili Məhəmməd Həsən xan qoşunlarını Ağa Məhəmməd xanın köməyinə göndərdi. Qacar qoşunlarının bir dəstəsi Şəki xanlığının qoşunu ilə birlikdə Şamaxı xanlığı üzərinə yeridi. Şamaxılı Mustafa xan Fit dağa çəkildi və 1796-cı ilin fevralınadək orada qaldı. Birləşmiş qüvvələr Yeni Şamaxıya daxil olub, onu dağıtdılar. Məhəmməd Həsən xan Mustafa xanı mühasirəyə alarkən qardaşı Səlimin özünü Şəkidə xan elan etməsi xəbərini eşidib, təcili geri qayıtdı. Ağa Məhəmməd xan sərkərdəsi Dəvəli Mustafa xanı Şamaxıya hakim təyin etdi. Lakin

Dəvəli Mustafa xanın zülmünə tab gətirməyən əhali onu qətlə yetirdi (Azərb. tar. (1996), 549-550).

Məhəmməd Həsən xan yenidən Ağa Məhəmməd xanın yanına dönərkən Səlim xan Avarlı Ümmə xanın və Qarabağlı İbrahimxanın köməyindən istifadə edərək, 1795-ci ilin dekabrında özünü Şəki xanı elan etdi və Ağa Məhəmmədin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün «Gələsən Görəsən» qalasına çəkildi (Azərb. tar. (1996), 550).

Rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün başlanması.

Tiflisin alınıb yandırılması ilə Gürcüstanı rəsmi olaraq himayə altına alan, lakin, onu müdafiə etməyən Rusiyanın nüfuzuna ağır zərbə vurdu. II Yekaterina sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə general Qudoviçə 1795-ci il 16 noyabr fərmanı ilə müvafiq göstərişlər verdi. Yalnız Gürcüstanı deyil, həm də Şirvanı və eləcə də Bakını «müdafiə» etmək əmr olunurdu. Xüsusilə də Ağa Məhəmmədi Xəzər dənizi sahillərinə buraxmamaq, onun qoşunlarının Dağıstana hücumunun qarşısını almaq tələb edilirdi (Левиатов, 175).

Fərmanda deyilirdi: «hərgah o, (Ağa Məhəmməd – T.M) Şirvana daxil olub Şamaxı və Bakını tutaraq və bununla Xəzər dənizinə və bizim hüdudlarımıza yaxınlaşsa, zəruri hazırlıqları və bütün lazımi tədbirləri görmək yolu ilə onun Dağıstana mümkün hərəkətinin qarşısı alınmalı və Dərbəndin bizim qoşunlar tərəfindən tutulması yolu ilə təbəələrimiz Tarki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi və Dərbənd xanının təhlükəsizliyi təmin edilməli və onlar himayəsiz qoyulmamalıdır. Sonrakı yürüşdə isə Ağa Məhəmməd xanın qoşununu məğlub və təqib etməyə çalışmalı, əgər axıradək mənafelərimizə və iradəmizə müqavimət göstərməyə cəhd edərsə onu hakimiyyətdən kənar etməli» (Дубровин, III his., 60-61).

Azərbaycanı zəbt etməyi planlaşdıran rus hökuməti onu parçalamaq niyyətində idi. Dağıstanı və Azərbaycanın Şirvan bölgəsi də daxil olmaqla Araz çayına qədər bütün Xəzər-

yanı ərazisini Rusiyanın nəzarəti altına almaq məqsədi qoyulmuşdu. Bu ərazilərin bir hissəsi isə birbaşa Rusiya idarəçiliyinə keçməli idi (Бутков, II his., 367).

Azərbaycana yürüşə hazırlaşan Rusiya hökuməti hələ burada olan və ciddi hərbi potensiala malik Ağa Məhəmməd xan Qacarla vaxtından əvvəl münaqişədən yayınmaq üçün onda şübhə yaratmamağa çalışırdı. Qoşunlar təyinat yerinə az-az miqdarda göndərilirdi. Həm də Polşanın üçüncü bölüşdürülməsi ilə məşğul olan Rusiyanın Cənubi Qafqaza birdən-birə iri hərbi kontinget göndərməyə imkanı da yox idi.

1795-ci ilin dekabrında gen. Savelyevin komandası altında 3 piyada batalyonu, bir kazak eskadronu, 250 kazak, 500 kalmik, 6 səhra topundan ibarət hərbi qüvvə Qızlardan Dərbənd İstiqamətində yola düşdü (Butkov, II his., 350). Yalnız bundan sonra II Yekaterinanın gen. İ.Qudoviçə 1796-cı ilin yazında başlanacaq yürüşə hazırlaşmaq barədə buyruğu gəldi. Ancaq yürüşə komandan İ.Qudoviç yox, II Yekaterinanın məşhur sevimlilərindən biri olan Platon Zubovun yaxın qohumu 24 yaşlı təcrübəsiz gənc general-poruçik V.A.Zubov təyin olundu. İ.V.Qudoviç isə Qafqaz xəttində qalıb yürüşə gedən qoşunları ərzaq və hərbi sursatla təmin etməli idi.

Yürüşdə iştirak etməli olan rus qoşunları Qızlar ətrafında toplanmalı idi. General-poruçik V.A. Zubovun başçılıq etdiyi ordu 30 min nəfər əsgər və 100-ə qədər topa malik olmalı idi. Qoşunun bir hissəsi ordunun əsas qüvvələri artıq Azərbaycanda olduğu zaman, yəni 1796-cı ilin yayında və payızında gəldi (Azərb. tar. (1996), 547-551).

V. Zubovun qoşunları tərkibində əslən Cənubi Qafqazdan olan xristianlar da var idi. Onlardan biri, Rusiyadakı erməni kilsəsinin arxiyepiskopu İosif Arqutinski Azərbaycanda yaşayan bir ovuc xristianı, xüsusilə Qarabağ məliklərini Rusiyanın tərkibinə çəkmək üçün onlara məktub yazaraq, burada xristian dövləti yaratmağın zəruriliyindən söz açırdı. Bir qədər sonra, rus qoşunları Dərbəndi zəbt etdikdən sonra İosif Arqutinski buradakı xristianları müsəlmanlara qarşı qaldırmağa,

müsəlmanları ermənilərin qarşısında alçaltmağa başladı. İosif Eçmiədzin patriarxı ilə əlaqəyə girib Qarabağda və Cənubi Qafqazın digər yerlərində yaşayan xristianlara birgə məktublar yazdı. Məktublarda deyilirdi ki, rus qoşunları ermənilərin müstəqil dövlətini yaratmaq, «Böyük Ermənistan» xülyasının gerçəkləşdirilməsinə kömək etmək üçün gəlmişlər (Дубровин, История, III c., 147-148).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağa Məhəmməd xanın dağıdıcı yürüşündən sonra bir çox Azərbaycan xanları öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq naminə müəyyən dərəcədə Rusiyaya yaxınlaşmağa meyl göstərməyə başlamışdılar. Rus hakimiyyət orqanları xanların münasibətindəki bu dəyişikliklərdən yürüşü asanlaşdırmaq üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Hələ 1795-ci ilin oktyabrında gen. Qudoviç Şeyxəli xana məktub göndərərək Rusiya himayəsini xahiş etmiş Dağıstan hakimləri ilə əlaqəyə girməsini tapşırmışdı. Ancaq Şeyxəli xan rus qoşunlarının yardımından imtina etmiş, bununla belə Ağa Məhəmməd xana qarşı mübarizəyə hazırlaşmaq üçün çoxlu pul istəmişdi (Бутков, II his., 350-351). Azərbaycan hakimləri, o cümlədən Şeyxəli xan Ağa Məhəmməd xana qarşı Rusiya yardımından istifadə etməyə meyl göstərsələr də, Rusiyadan da asılılığa düşmək istəmirdilər. Təsadüfi deyil ki, 1796-cı ilin fevralında gen. Savelyev rus hərbi dəstələri ilə birlikdə usminin mülklərinə daxil olduğu zaman Şeyxəli xan tələsik Qubadan Dərbəndə gəldi və xanın Dağıstan hakimləri ilə birlikdə Qacar təhlükəsinə qarşı birgə hazırlıq tədbirlərini müzakirə etmək üçün gələn rus mayoru Axverdovu qəbul etməkdən nəinki imtina etdi, hətta onunla çox həqarətlə rəftar edərək, bir müddət saxladılar və sonra buraxdılar (Дубровин, История, III his., 98). Bu vaxta kimi Şeyxəli xanla düşmənçilik edən bakılı Hüseynqulu xan indi onun tərəfinə keçdi və Dərbəndin müdafiəsi üçün topçularla birlikdə 2 top göndərdi (Бутков, II his., 350-351). Şeyxəli xanın belə rəftarı Savelyevin qəzəbinə səbəb oldu. 27 mart 1796-cı il tarixli raportunda general yazırdı ki, yürüşlə bağlı hazırlıq qurtaran kimi Şeyxəli

xanı cəzalandırmaq üçün Dərbəndə gedəcək (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 4).

Dərbəndin rus qoşunlarına müqaviməti.

General-mayor Savelyev Dərbəndə yaxınlaşaraq bir nəfəri Şeyxəli xanın yanına göndərib Ağa Məhəmməd xana qarşı müdafiə ittifaqı bağlamaq üçün səlahiyyətli nümayəndəsinin göndərilməsini tələb etdi. Şeyxəli xan bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina edərək bildirdi ki, rus qoşunlarının Quba xanlığına buraxılması haqqında imperatriçənin fərmanını görmür. O, bildirdi ki, doğrudur, əvvəllər ruslardan Ağa Məhəmməd xana qarşı qoşun toplamaq üçün pul göndərilməsini xahiş etmişdir. Lakin bunu İran hökumətinin qüdrətini bilmədiyindən etmişdir. İndi o, bu cür kiçik bir rus hərbi dəstəsini Dərbəndə buraxmaq istəmir, çünki nəinki iranlıların onun mülklərini talan edəcəklərindən, eləcə də rus dəstəsinin zərər çəkəcəyindən ehtiyat edir, böyük rus hərbi dəstəsi gələrsə çoxlu qan tökülər. Şeyxəli xan bunu da bildirdi ki, rus əsgərlərini şəhərə buraxmaq dini əqidəyə uyğun gəlmir, çünki islam qeyri dindən olanın müsəlmanın evində gecələməsinə yol vermir. Müsəlman qadınları kafirlərlə görüşməməlidirlər (Дубровин, История, III c., 98; История Кабардинского, 216).

General bildirdi ki, Dərbəndin darvazaları açılmazsa şəhər top atəşinə tutulacaq. Xan nəinki rədd cavabı verdi, hətta Savelyevin dəstəsi Dərbəndə yaxınlaşdıqda ona qarşı süvari dəstəsi göndərdi. Savelyev şəhərdən aralandı və ondan 2 verst məsafədə düşərgə saldı. Sonrakı gün o Dərbəndə hakim olan yüksəkliyi tutub orada top batareyası qurdu. Bu batareyadan atəş açıldıqdan sonra Şeyxəli xan nümayəndə göndərib şəhərə atəş açılmamasını xahiş etdi, bildirdi ki, əgər ruslar ona əmanət versələr onları şəhərə buraxa bilər. Savelyev Şeyxəli xanla danışıqlar apara-apara ikinci batereyanı da qurdu. Mühasirədəkilər müdafiə olunurdular, bağların xəndəklərində sığınaraq atışma aparırdılar. Lakin polkovnik Mənsurovun başçılığı ilə

göndərilən batalyon onları sıxışdırdı (Дубровин, История, III c., 98; История Кабардинского, 216).

Gen. Savelyev 18 aprel 1796-cı il tarixli raportunda yazırdı ki, 4180 nəfərdən ibarət dəstə ilə Dərbəndin qala divarlarına çatmışdır və kəskin müqavimətə rast gəlmişdir. Savelyev Şeyxəli xanın əleyhdarlarını öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərdi və onun rəqibi şamaxılı Mustafa xana məktub göndərdi ki, sonuncu öz qüvvələri ilə Dərbənd ilə Bakı arasında əlaqəni kəssin (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 5-6).

Qeyd edək ki, Şamaxılı Mustafa xan ümumi düşmənə qarşı mübarizədə qubalılara yardım göstərmək əvəzinə hətta Şeyxəli xanı ona yardım etmək istəyən Bakı xanlığı ilə təcrid etmişdi (История Кабардинского, 221).

Yürüşdə iştirak edən qoşunlar üç korpusdan ibarət idi: Baş korpus, Qafqaz korpusu və general-mayor Bulqakovun korpusu (Левиатов, 177).

Qoşun toplamağa çox vaxt itirmək istəməyən V. Zubov 12 min nəfərlik, 21 topa malik ordu ilə Dərbəndə doğru irəlilədi. Dərbəndin yaxınlığında general-mayor Savelyevin əvvəlcədən bura yeridilmiş dəstəsi Zubovun qoşunlarına qoşuldu (Маркова, 291).

1796-cı ilin mayın 1/12/-də qr. Zubov gen. Bulqakovun 30 aprel/11 may tarixli raportunu aldı. Bulqakov bildirirdi ki, öz dəstəsi ilə 20 verst irəliləyərək Darbaq kəndindən bir qədər aralı Meydan bulaq adlı kiçik çayın yanında dayanmışdır (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158 (1796), v. 42).

Rusların əsas qüvvələrinin Dərbəndə yaxınlaşdığını bilən Şeyxəli xan Avarlı Ümmə xana öz bacısını ərə verməyi təklif edərək, kömək göndərməsini xahiş etdi və Türkiyəyə də elçi göndərdi. O qalanın müdafiəsini gücləndirdi. Artıq qapıları hördürdü. Savelyevin batereya qurduğu yerdə daş bürc inşa etdirdi (Дубровин, История, III c., 103-105).

Zubov şəhərə yaxınlaşan kimi nümayəndəsini Şeyxəli xana və sakinlərə ünvanlanmış bəyannamə ilə göndərdi. Lakin xanı və şəhərliləri təslim olmağa çağıran bu bəyannamənin

heç bir təsiri olmadı. Şəhərə dörd verst qalmış rusların kazak dəstələri dağlarda və yarğanlarda mövqe tutmuş döyüşçülərin atəşi ilə qarşılaşdılar. Atışma 3 saatdan artıq davam etdi. Özünü yetirən Qreben və Volqa kazakları, həmçinin Qafqaz yeger korpusunun üçüncü batalyonu dərbəndliləri şəhərə çəkilməyə məcbur etdi. Rus qoşunları qalaya yaxınlaşıb ətrafdakı yüksəkliklərdə yerləşdilər (Дубровин, История, III c., 105-106).

Dərbəndə yaxınlaşan V. Zubov gördü ki, şimal tərəfdən 60 sajen uzunluqda qabağa çıxmış bürc nəinki qala divarlarını qoruyur, həm də rus əsgərlərinin yerdəyişməsini təhlükə altına alır. Buna görə də həmin bürcü güclü artileriya atəşinə tutmağı əmr etdi. Lakin mərmilər bürcə qəti təsir göstərmir, geri sıçrayırdılar. Onda Zubov bu bürcdə yüzdən artıq döyüşçü olmayacağını ehtimal edərək onu həmlə ilə tutmağı əmr etdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 9).

Gecə Voronej piyada alayının bir batalyonu və iki rotası bürcü almağa təşəbbüs göstərdi. Lakin 25 nəfər döyüşçü itirdi, 31 nəfər ağır yaralandı, demək olar ki, bütün zabitlər yaralanmışdılar. Eyni zamanda 41 rus döyüşçüsü daş zərbəsindən ağır yaralanmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 45).

V. Zubov kapitan Simonoviçi dağlardan Dərbəndin arxasına aparan yolu öyrənmək üçün göndərdi. Daha sonra Bulqakovun başçılığı ilə 6 min nəfərlik bir dəstəni bu yolla göndərdi. Bu dəstə sərt və yarğanlı dağ yolu ilə hərəkət edib şəhərin cənub ətrafına çıxmalı idi. Beləliklə, Zubov Dərbəndi tamamilə mühasirəyə almalı idi.

Mayın 4-də Bulqakovun dəstəsi Tabasaran kadisi Rüstəmin bələdçiliyi ilə onun mülklərindən Dərbəndin cənub tərəfinə çıxdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 11). Mayın 1-də Zubov Dərbəndə hücum təşkil etdi. Şəhərdən bir mil aralıda Quba və Dərbənd süvariləri kazakları qarşıladılar, lakin qubalılar müvəffəqiyyətsizliyə uğradılar.

Həmin ərəfədə Bulqakovun əsgərləri 15 dərbəndlini əsir götürmüşlər. Dərbəndlilər dindirilən zaman bildirdilər ki, onları Şeyxəli xan məktublarla yardım xahişilə Bakıya və di-

gər yerlərə yola salıbmış. Dərbəndlilərin söylədiyinə görə şəhərdə cəmi 2500 əsgər var idi. Hər evdən bir, iki, bəzən üç nəfər hərbi xidmətə çıxır. Bütün sakinlər silahlıdırlar. Ümumiyyətlə hesab edirdilər ki, Dərbənddə silahlıların ümumi sayı 10 min nəfərə çatır. Bunlardan 400-ü qazıqumuq süvarisi, 1200-1300 nəfəri qubalı, 90-ı qaraqaytaqlı, 800-ü akuşalı, 900 nəfəri dağlı xarbuxlar (piyada və süvari) idi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 53 a.ü.; Дубровин, Поход гр., 26).

V. Zubovun verdiyi məlumata görə dərbəndlilər Ağa Məhəmməd xanın yardımına ümid edirdilər. Gecə şəhərin demək olar ki, bütün ağlı kəsən, əli silah tutan sakinləri qala hasarlarının üstünə və bürclərə çıxırlar, 10 böyük, 10 da orta həcmli bürc vardı. Hər bürcdə 50-yə qədər döyüşçü yerləşirdi. Qalan, kiçik bürclərin hər birini 15-20 nəfər qoruyurdu. Qalada cəmi 80 bürc vardı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 54).

Qaladan dənizə tərəf hərəsi 1000 döyüşçüdən ibarət iki dəstə mövqe tuturdu. Qala divarları özüldən yarıya qədər çox qalınlaşırdı. Şəhərdə cəmi 4 su quyusu var idi, şəhər ərazisindən bu qədər də bulaq axırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 54 a.ü.).

Mübarizənin dördüncü günü Şeyxəli xanın şəhər qarşısında dağda inşa etdirdiyi böyük bürc ruslar tərəfindən alındı.

Rus qoşunları bir neçə gün ərzində qalanı top atəşinə tutdular, divar dağıdan batareyalar divarlara atəş açıb yarıq əmələ gətirirdilər (Левиатов, 178). Mayın 10-da qərb qülləsində yarıq əmələ gəldikdən sonra ruslar həmin yarıqdan qalanın içərisini atəşə tutmağa başladılar (AVPRİ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 54). Həmin gün şəhər əhalisinin bir hissəsi əhalini qırğından xilas etmək, şəhəri tamamilə dağılmaqdan qurtarmaq üçün Şeyxəli xandan şəhərin təslim olunmasını tələb etdi. Şeyxəli xan öz məiyyəti ilə qaladan çıxıb təslim olduğunu bildirmək üçün Hacı bəy Qorçunun oğlu Xızır bəyi nümayəndə kimi rusların hərbi düşərgəsinə göndərildi. (Бакиханов, 176).

Dərbəndin ruslar tərəfindən ələ keçirilməsində şəhərin müdafiəsində yaranmış bəzi çətinliklərlə bərabər o zaman şə-

hərdə yaşayan bir neçə qeyri-müsəlmanın satqınlığı da böyük rol oynamışdı. V Zubovun ordusunda olan A. Araratski adlı bir erməni Dərbəndin alınması barədə yazırdı: «Qraf. V.A. Zubov ordu ilə birgə Dərbəndə gəlməzdən əvvəl kazak generalı Savelyev kiçik bir korpusla artıq orada idi. Tezliklə böyük ordunun gəldiyinin şahidi olan Dərbəndin yüz evdən ibarət varlı erməniləri Rusiyanın bəyannamələrinin bihudə qalmayacağını, tez və ya gec şəhərin işğal olunacağını görüb özlərini təhlükədən qorumaq məqsədi ilə dərhal gizli məşvərət keçirdilər və qərara aldılar ki, rus ordusuna şəhəri qan tökmədən almağa kömək etsinlər. Bunun üçün onlar bir ermənini gecə iplə qaladan aşağı endirdilər ki, o, ruslara qalaya atəş açmaq üçün əlverişli olan nöqtələri, qalanı su ilə təmin edən bulağın yerini göstərsin, çünki bulağın yönünü dəyişdikdə camaat bir gün də susuz qala bilməz, həmin erməni sağ-salamat gəlib rusların düşərgəsinə çatdı və qrafa təqdim olunduqdan sonra tərcüməçi vasitəsilə öz gəlişinin məqsədini izah etdi (Azərb. tar. (1996), 551). Araratskinin yazdığına görə bu erməninin göstərdiyi nöqtələr güclü artilleriya atəşinə tutulmuş, şəhəri su ilə təmin edən bulağın yönü dəyişdirilmişdi.

Dərbənd qalasının süqutu. Şeyxəli xanın hakimiyyətdən kənarlaşdırılması.

Mayın 10-da gündüz saat 3-də şəhərin qapıları düşmənin üzünə açıldı və qala qapısının açarı general Savelyevə təqdim olundu. Şeyxəli xan məiyyəti ilə birlikdə Zubovun hüzuruna gətirildi. Qraf imperatriçə adından onun bağışlanacağını vəd etdi. Sonralar Şeyxəli xan xanlıqdan devrildi və Fətəli xanın qızı Pəricahan xanım Dərbəndə hakim, şəhərin I Pyotr dövründə işğalı zamanı onun idarəçiliyində iştirak edənlərdən birinin oğlu isə naib təyin edildi (Левиатов, 179-180).

Mayın 11-də gen. Savelyev Zubova məlumat verdi ki, Dərbənd alınarkən qalada 15 xırda və iri top aşkar edilmişdir. Narınqala qəsrində bir barıt zavodu vardı. Şəhərdə böyük binalardan 2 xan sarayı və hərəmxananı göstərmək olardı. Dirək

üzərində inşa olunmuş bir məscid də var idi. Sakinlərin söylədiyi rəvayətə görə bu məscidin binası guya Makedoniyalı İsgəndərin dövründə tikilibmiş (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 67). Şəhərdə bir qriqoryan kilsəsi, 1 zərbxana, 11 məscid, 6 karvansara və mehmanxana, 2096 müsəlman evi, 93 qriqoryan xristian evi, 30 parça fabriki, 50 sənətkar dükanı vardı, 6 gürcü kişi və bir gürcü qadın yaşayırdı. Savelyevin verdiyi məlumata görə yardımçı qüvvələrlə birlikdə 11 min nəfər əsir alınmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 57-57 a.ü.).

Mayın 13-də V. Zubov təntənə ilə Dərbəndə daxil oldu. Mayın 15-də V. Zubov Dərbənd qalasının açarlarını Yekaterinaya göndərdi. V. Zubov imperatriçəyə Şeyxəli xanı həbs etdirdiyini yazaraq, sonuncu ilə necə rəftar etmək barədə göstəriş istəyirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 57 a.ü.).

V. Zubov 1796-cı ilin mayın 15-də Dərbənddən knyaz P. Zubova yazırdı ki, II Yekaterinanın buyruğunda yazılmışdır ki, gənc və dəyişkən xasiyyətli Şeyxəli xan Rusiyaya xidmətə vadar edilməlidir. Əgər görünsə ki, ətrafındakılar onun Rusiyadan üz çevirməsinə çalışırlar, belələrini uzaqlaşdırıb Həştərxana sürgün etməli, xanı ruslara rəğbət bəsləyənlərlə əhatə etməlidir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 14).

V. Zubov yazırdı ki, Dərbənd qüvvəsi tükənənə qədər müqavimət göstərmiş və rus əsgərlərinin həyatları qurban getmişdir. Qubalı Şeyxəli xan əvvəllər Rusiyaya sədaqət andı içsə də sonra onun qoşunlarına qarşı silah qaldırmışdır. Xan qiyamçıdır, xanlıq əhalisi açıq ruslara düşməndir. Buna görə də qalibin humanistliyi hissindən başqa heç bir aman və hörmətə layiq deyil. Dərbəndlilər top atəşləri hesabına çoxlu və amansız döyüşlərdən sonra silahı yerə qoymağa məcbur edildiklərinə görə qarnizon hərbi əsir sayılır. Dərbəndin sakinləri və torpaqları isə qaliblərin sərəncamına keçir. Lakin V. Zubov hesab edirdi ki, «dərbəndliləri öz sərəncamında saxlamaqdan heç bir fayda, bu şəhərdən kiçicik bir xeyirlə istifadə imkanı yoxdur. Yalnız bu şəhəri itaətdə saxlamaq və arxanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nə xanla nə də onun yaxınları ilə onları qı-

cıqlandırmaq üçün elə rəftar etmək olmaz, onları sakitləşdirmək lazımdır. Eyni zamanda Dağıstanda və onun əhalisində tamaha meyl görərək, dərbəndlilər üzərində nəzarəti o qədər də zəiflədə bilməz. Onların bundan sonra hər hansı narahatlıq gətirə bilməmələri üçün yalnız aşağıdakı vasitələri var: bu şəhər çox böyük olduğu üçün burada general Qudoviçin məsləhət gördüyü kimi 2 bölük yox, üç tabor saxlamaq, sakinləri isə tərksilah etmək lazımdı».

V. Zubov ehtiyat xatirinə, həm də dərbəndlilərin rəğbətini qazanmaq məqsədilə onların Şeyxəli xanın taleyindən çox narahat olduqlarını görərək, fikirləşdi ki, əvvəllər nəzərdə tutduğu kimi Şeyxəli xanı Həştərxana göndərsə bununla şəhəri təlatümə gətirə bilər. Dağıstan vasitəsilə göndərmək təhlükəlidir, böyük hərbi qüvvəni mühafizə dəstəsi kimi göndərməyin isə mənası yoxdur. V. Zubov həm də hesab edirdi ki, xanı Rusiyaya göndərsə mahal naibləri fürsətdən istifadə edib müstəqilləşərlər. Bu isə ruslar üçün əlverişli deyil. Şeyxəli xanı Dərbənddə qoymaq da təhlükəli idi, çünki hələ onun peşmançılığının həqiqiliyi sınaqdan keçirilməmişdi. Şeyxəli xanı taxtdan salmağı da V. Zubov məqsədəuyğun hesab etmirdi. Buna görə də V. Zubov hesab edirdi ki, Şeyxəli xanın Bakı xanı ilə əlaqələri olduğunu və başqa işlərdə bağlı faydalı ola biləcəyini nəzərə alaraq, onun özünün də sədaqətini sübut etmək üçün bunu istədiyini bildirərək xanı özü ilə götürməsi daha yaxşıdır, bu zaman xanı və əhalini ruslara müqavimətə təhrik edən məmurlar da götürüləcək. Əhalini və xanın ailəsini tamamilə sakitləşdirmək üçün V. Zubov hesab edirdi ki, xanlığın idarəsini xanın böyük bacısına tapşırıb, ruslar üçün nisbətən etibarlı məmurları xüsusən Xıdır bəyi ona köməkçi vermək məqsədəuyğundur, ancaq hamısına rus qarnizonu rəisi nəzarət etməli idi. V. Zubov nəzərdə tuturdu ki, adı xatırlanan Xıdır bəydən və Dərbənddə saxlanan digər məmurlardan əmanətlər alacaq və əmr edəcək ki, qarnizon rəisinin əmrlərini yerinə yetirsinlər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 17 və a.ü.).

V. Zubov güman edirdi ki, bu yolla sakinlər sakitləşdiriləcək, əsir alınmış xanın özü və bacısı isə rus komandanlığının «humanistliyinə» əmin olacaq və onlarda ümid yaradılacaq ki, imperatriçə onların taleyini rəhmli surətdə həll edəcək, bu yolla onlar «sədaqətli olacaqlar». V. Zubov Dərbəndi rus ordusunun deposuna çevirmək fikrində idi. Zubov əsir götürülmüş muzdla xidmət edən dağıstanlı döyüşçülərini evlərinə buraxıb, silahlarını isə Dərbənddə saxlamaq fikrində idi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 17 və a.ü.).

Eyni zamanda qatı antirusiya ovqatlı bir neçə Quba əyanı Rusiyaya sürgün olundu. Şeyxəli xanı Rusiyaya qarşı mübarizəyə təhrik etməkdə təqsirli bilinib Həştərxana sürgün edilən məmurlar aşağıdakılar idi: Əhməd bəy, Hacı Tahir, İbrahim bəy, Əlmuxtar, Məmmədseyid, Hacı Allahqulu, İmamqulu, Zülfüqar, Mirzə Əsgər, Zülfüqar, Hacı-Abı – cəmi 11 nəfər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 17 və a.ü.).

V. Zubov doğrudan da Dərbəndin idarəsini Pəricahan xanıma – Şeyxəli xanın böyük bacısına həvalə edib, Xıdır bəyi də ona köməkçi təyin etdi. Xıdır bəydən və digər məmurlardan girovlar alındı. Həm Pəricahan xanım, həm də Xıdır bəy qaladakı rus qarnizonunun rəisinin nəzarəti altında hərəkət etməli idilər (AVPRİ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 72).

Ruslar Dərbəndin idarəsini Pəricahan xanıma təsadüfi tapşırmamışdılar. Qeyd edək ki, Dərbəndin mühasirəsi zamanı o, bir neçə dəfə öz sədaqətini izhar edərək nümayəndəsini qrafın düşərgəsinə göndərmiş və ona bir neçə vacib məsləhət vermişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 82 a.ü.).

O zaman V. Zubova verilmiş buyruqda deyilirdi: «... bizim himayəmizə meyl edən, müqavimət göstərməyəcək bütün xanlar, şəhərlər və xalqlar, xüsusilə də Ağa Məhəmməd tərəfindən qovulmuş və onun zalimliyindən zərər çəkənlərin səylərinə mükafat olaraq şəhərlərin hakimliyi, mülk sahibliyi təsdiq olunmalı və sonrakı xidmətlərinə görə istədiyiniz kimi müqavimət göstərənlərin hesabına təltif edilməlidirlər. Açıq düşmən olanlar digərlərinə görk olmaq üçün tezliklə hakimiy-

yətdən kənar edilməlidirlər, müqavimət göstərən şəhərlərdən isə onların imkanlarına uyğun və siz necə düzgün hesab edirsinizsə xərac toplaya bilərsiniz» (Бутков, II his., 370).

V. Zubov yazırdı ki, Dərbənd və ətraf kəndlərdən təzminat almaq məsələsinə gəldikdə isə sakinlər çox yoxsuldurlar, zəruri yeməklərdən başqa heç nələri yoxdur, onların malqarası mühasirə zamanı divarlar arasında qapandığından çox üzülmüş vəziyyətdədir, əkin və bağlar düşərgə yerlərinə çevrildiklərindən məhv olmuşlar (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 21 a.ü.).

Çox qəribədir ki, Dərbənddə bu qədər cüzi pravoslav məzhəbli xristian – 6 kişi və 1 qadın gürcü olduğu halda V. Zubov burada pravoslav məzhəbinin sıxışdırıldığını iddia edərək «bu məzlumların hüquqlarını bərpa etməyi öz borcu saydığını» yazırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 18 a.ü.).

V. Zubov 15/26/ may 1796-cı il tarixli relyasiyasında Dərbənddən yazırdı ki, aldığı məlumatlara görə Ağa Məhəmməd xan həmişə qubalılara və bakılılara umid verib ki, rusların təcavüzünə qarşı mübarizədə onlara lazım olduqda kifayət qədər yardım göstərəcək. Bakı və Quba xanları həmişə həmrəy olmuşlar (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 18 a.ü.). Şeyxəli xan dəfələrlə Ağa Məhəmməd xanın yanına öz elçilərini göndərmişdir. Sonuncu dəfə Xıdır bəyi göndərərək öz sədaqətini izhar etmiş və yardım xahiş etmişdir. Qazıqumuqlular və tabasaranlılar həmişə dərbəndlilərin müttəfiqi olmuşlar. Lakin bir çox qaraqaytaqlılar və tarkililər də Dərbənddə xidmət edirdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 24).

Şeyxəli xanın mirzəsi Əsgərin izahatına görə Şeyxəli xan və xanlıq əhalisi Ağa Məhəmməd xan Salyana gəldikdə vahiməyə düşərək rus hökmdarına içdikləri sədaqət andından imtina etmişlər ki, Ağa Məhəmməd xan onların torpaqlarını var-yoxdan çıxartmasın (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 25 a.ü.-26).

V. Zubovun aldığı məlumatlara görə qoşunları yorulmuş və ərzaq qıtlığı hiss edən Ağa Məhəmməd xan aprelin so-

nunda Muğandan Tehrana yola düşmüşdür. Gilan, Mazandaran və Astrabad vilayətlərini möhkəmləndirmək fikrindədir. Sonra Muğana qayıtmaq istəyir, dərbəndliləri və Dağıstan xanlarını ruslara qarşı müqavimətə ruhlandırır (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 57 a.ü.).

Mirzə Əsgərin dediyinə görə Şeyxəli xanın əvvəllər Ağa Məhəmməd xanla heç bir əlaqəsi olmamış və hətta onun ilk əmrini yerinə yetirməmişdir. Yalnız Ağa Məhəmməd xan bir çox yerləri tutub Qarabağa həmlə etdikdən və Şeyxəli xana Qızlara kimi getmək niyyətində olduğu barədə xəbər göndərəndən sonra, Quba xanı ona hədiyyə olaraq 20 dəvə, 15 at, 500 yapınçı, və xeyli ərzaq göndərmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 26; iş 158, v. 80).

Mirzə Əsgərin söylədiyinə görə Quba xanının osmanlılarla heç bir əlaqəsi olmamışdır, yalnız 8 ay əvvəl Məkkəyə ziyarətə getmiş xanlıq təbəələri vasitəsilə Yusif paşadan rus qoşunlarının basqına hazırlanması barədə xəbərdarlıq almışdır. Sonra təxminən 3 ay əvvəl Şeyxəli xan İstanbula öz elçisini göndərmişdir. Mirzə Əsgərin sözlərindən belə məlum olur ki, əvvəllər Şeyxəli xan öz bibisi oğlu Mirzə Məhəmmədi Bakı xanlığının taxtına çıxartmağa çalışdığından Bakı xanı ilə araları soyuq olmuşdur. Lakin onunla uğursuz müharibədən sonra barışmış və bibisini ona ərə vermişdir. O vaxtdan dost münasibətlərdədirlər, ruslar Dərbəndi mühasirədə saxladıqları zaman Bakı xanı bir qədər barıt və öz topçularını göndərmişdir. Mirzə Əsgərin dediyinə görə Şeyxəli xan Tarki şamxalının qızını almaqdan imtina etdiyi üçün bir çox Dağıstan hakimləri ilə düşmən münasibətdə idi. Şeyxəli xan ancaq Qazıqumuqlu Xambutaydan və akuşalılardan yardım gözləyirdi (AVPRİ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 26 a.ü.).

Xanın möhürdarı Zülfüqar Mirzə Əsgərin söylədiklərini təsdiqləyərək əlavə etmişdir ki, 3-4 ay bundan əvvəl Qubadan Türkiyəyə göndərilmiş Hacı adlı şəxsin yolda öldürüldüyü haqqında xəbər yayılmışdır. Şeyxəli xanın Ağa Məhəmməd xanın yanına göndərdiyi şəxsin adı isə Qədir bəydir. Qədir

bəy geri dönüb demişdir ki, Ağa Məhəmməd xanın yanında 50 min nəfərə qədər döyüşçü var, rus ordusu yaxınlaşanda Quba xanına yardım göndərəcəyinə söz vermişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 26 a.ü.-27; iş 158, v. 81 a.ü.-82).

Şeyxəli xan özü istintaq zamanı etiraf etmişdir ki, aprel ayında Hacı adlı məmurunu İstanbula yola salmaq üçün Ərzuruma göndərmişdir. Nümayəndə Sultana Şeyxəli xanın sədaqətini izhar etməli və yardım xahiş etməli idi. Bu məmura sultana hədiyyə etmək üçün təqribən 30 min manat məbləğində bahalı hədiyyələr və 10 min manat qızıl manat verilmişdi. Bundan sonra Şeyxəli xan Ağa Məhəmməd xana da məktub göndərmiş, ancaq hədiyyələr göndərməmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 160, v. 27; iş 158, v. 82).

Rus işğalçılarına qarşı partizan mübarizəsi.

Dərbəndi aldıqdan sonra V.Zubovun başçılıq etdiyi ordu birləşməsi Kaspi korpusu iki həftə yerində qalıb öz arxasının təmin edilməsini gözlədi (Дубровин, III c., 118). General-mayor Çuquyevin komandasında gələn birinci Çuquyev alayını və gen.mayor Platovun komandasında gələn Orlovun don alayını öz qüvvələrinə birləşdirən V. Zubov mayın 24-də Bakı istiqamətində hərəkət etdi. Gen. Savelyevi 3 piyada taboru, 200 kazak və 4 səhra topu ilə Dərbənddə saxladı (Дубровин, III c., 124). Gen. Qudoviç öz komandası ilə gəlib Dərbənddə yerləşməli idi. İyunun əvvəlində rus qoşunları Samur çayını keçdilər.

Ruslar cənuba irəliləməklə bərabər Ağa Məhəmməd xanın hərəkətlərini diqqətlə izləyirdilər. Mayın 21 (iyünün birində) Salyanda olan qubalı məmur Həsəndən Şeyxəli xanın adına məktub alınmışdı. Məktubda deyilirdi ki, Lənkərandan Salyana gələn gəmi vasitəsilə xəbər alınmışdır ki, Ağa Məhəmməd xan ordu ilə Ərdəbilə daxil olmuşdur və guya Allahqulu və Sadıq xanları 40 min nəfərlik qoşunla Muğana göndərmişdir. Ağa Məhəmməd xan özü isə 2-3 günə Qarabağa hərəkət edəcəkdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 109).

İrandakı rus konsulu Skibinevskinin 11/22/ may tarixli məktubunda deyilirdi ki, Ağa Məhəmməd xan öz xəzinəsi ilə Tehrandan Mazandarana – Sara şəhərinə keçmişdir. Ona sui-qəsddə iştirak edən qardaşı Əliqulu xanı və bir çox başqa xanları edam etdirmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 95 a.ü.-96).

V. Zubov iyulun 1/12/-də general Qudoviçə yazırdı ki, imperatriçənin yay kampaniyası üçün qarşısına qoyduğu məqsədə çatmışdır.

O daha sonra yazırdı ki, qoşunu Bakıda yerləşdirə bilməz. Çünki, ətrafda nəinki meşə, otlaq, hətta bitki yoxdur. Buna görə də düşərgə yeri kimi Köhnə Şamaxını seçir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 109).

Qubaya yollanan general V. Zubov şəhərdən yarım mil aralı olan Təpələr adlı bir yerdə üç gün dayandıqdan sonra Şabrana gəldi, oradan da Bakıya tərəf üz tutdu. O, hakimiyyətdən devrilmiş Şeyxəli xanı da özü ilə aparırdı.

Hakimiyyətdən məhrum olan və ya Rusiya işğalı ilə barışmayan bəylər sui-qəsd hazırladılar və dağıstanlıları qəflətən rus qoşununa basqın etmək üçün çağırmaq istədilər (Бакиханов, 176).

Tezliklə Şeyxəli xan rusların nəzarəti altından qaçmağa nail oldu. At çapma yarışı keçirilərkən qəfildən gözdən itdi. A. Bakıxanovun yazdığına görə Pir Xəlil kəndinə yaxın bir yerdə Şeyxəli xan at sürmək bəhanəsi ilə qaçdı və bu hadisədən Quba vilayətində qarmaqarışıqlıq başlandı, əhali şəhəri tərk etdi (Бакиханов, 176).

V. Zubov P. Zubova 7/18/ avqust 1796-cı il tarixdə yazırdı ki, Şeyxəli xan qaçdığı üçün Dərbənddə və Qubada hər cür ehtiyat tədbirləri görülmüşdür. V. Zubov güman edirdi ki, Şeyxəli xanın qaçmasında Pəricahan xanımın və Dərbənd naibi Xıdır bəyin rolu olmuşdur. Yəqin ki, bu yolla onlar xanlıqda hakimiyyətin onlara keçəcəyini güman edirmişlər. V. Zubov hər ehtimala qarşı Şeyxəli xanın anadan ögey qardaşı Həsən

ağanı Dərbəndə gətirtdiyini yazırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 159, v. 49).

Bir neçə kəndin sakinləri də evlərini tərk edib dağlara qaçdılar. Şeyxəli xan Quba xanlığının bütün əhalisini rus qoşunlarına qarşı qaldırmaq istəyirdi. Bir məlumata görə o, Qriz kəndində məskən salıb buradan xanlığı idarə etməyə başladı (Дубровин, История, III с., 137-139). Digər məlumata görə isə, Şeyxəli xan Buduq kəndinə getdi və onun ailə üzvləri də bura gəldilər. Qraf Zubov Qubanı sakitləşdirməkdən ötrü Bulqakova 5 minlik bir qoşun verib, onu Buduq istiqamətinə yolladı, şəhərdə, həmçinin kəndlərdə bir qədər sakitlik yarandı. Şeyxəli xan Buduqda da dayanmayaraq Qrız kəndindən Axtıya və Misgəncəyə yönəldi (Бакиханов, 176; Buduqlu – Piriyev, 37).

Bəzi tarixi əsərlərdə belə məlumat var ki, Şeyxəli xan ətrafına topladığı adamlarla Dərbəndlə əlaqəni təmin etmək üçün saxlanmış general Bulqakovun dəstəsini narahat etməyə başladı. Son nəticədə Bulqakov üsyançıların sayının artdığını görərək düşmən haqqında məlumat toplamaq üçün polkovnik-leytenant Bakuninin başçılığı altında dörd bölük yeger, bir bölük qrenader və 50 kazakdan ibarət bir qüvvəni göndərdi (Броневский, 138).

Bulqakova xəbər çatmışdı ki, öz ailəsini Qrız kəndində yerləşdirən Şeyxəli xan hər gecə Çərəkə adlı kiçik çayın kənarına eyni adlı kəndə gəlir və burada öz sadiq adamları ilə məsləhətləşmələr aparır. Zubovun razılığı ilə Bulqakov Şeyxəli xanı həmin kənddə olarkən tutmaq üçün iki yüngül silahlı dəstə təşkil etdi. Bulqakovun özünün başçılıq etdiyi 450 nəfərlik dəstə Çərəkə kəndinə qarşı tərəfdən, Platovun başçılıq etdiyi min nəfərlik dəstə isə arxa tərəfdən sübh açılmamış eyni zamanda basqın etməli idilər. Quba naibi Vəli bəy bu plandan xəbər tutub öz bələdçiliyini təklif etmiş, məşəl ilə rus dəstəsinin önündə getmişdir. Əslində isə N. Dubrovinin yazdığına görə Vəli bəy məşəli yandırmaqla Şeyxəli xanın adamla-

rını duyuq salmış və ruslar gələnə kimi xan artıq kəndi tərk etmişdir (Дубровин, История, III c., 140-141).

Bulqakov Xınalıq və Qrız kəndəlrinə qasid göndərərək sakinlərdən xanın ailəsini tutub verməyi tələb etsə də heç bir nəticəyə nail olmamış və kəndliləri cəzalandıraraq, 8 əmanət, 150 iri buynuzlu mal-qara və 100 qoyun almışdır. Şeyxəli xan Şəki xanlığı ərazisinə qaçmış, lakin Səlim xandan lazımi vəsait ala bilmədiyinə görə anası və arvadı ilə dağlıq Fəmazə kəndinə getmiş, orada Samurun yuxarı axarındakı sakinləri öz ətrafına toplamağa başlamışdır (Дубровин, III c., 141-142).

Köhnə Şamaxı istiqamətində hərəkət edən rus qoşunları Qurdbulaq yaylağında düşərgə saldılar və istilər düşdüyündən bütün iyun ayını burada qaldılar. Avqustda Pirsaat çayını keçib qışlamaq üçün Cavada getdilər. Peterburqdan verilən göstərişə uyğun V. Zubov kontradmiral Fyodorova Lənkəran xanlığı ərazisinə və Salyana desant çıxarmağı əmr etdi və bu əmr yerinə yetirildi (Левиатов, 182).

Şamaxılı Mustafa xan V. Zubova böyük inamsızlıqla yanaşırdı. O, Köhnə Şamaxıdan getdi və çox vaxt Fitdağda, yaxud öz dağlıq mülklərində olurdu. Zubovun görüşünə gəlmək üçün onu çox dilə tutmaq lazım gəldi. Mustafa xan təzyiq altında II Yekaterinaya sədaqət andı içsə də onu hakimiyyətdən kənar edəcəklərini güman edir və rus qoşunlarına müqavimət göstərmək üçün müttəfiqlər axtarırdı. Onun təbii müttəfiqi bu cür vəziyyətdə olan şəkili Səlim xan idi. Keçmiş Şamaxı hakimi, xanlığı özünə qaytarmaq üçün fürsət axtaran Qasım xan Şəki mülklərində gizləndiyindən Səlim xanla Mustafa xan arasında çoxdan bəri ədavət mövcud olsa da yeni şərait bu iki xanı barışmağa məcbur etdi (Мустафаев (1989), 96).

Doğrudur, İbrahim xan oğlu Əbülfət xanı Qarabağın bir neçə əsilzadəsi ilə birlikdə töhfə, hədiyyələr və cins atlarla V. Zubovun hüzuruna göndərib, «Rusiya dövlətinə səmimi qəlbdən itaət edəcəyini və sədaqətini» bildirmişdi. V.Zubov xanın ərizəsini və nümayəndəsini imperatriçənin hüzuruna göndərmiş, bir knyaz vasitəsilə İbrahim xana qiymətli töhfə və hə-

diyyələr göndərərək, onu «əzəmətli padşahın mərhəmətinə ümidvar etmişdi…» (Mirzə Camal, 28-29). Zubov iri qiymətli daşlarla bəzənmiş bir əsanı Molla Pənah Vaqifə göndərdi (Mirzə Adıgözəl bəy, 55). Əslində İbrahim xanın bu addımı yalnız diplomatik səciyyə daşıyırdı, çünki, o, Zubovun işğalçı yürüşünün Qarabağ məliklərinin güclənməsi və onun hakimiyyətinin devrilməsi ilə nəticələnəcəyini yaxşı dərk edirdi. İbrahim xana Zubovun bu cür niyyətindən bəzi şeylər məlum idi. Çar İrakli bir dəfə qəzəbli vaxtında İbrahim xana bildirmişdi ki, o mülklərindən məhrum ediləcəkdir (Левиатов, 183). Bütün bunlar İbrahim xanı hərəkətə sövq edirdi.

İbrahim xan öz şübhələrini açıq bildirmirdi. Əksinə özünü tam sakit və Rusiyaya sədaqətli kimi aparır, ancaq zərbə endirməyə hazırlaşırdı. Məqsədini həyata keçirmək üçün rus qoşunu qərargahında olan Nurəli xan adlı bir cavandan istifadə etməyi qərara aldı. Nurəli xan Zəndlər nəslinə mənsub idi. Ağa Məhəmməd xan bu ailənin bütün üzvlərini təqib və məhv etdiyindən Rusiyaya qaçmışdı. Yürüş zamanı keçiləcək yerlərə bələd şəxs kimi Nurəli xan Zubovun yanına göndərilmişdi. Nurəli xana tamamilə etibar olunur, o, daim baş komandana öz sədaqətini göstərirdi. Güman edilirdi ki, lazım gələrsə, Nurəli xan hansısa xanlığa hakim təyin ediləcək. Nurəli xan rus düşərgəsində yaşayır, yaxşı təmin olunurdu. 100 nəfərə qədər məiyyəti var idi, demək olar ki, tamamilə sərbəst idi. V. Zubovun yanına gəlmiş Qarabağ elçiləri Nurəli xanla gizli əlaqəyə girdilər, İbrahim xanın göndərdiyi 3 min rubl məbləğində pulu ona verdilər. Elçilər bildirdilər ki, əgər Nurəli xan, Mustafa xan və Səlim xanın qüvvələrini birləşdirməyə kömək etsə və onların köməyi ilə V. Zubovun qətlini təşkil etsə İbrahim xan özünün Cənubi Qafqazın birinci gözəli hesab edilən qızını ona ərə verəcəkdir (Левиатов, 183).

Bu vədlərdən ruhlanan Nurəli xan razılıq verdi. O, Səlim xan və Mustafa xana onların hakimiyyətdən kənar ediləcəklərini, mülklərinin isə Nurəli xana veriləcəyini xəbər verərək ruslara qarşı çıxış etməyə çağırdı. Düşünülmüş plana

görə xanların birləşmiş qüvvələri rus düşərgəsini mühasirəyə almalı, baş komandanın çadırına soxulub onu öldürməli idi, sonra isə rus qoşununu məhv etmək lazım idi. Lakin axmaq təsadüf nəticəsində Azərbaycan xanlarının V. Zubova qarşı təşkil etdikləri qəsdin üstü açıldı. Nurəli xan at çaparkən papağı başından düşmüş, papağın içindəki məktub da yerə düşmüşdü. Nurəli xan bunu görməmiş, məktub Zubova çatdırılmışdı. Nurəli xan həbs edildi və Həştərxana sürgün olundu. Zubov xanlara münasibətinin dəyişdiyini biruzə vermədi (Бутков, II c., 397-398; Дубровин (1874); Дубровин, III c., 149-153).

V. Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana işğalçı yürüşü Osmanlı imperiyasını və şəxsən sultan III Səlimi xeyli narahat etdi. Türkiyə bütün vasitələrlə rusların Cənubi Qafqazdakı əməliyyatına mane olmağa çalışırdı. Rus qoşunlarının Azərbaycanda hərəkətinə mane olmaq üçün osmanlı ordusunun komandanlığı karvan yolları və körpüləri sıradan çıxartmağa çalışır və bu işə yerli feodalları cəlb edirdi. Bu məqsədlə Axısqa paşası Şamaxı və Şəki xanlıqlarına öz adamlarını göndərdi (Sadıqov, 40-41). Rus ordusunun cəzasından ehtiyat edən Şamaxılı Mustafa xan və şəkili Səlim xan osmanlı komandanlığının səsinə bu dəfə səs vermədilər. Şeyxəli xan və Qazıqumuqlu Surxay xan isə fəal surətdə ruslara qarşı mübarizə aparırdılar. Rus komandanlığı hər ehtimala qarşı tədbirlər hazırlamışdı. Qubada general-mayor Bulqakovun komandası altında Qafqaz korpusu və altı piyada batalyonu yerləşdirilmişdi. Rus ordusu bu tədbirləri o qədər məxfi şəkildə həyata keçirirdi ki, əks tərəf rusların Qubada bu qədər böyük qüvvəyə malik olmalarından xəbər tuta bilmədi.

Avqustun 30 sentyabrın 10-da V. Zubov gen. Bulqakovdan məktub aldı. Bulqakov yazırdı ki, Quba naibi Vali bəy Zubovun yanına getdikdən sonra rəis Həsən bəy Axtıparaya vəziyyəti öyrənmək üçün adam göndərmişdir. Həmin şəxs geri qayıdaraq bildirmişdi ki, Şeyxəli xan Axtıparadan İlisüya getmək istəmiş, lakin Xanbutay bunu məsləhət görməmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 195).

Gen. Savelyev yazırdı ki, Qazıqumuq hakimi Xanbutayın yanına Hacı Məhəmməd adlı bir şəxsi göndərərək ona Rusiya təbəəliyini qəbul etməyi təklif etmişdir. Xanbutay bununla əlaqədar 50 ağsaqqalı Məşvərətə çağırmışdı. Ağsaqqalların çoxu bu təklifə qarşı çıxaraq bildirmişdilər ki, Xanbutay Rusiya təbəəliyini qəbul edərsə onlar onu xan kimi tanımayacaqlar. Xanbutay bildirmişdi ki, Rusiya təbəəliyini qəbul etmir, ancaq ruslara qarşı da heç bir hərəkət etməyəcəkdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 205-206).

Gen. Savelyevin yazdığına görə, Kostyuk hakimi Mustafa bəy onu xəbərdar etmişdir ki, Qazıqumuqlu Xanbutay sentyabrın 29-30-u arasında gecə vaxtı Quba ətrafında müxtəlif yerlərdə yerləşən rus dəstələrinə eyni zamanda basqın etmək niyyətindədir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 229).

Alpan döyüşü.

Sentyabrın sonunda Qazıqumuq xanı və Şeyxəli xanın 13-15 min nəfərlik qoşunu Quba xanlığının şimal hissəsinə daxil oldu (Бутков, II his., 402). Dəstələr Alpan kəndinə yaxınlaşdılar. Qarşılarına çıxan polkovnik-leytenant Bakuninin başçılıq etdiyi azsaylı dəstə (500 nəfərə qədər) pusquya düşdü və ağır itkilərə məruz qaldı. Yalnız general Bulqakovun yardıma dəstə göndərməsi sayəsində Bakuninin dəstəsi tamamilə məhv edilməkdən xilas oldu (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 231 a.ü.-232).

General Bulqakovun verdiyi məlumata görə vuruşma nəticəsində 700 dağıstanlı döyüşçü və 900 muzdlu döyüşçü həlak olmuş, Surxay xanın oğlu Bayram, birinci məsləhətçisi Molla Tağı, baş məmurları Məhəmməd Sami bəy, Ağa Məhəmməd bəy, Aşurov Qurban, Nəbi, kəndxuda Yusifin oğlu, Surxay xanın 310 təbəəsi həlak olmuşdur. Qənimət kimi 2013 tüfəng, tapança, habelə çoxlu soyuq silah ələ keçirilmişdi. Alpan kəndinin yanında düşmənin 68 yaralı əsgəri əsir götürüldü. Onlar bildirdilər ki, Xanbutayın (Surxayın) digər oğlu Məhəmməd və qohumu Osman da yaralanmışdır (АВПРИ, f. 77,

siy. 7, iş 158, v. 239). Surxay zan öz qoşunu və yaxınları ilə birlikdə döyüş meydanından qaçdılar. Ruslardan polkovnik-leytenant Bakunin həlak oldu, kapitanlar Semyonov və Karaşev, poruçiklər Zlodeyev, Filatov, praporşik Krivpinov, unter zabitlər və sıravi yegerlər, qrenader və muşketyorlar, cəmi 46 nə fər həlak olmuş, 94 nəfər yaralanmışdır (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 235).

General Bulqakov bu hadisələrlə bağlı oktyabrın 1-də yazırdı ki, podpolkovnik Bakunin ona xəbər vermişdir ki, sentyabrın 30-u sübh tezdən onun kəşfiyyatçıları dərədə düşmənin olması haqqında məlumat çatdırmışlar. Bakunin yegerləri kare (düzbucaq şəklində hərbi nizam forması – T.M.) şəklində düzərək düşməni gözləyir. Bulqakov bu xəbəri və güclü atışma səsi eşidib 3 min nəfərdən ibarət piyada alayını 4 alay topu ilə Bakuninin yardımına göndərmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 235).

Polkovnik-leytenant Stoyanovun tabeliyində olan döyüşçülərdən düşmənin sayının 15 min nəfərə çatdığı haqqında məlumat alındı. Üsyançılara Xanbutay başçılıq edirdi. Üsyançılar itki vermələrinə baxmayaraq Qudyalçay sahilində rus hərbi dəstəsini mühasirəyə almağa çalışmışdılar. Kapitan Simonovun öncüllük etdiyi Uqliç piyada alayı döyüş yerinə gecə saat 10-da çatıb üsyançıların arxasına keçdi. İki tərəfdən atəşə məruz qalan üsyançılarda şaşqınlıq yarandı. Bundan sonra döyüş daha yarım saat davam etdi (АВПРИ, f. 77, siy. 7, iş 158, v. 231-232).

Rus qoşunlarının qələbəsinə baxmayaraq, V. Zubov Rus dövlətinə itaət edən Dağıstan feodallarından Qaytaq usmisinə və Tarki şamxalına tapşırdı ki, Qazıqumuq xanlığına basqın edib, rusların əleyhinə çıxdıqlarına görə oranı darmadağın etsinlər (АВПРИ, f. 77, siy. 1, iş 158, v. 42.)

Qubada baş verən hadisədən sonra Rus ordusu komandanlığı öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. İlk növbədə ordunun arxa hissəsi möhkəmləndirildi. Dərbənd qalasında yerləşən Narınqala tamamilə rus qarnizo-

nunun ixtiyarına verildi və qalanın müdafiəsi xeyli möhkəmləndirildi (АВПРИ, f. 77, siy. 1, iş 158, v. 43).

Zubov Quba xanlığında Rusiyaya sadiq hakimimyyət yaratmağa çalışaraq Fətəli xanın kiçik oğlu Həsən ağanı İlisudan çağırtdırdı. Həsən bəy İlisu Sultanının qızından doğulmuşdu və anası ilə birlikdə Qax kəndində yaşayırdı. O, hələ azyaşlı idi. Noyabrın 3-də Həsən xan Quba xanı elan olundu. Baş komandanın müəyyənləşdirdiyi bir neçə ağsaqqal Quba xanlığının idarəsini həyata keçirməli idi (Левиатов, 184).

Rus ordusunun xanlığı tərk etməsi.

Qacar təhlükəsinin yenidən meydana çıxması bəzi Azərbaycan xanlarını, ilk növbədə İbrahim xanı yenidən Rusiya ilə yaxınlaşmağa məcbur etdi. Xorasanda üsyanı yatıran və Nadir şahın varislərindən biri olan Şahruxun zəngin sərvətini ələ keçirən Ağa Məhəmməd şah /o, 1796-cı ildə artıq şah titulunu qəbul etmişdi/ daha böyük ordu təşkil etməyə, Gilan və Mazandaranı möhkəmləndirməyə başladı. O, rus qoşunlarının tezliklə Cənubi Azərbaycana soxulacağını güman edir və onları dəf etməyə hazırlaşırdı. Ağa Məhəmməd şah Qarabağı tabe etmək cəhdindən əl çəkməmiş və 1796-cı ilin avqustunda Şuşanı tutmaq üçün dəstə göndərmişdi. Lakin dəstə uğur qazanmadı. Beləliklə, İbrahim xan bir daha Ağa Məhəmmədin Qarabağa iddialarından əl çəkmədiyini hiss etdi. Bununla əlaqədar İbrahim xan V. Zubova müraciət edərək, Şuşaya hərbi qüvvə göndərməsini xahiş etdi (Левиатов, 184-185).

1796-cı il oktyabrın əvvəlllərində rus qoşunları Qurdbulaq düşərgəsini tərk etdilər və Yeni Şamaxıya yaxınlaşdılar. Qafqaz qüvvələri də bura gəldi. 1796-cı il oktyabrın əvvəllərində V.A. Zubov Rusiyadan yeni qüvvələr aldı. Knyaz Sisianovun başçılığı ilə iki süvari polku, bir piyada batalyonu yanında 6 səhra topu olmaqla Dərbənd – Quba yolu ilə Rusiyadan gəldi (Левиатов, 185). Bundan sonra 4 min nəfərlik güclü bir dəstə ayrıldı və ona Gəncəyə hərəkət edib şəhəri tutmaq tapşırıldı. Dəstəyə general-mayor Rimski-Korsakov başçılıq

edirdi. Oktyabrın 21-də bu dəstə Pirsaat yaxınlığında Rus düşərgəsindən hərəkət etdi. Şəki xanlığının ərazisi ilə Gəncəyə tərəf irəlilədi. Dəstə Mingəçevirdə üzən körpülərlə Kür çayını keçdi və dekabrın 13-də Gəncəyə çatdı. II İrakli və İbrahim xan onun mülklərini tutmağa çalışdığından rus konsulu ilə gərgin münasibətlərə malik olmaq istəməyən Cavad xan da ruslara münasibətini dəyişməli oldu və Gəncəyə rus hərbi dəstəsini buraxmağa razılıq verdi. Gəncə qalasının qapılarını Rimski-Korsakov üçün açdı (Мустафаев Дж, 96).

Qafqaz korpusunu Gəncəyə yola saldıqdan sonra rus ordusunun əsas qüvvələri Yeni Şamaxıdan hərəkət etdi və noyabrın 21-də Kür və Araz çaylarının qovuşuğunda dayandı. Gələn ilin yazına kimi qışı burada keçirtmək nəzərdə tutulurdu. Dənizdən desant çıxarmaq yolu ilə rus eskadrasının onlara kömək göstəriləcəyi güman edilirdi. Rusiyanın nəzərləri artıq Cənubi Azərbaycana və Xəzər dənizinin cənub sahillərinə yönəlmişdi (AKAK, c. VI, his. 2, əlavələr, sən. 38). Bu hərəkətlər Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyətinə güclü zərbə endirməli idi. Haqqında danışılan planı 1797-ci ilin yazında gerçəkləşdirmək nəzərdə tutulurdu.

Düşərgə Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdən bir qədər aşağı, Kürün sol sahillərində yerləşirdi. Rus qoşunları burada yaxşı istirahət etdilər, çünki, Bakıdan dəniz, sonra da çay vasitəsilə sursat gətirilməsi çətinlik törətmirdi, Kür çayında kifayət qədər balıq var idi, Gürcüstandan donuz sürüləri gətirilirdi. Qoşqu heyvanları və atlar üçün kifayət qədər ot var idi.

Azərbaycanda möhkəmlənməyi qarşısına məqsəd qoymuş rus hakimiyyət orqanları bir sıra siyasi-iqtisadi tədbirlər həyata keçirməyə çalışırdılar. Zubov rus qoşunlarının mövqeyini möhkəmləndirmək və diyarın iqtisadi mənimsənilməsini təmin etmək üçün layihə hazırlamışdı. Bu layihəyə görə Kürlə Arazın qovuşduğu yerin yaxınlığında – Cavadın yanında II Yekaterinanın şərəfinə Yekaterinaserd adlanan qala salınmalı idi. Bura iki min cavan rus əsgəri göndərilməli, gürcü və er-

mənilər onlara gəlin verməyə məcbur edilməli idilər (Зубов (1873), 889-890). Bu qala cənuba qarşı yönəlmiş dayaq məntəqəsi olmalı idi. Bununla yanaşı, həmin qala ticarət qovşağı, Xəzər, Cənubi Qafqaz, qismən Orta Asiya və İran ticarətinin iri bazarı olmalı idi (Левиатов, 187).

Digər qala-liman, qoşunların başlıca təchizat bazası və eyni zamanda iri ticarət mərkəzi Bakı olmalı idi. V. Zubova 1796-cı il fevralın 19-da verilmiş fərmanda buyurulurdu ki, Bakı şəhəri və limanını alıb orada baş depo təsis etsin… həyati və hərbi sursatların gətirilməsini təmin etsin (Левиатов, 187). Bakı limanının böyüdülməsi və möhkəmləndirilməsi layihələri hazırlanırdı. Bakıdan başlayan quru yolu Lənkəran, Ərdəbil, Sultaniyə və Tehrandan keçərək İsfahana, daha sonra isə Fars körfəzi sahillərinə qədər uzanırdı. Bu yolda karvansaralar mövcud idi.

Güman edilirdi ki, əgər Bakı lazımi surətdə möhkəmləndirilsə və hər kəs şəxsi və əmlak toxunulmazlığına əmin olsa bu şəhər şübhəsiz bütün İran təchizatının qovşağı olar və ən varlı tacirləri özünə cəlb edər (Зубов (1873), 887). Bakı limanında işlərin görülməsi və Kürün mənsəbində Yekaterinaserd qalasının tikintisi üçün hətta Peterburqdan ustalar müəyyənləşdirilib göndərilmişdi (Бутков, II c., 418-419).

1796-cı ilin noyabrın 6-da II Yekaterinanın ölümü hadisələrin gedişini dəyişdirdi. Hakimiyyətə gələn I Pavel əks siyasət yeritməyə başladı. O, rus qoşunlarının tezliklə Cənubi Qafqazdan çıxarılması barədə sərəncam verdi. V.Zubova II Yekaterinanın vəzifəyə təyin etdiyi adam kimi nifrət bəsləyən I Pavel bütün alay komandirlərinə qoşunların Qafqaz xəttinə geri qayıtması barədə buyruqlar göndərdi. V.Zubov istefaya çıxdı və Bakıdan Həştərxana yola düşdü. Qafqaz xəttinə gələn bütün qoşunlara komandanlıq yenidən qraf Qudoviçə tapşırıldı. Rus qoşunlarının çıxarılması başladı, lakin bəzi hissələr 1797-ci ilin martına kimi Muğanda qaldılar (Левиатов, 188). Bu qışda adamların və atların yolda hərəkətinin, artilleriya və qoşquların aparılmasının çətinliyi ilə bağlı idi.

Bulqakov 1797-ci il martın 12-də yazırdı ki, Həsən xan əhalinin Şeyxəli xana tərəfdar olduğunu görüb Qubadan Dərbəndə köçmüşdür. Şeyxəli xan əhaliyə məktublar göndərərək rus qoşunları xanlıq ərazisini tərk etməkdə olduğu üçün yenidən ona tabe olmalarını tələb edirdi (РГИА, siy. 41, siy. 1, iş 199, iş 420, v. 43). Qubalı Şeyxəli xan, Qazıqumuq xanı və bir sıra başqa hakimlər geri çəkilən rus qoşunlarını təqib etməyə cəhd göstərdilər. Bir neçə dəfə rus qoşunlarını mühasirəyə almaq, Dərbənd yanında yolu bağlamaq cəhdlərinə baxmayaraq bütün qoşunlar Qafqaz xəttinə çıxdılar (Левиатов, 188).

İşğalçı rus qoşunları Azərbaycanı tərk edər-etməz Şeyxəli xan Qubada hakimiyyətini bərpa etdi. Martın 13-də Bulqakov Şeyxəli xanın artıq Qubada olduğunu, ətrafına xeyli döyüşçü topladığını yazırdı (РГИА, siy. 41, siy. 1, iş 420, v. 43).

Hələ ruslar Dərbənddə ikən Fətəli xanın qızı Pəricahan xanım atası Məhəmməd xanın vəfatından sonra Tarki şamxalı olan Mehdi bəyə ərə getdi. O, Fətəli xanın evində illərlə toplanan var-dövləti xanın kişi varisləri olmasına baxmayaraq özü ilə apardı. Pəricahan xanım Şeyxəli xandan icazəsiz bacısı Çimnaz xanımı Tabasaran qazisi Rüstəmin oğlu Abdulla bəyə ərə verdi. Rus qoşunları Quba xanlığı ərazisini tərk edən kimi öz müdafiəçilərindən məhrum olan Həsən xan Qaytağa qaçdı (Бакиханов, 177).

Xeyli ərazini işğal etmiş rus qoşunlarının I Pavel tərəfindən geri çağırılması bir tərəfdən böyük xərclər (31.700 min rubl), digər tərəfdən Avropada vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə izah oluna bilər. Yerli xalqların işğalçı Rus qoşunlarına münasibəti, hakimiyyətdən kənar edilmiş xanların müqaviməti, İranda Ağa Məhəmməd şahın güclənməsi də öz təsirini göstərmişdi.

Rus qoşunları getdikdən sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət və Quba xanının digər xanlarla münasibətləri.

V. Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah Qacar daha qətiyyətlə hərəkət etdi və o, 1797-ci ilin yayında Şuşaya hücum etdi. Şeyxəli xan əvvəlki tək Qacarı müdafiə edirdi. Bu yürüşündə Şuşanı almağa nail olsa da Ağa Məhəmməd şah elə buradaca saray sui-qəsdi nəticəsində qətlə yetirildi. İranda hakimiyyətə onun qardaşı oğlu Fətəli gəldi. O, Ağa Məhəmmədin babasının adı ilə adlandırıldığından nəvazişlə Baba xan deyə çağırılırdı.

Hələ 1795-ci ildə Hüseynqulu xan tərəfindən Bakıdan çıxarılmış və Qubada yaşayan, Şeyxəli xana öz bacısını verib, özü də onun bacısı ilə evlənmiş II Mirzə Məhəmməd xan da Hüseynqulu xanın Ağa Məhəmməd şah tərəfindən həbsindən[10] istifadə edib yenidən Bakıda hakimiyyətə yiyələnməyə cəhd göstərdi və tələsik Bakıya yönəldi. Lakin həbsdən xilas olmuş Hüseynqulu xan onu qabaqladı və Bakıya gəlib qalada möhkəmləndi. II Mirzə Məhəmməd xan Maştağa kəndində yaşamalı oldu. Danışıqlardan sonra rəqiblər Bakı xanlığını iki yerə bölmək haqqında razılığa gəldilər (Искендерова, 127).

Rusiya ilə münasibətlərdə yeni mərhələ. Mədət bəyin elçiliyi.

Şeyxəli xan Quba və Dərbənddə hakimiyyətini yenidən bərpa edən kimi yeni rus imperatoru I Pavelin gözündə özünə bəraət qazandırmaq məqsədilə elçisi Mədət bəyi Rusiyaya göndərdi. Xan Mədət bəylə həmçinin, özünə və xanlıq sakinlərinə rus hərbçilərinin yürüş zamanı vurduqları zərər haqqında şikayətnamələri də göndərdi. Şeyxəli xan çara məktubunda eyni zamanda Bakıya olan iddialarını da əsaslandırırdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 18 a.ü.). Şeyxəli xanın bu id-

---

[10] Ağa Məhəmməd şah Hüseynqulu xanın onun hüzuruna vaxtında getməməsindən qəzəblənərək onu həbs etdirmiş, Bakının idarəsini isə Şeyxəli xana tapşırmışdı (Искендерова, 127).

diası Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı gen. Qudoviçdə elçini Rusiyaya buraxıb-buraxmamaq məsələsində tərəddüd yaratdı. Bu barədə yuxarı orqanlardan məsləhət istədi.

Görünür mərkəzdən Qudoviçə Şeyxəli xanın elçisinin Rusiyaya buraxılmasını tövsiyyə etdilər və 1798-ci il aprelin 10-da elçi Sankt-Peterburqa gəldi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 18 a.ü.). Şeyxəli xanın və xanlıq sakinlərinin məktubları rus hökumətinə təqdim olundu. Şikayətlərə Asiya xarici işlər kollegiyasının departamentində və kollegiyanın özündə baxıldı.

Şeyxəli xan bir məktubunda yazırdı ki, Savelyevin dəstəsinə Tiflisi dağıdandan sonra Muğana gəlib burada düşərgə salan Ağa Məhəmməd xanın qorxusundan müqavimət göstərmişdir. Məhz qorxu hissi və xanlıq sakinlərinin var-yoxdan çıxarılmasının qarşısını almaq istəyi onu Ağa Məhəmməd xana hədiyyələr göndərib itaətini bildirməyə vadar etmişdir (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 46). Şeyxəli xan həm də Dərbəndi mühasirə edib, şəhəri artilleriya atəşinə tutmaq haqqında əmr verən V.Zubovun təcavüzkar hərəkətlərini pisləyirdi. Dərbənd sakinləri də öz şikayətnamələrində V. Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Dərbənddəki bağlarda bütün ağacları və üzüm tənəklərini kəsməsindən, sakinlərə hər cür pisliklər etməsindən şikayətlənirdilər (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 46-47).

Şeyxəli xan Azərbaycan hakimlərinin V. Zubova etimadsızlığını onun Şeyxəli xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırması ilə izah edirdi. Bu cür hərəkət təbii ki, digər xanlarda öz müqəddəratları üçün qorxu yaratmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 46).

Şeyxəli xan rus qoşunları xanlıq ərazisini tərk edərkən sakinlərə çox böyük zərər yetirdiyini yazırdı. Xanın gen. Bulqakova yazılı müraciətinə baxmayaraq o geri çəkilərkən kəndləri talan etmiş, Dərbənd, Quba, Müşkür və Bakıda yaşayan xristianları və müsəlmanların yanında qulluq edən, onların pulla aldıqları müxtəlif millətlərə mənsub kişi və qadınları apar-

mışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 37). Xan yazırdı ki, rus qoşunları xanlığa iki yüz min tüməndən çox zərər yetirmişlər. Konkret olaraq aşağıdakı şəxslərə göstərilən məbləğdə zərər vurulmuşdu:

Musa xanın oğlu Hacı Məhəmmədin 500 man. Qiymətində bir nökəri, 500 man. qiymətində olan bir kənizi və 1000 man. nağd pulu, Hacı Əskərin oğlu Hacı Məhəmmədin 800 man. qiymətində iki nökəri və 1000 man. dəyərində iki kənizi və 1200 man. nağd pulu, Məşədi Qurban Əlinin 1500 man. qiymətində olan iki kənizi, dərbəndli Əhməd ağanın 400 man. qiymətində bir nökəri, Hacı İmanın 1500 man. qiymətində 3 kənizi, 400 man. qiymətində olan bir nökəri və 2000 man. nağd pulu, isfahanlı Mir Seyid Əlinin 1260 man. qiymətində olan iki nökəri, isfahanlı Mirzə Küçükün 500 man. qiymətində bir nökəri, 700 man. qifmətində bir kənizi və 1200 man. nağd pulu, dəvəli Hacı Məhəmməd Rəhimin 1000 manat pulu, 500 man. qiymətində bir nökəri və 500 man. qiymətində bir kənizi, Hacı Əbubəkrin 960 man. qiymətində iki nökəri əlindən alınmışdı. Züfüqar ağanın 1000 man. qiymətində iki nökəri, Məşədi Hacı Zakirin 400 man. qiymətində bir nökəri, şabranlı Allahverdinin 1000 man. qiymətində iki kənizi, Hacı Məhəmməd Kosanın 500 man. qiymətində bir nökəri, 1000 man. qiymətində iki kənizi və 1500 man. nağd pulu, şamaxılı Məhəmmədin 500 man. qiymətində bir kənizi, 300 man. qiymətində bir nökəri və 1500 man. nağd pulu, Hacı İbrahimin 800 man. qiymətində iki nökəri, Abuturabın 400 man. qiymətində bir nökəri, Hacı İbrahim Nəzərin 400 man. qiymətində bir nökəri, Hacı Tahir bəyin 500 man. qiymətində bir kənizi, 400 man. qiymətində bir nökəri və 900 man. nağd pulu, Kərbəlayı Ağarəhimin oğlu Hacının 900 man. qiymətində iki nökəri, 400 man. nağd pulu, Hacı Fərzəlinin 400 man. qiymətində nökəri, Molla Kazımın 900 man. qiymətində iki nökəri, Xudaverdinin 400 man. qiymətində bir nökəri, Mirzə Əskərin 500 man. qiymətində bir nökəri, İmamqulu bəyin 5000 man. qiymətində 10 nökər və kənizi, 20000 man. nağd pulu, 30000 man. qiymətin-

də vekseli, gəncəli Molla Kazımın 400 man. qiymətində bir nökəri zorla əllərindən alınmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 64 a.ü.-65 a.ü.).

Elçi Mədət bəyin təqdim etdiyi ayrı bir məktubda deyilirdi ki, gen. Savelyev Hacı Məhəmməddən bir oğlanı və bir qızı zorla alıb Rusiyaya aparmışdı. Generalın qardaşı oğlu Yefim Savelyev də əmisindən geri qalmayaraq Şabran sakinlərindən 5 qızı zorla almış və əsir kimi Rusiyaya aparmışdı. İş o yerə çatmışdı ki, Rus zabitləri Məhəmməd Qasımın əvvəllər dağlılardan pulla alıb öz arvadına çevirdiyi gürcü soyköklü Minanı, hətta hamilə olmasına baxmayaraq əlindən alıb Rusiyaya aparmışdılar. Mina Rusiyaya yolda ikən bir qız dünyaya gətirmiş və qızın adını Anaxanım qoymuşdular. Dərbəndli İmamqulu bəyə məxsus 10 nəfər müsəlman çərkəz nökər və kəniz də Rusiyaya aparılmışdı. Rusiya təbəəsi olan İvan adlı bir erməni bakılı Məlik Məhəmməd xanın oğlu Əbdürrəhman ağanın arvadını az yaşlı oğlu ilə birlikdə Rusiyaya aparmışdı (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 75-76). Şeyxəli xan Məhəmməd Yar bəyin oğlunun əsir alınıb Rusiyaya aparılmasından da şikayətlənirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 83).

Şeyxəli xan ikinci məktubunda xanlıq sakinlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsini xahiş edirdi. Xan eyni zamanda Azərbaycan – Rusiya ticarətinin bəzi məsələlərinə də toxunurdu. Daha doğrusu bir neçə Quba tacirinin pulunun Rusiya təbəələri tərəfindən mənimsənildiyindən şikayət olunurdu (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 75 a.ü.). Eyni zamanda belə bir şikayət də olmuşdu: Salyanlı Hacı İbrahim xan və qubalı Məhəmməd bir Həştərxan tacirindən 600 manata gəmi icarəyə götürmüşlər ki, ona 25 min pud duz yükləyib Qubaya göndərsinlər. Həştərxan taciri isə malı yükləyəndən sonra Qubaya aparmaq əvəzinə Dərbəndə aparıb burada olan gen. Savelyevə vermiş, duz rus ordusunun ehtiyaclarına sərf olunmuşdur. Bundan xəbər tutan azərbaycanlı tacirlər Həştərxana gedərək, Həştərxan gömrükxanasının məmuru erməni Arutundan duzun dəyərini – 1500 rubla ödəməyi xahiş etmişlər. Məmur isə bil-

dirmişdir ki, guya müflis olmuşdur və buna görə həmin məbləği verə bilməz. Eyni zamanda isə gəmi sahibi azərbaycanlı tacirlərdən 600 man. icarə haqqını tələb edirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 82-83).

Şeyxəli xan məktublarının birində xanlıq ərazisində yaşayan və Rusiyaya aparılmış xristian ailələrinin verilməsini xahiş etmişdi. Bu ailələrin sayı 500-dən çox idi. Mədət bəy xristian ailələrin qaytarılmasına nail olmaq üçün onların xanlığın həyatında çox mühüm rol oynadıqlarını və guya Şeyxəli xanın qvardiyasını təşkil etdiyini bildirmişdi. Quba elçisi həmçinin 7 ildən bəri Həştərxanda həbsxanada saxlanılan Abbas xan Qacarın azad olunmasını xahiş etmişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 56).

Şeyxəli xan həm də rus hakimiyyətindən daş binaların təmiri üçün lazım olan 4000 pud dəmir buraxılmasını xahiş etmişdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 83).

Asiya departamenti Şeyxəli xanın şikayətlərini nəzərdən keçirib öz rəyini Kollegiyaya bildirmişdi. Rus hökuməti ölkədə vergi ödəyən əhalinin sayını artırmaq marağından çıxış edərək felən Quba xanlığı ərazisindən sakinlərin Rusiyaya zorla köçürülməsinə bəraət qazandırdı. Xanlığa dəyən maddi zərər isə müharibənin təbii nəticəsi sayıldı. Buna görə də zərərin ödənilməsindən imtina edildi. Həm də xanlığa dəyən zərər üçün Şeyxəli xan təqsirkar çıxarılırdı. Bildirilirdi ki, əgər o müqavimət göstərməyib itaət etsəydi dağıntılar və talanlar olmazdı. Xanlıqdan Rusiyaya aparılan xristian ailələri ilə əlaqədar isə deyilirdi ki, onlar «könüllü getmişlər» və geri qayıtmağı arzulamırlar. Aparılan müsəlman nökərlərə və kənizlərə gəldikdə isə bildirilirdi ki, əgər onlar hələ xristianlığı qəbul etməyiblərsə axtarıb tapıb və arzuları varsa Mədət bəylə Azərbaycana göndərmək lazımdır. Onlar dönmək istəməzdilərsə keçmiş sahiblərinə vaxtilə satın alındıqları dəyəri ödəməli idilər. Xristianlığı qəbul edənlər isə heç bir əvəz ödəmədən Rusiyada qalırdılar. Abbas xan Qacarın azad olunması barədə xahiş təmin olunurdu. Quba xanının məmuru Yar bəyin oğlu Ağa

Zamanın tapılıb elçi ilə birlikdə vətənə göndərilməsi məsləhət görülürdü. Rus zabitlərinin Dərbənd sakinlərindən götürdüyü 30200 man. nağd pulun və 30000 man. dəyərində vekselin, bunları götürən şəxslərin müəyyənləşdirilib geri qaytarılması məsləhət görülürdü. Dərbənd və Quba tacirlərinin şikayətlərini araşdırıb müvafiq qərar qəbul etmək tövsiyyə olunurdu. Bakılı Məlik Əbdürrəhimin erməni İvan tərəfindən oğurlanıb Rusiyaya gətirilmiş arvadı və azyaşlı oğlu, dərbəndli İmamqulu bəyə məxsus 10 nəfər kənizi ilə, gen. Savelyevin dərbəndli Hacı Məhəmmədin Rusiyaya apardığı oğlu və qızı, generalın qardaşı oğlunun apardığı 5 şabranlı müsəlman qızla və dərbəndli Məhəmmədqasımın arvadı Mina və yeni doğulmuş qızı ilə bağlı göstəriş verilirdi ki, onları tapıb geri aparmaq üçün Mədət bəyə vermək lazımdır; əgər hansısa artıq xristianlığı qəbul etmişdisə Rusiyada qalmalıdır (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 100-105).

Asiya departamenti təklif edirdi ki, Şeyxəli xanın könlünü almaq üçün məxfi müşavir rütbəsi ilə təltif edib, ona və əyanlarına zəngin hədiyyələr vermək, birdəfəlik pulsuz 4000 pud dəmir buraxmaq, hər il Şeyxəli xana təqaüd kimi 1000 pud, dərbəndlilərə isə pulla 2000 pud dəmir buraxmaq olar. Qeyd edək ki, vaxtilə Şeyxəli xanla bir yerdə həbs olunmuş və sonra isə Rusiyaya aparılmış 10 məmuru azad olunmuşdu (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 106 a.ü.).

I Pavel Şeyxəli xana və ümumiyyətlə Quba xanlığına dəymiş zərəri ödəmək əvəzinə 1799-cu il sentyabrın 1-də fərman verdi ki, «Dərbənd, Quba, Salyan, Müşkür, Badkubə və digər mülklərin hakimi» Şeyxəli xanın bütün vilayəti məmnuniyyətlə təbəəliyə qəbul olunur və xana üçüncü dərəcə verilir. Eyni zamanda Şeyxəli xana qiymətli qılınc və samur kürkü, əyanları üçün 6 brilyant üzük, 6 qızıl zəncirli qızıl saat, 40 arşın məxmər, 50 arşın zərif mahud, 50 arşın atlas, ola bilsin ki, rus bombardmanından dağılmış Dərbənd məscidlərinin və yetim məktəblərinin təmiri üçün 2000 əşrəfi və 2000 pud dəmir göndərilirdi (АВПРИ, f. 77, siy. 6, iş 471, v. 134, 152-153).

Qonşu xanlıqlar və Dağıstan hakimləri ilə münasibətlər.

Şeyxəli xan Quba xanlığında hakimiyyətini tamamilə bərpa etdikdən sonra, xanlığın tərkib hissəsi olmuş Salyanı da ələ keçirmək qərarına gəldi. 1798-ci ildə rus sənayeçilərinin qayıqları vasitəsilə Kür çayı ilə hərəkət edən Quba qoşunları Salyanı ələ keçirdilər. Lakin, Şeyxəli xan Dərbəndə qayıdan kimi Salyan hakimləri və yerli əhali Mustafa xana tərəfdar çıxdı (Бакиханов, 179-180).

Şeyxəli xan Dərbənddə ağır xəstələndi və bundan istifadə edən onun keçmiş hərbi müttəfiqi Qazıqumuqlu II Surxay xan öz oğlu Nuh bəyi, yalandan özünü Həsən xan kimi qələmə verməklə, Quba qalasını ələ keçirməyə yolladı. Belə fitnəkarlıqla qalanı tutan Nuh bəyi yaxından müdafiə etmək məqsədilə Surxay xanın özü Qubanın Qullar kəndinə gəldi. Beləliklə, Quba ay yarım müddətində Qazıqumuq xanı tərəfindən idarə edildi (Бакиханов, 181).

Şeyxəli xan xəstəlikdən sağalan kimi Geysübol hakimindən və Akuşa icmalarından on minlik bir qoşundan ibarət yardım alıb Surxay xanı Qubadan çıxarmağa nail oldu. Surxay xanı Kurə mülklərində məğlubiyyətə uğradıb Çıraq kəndinə kimi talan etdi. Lakin, Qubaya girən on min dağıstanlı döyüşçüdən ibarət qoşunun məişətini təmin etmək əziyyəti qubalıların boynuna düşdü. A. Bakıxanovun yazdığına görə: «Şeyxəli xan Quba əhalisinə yürüşdə iştirak edən dağıstanlı döyüşçüləri öz evlərində saxlamaq və dolandırmaq barədə əmr etdi. Onlar əhalidən «dişkirəsi» adlı vergi də yığırdılar. Qubanın gəlirlərindən 8 min dağıstanlı döyüşçüyə müəyyən məbləğ verdikdən sonra Şeyxəli xan qalan iki min dağıstanlı döyüşçünü oranın gəlirləri ilə təmin etmək üçün Dərbəndə gətirdi. Dərbəndlilər də qubalılar kimi çətinlik çəkdiklərindən iki gün ərzində ümumi üsyan qaldırdılar. Beləliklə, pis rəftarı ilə bütün əhalini özünə qarşı qaldıran Şeyxəli xan çətin vəziyyətdə qaldı. Amma, o vaxt Dərbəndə xanın görüşünə gəlmiş bakılı II Mirzə

Məhəmməd xan dərbəndliləri sakitləşdirib, bildirdi ki, Şeyxəli xan dağıstanlı döyüşçülərin Dərbəndi tərk etmələri barədə vəd vermişdir. Bu hadisədən məyus olan Şeyxəli xan Qubaya getdi (Бакиханов, 181).

Rusiya himayəsi barədə danışıqlar.

Qeyd edək ki, 1796-cı ilin sonunda rus qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi heç də Rusiyanın Cənubi Qafqazda, ilk növbədə Azərbaycanda möhkəmlənmək fikrindən əl çəkməsi demək deyildi. Sadəcə olaraq dövlətinin ağır maaliyyə durumunu və mürəkkəb beynəlxalq şəraiti nəzərə alan yeni çar I Pavel bu məqsədi həyata keçirmək üçün diplomatik vasitələrə üstünlük verirdi. İranda yeni hakimiyyətə gəlmiş Fətəli şah da əmisinin müharibə taktikasından əl çəkib strateji məqsədlərinə siyasi yol ilə çatmaq siyasətinə keçmişdi.

I Pavel İ. Quboviçə 1797-ci il 5 yanvar fərmanı ilə Rusiyaya xeyirxah münasibətdə olan Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə bir federativ dövlət halında birləşməyi təklif etməsini buyurdu. Bu hakimlərdən Rusiyaya sədaqət tələb olunur, rus hökuməti onlardan xərac tələb etməyəcəyini, daxili işlərinə qarışmayacağını vəd edirdi (Козубский, 123; Левиатов, 143).

I Pavel federasiya yolu ilə ayrı-ayrı xanlıqların İranın təsiri altına keçməsinə yol verməmək, yumşaq rəftarla onları Rusiyaya daha sıx bağlamaq istəyirdi. Belə bir siyasət xanlıqların Rusiyanın tərkibinə qatılması üçün özül hazırlamalı idi.

I Pavelin federasiya haqqında təklifinin gerçəkləşməsi üçün Qafqaz ordusunun yeni komandanı Y.F.Knorrinq yerli hakimləri və yaxud onların nümayəndələrini dəvət edib, rəqabət aparmağın zərərini və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağın zərurətini başa salmalı, onların aralarında baş verən çəkişmələri, adət-ənənə, qanun və ya münsiflər məhkəməsi vasitəsi ilə həll etməyə çağırmalı idi. Bu da mümkün olmasa onlar Rusiya imperatoruna müraciət etməliydilər. Yerli hakimlər İran basqını və şahın niyyətinə qarşı birləşməli, bu ittifaqa şamxa-

lın, usminin və Tabasaran qazisinin təbəələrini cəlb etməli, öz təbəələrini qarət etməkdən əl çəkəcəklərinə and içməli idilər.

Qeyd olunduğu kimi real siyasi vəziyyət o zaman Fətəli şahı da Rusiya dövləti və Azərbaycan xanları ilə yumşaq davranmağa vadar edirdi. O, 1797-ci ilin sonunda I Pavelin yanına elçi göndərdi. Elçilərin ticarət haqqındakı təqdimatına Rusiya hökuməti müsbət yanaşdı, lakin bildirdi ki, İran şahı Gürcüstana, Tarki Şamxalına, Dərbənd, Bakı xanlarına, Xəzər dənizi ilə Gürcüstan arasında yerləşən torpaqlara qarşı iddialarından əl çəkməlidir (Azərb. tar. (1996), 574-575). Şeyxəli xan da öz növbəsində şahı taxta çıxması ilə təbrik edib, onunla münasibətləri normal saxlamağa cəhd etdi.

Bu zaman Şeyxəli xanın qardaşı Həsən xan Dərbəndin idarəçiliyini yenidən ələ keçirmişdi. Şeyxəli xanın basqınından ehtiyat edən Həsən xan öz elçisi Hacı Tağını rus sarayına göndərərək Dərbəndin ayrıca xanlıq kimi Rusiya himayəsinə qəbul olunmasını xahiş etdi.

Tezliklə Şeyxəli xan rus hökumətinə müraciət edərək onun sərəncamına altı min nəfərlik qoşun göndərilməsini xahiş etdi. Bu qoşunun köməyi ilə o, nəinki Dərbəndi geri almaq, həm də Bakı və Salyanı yenidən tabe etmək istəyirdi. Lakin rus hökuməti nə Şeyxəli xana, nə də Həsən xana yardım göstərmədi. Onların elçiləri hələ Rusiyada olduğu bir vaxtda qardaşlar barışdılar. Bu barışıq rus sarayı tərəfindən də bəyənildi. Heç bir tərəflə münasibətlərini korlamaq istəməyən rus hökuməti 28 avqust 1801-ci il tarixli fərmanla Həsən xanı Dərbənd, Şeyxəli xanı isə Quba hakimi kimi tanıdı (ПСЗ, c. 26, səh. 726-765).

Şeyxəli xanla qardaşı Həsən xan arasında münaqişə.

Bu zaman Quba xanlığının öz daxilində vəziyyət o qədər də yaxşı deyildi. A. A. Bakıxanovun yazdığına görə, 1800-cü ildə Dağıstanda taxıl çatışmamazlığı yaranmış və qəhətlik başlamışdı, təcili olaraq Dağıstanı taxılla təmin etmək lazım

idi. O vaxt Qubada yaxşı məhsul yetişdirildiyindən, Tarki şamxalının göstərişi ilə, oradan taxıl daşınması üçün 400 araba göndərildi, Şeyxəli xandan bir qədər narazı olan dərbəndlilər (çox güman ki, azacıq əvvəl Quba xanı tərəfindən oraya gətirilən iki min muzdlu dağıstanlı döyüşçüsünün əhaliyə verdikləri əziyyətə görə – T.M.) həmin arabaların öz torpaqlarından keçib Qubaya getməsinə yol vermədilər. Bu məsələni eşidən Şeyxəli xan Dərbənd əhalisini cəzalandırmaq qərarına gəldi. O, Məhəmməd Hüseyn bəyin əvəzinə bacısını Dərbənd naibi təyin etdi, eyni zamanda əhali içərisində nüfuzunu nəzərə alıb Sultan bəy Bayatı Dərbənd naibinin köməkçisi təyin etdi (Бакиханов, 181-182).

Lakin, Qazıqumuqlu II Surxay xan bu vəziyyətlə razılaşmayaraq, Şeyxəli xan Qubaya qayıdandan az sonra Həsən xanı Qaytaqdan öz yanına çağırmış və may ayının sonunda Dərbəndi yenidən ələ keçirmişdi. Surxay xan Həsən xanı Dərbənd hakimliyinə bərpa edərək, özü mülklərinə qayıtdı (Бакиханов, 182).

Tezliklə, yenidən Dərbənddə iğtişaş başladı. Buna səbəb xan sarayında Sultan bəy Bayatla Xıdır bəy Qorçi arasında baş verən mübahisə və döyüş oldu. Nəticədə Xıdır bəy öldürülmüş, Sultan bəy isə yaralanmışdı. Öz evinə qayıdan Sultan bəy hadisənin ertəsi günü Həsən xanın əmri ilə tutulub edam olundu. Sultan bəyin edamı dərbəndlilərin qəzəbinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Şeyxəli xan Şamaxı, Şəki və Bakı xanlarının, habelə şamxalın və akuşalıların köməyi ilə Dərbəndi mühasirə etdi. Mühasirədəkilərə yalnız Tabasaran qazisi yardım edirdi. Heç nəyə nail olmayan Şeyxəli xan 12 gündən sonra Qubaya qayıtmağa məcbur oldu. Onun səhhəti yenidən pisləşmişdi. Çox keçmədi ki, ətrafa Şeyxəli xanın vəfatı barədə yalan şayiə yayıldı və bu xəbər Surxay xana da çatdı. Qazıqumuq xanı Qubaya yeni hücuma keçdi və Ənik kəndi ətrafında Quba döyüşçülərini məğlubiyyətə uğratdı. Sonra o, Qubadan bir mil məsafədə yerləşən Zizik kəndinə gəlib dayandı, Şeyxəli xan xəstəlikdən ayağa durmağına baxmayaraq hələ

çox zəif olduğundan özünü müdafiəyə hazır deyildi. Belə bir böhranlı vəziyyətdə Quba xanının zövcəsi Ziba Nisə bəyim (II Mirzə Məhəmmədin bacısı) özünə ikinci ata saydığı Surxay xana xeyli hədiyyə yolladı. Düşmən tərəfindən olan ehtiram Surxay xanı Quba xanlığını tərk edib, öz mülkünə qayıtmağa vadar etdi. Surxayla Quba yürüşündə iştirak edən Həsən xan da, onun ardınca geri çəkildi (Бакиханов, 182).

Bir müddət sonra Şeyxəli xan qisas əlaməti olaraq Həsən xanın idarəçiliyində olan Ulus mahalına hücum edərək, bir neçə kəndin əhalisini Qubaya köçürdü. Beləliklə, Həsən xanın idarəçiliyində yalnız Dərbənd şəhəri qaldı (Бакиханов, 183).

Rus çarının 28 avqust 1800-cü il tarixli buyruğunda bir çox Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə, o cümlədən Şeyxəli xan və Həsən xana öz aralarında sülh münasibətləri yaratmaları buyrulmuşdu. Bu buyruğun müəyyən nəticəsi oldu. Şeyxəli xan və Həsən xan Samur çayının sahilində görüşüb barışdılar və onların hər biri öz torpaqlarında qaldı. 1803-cü ildə Həsən xan ağır xəstələndi və vəfat etdi. Həsən xanın və Şeyxəli xanın əmisi qızı, həm də Şeyxəli xanın arvadı olan Ziba Nisə bəyim Şeyxəli xanı bağışladığını bildirib Dərbəndə çağırdı. Şeyxəli xan Dərbəndə gəldi, Həsən xanı bütün ədəb-ərkanı ilə dəfn etdi. İmam Qulu bəyi Dərbənd naibi təyin edib Bakıya qayıtdı (Бакиханов, 183-184).

Mirzə Əsgərin Rusiyaya səfəri.

1800-cü ilin ortalarında Peterburqa, imperatorun yanına bir sıra şimal-şərqi Azərbaycan xanlıqlarının, habelə Dağıstan hakimlərinin böyük bir elçi heyəti yollandı. Məqsədləri Rusiya dövləti tərəfindən himayəyə nail olmaq idi. Şeyxəli xanın nümayəndəsi Mirzə Əsgər, Dərbəndli Həsən xanın nümayəndəsi Hacı Tağı, Bakılı Hüseynqulu xanın nümayəndəsi Mirzə Hadı bəy, habelə Lənkəranlı Mir Mustafanın, şamxal Mehdi xanın, usmi Rüstəm xanın, Avarlı Ümmə xanın və Tabasaran qazisi Rüstəmin nümayəndələri də bu elçi heyətinin tərkibinə daxil idilər. Çar sarayında aparılan danışıqlardın sonra həmin

elçi heyəti üzvlərinin hər birinə öz xan və hakimlərinə təqdim olunmaq üçün məzmunları eyni olan ayrı-ayrı məktublar verilmiş və onlar yola salınmışdı. 1800-cü ilin avqust ayının 28-də imzalanan məktublarda yuxarıda adları çəkilən hakimlərə öz aralarında ümumi bir razılığa gəlmək və ittifaq yaratmaq təklif edilmişdi (Бакиханов, 182). Qeyd edək ki, belə bir təklif I Pavel tərəfindən 3 il əvvəl də Qafqaz qoşunları komandanı general Qudoviç vasitəsilə Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə bildirilmişdi. Bu zaman Rusiyanın başı Avropada bir sıra qlobal məsələlərə qarışmışdı. 1798-ci ildə Rusiya, İngiltərə və Avstriyanın iştirakı ilə, o zamanlar Avropa və Aralıq dənizi hövzəsində geniş işğalçılıq siyasətinə keçən Fransaya qarşı yeni birlik yaranmışdı. O vaxta qədər iki ənənəvi müttəfiq sayılan Fransa və Türkiyə arasında böyük ixtilafın yaranması Osmanlı imperiyasını Rusiyaya yaxınlaşdırdı və tarixdə ilk dəfə olaraq bu iki dövlət arasında 1799-cu ilin yanvar ayının 3-də İstanbulda ittifaq müqaviləsi imzalandı. «Əbədi ittifaq» müqavilənaməsi adlandırılan həmin sənədlə «padşahi-Ali-Osman» həzrətləriylə bütün rusiyalıların imperatoru arasında «əbədi dostluğun» yaranmasından bəhs edilir, Avstriya, İngiltərə və Prussiya da bu ittifaqa qoşulmağa dəvət edilirdi. «Türkiyə-Rusiya ittifaqı» 8 il müddətinə bağlanmış olsa da, bir il içərisində qüvvəsini itirmiş oldu. Napoleonun Misirdən getməsi, onunla I Pavelin yaxınlaşması ilə bu əbədi ittifaq lazımsız bir kağıza çevrildi. Rusiyanın Misirə hücum etmiş fransızlara qarşı mübarizə üçün göndərdiyi hərbi donanma 1799-cu ilin oktyabrında Qara dəniz istiqamətində geriyə hərəkət etdi (Azərb. tar. (1996), 572-573).

İngiltərə ilə İran arasında 1800-cü ilin dekabrında və 1801-ci ilin yanvarında imzalanan müqavilələr də nəticəsiz qaldı. Çünki tezliklə Fransaya qarşı Rusiya və İngiltərənin yaxınlaşması ingilislərin İran siyasətini zəiflətdi. Bütün bü siyasi dəyişikliklərə baxmayaraq XVIII yüzilliyin sonu – XX əsrin başlanğıcında yaranan belə mürəkkəb ziddiyyət heç də Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən «unudulma-

sı» demək deyildi. Rusiyaya ayrı-ayrı xanlıqlar deyil, birləşmiş Azərbaycan xanlıqlarından ibarət bir dövlət- ittifaq lazım idi, çünki, belə bir ittifaqın olmaması onun öz xarici siyasətini yürütmək xəttini çətinləşdirirdi.

1800-cü ilin sonunda Quba elçisi Mirzə Əsgər yenidən Peterburqa səfər etdi. Xanın I Pavelə məktubunda Qubaya rus döyüşçülərinin göndərilməsi təklifi irəli sürülür, «əgər Siz bizə döyüşçü göndərsəniz... biz onların köməyi ilə mənim düşmənim şirvanlı Mir Mustafa xanı məhv edərik... Talışdan Şəkiyə qədərki bütün torpaqları Rusiyaya birləşdirərik» (Мамедов, 641) deyilirdi. Amma, Rusiya Quba xanının həmin təklifini qəbul etmədi, hələlik tələsməməyi məsləhət gördü.

Georgiyevsk müqaviləsi.

1801-ci ilin mart ayının 12-də Rusiya imperatoru I Pavel sui-qəsd nəticəsində həlak oldu və onun yerinə I Aleksandr (1801-1825) çar taxtına çıxdı. Yeni çar taxta əyləşdiyi gündən Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarına qarşı bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. O, ilk növbədə Şərqi Gürcüstanı Rusiyaya birləşdirdi (1801). Qarşıda Qafqazın başqa vilayətlərinin birləşdirilməsi kimi mühüm məsələ dururdu.

I Aleksandr əvvəlcə atası I Pavel kimi Rusiyanın himayəsi altında Şimali Qafqaz birliyi yaratmağa cəhd edirdi. 1801-ci ildə Şeyxəli xan Dərbənd və Lənkəran xanları kimi I Aleksandrı taxta çıxması münasibətilə təbrik etmək üçün öz elçisini Peterburqa göndərdi. Yeni imperator elçiləri yardımla ümidləndirdi və xaricdən basqın təqdirində birləşib, onu öz qüvvələri ilə dəf etməyi məsləhət gördü. Danışıqlar zamanı rus hökuməti yenidən Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin federasiyasını yaratmaq məsələsini qaldırdı. I Aleksandr bu federasiyanın yaradılması üçün müvafiq buyruqlar verdi (Мустафаев Дж., 102). I Aleksandrın tapşırığı ilə general Sisianov xanlarla danışıq aparmaq üçün Georgiyevsk şəhərində görüş təşkil etdi. Orada Quba, Bakı, Lənkəran (Talış) xanları, Tarki şamxalı,

Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran qazisi toplaşmalı idilər. Lakin danışıqlarda Azərbaycandan yalnız Quba və Lənkəran xanlarının nümayəndələri iştirak edirdilər. Dekabrın 26-da «Georgiyevsk müqaviləsi» imzalandı. Giriş və 12 maddədən ibarət olan bu müqaviləyə görə xanlar aralarında olan düşmənçilik, narazılıq və çəkişmələri bir tərəfə qoyacaqlarına, mübahisələri dinc yolla həll edəcəklərinə, İranın hücum edəcəyi halda ona qarşı birgə çıxış edəcəklərinə söz verdilər. Müqavilənin bəndlərindən beşi ticarət məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdi. Yerdə qalan bəndlər hərbi-siyasi məsələlərdən, ilk növbədə güclənməkdə olan İran təhlükəsinin dəf edilməsindən bəhs edirdi. Müqaviləni imzalayan tərəflər belə bir təhlükənin yarandığı şəraitdə Qavqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının rəhbərliyi altında öz qüvvələrini birləşdirməyi öhdələrinə götürdülər (Azərb. tar. (1996), 576). Əslində, bu müqavilənin imzalanması tədqiqatçı C.Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, XVIII əsrin 80-ci illərində rus diplomatiyasının aludə olduğu Rusiyanın cənub sərhədlərində İran və Türkiyə təhlükəsinə qarşı «sədd» yaratmaq ideyasının davamı idi (Мустафаев, 142). Lakin «birliyə» qoşulan tərəflər tezliklə İranın deyil, məhz Rusiyanın təcavüzünə məruz qaldılar.

Rusiyanın qəti surətdə Azərbaycanı işğal etməyə başlaması və Quba xanlığı.

Məlum olduğu kimi 1803-cü ildə Rusiya çarizmi qəti surətdə Azərbaycanı işğal etməyə girişmişdir. Beynəlxalq şərait Rusiya təcavüzünə əlverişli şərait yaradırdı. Belə ki, əsas rəqibi Napoleon Fransasına qarşı mübarizədə Rusiyanın yardımına kəskin ehtiyac hiss etdiyindən İngiltərə müvəqqəti olaraq Rusiyanın cənub istiqamətində eksnansiyasına fəal müqavimət göstərmirdi. Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin digər mühüm rəqibi Osmanlı dövləti də bu zaman daxili iqtisadi – siyasi böhran içərisində idi və eyni zamanda cəmi bir-iki il əvvəl Napoleon Fransasının təcavüzünə məruz qalmış və bu za-

man hətta yardım üçün əzəli düşməni Rusiyaya belə müraciət etməli olmuşdu.

Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyəti rus işğalları üçün əlverişli şərait yaradırdı. Rusiyaya bir o qədər də etibar etməsələr də öz qüvvələri ilə Rusiya və Qacarlara müqavimət göstərə bilməyəcəklərini anlayan Azərbaycan xanları Rusiyanın onların istiqlaliyyətini qoruyacağı haqqında yalan vədlərə uyaraq müəyyən dərəcədə Rusiyaya meyl edirdilər. Bu isə Azərbaycan xanlarının Rusiya təcavüzünə qarşı vahid cəbhəsini təşkil etməyə imkan vermirdi.

1802-ci ilin sentyabr ayında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilmiş qədim gürcü zadəgan nəslindən çıxmış, ancaq tərbiyəcə rus olan general P.D. Sisianov (Pavel Dmitriyeviç Siskişvili) Cənubi Qafqazda rus müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Sisyanov Azərbaycan xalqına həqarətli və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi.

1802-ci ildə Həsənəli xan öldükdə Şeyxəli xan Dərbəndi yenidən Quba xanlığına birləşdirib, eyni zamanda Bakı xanlığına öz iddiasını bildirdikdə (Дубровин (1866), 77) Sisiyanov bundan bərk hiddətlənərək Dərbəndi ələ keçirmək istəmişdi. O, 1803-cü ilin yanvar ayında qraf Voronsova yazırdı ki, əlverişli vaxtda Dərbəndi tutmaq lazımdır, çünki bu ona verilmiş göstərişin ümumi planına uyğundur (AKAK, c. 1, sən. 757).

Çar bütün dağlı hakimlərin etimadını itirməkdən qorxaraq hələlik Quba xanlığına hücuma icazə vermədi (AKAK, c. 1, sən. 782).

Əgər əvvəllər – XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycana iki hücumu Dərbənddən keçməklə yönəlmişdisə bu dəfə hücum Car – Balakən və Gəncə istiqamətindən başladı. Çünki 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan birləşdirildikdən sonra Rusiya burada əlverişli platsdarm əldə etmişdi. Sisianov ilk zərbəni Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə yeləşən Car – Balakən camaatlarına yönəltdi. 5 minlik gürcü qoşununun da yardım etdiyi gen. Qulyakovun başçılıq

etdiyi rus hərbi hissələri 1803-cü ilin mart – aprel aylarında yerli əhalinin amansız müqavimətini qırıb Balakəni alıb yandırdılar, sonra isə Carı işğal etdilər (Azərb. tar., IV c., s. 18).

Rus qoşunlarının Azərbaycan daxilinə sonrakı irəliləyişinin açarı Gəncə qalası idi. Buna görə də gen. Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Gəncəyə iddia edən bir sıra gürcü feodallarının baxışlarına şərik olan Sisianov Gəncə xanlığı ərazisininçariça Tamara dövründə Gürcüstanın tərkibində olduğunu iddia edərək, şəhəri təslim etməyi tələb etdi və bildirdi ki, tələbi qəbul olunmasa «Gəncəyə atəş və qılıncla gələcək» (AKAK, c. II, səh. 1172, s. 588-589). Cavad xan işğalçının tələblərini rədd etdi və müqavimətə hazırlaşdı. Bir ay davam edən mühasirədən sonra 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə (14-dən 15-nə) keçən gecə rus qoşunları həmlə ilə Gəncəni aldılar. Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa qəhrəmancasına döyüşərək həlak oldular (Azərb. tar., IV c., s. 19). Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi. Şəhərin adı dəyişdirilərək I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol qoyuldu.

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda irəliləməsi İranın kəskin narazılığına səbəb oldu və Fətəli şah 1804-cü ilin may ayında rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi və 1804-cü il iyulun 10-(22)-da Rusiya – İran müharibəsi başladı. Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarının sayı az olsa da komandanlıq hücum taktikasını seçdi. 1804-cü ilin iyul ayında İrəvan xanlığı ərazisində baş verən döyüşdə rus qoşunu sayca üstün olan İran qüvvələri üzərində qələbə çaldı. Lakin yeni, daha çox saylı İran qüvvələrinin Cənubi Qafqaza gəlib Gəncəyə tərəf irəliləməsi rus qoşunlarını İrəvandan geri çəkilməyə vadar etdi (Azərb. tar., IV c., s. 21).

Bir sıra Azərbaycan xanlıqları asılı şəkildə olsa da öz mövcudluqlarını qorumaq üçün Rusiyanın təbəəliyini qorumaq haqqında müqavilələr imzaladılar. 1805-ci il mayın 14-(26)-də Sisianovun Kürəkçay düşərgəsində onunla qarabağlı İbrahimxəlil xan arasında bağlanmış müqaviləyə görə xan rus impera-

torundan vassal asılılığı qəbul etdi. Xan xarici siyasət səlahiyyətlərini bütünlüklə Rusiyaya güzəştə getdi və ildə 8 min əşrəfi bac verməyi öhdəsinə götürdü. Rus çarı öz növbəsində xan sülaləsinin bütün hüquqlarını qorumağı öhtəsinə götürdü. Bir həftə sonra şəkili Səlim xanla da eyni məzmunda müqavilə bağlandı (Azərb. tar. (1996); AKAK, c. 1, s. 705). Bundan sonra Sisianov öz hərbi qüvvələri ilə Şamaxı xanlığının ərazisinə daxil oldu və şamaxılı Mustafa xanı 1805-ci il dekabrın 27-də (yeni üsulla 1806-cı il yanvarın 8-də) Rusiya təbəəliyinə keçmək haqqında müqaviləni imzalamağa vadar etdi (Azərb. tar., IV c., s. 24).

Hələ 1805-ci ilin avqust ayında rus hərbi donanması Bakı limanına yaxınlaşmışdı. Hüseynqulu xan təslim olmaq tələbini rədd etdiyindən rus donanmasının komandanı gen. Zavalişin şəhəri atəşə tutmağa və mühasirəyə almağa başladı. Hüseynqulu xan şahdan yardım istədi. Şahın vəliəhdi Abbas Mirzə urmiyalı Əsgər xana öz qüvvələri ilə Bakının yardımına getməyi əmr etdi. Qubalı Şeyxəli xan da Bakıya yardım etməyə hazırlaşırdı. Gen. Zavalişin Bakıya İran və Quba tərəfindən yardım ediləcəyindən xəbər tutaraq Bakı ətrafından çəkildi və Lənkəranın yaxınlığındakı Sara adasında düşərgə saldı (Бакиханов, 186, Azərb. tar., IV c., s. 25).

Bu hadisə rus komandanlığının Şeyxəli xana düşmən münasibətini daha da artırdı. Şeyxəli xanı Rusiyanın düşməni hesab edən gen. Sisyanov Şamaxılı Mir Mustafa xandan Quba xanı ilə heç bir şəkildə əlaqəyə girməməyi tələb etdi (Мамедов, 31-32).

Şamaxını tabe edən gen. Sisianov 1806-cı ilin fevral ayında özü böyük qoşun dəstəsi ilə Bakı ətrafına gəldi və burada gen. Zavalişinin desant dəstəsi ilə birləşdi. Sisianov Hüseynqulu xandan Rusiya təbəəliyini qəbul etməyi tələb etdi. Bakı xanlığı nəinki Rusiya hakimiyyətini qəbul etmiş digər Azərbaycan xanları kimi xarici siyasət hüququndan məhrum olunurdu, həm də xanlığın bütün gəlirləri rus xəzinəsinə göndərilməli, xan isə ildə cəmi 10 min rubl məvacib almalı idi.

Bakı qalasında rus qarnizonu yerləşdirilməli və xan hərbi məsələlərdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının sərəncamlarına tabe olmalı idi (АКАК, c. 2, səh. 1511, s. 738; Искендерова, 150).

Hüseynqulu xan bu şərtlərlə razılaşdığını bildirdi və fevralın 8-də Sisianov polkovnik Eristavinin müşaiyəti ilə onu qala darvazalarının önündə gözləyən Hüseynqulu xanın görüşünə getdi. Məlum olduğu kimi görüş zamanı Sisianov Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürülmüşdür. Gen. Zavalişin rus qoşunlarını Bakıdan Sara adasına, oradan da Qızlara aparmağa məcbur oldu (İskenderova, 154-154). Bəzi ehtimallara görə Sisianov Şeyxəli xanın məsləhəti və hətta iştirakı ilə qətlə yetirilmişdi (Искендерова, 154).

1805-ci ildə rus hərbi-dəniz eskadrası Bakını ələ keçirdi. Bu dövrdə Quba xanının İran sarayı ilə əlaqəsi xeyli artmışdı. Fətəli şah tez-tez Qafqaz hakimlərinə, o cümlədən Şeyxəli xana onları Rusiya əleyhinə çıxışa təhrik edən fərman və məktublar yollayırdı. Şeyxəli xan da öz növbəsində Tehrana bir elçi yollayaraq şaha «Rusiyaya qarşı hərəkətə hazır olduğunu» xəbər verirdi. Quba xanı rus kafirlərinə qarşı çıxmaq üçün öz müttəfiqlərini də təşviq edirdi. 1805-ci ilin iyul ayının 1-də Şeyxəli xan və bir sıra Dağıstan hakimləri şah sarayına elçi yollamış, Rusiya ilə mübahisə baş verəcəyi təqdirdə İrana tərəfdar olacaqlarını bildirmişdilər. General Qlazenapın 1805-ci ilin avqustunda çara göndərdiyi bir raportda deyilirdi ik, «Şeyxəli xan İran şahı Baba xanla (Fətəli şahla – T.M.) ittifaqa girib, başqa xanları da bu işə təhrik edir» (Мамедов, 30).

1806-cı ildə Abbas Mirzə Qarabağdan keçərək Şirvana gəldi və Ağsuya hücum etdi. Şeyxəli xan Abbas Mirzənin qoşunundan sərdar Pirqulu xan Qacarın başçılığı ilə bir dəstəni Qubaya dəvət etdi, özü isə Bakılı Hüseynqulu xanla birlikdə Abbas Mirzənin yanına getdi.

Quba xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalı

1806-cı il iyun ayının 2-də general Qudoviç Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Rus qoşunları yenidən Azərbaycanda fəallaşdılar. İyunun 3-də general Qlazenapinin dəstəsi Dağıstana daxil oldu və Tarkı Şamxalı Mehdi xan öz qüvvələri ilə onunla birləşdi (Козубский, 131).

Qeyd edək ki, Mehdi xan çoxdan rusların xidmətində idi və ona hətta general-leytenant rütbəsi verilmişdi. Mehdi xan Fətəli xanın qızı Pəricahan xanımla evli olduğundan Dərbəndə iddia edirdi. Mehdi xanın casusları Dərbəndə gələrək Şeyxəli xana qarşı təbliğat apardılıar. Şeyxəli xandan müəyyən qədər narazı olan dərbəndlilər bu təbliğata uydular və Şeyxəli xana qarşı ayaqlandılar. Yəqin ki, Şeyxəli xanın bəzi özbaşınalıqları əhalidə ona qarşı narazılıq yaratmışdı. Eyni zamanda N.Dubrovinin belə bir iddiası ilə razılaşmaq çətindir ki, guya Şeyxəli xan «xoşuna gələn qızları qaçırır, qadınları ərlərindən alır, sonra isə onları yenidən öz evlərinə qaytarırdı» (Дубровин, IV с., 63). Əgər xan şəriət normalarını lap belə kobudluluqla pozmuş olsaydı dərbəndlilər onu qovmaq yox, öldürərdilər. Əslində isə guman ki, Dərbənd sakinləri Şeyxəli xanı qovmaqla həm də 1796-cı ildə göstərdikləri müqavimətə görə rusların qisasından yaxa qurtarmaq istəyirdilər. Şəhər hakimi seçilən Əlipənah bəy Boyat rus qoşunlarını şəhərə dəvət etdi (Броневский, 335; Алкадари, 121).

1806-cı il iyunun 21-də Dərbənd rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Ulus mahalı şamxal Mehdi xanın idarəsinə, Dərbənd şəhəri isə mayor rütbəsi almış Əli Pənah bəyin idarəsinə verildi (Бакиханов, 189).

1806-cı il oktyabrın 3-də Bakını döyüşsüz tutan ruslar növbəti hədəf kimi Qubanı seçdilər. Bakıda bir batalyon və Bakı limanında hərbi donanma saxlayan general Bulqakov noyabr ayının 11-də Qubaya doğru hərəkət etdi. Rus qoşunlarının yaxınlaşmasından qorxan Quba şəhərinin əhalisi Şeyxəli xanın başçılığı ilə dağlara çəkildi. Rus qoşunları boşalmış şə-

hərə daxil oldular (РГВИА, ф. ВУА, iş 6164, v. 141-144; Материалы по ист. Даг., c. 3, his. 1, s. 43). Bulqakov general Qudoviçdən «Quba xanlığını dərhal ləğv etmək…», ən etibarlı bəyləri öz tərəfinə çəkib daxili idarəetməni və gəlirlərin toplanmasını həmin bəylərə tapşırmaq və ştab-ofiserin başçlığı ilə orada iki kazak polku saxlamaq haqqında göstəriş aldı (Мамедов, 32).

Şeyxəli xanın ruslara qarşı öz taktikasını dəyişməkdən və əfv xahişi etməkdən başqa çarəsi qalmamışdı, o zahiri itaət göstərib girovlar verdi. (Гаджиев, 186-187; Bakixanov, 189-190). Lakin, 1806-cı ilin sonlarında ruslara qulluq göstərmək istəməyən Şeyxəli xan ümumiyyətlə hakimiyyətdən kənar elan edildi. Gen. Bulqakov nüfuzlu bəylərin ailələrindən 10 nəfəri girov götürərək xanlığın idarəsini başda rus zabiti olmaqla bəylər şurasına tapşırdı. Hacı bəy isə (guman ki, Şeyxəli xanın vəziri olmuş buduqlu Hacı bəy) xanlığın naibi təyin olundu. Qudoviç Şeyxəli xanı xanlığın kəndlərinə buraxmamağı, imkan düşən kimi onu tutmağı tapşırıb xanı tutana 500 əşrəfi mükafat da vəd etdi (AKAK, III c., sən. 58).

Lakin Şeyxəli xan əvvəlki kimi xanlığı idarə etməkdə davam edir, vergi toplayırdı. Hacı bəyin xalq arasında heç bir nüfuzu yox idi və əhali Şeyxəli xana itaət edirdi (AKAK, III c., sən. 746). Şeyxəli xan Surxay xanla birləşib rus qoşunlarına zərbələr endirməkdə davam edirdi (Дубровин, V c., 82).

Rus işğalına qarşı xalq üsyanı.

Quba ruslar tərəfindən işğal olunduqdan sonra Şeyxəli xan onlarla münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün bəzi manevrlərə əl atsa da, rus komandanlığı qətiyyən ona inanmırdı. 1806-cı ilin sonlarından isə xan açıq-açığına ruslara qarşı çıxış etməyə başlayır. O, geniş hərbi əməliyyatlara, partizan müharibəsinə hazırlıq məqsədilə xanlıq əhalisini dağlara köçürməyə çalışırdı. Lakin Şeyxəli xanın göndərdiyi dəstə yola çıxmış qubalılarla birlikdə rus generalları Qlazenap və Lukaşovun qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındılar. Xanın dəstəsi mühasirədən

çıxa bilsə də, əhali geri dönməli oldu (AKAK, III c., sən. 746).

Şeyxəli xanın ağır vəziyyətdən istifadə edən şamaxılı Mustafa xan ondan intiqam almaq üçün 1806-cı ilin sonlarında Şamaxıdakı rus qoşunlarının yardımı ilə Quba xanlğının ərazisini işğal etməyə başladı. Şeyxəli xan Tabasarana yeznəsi Abdulla bəyin yanına çəkildi. Sonra Dargin mahalından 5 min döyüşçüsü toplayıb yenidən Quba xanlığının ərazisini ələ keçirdi. Yalnız Quba şəhəri rusların əlində qalmışdı (Алкадари, 121-122).

Şeyxəli xan Qacarların yardımına böyük ümidlər bəsləyirdi. O, şahın məmuru Mirzə Şəfiyə yazırdı: «Mən indiyədək ruslara müqavimət göstərməkdə davam edirəm. Məndən üz döndərən qubalılar üzr istəyərək yenidən sədaqətli olacaqlarını bildirirlər. Rusların döyüş ruhu getdikcə zəifləyir. Kür sahilindən Dağıstanədək olan bütün əhali ruslardan o qədər cana doyub ki, sizin ordunuz Şamaxıya gələn kimi bütün yerlər ruslardan təmizlənəcək» (AKAK, III c., sən. 543).

Qudoviç Quba xanlığına ümumi rəhbərliyi Bakı komendantı Quryevə tapşırdı. O, Şeyxəli xana qarşı mübarizəyə yerli hakimləri də cəlb etmək qərarına gəldi. Həlledici əməliyyat planını hazırladı. Planın qerçəklişdirilməsinə Şamxal, şamaxılı Mustafa xan və şəkili Cəfərqulu xan cəlb edilirdi (AKAK, III c., sən. 543, 656).

Lakin Bulqakovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Quba ərazisini tərk edən kimi yerli əhalidə ruslara qarşı münasibətin kəskin surətdə dəyişilməsi, hazırlanan planı həyata keçirilməsinin təxirə salınmasına səbəb oldu.

Rus hakimiyyət orqanlarının hədə-qorxularına baxmayaraq 1807-ci ildə də Şeyxəli xan xanlıq ərazisindən vergilər yığmaqda, əhalidən hərtərəfli maddi yardım almaqda davam edirdi. 1807-ci ilin fevralına aid sənədlərdən birində deyilirdi ki, yerli bəylərdən biri xanın adı ilə 14000 rubl məbləğində vergi toplayıb (AKAK, III c., sən. 748-749).

Rus hərbi hakimiyyət orqanları Şeyxəli xanın qüvvəsini birdəfəlik yox etmək üçün Quba xanları ilə Şamaxı xanları arasında olan ədavətdən istifadə etmək qərarına gəldilər. Rus zabitlərinin təhriki ilə Şamaxılı Mustafa xan 1807-ci ildə Quba şəhərinin 17 verstliyində yerləşən mahallara qarətçi basqınlar edərək, sakinlərin bir çoxunu öz xanlığının ərazisinə köçürmüşdü (AKAK, III c., sən. 315). Buna cavab olaraq Şeyxəli xan 1808-ci ildə Şamaxıya hücum edib, oranın bəzi yerlərini qarət etdi.

1808-ci ilin oktyabrın 20-də Şeyxəli xanın iki dəstəsi ayrı-ayrı yerlərdə şamaxı və rus qoşunlarına həmlə etmişdi. Ruslardan xeyli əsir götürməyə nail olmuş xan noyabrın 24-də Qudyalçaydan 4 verst aralıda Sevastopol alayının hissələri ilə döyüşə girmişdi. Lakin Şeyxəli xan bu döyüşdə məğlubiyyətə uğramış və tərəfdarları ilə birlikdə dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu (AKAK, III c., sən. 756). Mustafa xan Şeyxəli xanın bu hərəkətindən qəzəblənərək, Şamaxıdakı rus qoşununun komandiri Tixonovski ilə birləşdi və Qubaya tərəf hərəkət etdi. Bir neçə döyüşdən sonra Məlik Hacı bəyin oğlu Məlik bəy bir çox bəylərlə birlikdə Şeyxəli xana xəyanət edib, ruslar tərəfinə keçdi. Quba xanı ona sadiq olan adamlarının böyük bir hissəsi ilə Tabasarana getdi. Orada özünün ətrafına Dağıstanın müxtəlif tayfalarından döyüşçü cəlb edib, 1809-cu ilin əvvələrində yenidən qayıtdı və Şabrana yaxınlaşdı (Бакиханов, 191). Şeyxəli xanla Bakıdan Qubaya köməyə gedən kiçik bir rus dəstəsi arasında atışma baş verdi. Şeyxəli xanın Qubaya yaxınlaşması xəbərini eşidən general-mayor Quryev təcili ona qarşı çıxmaq üçün yola düşdü. Quryevin qoşunu ilə toqquşmada məğlub olan Şeyxəli xan Sərxi kəndinin yaxınlığında uğursuzluğa düçar olub, yenidən Tabasarana getdi. Bu hadisədən sonra, 1809-cu ilin yanvarında ruslar rəsmən Quba xanlığını ləğv etdilər və əyalətə çevirdilər, oranın idarəsi Bakının və Qubanın alınmasında ruslara xüsusi xidməti olmuş bakılı II Mirzə Məhəmməd xanın başçılıq etdiyi dörd nüfuzlu bəydən ibarət

idarə heyətinə tapşırıldı. Mayor Ryabin bu heyəti fəaliyyətinə nəzarət edirdi (Бакиханов, III c., sən 756)

Qudoviç 11 yanvar 1809-cu il tarixli bir məlumatında çar sarayına yazırdı: «Mən Quba mülkiyyətinin ... xəzinəmizin adına yazılması və gəlirlərinin xəzinəyə yığılması barədə sərəncam verdim» (Мамедов, 34).

Şeyxəli xan isə o vaxt Tabasaranın Yerti kəndində, kürəkəni Abdulla bəyin evində (Tabasaran qazisi Rüstəmin oğlu idi – T.M.) dincəlirdi. Qardaşları və əmisi Qazı Mirzə ilə birlikdə Abdulla bəy tez-tez rusların olduqları Dərbəndə və Qubaya həmlələr təşkil edirdi. Ruslar vəziyyəti belə görüb, hiyləyə əl atdılar. Onlar Tabasaranın bir sıra bəyləri və Dərbənd qoşunu ilə birləşərək Qazı Mirzəni cəzalandırmaq üçün Mehrağa kəndinə hücum etdilər. Şeyxəli xanın Qazı Rüstəmin oğlanları ilə birlikdə Qazı Mirzənin köməyinə gəlməsinə baxmayaraq ruslar qalib gəldilər, kəndi qarət edib Dərbəndə qayıtdılar (Бакиханов, 191).

Şeyxəli xan ruslara qarşı mübarizəni dayandırmaq fikrində deyildi. General Repin qraf Qudoviçə göndərdiyi 14 aprel 1809-cu il tarixli 406 saylı raportunda yazırdı ki, aldığı məlumata görə Şeyxəli xan Qazıqumuqlu Surxay xanla ittifaq bağlayıb birgə qüvvə ilə Quba ərazisinə hücum etməyə hazırlaşır. Quba bəylərinin Rusiyada sədaqətinə şübhə edən Repin Quba qalasında hərbi iştirakı gücləndirməyi və heç olmazsa əlavə min əsgər göndərməyi təklif edirdi (AKAK, III c., sən. 763).

1809-cu ilin aprelində gen. Qudoviç gen. Tormasovla əvəz olundu. yeni baş komandan əsas diqqətini Şeyxəli xanı zərərsizləşdirməyə yönəltdi. O yazırdı ki, Şeyxəli xanı zərərsizləşdirmədən Quba və Dərbənd xanlığında sakitlik yaratmaq mümkün deyil (Umudov, 103).

Qubalıların müqavimətini qırmaqdan ötrü rus müstəmləkəçiləri Şeyxəli xanın aradan götürülməsi üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Gen. Repin gen. Tormasova 25 iyun 1809-cu il tarixli 4 saylı raportunda yazırdı ki, Şeyxəli xanın öldürülməsi

və ya tutulması üçün əlindən gələni edir, çünki, Quba və Dərbənddə böyük nüfuzu olan bu adam Rusiya üçün böyük təhlükədir və o, nə qədər sağsa diyarda sakitlik yaratmaq mümkün olmayacaqdır (AKAK, IV c., sən. 992).

Repin Tormasova daha sonra Şeyxəli xanı öldürmək üçün iki nəfər adam seçdiyini yazırdı. Bunlar Dərənd şəhərinin naibi Alfan (ola bilsin ki, Aslan – T.M.) bəy və qubalı Xambutay bəy idi. Onların hər biri Şeyxəli xandan öldürülmüş iki qardaşlarının intiqamını almaq istəyirdilər. Repin Şeyxəli xanı öldürənə dərhal 1500 əşrəfi verəcəyini qət etmişdi (AKAK, IV c., sən. 992).

Eyni zamanda gen. Repin hesab edirdi ki, Şeyxəli xanı öldürtmək mümkün olmadığı halda, Rusiyanın eyni vaxtda həm İranla, həm də Türkiyə ilə müharibə apardığını nəzərə alaraq manevr etmək olar, yəni Şeyxəlini yenidən Quba xanı kimi tanımaq olar. Repin bu məsələ ilə bağlı yazırdı: «Onu öldürə bilmədiyimiz halda axırıncı vasitə kimi Şeyxəli xana Qubanı ətraf kəndləri ilə birlikdə vermək və onu traktat ilə Rusiyanın təbəəliyinə qəbul etmək lazım gələcəkdir.. ancaq ümid etmirəm ki, Şeyxəli xan bu qədər bədbəxt hadisələrdən sonra Tiflisə və ya Bakıya gəlsin» (AKAK, IV c., sən. 992).

Quba və onun ətrafında vəziyyət getdikcə gərginləşməkdə idi. Repin 1809-cu ilin iyul ayında Qubadan çıxarılıb Dərbəndə göndərilmiş hərbi hissənin dərhal geriyə qaytarılmasını tələb edirdi. Bununla Qubada rus qoşunlarının miqdarını 3 bölüyə çatdırmaq olardı. General belə hesab edirdi ki, bu sayda qoşun Qubanı nəzarət altında saxlamaq üçün kifayət etsə də silahlı xalqla mübarizə üçün kifayət deyildir. Repin belə hesab edirdi ki, Şeyxəli xan Qubaya zərbə endirərsə, əhalinin böyük əksəriyyəti onun tərəfinə keçər. 1810-cu ildə Fətəli şahın nümayəndələri Şeyxəli xanın da yanında olmuş, ruslara qarşı döyüşdüyünə görə ona qiymətli hədiyyələr və pul göndərmişdilər. Osmanlı sultanı da Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini öz tərəfinə çəkmək üçün «şirnikləndirmə» üsulundan istifadə edirdi. Şeyxəli xan il yarım Tabasaranda qaldıqdan

sonra Xanbutay bəylə və başqa Quba əyanları ilə birlikdə hərəkət edib, 1810-cu ildə rusları keçmiş Quba xanlığı ərazisindən qovub çıxarmağa müvəffəq oldu və 4 ay müddətində Quba vilayətini idarə etdi. Rusların hamısı onun qorxusundan Quba şəhərinə sığındılar (AKAK, IV c., sən. 1013).

Şamaxılı Mustafa xanın nümayəndəsinin Qubada xanlığın danışıqlar nəticəsində yenidən Şeyxəli xana qaytarılmasını rəsmən elan etməsi usyanın başlanmasına təkan verdi (Umudov, 103). Əhali ayağa qalxıb Şeyxəli xanı Qubaya çağırdı. Şeyxəli xan əlverişli fürsətdən istifadə edərək Quba istisna olmaqla xanlığın qalan ərazisində öz hakimiyyətini bərpa etdi (AKAK, III c., sən. 1040; Дубровин, История, V c., 371). Quba şəhərində yerləşən 2 rus alayı üsyançılara qarşı çıxmağa cürət etmədi. O, eyni zamanda ruslardan Quba şəhərini tərk etməyi tələb etdi. Rədd cavabı alıb şəhəri mühasirəyə aldı (Umudov, 104).

Bakıdan mühasirədəki qoşunların yardımına göndərilən rus hərbi dəstəsi Gilgilçay ətrafında mühasirəyə alındı.

Polkovnik Adriano gen. Bulqakova 15 avqust 1810-cu il tarixli 543 saylı raportunda yazırdı ki, Quba vilayəti qiyam etmişdir; Şeyxəli xanı Tabasarandan dəvət etmişlər və o, buraya tabasaranlılarla gəlmişdir (AKAK, IV c., sən. 1013).

Gen. Repin general Tormasova 1810-cu il avqustun 16-sı tarixli 1040 saylı raportunda yazırdı ki, mayor Levitski ayın 12-si səhər tezdən dəstəsi ilə Xıdırzində postundan hərəkət edərkən Şeyxəli xanın dəstəsinin basqınına məruz qalmışdır. Levitskinin sözlərinə görə sayı 5 min nəfərə çatan üsyançılar onun Qubaya yolunu kəsmişdilər. Buna görə də Levitski geriyə - Bakıya qayıtmaq məcburiyyətindədir (AKAK, IV c., sən. 1013).

Repin yazırdı ki, o, Bakı qarnizonunun 3 bölüyündən daha birini Levitskinin yardımına göndərmək istəyirdi, lakin bakılıların ruslara mənfi münasibətini hiss etdiyindən qalanı yalnız 2 bölük ilə qoymaq istəmir. General yazırdı: «Yırtıcılar Quba ilə hər cür əlaqəni kəsmişlər, Buduq mahalı da daxil ol-

maqla bütün Quba əyaləti qiyam etmiş və Şeyxəlinin tərəfinə keçmişdir, qubalıları sakitləşdirmək üçün Siz cənabınızdan tezliklə bir yeger taboru, bir muşketyor taboru və kazak alayının heç olmazsa yarısını təcili göndərməyi xahiş etməkdən başqa ayrı çarə görmürəm. İki batalyon qoşununun yerləşdiyi Quba şəhəri təhlükəyə məruz qalmamışdırsa da, onu mühasirə edən yırtıcılar hər cür əlaqəni kəsmişlər və orada yerləşən qoşun yalnız avqust ayı üçün ərzağa malikdir…» (AKAK, IV c., sən. 1013).

General Repin gen. Tormasova göndərdiyi 16 avqust 1810-cu il tarixili raportunda bununla əlaqədar yazırdı: «Bütün Quba əyalətinin əhalisi üsyan qaldırmışdır. Hamı «sağ olsun xan, yaşasın xan!» - deyə qışqırır. Quba ilə bütün əlaqələr kəsilmişdir. Buduq mahalını çıxmaqla, bütün Quba əyaləti üsyan qaldırmışdır və Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdir» (AKAK, IV c., sən. 1013, səh. 657-669).

Şeyxəli xan Qrız kəndini özünə müvəqqəti iqamətgah seçərək buradan xanlığı idarə etməyə başladı. A.A. Bakıxanova görə, Şeyxəli xan Qrız kəndinin yaxınlığında yeni şəhər salmağa və kəndi genişləndirməyə başladı. Görünür ki, yeni yaradılacaq şəhər istehkam xarakteri daşımalı idi. (Бакиханов, 193)

Beləliklə, keçmiş Quba xanlığı ərazisində rus müstəmləkəçilərinə qarşı xalq üsyanı başlamışdı. Şeyxəli xanın başçılıq etdiyi bu üsyanda bəylər, maaflar, ruhanilər, kəndlilər iştirak edirdilər. Bunu rus hərbiçiləri də etiraf edirdilər. Gen. Tormasov Şəki hakimi Cəfərqulu xana 18 avqust 1810-cu il tarixli məktubunda yazırdı ki, «Şeyxəli xanın Quba sərhədlərində görünməsi bütün xalqı ayağa qaldırıb. Gen. Tormasovun polkovnik-leytenant Tixonovskiyə göndərdiyi 170 saylı əmrində deyilirdi: «Bakı komendantı Repindən xoşagəlməz xəbər almışam. Quba şəhərindən başqa bütün Quba əyaləti Şeyxəli xana qoşulub. Sevastopol alayının iki taboru ilə müdafiə olunan Quba şəhərinin Dərbənd və Bakı ilə bütün əlaqələri kəsilmişdir» (AKAK, IV c., səh. 661).

Yaxın vaxtlara kimi Şeyxəli xanla kəskin düşmənçilik münasibətləirndə olan Şamaxılı Mustafa xanın Quba üsyanı zamanı tutduğu mövqe diqqəti çəkir. Rus komandanlığının Mustafa xandan öz süvarilərini Quba üsyanına qarşı mübarizə üçün göndərməsi tələbini Şamaxı xanı müxtəlif bəhanələr gətirərək yerinə yetirməmişdi. Hətta rus komandanlığı Mustafa xanın Şeyxəli xanı üsyana təhrik etməsindən şübhələnirdi. Polkovnik-leytenant Tixonovski gen. Tormasova 9 avqust 1810-cu il tarixli 72 saylı raportunda yazırdı ki, o Mustafa xanın yanında olarkən sonuncu Şeyxəli xandan məktub alıbmış və məktubu Tixonovskiyə göstərməkdən imtina edibmiş. Tixonoski ayrılarından öyrənibmiş ki, gizli surətdə Quba əyalətinin Bərmək mahalına gəlib Qubalı Məhəmməd bəyin evində yaşayan Baloğlan bəy Mustafa xan tərəfindən göndərilibmiş (AKAK, IV c., sən. 785).

Mustafa xanın tələsik öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başlaması da təsadüfi deyildi. Tixonovski 1810-cu il avqustun 18-də baş komandan gen. Tormasova 82 saylı raportunda yazırdı: «Şirvanlı Mustafa xan bu günlərdə Fit dağını möhkəmləndirməyə başlayıb. O, Fitdağın ətrafında eni 3 arşın, hündürlüyü 6 arşın olan daş sədd çəkir. Səddi qüllə və qəsrlərlə möhkəmləndirmək fikri var. Tikintidə 3000-dən çox adam işləyir» (AKAK, IV c., sən. 791).

Rus komandanlığı Mustafa xanın Şeyxəli xanla gizli əlaqələrindən xəbərdar olsa da Şamaxıda da yeni üsyana yol verməsin deyə Mustafa xanla münasibətləri kəskinləşdirməkdən çəkinirdi. Mustafa xan da uzun tərəddüddən sonra yenidən ruslara yardım göstərməyə başladı.

General Tormasov özü şəxsən Quba üsyanını yatırtmaq əməliyyatlarına rəhbərlik edirdi. O, Mustafa xana 12 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubunda yazırdı: «İrana və Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatları başa çatdırıb rus ordusunun böyük bir qismini Qubaya yönəltmişəm. Şeyxəli xanın qiyamını darmadağın edəcəyəm. Qubalıları lazımınca cəzalandıracağam» (AKAK, IV c., sən. 1019). Tormasov gen Nobelsinə Şəkiyə

bir bölük əsgər göndərmək barədə göstəriş vermişdi. Bu bölük Şəkidə Cəfərqulu xanın topladığı min nəfər Şəki süvarisi ilə birləşib Xınalıq dağlarında Şeyxəli xanın cəbhə arxasına zərbələr endirməli idi. Qarabağdan yeger (atıcı) alayının 2 bölüyü toplarla birgə Şamaxıya göndərilmişdi. Həmin bölüklər Mustafa xanın başçılığı ilə Quba üzərinə hücuma keçməli idi. Mustafa xan yolda Bakıdan gələn rotanı da qəbul edib, mayor Ryabinin batalyonu ilə birləşərək Quba üzərinə qəti hücum təşkil etməli idi (AKAK, IV c., sən. 1019).

Qeyd edək ki, Cahangir xan Şaqqaqi də Cəfərqulu xanın yanında olmalı idi. Şeyxəli xanı qətlə yetirmək şəxsən ona tapşırılmışdı. Rus komandanlığı Cahangir xanı Quba xanı təyin etmək niyyətində idi.

Tormasov Şeyxəli xana və Quba üsyançılarına qarşı amansız olmağı tələb edirdi: «Çalışın Şeyxəli xanı diri tutun, əgər mümkün olmasa onun quldur dəstəsini Quba əyalətindən qovub çıxarın. Şeyxəli xanla qurtarıb qiyamçıları müharibə dövrünün qanunları ilə cəzalandırın. Aman diləyənlərə silah qaldırmayın, müqavimət göstərənləri qırın. Qubalıları nə vaxtsa Şeyxəlinin onların xanı olacağı haqqındakı xülyalardan, təsəvvürlərdən məhrum edin» (AKAK, IV c., sən. 1017).

General Tormasov əvvəlcə Quba üsyançılarına qarşı göndərilən qüvvələrə ümumi rəhbərliyi gen. mayor Repinə tapşırdı. Sentyabrın ortalarında rus qoşunlarının bölüyü 2 topla, həmçinin Şəki və Şamaxı süvariləri iki istiqamətdən Quba üzərinə hücuma keçdilər. Lakin qubalılar daha da birləşdilər. Quba bəyləri demək olar ki, bütünlüklə Şeyxəli xanın tərəfinə keçdilər (AKAK, IV c., sən. 1018). Beşbarmaq dağı yaxınlığında rus dəstələri üsyançıların ciddi həmlələrinə rast gəldilər (AKAK, IV c., sən. 1019, c., 660-661).

Rus hərbi dəstələri ilə Quba üsyançıları arasında ilk toqquşma haqqında polkovnik-leytenant Tixonovski gen. Tormasova 20 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubunda yazırdı: «Quba əyalətində Doğumlu adlanan karvansaradakı düşərgədən Bərmək mahalından yazıb Sizə bildirirəm ki, sentyabrın

15-də 17-ci yeger alayının 2 bölüyü Şirvana gəlib, o tarixdə də Quba əyalətinə daxil olmuşdur. Onlar sentyabrın 18-də Sevastopol muşketyor alayının bölükləri ilə birləşmişlər (AKAK, IV c., sən, 1023, səh. 665).

Rusların xidmətində olan Cəfərqulu xanın Şəki süvarilərinin və əlavə qüvvələrin Xınalıq mahalından keçməklə arxadan Şeyxəli xana zərbə endirmək cəhdi baş tutmadı. Cahangir xan Şaqqaqi Xınalıq dağlarına güclü qar düşdüyündən oradan Qubaya tərəf hərəkətini davam etdirə bilməmişdi (AKAK, IV c., sən, 1023, səh. 665). Rus qoşunları ilə Şeyxəli xanın qüvvələri arasında ilk toqquşma sentyabrın 20-də Beşbarmaq dağından 200 üsyançının rus əsgərlərinə atəş açması ilə başladı. Yarım saat davam edən atışmada hər iki tərəfdən itkilər olmuşdu. Sentyabr ayının 23-də isə Şeyxəli xanın min nəfərə qədərlik qüvvəsi rus hərbi dəstələrinə iki dəfə ağır zərbə endirmiş və yalnız topçuların müdaxiləsindən sonra üsyançılar geri çəkilməli olmuşdular.

Quba üsyanı çar komandanlığını güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Komandanlıq üsyanın daha da genişləndirilməsindən qorxur, buna görə «Şeyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ətraf kəndlərlə birlikdə xanın hakimiyyətinə verməyi və traktat ilə Qarabağ, Şəki və Şirvanda olduğu kimi, onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi» təklif edirdi. Ancaq çar hökuməti bu təklifə razılıq vermədi. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün Gəncədən bir bölük, Qarabağdan iki bölük, Bakıdan bir bölük rus piyadası, Şəkidən 1000 və Şamaxıdan 100 atlıdan ibarət qoşun göndərdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisaneviçə tapşırdı. O, belə işlər üzrə artıq sınanmış bir «mütəxəssis» kimi ad çıxarmışdı.

Lisaneviç 21 oktyabr 1810-cu il tarixli raportunda yazırdı ki, Qrız və Yuxarıbaş mahalları üsyançılardan təmizlənib, əyalətdə sakitlik bərpa olunub, Şeyxəli xan isə öz tərəfdarları ilə Tabasarana qaçmış, hal-hazırda Yerfi kəndindədir (AKAK, IV c., sən. 1075).

Qeyd edək ki, üsyançılar sayca çox olmalarına baxmayaraq silahlanma cəhətdən rus qoşunlarından geridə qalırdılar. Açıq sahədə rus topları qarşısında aciz qalaraq onlar meşə və dağlarda döyüşməyə üstünlük verirdilər.

Oktyabr ayının 25-də Lisaneviçin başçılığı ilə rus hərbi hissələri Yerfi kəndinə soxuldular. Burada qanlı döyüş baş verdi. Rus mənbələri üsyançıların 100 nəfər itki verdiyini yazır, lakin rus hərbiçilərinin itkiləri barədə susurlar (AKAK, IV c., sən, 1028, səh. 669). Lisaneviç 6 gün Yerfi kəndində qalmış, kənd rus əsgərləri tərəfindən qarət olunmuşdu. Bundan sonra Lisaneviç Qubaya qayıtmışdı. Üsyanda iştirak edən bütün bəylər həbs edilmişdi. Gen. Tormasov başqalarına da görk olsun deyə günahkar sayılanların üzərində məhkəmə qurub hamısını Sibirə sürgün etməyi, mülklərini isə ruslara xidmət göstərənlərə verməyi əmr etmişdi (AKAK, IV c., sən. 670). Qubada Tixonovskinin başçılığı ilə 3 bəydən ibarət divan təşkil olundu (Бакиханов, 158).

1810-cu il Quba üsyanı məğlubiyyətə uğrasa da Şeyxəli xan rus işğalçılarına qarşı mübarizəni dayandırmadı. Gen. Repin 1811-ci il oktyabrın 16-da markiz Pauliçiyə Şeyxəli xanın öz ətrafına 6.000 nəfər topladığını və yenidən Qubaya hücum etmək istədiyini yazmışdı (Бакиханов, 158; AKAK, c. IV, sən. 163).

1810-cu il Quba üsyanı əyaləti idarə edən Şura üzvlərinin və Mirzə Məhəmməd xanın fəaliyyətini zəiflətdi. Lakin, Quba üsyanı yatırıldıqdan sonra Dördlər Şurası yenidən öz fəaliyyətini bərpa etdi. Bu dəfə Şuranın sədri komendant Ryabinin özü oldu (Сумбатзаде, 9).

Üsyanın məğlubiyyətindən sonra mərhum Tabasaran qazisi Rüstəmin (Şeyxəli xanın qudası – T.M) qardaşı, rus ordusunun polkovniki Qazi Məhəmməd də Şeyxəli xana qarşı çıxdı. Şeyxəli xan Quba və Dərbənd döyüşçülərindən əlavə 3000 nəfər xeyli dağıstanlı Akuşa döyüşçünu də cəlb edərək Xoçni kəndində istehkam qurub onu gözləyən Qazi Məhəmmədin üzərinə hücuma keçdi və istehkamı ələ keçirdi (Баки-

ханов, 193). Qazi Məhəmməd dağlara çəkildi və Tabasaran qaziliyi Şeyxəlinin kürəkəni olan Qazi Məhəmmədin qardaşı oğlu Abdulla bəyə verildi. Ancaq bundan iki ay sonra Qazi Məhəmməd yenidən həmlə edib Abdulla bəyi Tabasarandan çıxardı (Бакиханов, 195).

1811-ci ildə partizan müharibəsi.

Şeyxəli xan Akuşa qazisi Əbubəkrin köməyi, həmçinin İrandan ona göndərilən pulların hesabına Akuşa, Mehdili, Tabasaran və Qazıqumuqdan topladığı 8 minlik qoşunla Quba üzərinə hücuma keçdi. Bu yürüşdə Qazıqumuqlu II Surxay xanın oğlu – Quba xanının keçmiş müttəfiqi Nuh bəy də iştirak edirdi. Samur çayı kənarında yerləşən Məhərrəmkəndin sakinləri öz atlılarını Tabasarana yollayaraq onların üzərinə gəlməkdə olan rus qoşununa qarşı döyüşmək üçün Cibir kəndində qərar tutdular.

Döyüş ərəfəsində rusların yanında olan bəzi Quba bəyləri rus qoşunlarını Şeyxəli xanın qoşunlarının «tələsinə» salmaq üçün plan hazırlamışdılar. Lakin, rus qoşununun komandiri gen. Quryev bu niyyəti anladı və ruslar kəndə qubalıların məsləhət bildiyi və yaxşı yolu olan qərb səmtindən deyil, müdafiə üçün daha əlverişli şərq səmtindən Şeyxəli xanın qoşununa yaxınlaşdılar. Ancaq rus qoşunu kəndi ala bilmədi və Quryev Zeyxur kəndinə doğru geri çəkildi.

Quba şəhəri və Zeyxur kəndi istisna olmaqla Quba əyaləti yenidən Şeyxəli xanın nəzarəti altına keçdi. Yerli əhali yenidən ruslara qarşı mübarizəyə qalxdı. Bu dəfə Şeyxəli xan Rustov kəndini özünə müvəqqəti iqamətgah seçdi (Бакиханов, 193).1811-ci il noyabr ayının 6-da gen. Quryevin 1348 əsgər, bir neçə kazak və yerli atlılardan ibarət qoşunları Zeyxur kəndi yaxınlığında mühasirəyə düşdü və Şeyxəli xanın qüvvələri tərəfindən darmadağın edildi. Rus hərbçilərinin etirafına görə onların itkiləri 317 nəfərə çatmışdı (Bakixanov, 195; AKAK, c. V, sən. 237).

Rus general və zabitləri bərk qorxuya düşüb Şeyxəli xanla mübarizə üçün böyük qüvvələr səfərbər etdilər. Gen. Xatunsev yeni qüvvələrlə Rustov kəndinə hücuma keçdi. 1811-ci il noyabr ayının 22-də Rustov kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Şeyxəli xan məğlubiyyətə uğradı. Mənbələrin məlumatına görə üsyançılar döyüş meydanında 100-dən çox meyid qoyub getmişdilər. Ümumiyyətlə isə üsyançılardan 600 nəfərə qədər ölən, iki dəfə ondan çox yaralanan olduğu qeyd edilir. Rus hərbçilərinin yazdığına görə, ruslar 92 nəfər ölən və 24 nəfər yaralı itirmişdilər (AKAK, V c., sən. 234). Həmin döyüşdə dağıstanlılar da böyük itki verdilər və Akuşa qazisi Əbubəkr həlak oldu (AKAK, V c., sən. 234, s. 165).

Bu mühüm qələbədən sonra general Xatunsev Dağıstanın Kürə dairəsini də işğal etdi. Şeyxəli xan öz ailəsini Cumcuqat kəndində qoyaraq, əvvəlcə Qazıqumuq xanlığının Sumbat kəndinə, sonra isə mərhum Əbubəkrin oğlu Bahanın köməyi ilə Akuşaya getdi (Бакиханов, 193).

Bu dövrdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri davam edir, ruslar ona qarşı olan tərəflərə üstün gəlməyə başlayırdılar. 1810-1812-ci illərdə Rusiya-Osmanlı dövləti ilə müharibədə qələbə çaldı. 1812-ci ilin may ayının 16-da Buxarest sülh müqaviləsi imzalandı və Osmanlı dövlətinin sərhədləri əsasən dəyişməz qaldı. Bunula yanaşı, Osmanlı Cənubi Qafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı oldu. 1813-cü il oktyabr ayının 11-də Rusiya ilə İran arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə görə Azərbaycanın bütün şimal xanlıqları (İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla), o cümlədən Quba xanlığı Rusiya tərəfindən ilhaq edildi.

Ancaq Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalını rəsmiləşdirsə də, Şeyxəli xan ruhdan düşmür, mübarizəni davam etdirirdi. Dağıstanda böyük nüfuza malik olan Şeyxəli xan çoxlu tərəfdarları ilə rusların Quba və Dərbənddə möhkəmlənməsinə, Dağıstana doğru irəliləməsinə imkan vermirdi. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı gen. Yermolov belə 1819-cu ilin fevralında yazdığı raportda bildirirdi ki, Şeyxəli xanın fəaliy-

yəti nəticəsində Qafqaz xəttinin Dərbəndlə əlaqəsi kəsilmiş və bu bölgədə ticarət karvanlarının fəaliyyəti dayanmışdır (Козубский, 156).

1819-cu ilin yayında gen. Pestelin başçılıq etdiyi rus qoşunları və onlara kömək edən bəzi yerli qüvvələr Şeyxəli xanın yaşadığı Akuşaya doğru hərəkət etdilər. Rus qoşunları Başlı kəndinə soxularaq buradakı 2000 evin demək olar ki, hamısını yandırdılar. Şeyxəli xan 20 minlik qüvvə ilə rusların qarşısına çıxdı və qələbə qazandı. Ruslar 418 əsgər və zabit itirərək və Dərbəndə çəkildilər (Umudov, 128).

Lakin Başlı yanındakı qələbə Şeyxəli xanın sonuncu qələbəsi oldu. 1819-cu ilin avqsut ayında rus qoşunları yeni yürüşə başladılar. Bu yürüşə generallar Mədətov və Pestel başçılıq edirdilər. Müxtəlif istiqamətlərdən hücum edən düşmənin qarşısını ala bilməyən Şeyxəli xan və müttəfiqləri dağlara çəkilməli oldular. Akuşa, Tabasaran və Dağıstanın başqa yerlərini işğal edildi (Козубский, 158). Şeyxəli xanla əlaqə saxlamaqla şübhəli bilinən 8 nəfər Dərbənd bəyi, o cümlədən Kazım bəyin atası Molla Hacı Kazım bəy Həştarxana sürğün edildi (Козубский, 159-160).

Məğlubiyyətdən sonra Şeyxəli xan dağlara. Şeyxəli xanın bundan sonrakı taleyi haqqında mənbələrdə məlumat demək olar ki, yoxdur. Mənbədə onun 1821-ci ildə vəfat etdiyi güman olunur və Balakəndə dəfn edildiyi qeyd edilir. (AKAK, VI c., 5907).Digər məlumata görə 1822-ci il mayın 25 (iyunun 6) vəfat etmişdir. (Umudov, 129-130).

A. Bakıxanov Şeyxəli xana yüksək qiymət verərək yazırdı ki, Şeyxəli xan özünün laqeydliyinə və başqa zəif cəhətlərinə baxmayaraq bir sıra parlaq keyfiyyətlərə malik idi, onun cəsurluğu, səxavətliliyi və alicənablığı xalq arasında məşhur idi (Бакиханов, 194, 203). Şeyxəli xan xanlığın müstəqilliyini qorumaq uğrunda qüdrətli Rusiya imperiyası ilə uzun müddət qeyri-bərabər, qəhrəmancasına mübarizə aparmışdır.

Xanlıq dövründə mədəniyyət.

Xanlıq dövründə bütövlükdə Azərbaycanda olduğu kimi Quba xanlığında da feodal-ara müharibələri və yadelli hücumların təsiri nəticəsində maarif, elm və mədəniyyət ümumən tənəzzül vəziyyətində idi. Bununla belə bu dövrdə həmin sahələrdə müəyyən uğurlar da əldə edilmişdi. Çox təəssüf ki, Quba xanlığında mədəniyyətin vəziyyəti haqqında məlumatlar günümüzə çox az gəlib çatmışdır. Bu məlumatlardan görünür ki, o dövrün tanınmış alimlərindən biri də Əlicli Hacı Məhəmməd Çələbi olmuşdur. O, müxtəlif elmləri, xüsusən də şəriət qanunçuluğunu gözəl bilirdi. A. Bakıxanovun yazdığına görə Hacı Məhəmməd Çələbidən «Tadvin əl - Əlici» adlı əsər qalmışdı ki, bu əsər ilahiyyatçılar üçün bir vəsaitə çevrilmişdi. Yeddi dəfə Məkkəni ziyarət etmişdi. Mütəfəkkirin xalq arasında hörməti o qədər böyük imiş ki, 1808-ci ildə Şeyxəli xanla şamaxılı Mustafa xan arasında döyüş getdiyi anda Hacı Məhəmməd Çələbinin cənazəsi şəhər qəbiristanlığına gətirildikdə hər iki tərəf silahlarını yerə qoyub alimin xatirəsini yad etmişdilər (Бакиханов, 203).

Xanlıq dövrü mədəniyyətinin gözəl nümunələrindən biri Hüseynəli xan tərəfindən inşa edilmiş və və sələfləri tərəfindən bərpa edilib dekorativ bəzək verilmiş Qubadakı xan sarayı idi. Bişmiş kərpicdən inşa olunmuş bu saray çox gözəl idi, tavanı gül şəkilləri ilə bəzədilmişdi. Divarlarının zəngin kirəc dekorasiyasə və təsvirləri ilə fərqlənirdi (Абдуллаев (1965), 189).

Quba xanlığının mövcudiyyəti dövründə yaradılmış mədəniyyət abidələrindən danışarkən Fətəli xanın arvadı Tuti Bikə üçün Dərbənddə inşa olunmuş türbəsini də qeyd etmək lazımdır. Ümumi hündürlüyü 4,5 m olan 8 guşəli mərkəzi zal və ona bitişik 4 kiçik otaqdan ibarət türbənin interyeri tağlı tavanla örtülüb. Türbə 1787 – 1788-ci illərdə inşa olunmuşdur (История Дагестана, с. 1, 403-404; Mustafayev, 198).

NƏTİCƏ

Beləliklə də, müxtəlif səpkili çoxsaylı tarixi qaynaqların araşdırılması aşağıdakı qısa nəcicələrə gəlməyə imkan verir:

Quba xanlığı bir inzibati vahid kimi hələ XVII əsrin son rübündə meydana çıxmışdır. Xanlığın mövcudluğunun ilk dövründə onun hakimləri Səfəvi şahları tərəfindən təsdiq edilsələr də xanların hakimiyyəti irsi səciyyə daşıyırdı və onlar daxili idarəçilikdə xeyli dərəcədə müstəqil idilər. Xanlığın ərazisindən xəzinənin xeyrinə heç bir vergi toplanmır və xanların mərkəzi hakimiyyət qarşısında yeganə borcu zərurət tələb etdikdə öz hərbi dəstəsi ilə Şirvan bəylərbəyinin sərəncamına daxil olmaqdan ibarət idi.

Yarandığı vaxtdan xanlığın igamətgahı Quba şəhəri olsa da, XVIII əsrin 20-ci illərində bu şəhər Quba xanlarının düşməni – Şirvan üsyançılarının başçısı Hacı Davudun hakimiyyəti altına keçdiyindən Quba xanları öz igamətgahlarını Xudat şəhərinə köçürmüşlər. Lakin Xudatın mövqeyi müdafiə üçün əlverişsiz idi və buna görə də 1735-ci ildən sonra xanlığın mərkəzi yenidən Qubaya köçürülür.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şah Əfşarın Azərbaycanın şimalına viranedici yürüşləri zamanı o vaxt Quba hakimi olan Hüseynəli xanın ağıllı siyasəti nəticəsində xanlıq ərazisi az zərər çəkmişdi. Üstəlik o, Salyanın yenidən Quba xanlarının idarəçiliyinə verilməsinə nail olmuşdu.

1747-ci ildə Nadir şah saray əyanlarının sui-qəsdi nəticəsində öldürüldükdən sonra Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi uğurla nəticələndi və ölkə yenidən müstəqilləşdi. Ancaq ayrı-ayrı bölgələr arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi və iri irsi torpaq sahiblərinin mərkəzdənqaçma meylləri vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına imkan vermədi; 20 irilixırdalı dövlət qurumu-xanlıq meydana çıxdı.

Qubalı Hüseynəli xan da məqamdan istifadə edib tamamilə müstəqilləşdi. Quba xanlığı şimalda Dərbənd, cənubda

Bakı, cənub-qərbdə Şamaxı xanlığı ilə həmsərhəd idi. Xanlığın ərazisi o qədər də böyük olmasa yaşayış və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli idi. Dağların və keçilməz meşələrin, müdafiə tikililərinin çoxluğu əhalinin həyatı üçün yaxşı şərait yaradırdı. Buna görə də Quba xanlığı günü-gündən güclənirdi və Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı.

Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Fətəli xan zəmanəsinin görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı sərkərdəsi və mahir diplomatı olmuşdur. O, Quba xanlığının iqtisadi və hərbi qüdrətini artırmış və dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda gərgin və çətin mübarizə aparmışdır.

Ən əvvəl xanlıqlar yaranarkən müvəqqəti müstəqilləşmiş Salyan, daha sonra Dərbənd Quba xanlığına birləşdirildi. Nikah diplomatiyası yolu ilə Bakı xanlığı da tabe edildi. Cavad xanlığı Quba xanlığına könüllü tabe oldu. Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə uzun və qanlı keçdi. Lakin Fətəli xan Şamaxı xanlığının ərazisini Quba xanlığına qatmağa nail oldu.

Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin uğurları digər xanların və qonşu dövlətlərin bərk narahatlığına səbəb oldu. Onun əleyhinə güclü ittifaq yarandı. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında Fətəli xanla Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin başçılıq etdiyi düşmənləri arasında həlledici döyüş baş verdi. Fətəli xan məğlubiyyətə uğradı. Onun böhranlı anında Rusiya Dərbəndi xilas etməyə kömək göstərdi. Lakin Rusiya heç də Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməsini istəmirdi və buna mane olurdu. Çünki, Rusiya özü Azərbaycanı zəbt etmək niyyətində idi.

Gavduşan məğlubiyyətindən bir müddət sonra Fətəli xan qüvvələrini bərpa etdi və yenidən birləşdirmə siyasətini davam etdirdi. Lənkəran xanlığı və müəyyən müddətə Şəki xanlığı Quba təsirinə tabe oldu. Fətəli xan Cənubi Azərbaycana uğurlu yürüş etdi, lakin Rusiyanın hədələri onu geri qayıtmağa məcbur etdi.

Otuz ilə kimi Quba xanlığını idarə edən Fətəli xan yorulmadan Azərbaycan torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirməyə çalışmışdır. Lakin hələ birləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin edə biləcək qüvvələr yox idi. XVIII əsrdə Azərbaycanın ticarəti tənəzzül etmişdi. Daimi mübarizə və müharibələr ticarətin inkişafına imkan vermirdi.

Kəndlilər üçün Fətəli xan öz sələflərindən artıq heç nə edə bilmədi. Demək olar fasiləsiz müharibələr gedirdi, ölkənin gah bu, gah da digər hissəsi var yoxdan çıxırdı. Fətəli xanın saxlamalı olduğu muzdlu qoşunların xərcinin ağırlığı xeyli dərəcədə kəndlilərin üzərinə düşürdü. Vergilər kəndlilərin, habelə sənətkarların və tacirlərin vəziyyətini ağırlaşdırır, onlarda narazılıq doğururdu.

Fətəli xanın nailiyyətləri iqtisadi zəminə malik deyildi, onun şəxsi istedadının, uğurlarının, gərgin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Aydın idi ki, böhranlı xarici siyasi vəziyyət yarandığı, yaxud Fətəli xana bərabər xələfi olmadığı təqdirdə onun qurduğu dövlət dağılmalı idi və belə də oldu. Fətəli xanın cəmi 2 il hakmiyyətdə olmuş gənc oğlu Əhməd (1789-1791) nəinki yeni torpaqlar ələ keçirə bilmədi, hətta atasının fəth etdiyi və ya diplomatik yolla asılı hala saldığı bir çox əraziləri də itirdi. Şəki, Şamaxı, Lənkəran Cavad və Bakı xanlıqları Quba xanlarının asılılığından çıxdılar.

Quba taxtında Əhməd xanı əvəz etmiş daha gənc Şeyxəli xan mərd və cəsur bir şəxs idi, ancaq atasının diplomatik qabiliyyəti onda yox idi. Buna görə də çox vaxt qonşuları ilə münaqişədə idi. Şeyxəli xanın ən böyük tarixi xidməti rus işğalçılarına ciddi müqavimət göstərməsi olmuşdur. O, hətta xanlıq ləğv edildikdən (1809) sonra da uzun müddət yadelli işğalçılara qarşı partizan müharibəsi aparmışdır. Bu cür uzunmüddətli mübarizə yalnız xanlıq əhalisi rus işğalı ilə barışmaq istəmədiyinə görə mümkün olmuşdur. Təsadufi deyildir ki, bir müddət sonra XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda çarizmə qarşı ən böyük və mütəşəkkil üsyan məhz Quba əyalətində baş vermişdi.

Quba xanlığı Azərbaycan xanlıqları içərisində çox mühüm yer tutmuş və bütövlükdə dövlətçiliyimizin yaşadaraq davam etdirilməsində özünəməxsus yeri olmuş, tariximizdə dərin iz buraxmışdır.

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA).
2. Azərbaycan etnoqrafiyası (3 cilddə). I cild. Ə.S.Sumbatzadə, İ.H.Əliyev və başqalarının redaktəsi ilə Bakı –1988.
3. Azərbaycan tarixi (3 cilddə). 1 c. (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonlarınadək) (İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə və başqalarının redaktəsi ilə) B.,1961.
4. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək) Z.Bunyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə Bakı, 1994.
5. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər.) Suleyman Əliyarlının redaksiyası ilə Bakı, 1996
6. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər.) İ.Əliyevin redaksiyası ilə. Bakı, 1993.
7. Buduqlu – Piriyev V.Z.Buduqlular, B.1994.
8. Cavadov Q.C. XIX əsr və XX əsrin əvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri. Bakı – 1979.
9. Əlizadə A.İ. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda sənətkarlıq. Tar.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-1995.
10. Əliyev H. XIX-XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda bağçılıq (Quba-Xaçmaz zonasının materialları əsasında). T.e.n. dissertasiyası. Bakı, 1993.
11. Əliyev F. XVIII əsrin ikinçi yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960
12. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ Xanlığının tarixi (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Bakı-1961.
13. Fərzəlibəyli Ş.F. Quba tarixi. Bakı-2001.
14. Gül Q. Azərbaycanın fiziki çoğrafiyası.
15. Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1995.
16. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında. Tar.e.n. dissertasiyasının avtoreferatı. B.-1996.
17. Xəlilov M.C. Quba şəhərinin meydana gəlməsi probleminə dair. /Respublika arxeoloq və etnoqraflarının I Elmi konfransının materialları. Bakı-1992, s. 28-30.
18. Xəlilov M.C. Sandıqtəpə qəbir abidəsində tədqiqatlar. /Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin

anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi Sessiyanın materialları. Bakı, 1994, s. 45-47.
19. İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı-2004.
20. İsgəndər bəy Hacinski. Qubalı Fətəli xan. (Tərcüməçi F.Babayev). Bakı, 1959.
21. Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. (Şəki xanlığının tarixindən.) Bakı-1958.
22. Mahmud Kaşqari. Divani lüget et-türk. II c., Ankara, 1941.
23. Məşədixanım Nemət, Vəfa Quliyeva. Azərbaycanın islam dövlətləri ilə sosial-ideoloji siyasi əlaqələri. /Azərbaycan beynəlxalq çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələri B., Elm, 1997, s. 164.
24. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə / Qarabağnamələr, Bakı-1989. (çapa hazırlayan A.Fərzəliyev, I c., s. 6-102)
25. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.
26. Mustafayev C. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya ilə diplomatik əlaqələri./ Azərbaycan Beynəlxalq çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqələrdə, 2-ci Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələri. Bakı-Elm-1997.
27. Quliyeva N.H. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti. Tar.e.n. dissertasiyası. Bakı-1996.
28. Orucov A.Ş., Xəlilov M.C. Sandıqtəpə ilk orta əsrlərdə. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı-1994, s. 55-58.
30. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829-cu illər). Bakı, 1991.
31. Talıbzadə İ.A. XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. B., 1980.
32. Umudov V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəiləkiçilik əleyhinə mübarizə (1801-1826). Tar.e.n. dissertasiyası. Bakı-1995.

33. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.
34. Абдуллаев Г. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80-х годов XVIII века. Баку, 1958.
35. Абдуллаев Г. Иранские происки против Кубинского ханства и Картли-Кахетинского царства в 1776 и 1778 и гг. Известия АН Азерб. ССР, 1960, № 4.
36. Архив Внешней Политики Российской Империи при МИД РФ (АВПРИ).
37. Алкадари. Гасан Эфенди. Асари Дагестан Махачкала 1929
38. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК).
39. Анисимов И.Ш. Кавказские евреи-горцы. М., 1888.
40. Архив Петербургского Института истории РАН (АПИИ РАН)
41. Ахмедов Е.А. О судьбе личной библиотеки А.Бакиханова (с публикацией документов) // Труды Института истории АН Азерб. ССР, 1961, т. XV, с. 150-175
42. Ахвердов А.И. Краткое описание кавказских народов./ История, География и Этнография Дагестана. Махачкала, 1958, с. 213-228.
43. Архив Государственного Совета, Протоколы Совета в царствование Екатерины II, т.1, ч. 2, т.2, сб. 1869,1888.
44. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку-1983.
45. Бакиханов А.А. Гюлистани-Ирам (Редакция, комментарии, примечания и указатели акад. З.М.Буниятова). Баку, 1991.
46. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. / Научный Архив Института Истории НАН Азербайджана, (НАИИ), инвентар 466.
47. Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII века). «Доклады АН Азербайджанской ССР», 1986, №4.

48. Броневский Г.С., Исторические выписки о сношениях России с Персией, Грузией и вообще с горскими народами в Кавказе, обитающими со времен Ивана Василевича доныне. СПб., 1996, (переиздание).
49. Бутков П.Г. Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г. / История география и этнография Дагестана. М., 1958.
50. Гаджиев В. Роль России в истории Дагестана. Махачкала – 1 965.
51. Гербер И.Г. Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г. (Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащия) СПб., 1760.
52. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. / ИГ и ЭД стр. 60-120
53. Губайдулин А. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в. Известия вост. Фак. АГУ, 1928, № 3.
54. Гмелин С. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч. 3, СПб. 1785.
55. Джафаров А. Присоединение Ширванского ханства к России и восстановление города Шемахи. АКД. Баку, 1955, стр. 5.
56. Дубровин Н. Закавказье от 1806 до 1806 гг. СПб. 1866.
57. Дубровин Н. Поход Графа Зубова в Персию в 1796 г.,с. прилож. оперативной карты похода гр. Зубова в Персию в 1796 г., и план осады Дербента. / Военный сбор.1874 г., №2-6.
58. Дубровин Н. История войн и владычества русских на Кавказе. т. 3,4,5. СПб. 1886-1888
59. Дингельштедт В. Водовладения и ирригация. ч. 1, Тифлис, 1880.
60. Закавказье от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича. Исторический очерк. / Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII, Тифлис, 1901.
61. Зейдлиц Н. Исторический обзор Бакинской губернии. / Кавказский календарь на 1871 г.

62. Зубов В. Общее обозрение торговли с Азией. / Русский архив, 1873, кн. V.
63. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от наместничества Великого князя Михаила Николаевича (Исторический очерк). Утверждения русского владычества на Кавказе. т. XII, Тифлис 1901
64. Ихиллов М.М. Большая семья патрономия у горских евреев. Советская этнография, 1950, №1.
65. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку, 2000
66. История Кабардинского генеральфельдмаршала княза Барятинского полка (1726-1880). Т.1. составил А. Зиссерман. СПб, 1881.
67. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Часть I (Феодальные отношения и колониальный режим. 1827-1843 гг.) Изд-во АН СССР. Москва-Ленинград. 1936.
68. Камеральное описание Кубинской провинции, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства, ф. 24, оп. 1. дд. 342-345.
69. «Кавказский календарь» на 1847 г.
70. Козубский Е.И. История города Дербента. Темирхан-Шура, 1906.
71. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан. 1718 г. /История, география и этнография Дагестана». Москва, 1958.
72. Магомедов Н.А. Податная система Дербентского владения в XVIII в. /Генезис, основные этапы, общие пути и особенности развития феодализма у народов Северного Кавказа, Рег. научн. конф. (Тезисы докладов.), 1980.
73. Магомедов Н.А. Торгово-экономические связи Дербента с Россией в XVIII в. /Великий Октябрь и передовая Россия в исторических судьбах народов Северного Кавказа. Материалы науч. кон. 1979 г. Грозный – 1982.
74. Магомедов Н.А. Торговля Дербента с Россией в XVIII в. / Из истории взаимоотношения Дагестана с Россией и народами Кавказа. Махачкала – 1982.

75. Магомедов Н.А. Экономическое развитие Дербентского ханства в XVIII в. (Ремесло, торговля, налогово-финансовая система). АКД. Нальчик, 1985.
76. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951.
77. Мамедова Э.К. Административное устройство и управление азербайджанских ханов во второй половине XVIII века. К.Д., Баку, 1999.
78. Мамедов Н.Р. История города Кубы в XIX-XX века. АКД. Баку, 1989.
79. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966.
80. Материалы по истории Дагестана и Чечни. т. 3, ч. 1, (1801-1839). Махачкала, 1940.
81. Материалы для изучения экономического быта государственного крестьян Закавказского края. т. 2, вып. I-II Тифлис –1886.
82. Миллер Б.В. О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа. / Записки Института Востоковедения АН ССР, 1932, № I.
83. Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры. / Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1929, вып. VII, № 8.
84. Миллер Б.В. Материалы для изучения еврейско-татского языка. Введение, тексты и словарь. СПб., 1892.
85. Миллер Б.В. О семитском элементе в татском наречии горских евреев. / Труды Восточной комиссии общества. 1903, т. II вып.3.
86. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX вв. Б., 1966
87. Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия. Баку, 1989
88. Научный архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (НА СПб, ИИ, РАН)
89. Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, чч. I – IV, СПб., 1836.

90. Описание Южного Дагестана, Владении Дербендского, Кубинского, Ахтинского, Рутульского, Хамутая и Табасарана. / НАИИ им. А.Бакиханова, инв. № 1795(2).
91. Очерк морфологии еврейско-татского наречия. М. 1901.
92. Очерк фонетики еврейско-татского наречия. М.1900.
93. Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Восточной Армении. М.,-Л., 1948.
94. Петрушевский И. Персидские официальные документы XVI нач. XIX вв. как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. / Проблемы источниковедения, сб. 3., М., Изд-во АН СССР, 1940.
95. Письма и бумаги А.В.Суворова. ч. 1. Петроград. 1916.
96. Полное Собрание Законов Российской Империи, (ПСЗ) т. 26.
97. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, тт. I-V, СПб., Тифлис, 1885-1891.
98. Почвы Азербайджана. Баку-1953.
99. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. 1726-1730 г. Сборник Императорского Русского исторического общества (СИРИО), т.56.
100. Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА).
101. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА).
102. Серебров, майор. Некоторые сведения по истории Северо-Восточного Азербайджанаво второй половине XVIII в. / Абдуллаев Г., Из истории …, с. 200-210.
103. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана – 1796 г. / ИГ и ЭД, с. 173-196.
104. Солодухо А.Движение Маздака и восточное еврейское население Ирана. / Вестник древней истории, 1970, № 3-4.
105. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 г. Баку,1961.
106. Указы кубинских ханов. Тбилиси-1937.
107. Чулков М.Д. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от прежних времен до ныне ностояших…т. II., кн.2, СПб,1785.
108. Шамаилова Л.А. Этнодемографические особенности современных миграционных процессов среди горских евреев Азербайджана. Дис. ист. н. Баку-2001.

THE KHANATE OF QUBA.

S u m m a r y

In this book for the first time is considered the history of Quba khanate, from the moment of its formation at the last quarter of the XVII century until it was conquered by Russia Empire at the beginning of the XIX century. The sources base of this study is made for the first time with the materials entered into scientific use kept in the richest funds of Archive of Foreign policy of Russian empire at the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, the Russian State Archive of Military History and other archives of Russia.

From the moment of formation Quba khanate was in dependence at first from the Sefavi state, with 1726 on 1735 - from Russia, and with 1735 on 1747 from the state of Nadir Shah Afshar. Quba khans had full of authority in own possession, and their authority were hereditary, which in case of death khans must be submitted by sovereign state. However khans were not authorized to conduct independent foreign policy, and should participate with the troops in military actions of the Supreme state.

In the historical literature there have repeatedly made errors regarding the first residence of Quba khans' town Khudat was, and only after 1735 Quba had became the capital of khanate. However in work on the basis of reliable sources it is proved, that from the moment of formation khanate the residence of khans was town Quba, but only in the results of capture of Quba by Hadji Davud the leader of people's revolt in 1726, the Quba khans have been forced to transfer the residence in Khudat. In 1735 when Quba were recaptured, Huseynali Khan has transferred capital from Khudat to the Quba having more favorable strategic position. Due to far-sighted and flexible

policy of Huseynali Khan during the ruinous campaigns of Nadir Shah Afshar, Quba khanate has not so suffered. Moreover, khan obtains from the shah passing the Salyan makhal under his jurisdiction.

In 1747 after the death of Nadir Shah revolting fire among Azerbaijan population outbreak everywhere, and achieved success, and the country has again got independence. However weakness of economic relations between separate parts of the country, and centrifugal activity of large hereditary land owners was not given with opportunities to formation of the uniform Azerbaijan state. About 20 local principalities (khanates) emerged. Huseynali Khan having taken advantage of developed conditions has turned completely to the independent governor. Quba khanate bordered in the north with Derbend, in the south with Baku, and in a southeast with Shamakha khanates. The territory xanstva was small, but favorable for residing and economic activities Therefore Quba khanate every day amplifying began to play a significant role in a political life of the country.

Come to authority after Huseynali Khan his son Fatali khan (1758-1789) who was one of the famous ruler, the capable commander and the skilful diplomat of the epoch. He increased economic and military positions of khanate and carried on the policy of the unification of Azerbaijani lands.

In the beginning have been joined independent principalities as the Salyan (1757), and then Derbent khanate (1759). The capital of khanate has been transferred in Derbend. By marriage diplomacy (having given to the wife to the heir of the Baku khan the sister of Fatali khan) took hold Baku khanate. After the bloody struggle proceeding of a several years, in 1768 has been seized and liquidated Shamakha khanate. In the same year has

voluntary accepted protection Fatali-khan by Tale Hasan khan of Djavad.

Fatali-khan the successful attempt to unite Azerbaijan has disturbed other khans and neighbor states. The strong coalition against him was formed. In 1774 near Khudat on Gavdushan plain was took place very bloody battle between him and his rivals headed Amir Hamza and Utsmi of Garagaytag. Quba khan has suffered defeat. Derbend had besieged by his rivals. During the critical moment Russia, searching an opportunity in revenge of Amir Hamza for of taken prison the head of Russian expedition of academician S.G. Gmelin (who was killed in prison later) had assisted Fatali-khan, and send troops in possessions of Utsmi, in this connection he had been compelled to remove siege Derbend and return in Garagaytag. However, Russia had not been interested in unification of Azerbaijani lands and consequently prevented this process, because it had own plans of capture of region.

Shortly after the Gavdushan battle Fatali khan having restored the forces, and continued his unification policy. Soon Lankoran khanate and later Shiki khanate have got in dependence from Fatali khan. Fatali khan organized successful expeditions as far south of Azerbaijan, but because of sharply negative reaction of Russia has been compelled to return back.

It seemed that Fatali khan did not manage to finish the unifying policy. As that period there were no forces which would manage to provide a victory of the given process. In XVIII century trade of the country which development was prevented by constant internecine wars and foreign intervention experienced decline. Successes of Fatali khan had no economic ground, and were result of his personal qualities, persistent struggle. It was clear that in the case of critical foreign political situation or to come to

power of the weak succession created by Fatali khan state obliged to break up, as happened.

Fatali khan was succeeded by his younger son Ahmed khan (1789-171) who couldn't only attach new territories but also had lost joined by his father, Shemakha, and Djavad khanates, which have disappeared from the Quba.

Ahmed khan has replaced after death by his youngest brother Sheykhali who was the courageous and brave person, but he didn't have diplomatic skill of his farther, that's why he was on bad terms with neighbors. His best merit was his despairing resistance to the Russia conquest. In 1796 he bravely strikes against the troops under the head of General V.A. Zubov. Derbend and Quba were conquered by Russia in 1806, and Quba khanate had been liquidated. Meanwhile after the liquidation khanate Sheykhali khan continue his unequal, heroic, partisan war against the enemy. In this struggle he supported by population of khanate who didn't reconcile with Russia occupation.

ГУБИНСКОЕ ХАНСТВО
(Резюме)

В книге впервые рассматривается история Губинского ханства, с момента образования в последней четверти XVII в. и до завоевания ханства Российской империей в начале XIX в. Источниковедческую базу исследования составляют впервые введенные в научный обиход материалы, хранящиеся в богатейших фондах Архива Внешней Политики Российской Империи при МИД Российской Федерации, Российского Государственного Военно-исторического Архива и других архивов России.

С момента образования Губинское ханство находилось в зависимости сперва от Сефевидского государства, с 1726 по 1735 гг. - от России, а с 1735 по 1747 гг. от государства Надир-шаха Афшара. Губинские ханы пользовались полнотой власти в собственных владениях, и их власть была наследственной, которая при смене ханов подтверждалась суверенным государством. Однако ханы не имели право вести самостоятельную внешнюю политику и должны были участвовать со своими войсками в военных мероприятиях верховного государя.

В исторической литературе бытовало мнение о том, что якобы первой резиденцией губинских ханов был город Худат, и лишь в 1735 г. Губа стал столицей ханства. Однако в работе на основе достоверных источников доказывается, что с момента образования резиденцией губинских ханов был город Губа, и, лишь в связи с переходом в 1726 г. г. Губы под власть бывшего руководителя народного восстания – Гаджи Давуда, который распространил свое влияние на большую часть Ширвана, губинские ханы вынуждены были перенести

свою резиденцию в Худат. В 1735 г. когда Губа снова перешёл под власть губинских ханов, то Губинский Хусейнали хан перенёс столицу из Худата снова в Губу, имеющему более выгодную военно-стратегическую позицию.

Благодаря дальновидной и гибкой политике Хусейнали хана Губинское ханство в период разорительных походов Надир-шах Афшара не очень пострадало. Более того, хан добился у шаха перехода Сальянского махала под его управление.

В 1747 г. после смерти Надир-шаха повсеместная освободительная борьба азербайджанского народа увенчалось успехом, и страна снова приобрела независимость. Однако слабость экономических связей между отдельными частями страны и центробежная деятельность крупных наследственных землевладельцев не дали возможности образованию единого Азербайджанского государства. Возникло 20 мелких государств – ханств, Хусейнали хан, воспользовавшись сложившейся обстановкой, превратился полностью в самостоятельного правителя. Губинское ханство граничило на севере с Дербендским, на юге с Бакинским, на юго-востоке с Шамахынским ханствами. Территория ханства была небольшой, но благоприятной для проживания и хозяйственной деятельности. Горы и непроходимые леса обеспечивали более или менее безопасную жизнь жителей. Поэтому Губинское ханство, с каждым днем усиливаясь, стало играть значительную роль в политической жизни страны.

Пришедший к власти после Хусейнали хана его сын Фатали хан (1758-1789) был видным государственным деятелем, способным полководцем и умелым дипломатом своей эпохи. Он поднял экономическую и военную мощь

ханства и вел напряжённую и трудную борьбу за объединение азербайджанских земель.

Вначале были присоединены ставшими независимыми владениями Сальянское (1757), потом Дербендское ханства (1759). Столица ханства была перенесена в Дербенд. Путём брачной дипломатии (Губинский Фатали хан отдал в жены наследнику Бакинского хана свою сестру) было поставлено в зависимое положение Бакинское ханство. После кровопролитной борьбы, продолжавшейся несколько лет, в 1768 г. было захвачено и ликвидировано Шамахынское ханство. В том же году добровольно приняло покровительство Фатали хана Джавадский Тале Хасан хан.

Успехи Фатали хана в деле объединения азербайджанских земель встревожили других ханов и соседних государств. Образовалась сильная коалиция против него. В 1774 г. близ Худата на Гавдушанской равнине произошло кровопролитное сражение между Фатали ханом и его противниками возглавляемыми Амир Хамзой и Усмием Гаракайтагским. Губинский хан потерпел поражение. Враги осадили г. Дербенд. В критический момент Россия, искавшая удобного случая для отмщения Амир-Хамзе за пленение главы Российской экспедиции академика С.Г.Гмелина (в последствии умершего в плену) оказала помощь Фатали-хану, двинуло военный отряд в имения усмия, в связи с чем он вынужден был снять осаду Дербенда и отойти в Гаракайтаг. Однако, Россия совершенно не была заинтересована в объединении азербайджанских земель и потому мешала этому процессу, поскольку сама замышляла планы захвата региона.

Спустя некоторое время после Гавдушанского сражения Фатали хан, восстановив свои силы, снова продолжил объединительную политику; Лянкяранское

ханство и некоторое время Шекинское ханство попали в зависимость от Фатали хана. Фатали хан предпринял удачный поход в Южный Азербайджан, но из-за резко отрицательной реакции России вынужден был вернуться обратно.

Фатали хану не удалось довести до конца свою объединительную политику. Так как тот период не было сил, которые сумели бы обеспечить победу данного процесса. В XVIII в. торговля страны, развитию которых мешали постоянные междоусобицы и войны, переживала упадок.

Успехи Фатали хана не имели экономическую почву, были результатом его личных качеств, упорной борьбы. Было ясно, что в случае критической внешнеполитической ситуации или приходу к власти слабого преемника построенное Фатали ханом государство должно было распасться, что и случилось. Бывший у власти в 1789-1791 гг. юный сын Фатали хана Ахмед хан не только не смог присоединить новые территории, но и потерял приобретенные отцом Шамахынское, Джавадское ханства, которые отпали от Губы.

Сменивший после смерти Ахмед хана его младший брат Шейхали был мужественным и храбрым человеком, но ему не хватало дипломатического мастерства отца, что было причиной его ссор с соседями. Большая заслуга Шейхали хана заключалась в его отчаянном сопротивлении российским завоевателям. В 1796 г. он мужественно дрался против войск, возглавляемого графом В.А.Зубовым. В 1806 г. русские войска заняли Дербенд и Губу, а в 1809 г. Губинское ханство было ликвидировано. Но и после ликвидации ханства Шейхали хан продолжал неравную, героическую, партизанскую войну против врага. В этой борьбе его поддерживало население ханства, не примирившееся с русской оккупацией.

Əlavələr

№ 2. Gilanlı Hidayət xanın 16/27 aprel 1778-ci ildə Cavad qalasına basqınının

PLANI

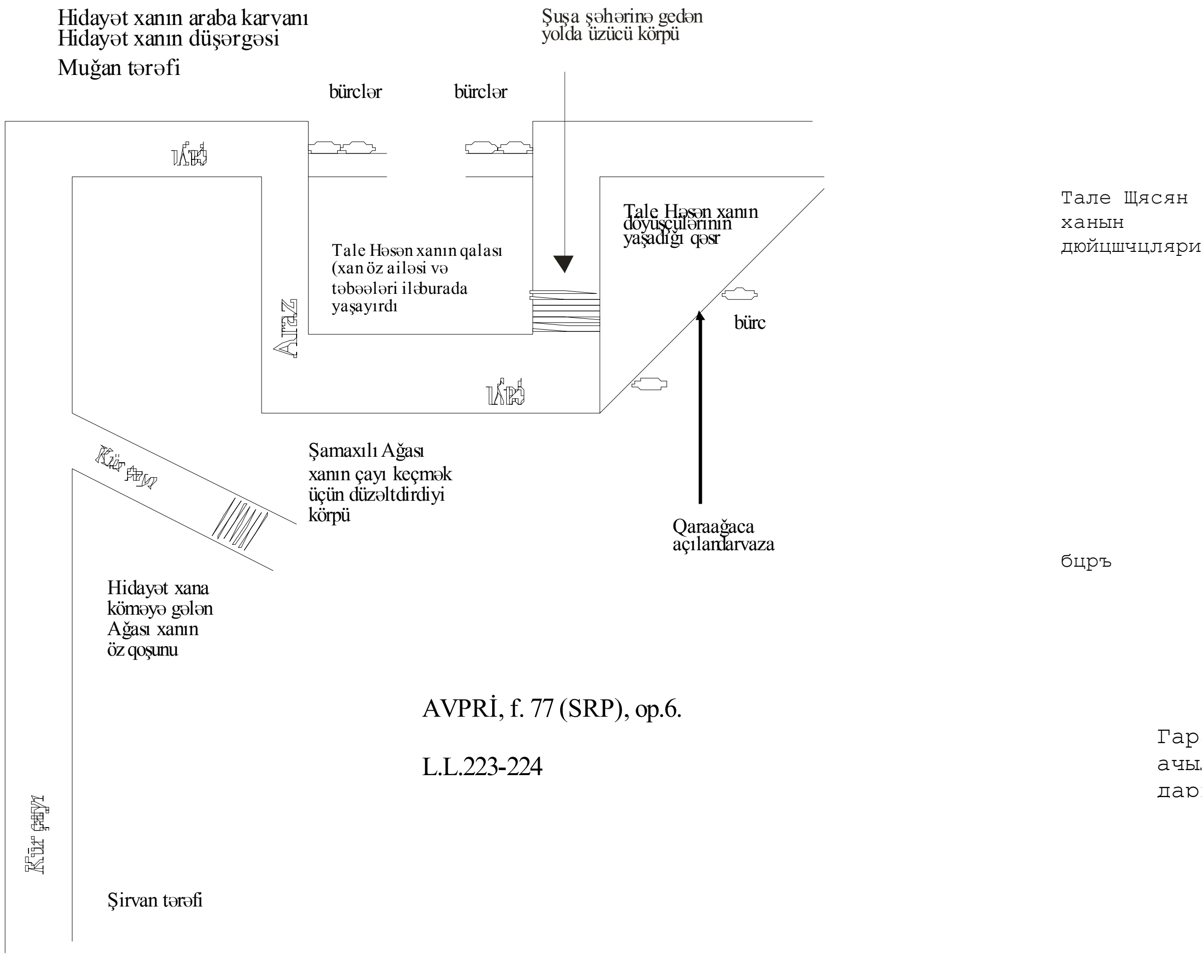

AVPRİ, f. 77 (SRP), op.6.

L.L.223-224

№ 3 Fətəli xanın Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılan məzar başdaşı. Daşın üzərindəki yazının tərcüməsi: O (Allah), bağışlayandır, rəhimlidir. Hökmranlığında səxavətli olan Fətəli xanın saray qapılrı hamının üzünə kömək üçün açılmışdı. O, Allahın rəhmətinə ehtiyacı olandır, kasıblara kömək edərdi. O, öz həyatını çox ədalətli və sadə başa vurardı. Geniş dünya ona dar gəldi. Ona görə o, müdafiə edənlərə ümid etdi. Nəhayət, o, həyatını dostu yolunda qurban verdi.

Bu puç dünyadan köçüb, cənnət bağına getdi. Müdrikdən mən onun ölüm tarixini axtardım.

Dedi: köçdü əbədi evə və cənnətə: 1203 (Hicri 1203=Miladi 1788 – 1789)

№ 4 Quba, Dərbənd və Bakı qalalrının rəmzi açarları

№ 5 Quba xanlığında zərb olunan sikkə nümunələri

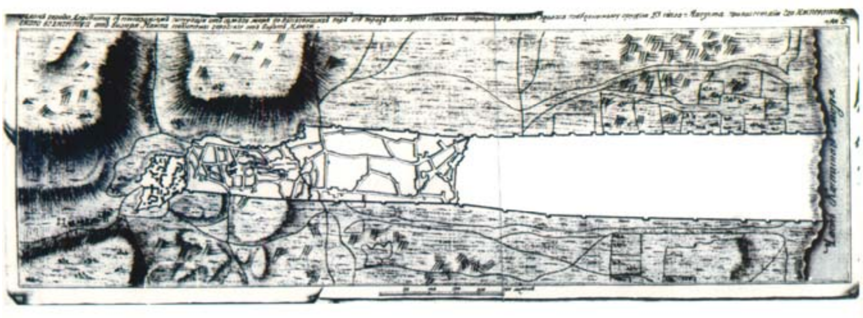

№ 6 Dərbənd qalasının XVIII əsrin ikinci yarısında çəkilmiş planı

№ 8 (Qeyd: Quba xanlarının bu və ya bundan sonrakı fərmanları «Ukazı Kubinskix xanstv, (kn. Tbilisi, 1937)» kitabından iqtibas olunur, Azərbayğan dilinə tərcümələr isə bizimdir)

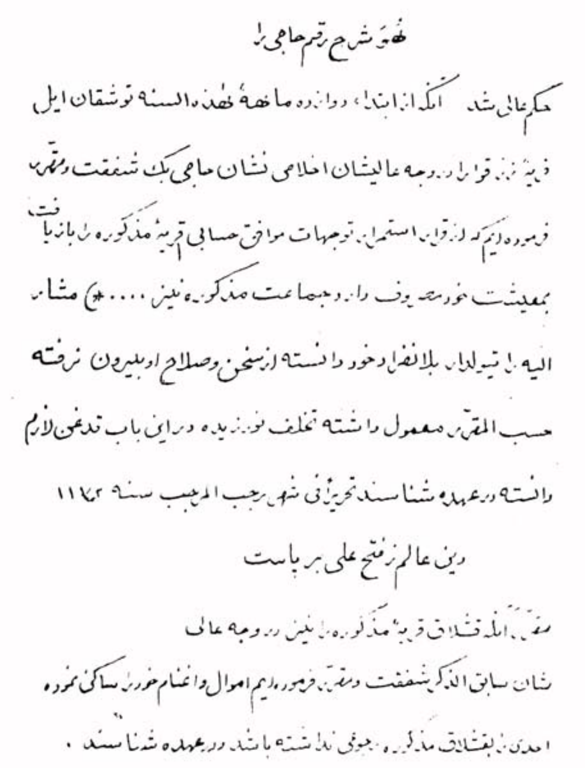
شرح رقم حاجی بک

حکم عالی شد آنکه از ابتدای دوازده ماهه هذه السنه توشقان ایل
قریه زرقوا را بوجه عالیشان اخلاص نشان حاجی بک شفقت و تفویض
فرموده ایم که در قوار استمرار توجهات موافق حسابی قریه مذکوره را بازیافت
بمعیشت خود صرف نماید ... جماعت مذکوره نیز .... مشار
الیه را تیولدار بلا انفراد خود دانسته از سخن و صلاح او بیرون نرفته
حسب المقرر معمول داشته تخلف نورزیده در این باب قدغن لازم
دانسته در عهده شناسند تحریراً فی شهر رجب المرجب سنه ۱۱۷۲

دین عالم ز فتح علی بر پاست

مقرر آنکه قشلاق قریه مذکوره را نیز در وجه عالی
شان سابق الذکر شفقت و تفویض فرمودیم اموال و اغنام خود را ساکن نموده
احدی را بقشلاق مذکوره دخلی نداشته باشد در عهده شناسند .

Fərman verildi:

Bu ilin əvvəlindən Hacı bəyin müraciətinə əsasən onu Zərquva kəndinə tiyul sahibi təyin edirik. Adı çəkilən kəndin camaatından isə tələb olunur ki, qeydsiz və şərtsiz olaraq onu özlərinə tiyul sahibi kimi qəbul edərək sözündən və məsləhətindən çıxmayıb ona qarşı gəlməsinlər. Bu zəmində üzərlərində xüsusi bir qadağanın olduğunu bilsinlər. 1172-ci il rəcəb ayı yazıldı. (1759-cu il 28 fevral – 29 mart)

(Möhür) Din dünyası Əlinin fəthi ilə mövcuddur.

Sərəncam budur ki, sözü gedən kəndin qışlağı da məhəbbət göstərilərək Hacı bəyə verilsin. Belə ki, o mallarını və qoyunlarını orada yerləşdirib heç bir adamın ora müdaxiləsinə imkan verməyəcəyini qəbul etsin.

№ 9

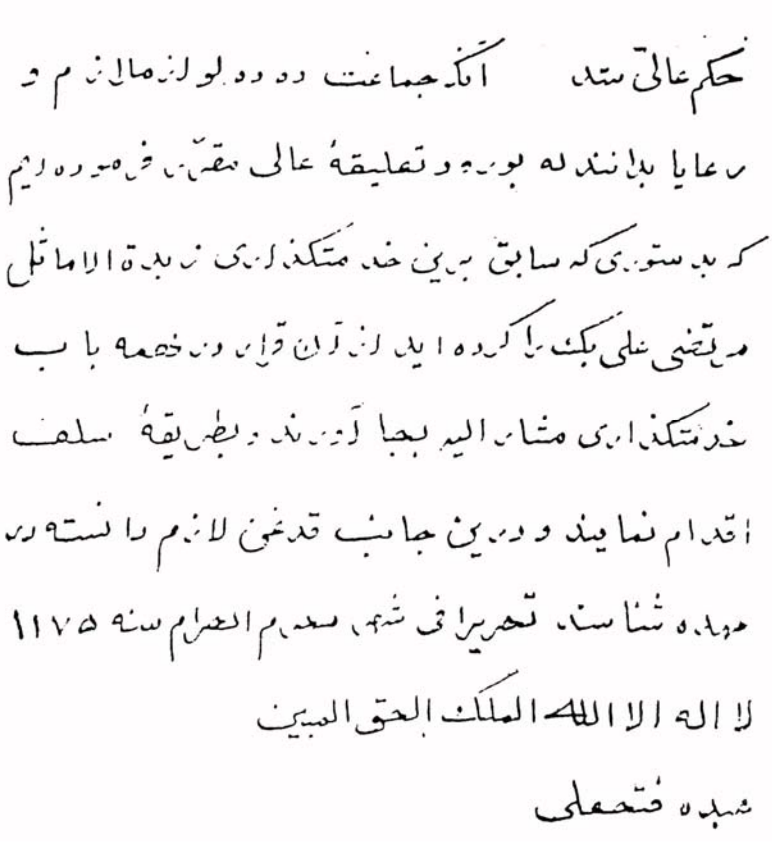
لا اله الا الله الملك الحق المبين
بنده فتحعلی

Fərman verildi:

Dədəli kəndinin sakinlərinin nəzərinə. Məktubda sərəncam vermişik ki, əvvəldə verilmiş əmrə əsasən Murtuza Əli bəyə xidmət göstərdiyiniz kimi yenə də hər bir sahədə onun göstərişlərini yerinə yetirəsiniz. Əvvəlcədən mövcud olan qaydada riayət edəsiniz. Bu zəmində xüsusi qadağanı vəzifə bilməlisiniz. 1175-ci ilin Məhərrəm ayı yazıldı. (1761-ci il 30 avqust)

(Möhür) Lə iləhə illəllah əl məlikul həqqul mubin bəndəsi Fətəli.

№ 10

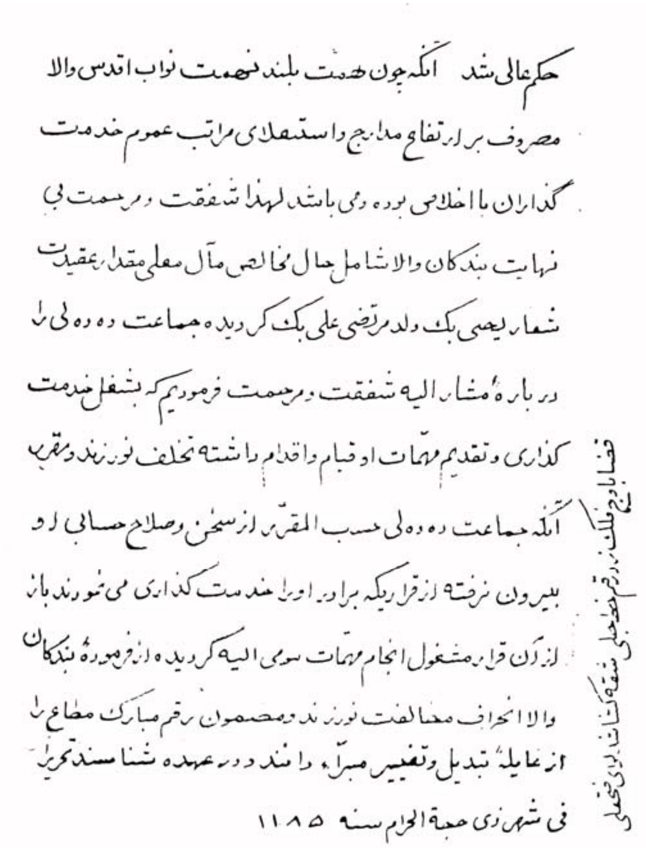

حکم عالی شد آنکه چون همت بلند نهمت نواب اقدس والا
مصروف بر ارتفاع مدارج و استعلای مراتب عموم خدمت
گذاران با اخلاص بوده و می باشد لهذا شفقت و مرحمت بی
نهایت بندگان والا شامل حال مخالص مآل معلی مقدار عقیدت
شعار یحیی بیک ولد مرتضی علی بیک کردیده جماعت دده لی را
درباره مشارالیه شفقت و مرحمت فرمودیم که بشغل خدمت
گذاری و تقدیم مهمات او قیام و اقدام داشته تخلف نورزند و مقرر
آنکه جماعت دده لی حسب المقرر از سخن و صلاح حسابی او
بیرون نرفته از قراریکه برادر او را خدمت گذاری می نمودند باو
از آن قرار مشغول انجام مهمات سوی الیه کردیده از فرموده بندگان
والا انحراف مخالفت نورزند و مضمون رقم مبارک مطاع را
از غایله تبدیل و تغییر مبرا دانند و در عهده شناسند تحریرا
فی شهر ذی حجة الحرام سنه ۱۱۸۵

Fərman verildi:

Müqəddəs naiblərin yüksək səyi onların dərəcələrinin qalxması və xalis niyyətlə göstərdikləri xidmətlərə görə xalq təbəqələri tərəfindən hörmət edilmiş və ediləcəkdir. Bu cəhətdən də yüksək dərəcəli bəndələrin sonsuz mərhəmət və şəfqəti Murtəza Əli bəy oğlu Yəhya bəyə şamil olur. Dədəli camaatına ona hörmət və məhəbbət bəslənilməsini və öhdəlikləri yerinə yetirərək ona qarşı çıxmamağı tövsiyyə edirik. Dədəli camaatı adəti üzrə onun sözündən və məsləhətindən kənara çıxmayaraq qardaşına göstərdikləri kimi ona da xidmət göstərərək öhdəlikləri ona təhvil verib yüksək rütbəli bəndələrə qarşı çıxmayıb itaətə boyun əysinlər. Zilhiccə ayı 1185-ci ildə qələmə alındı. (1772-ci il 6 mart – 3 aprel)
(Möhür) Tale asimanın ənginliyinə aşkar bir xətt çəkdi. Fətəlinin bayrağı zolaq yaratdı.

№ 11

Fərman verildi:

Bu ilin 9-cu ayının əvvəlindən yüksək və uca bəndələrin mərhəməti və məhəbbəti ixlasla xidmət göstərən yüksək mənsəb sahibi Məlik Hacı bəy Buduqiyə aid olur. Sədan, Quşçu, Çıraq, Uqah və Çələğan kəndlərini ona mərhəmət edirik ki, onun nəzarəti altında olsun və əhali də öz növbəsində onun xidmətinə tabe olsun və onda bir, on yarı və digər kəsimi ona ödəsinlər. Sözü gedən kənd əhalisi heç bir etiraz etmədən onu özlərinə tiyul sahibi qəbul edərək heç bir sözündən və məsləhətindən çıxmasınlar. Göstəriş vermişik ki, heç kəs heç bir vəchlə bu sözü gedən ərazilərə maneçilik törətməyib, problem yaratmasınlar. Əhali hər bir cəhətdən alimənsəbin tiyulunda olaraq ona xidmət göstərsin. Onu rəhbər bilərək hər il yeni hökm tələb etməsinlər. (Möhür)

Şəvval 1188-ci il yazıldı. (1774-cü il 5 dekabr – 1775-ci il 2 yanvar)

№ 12

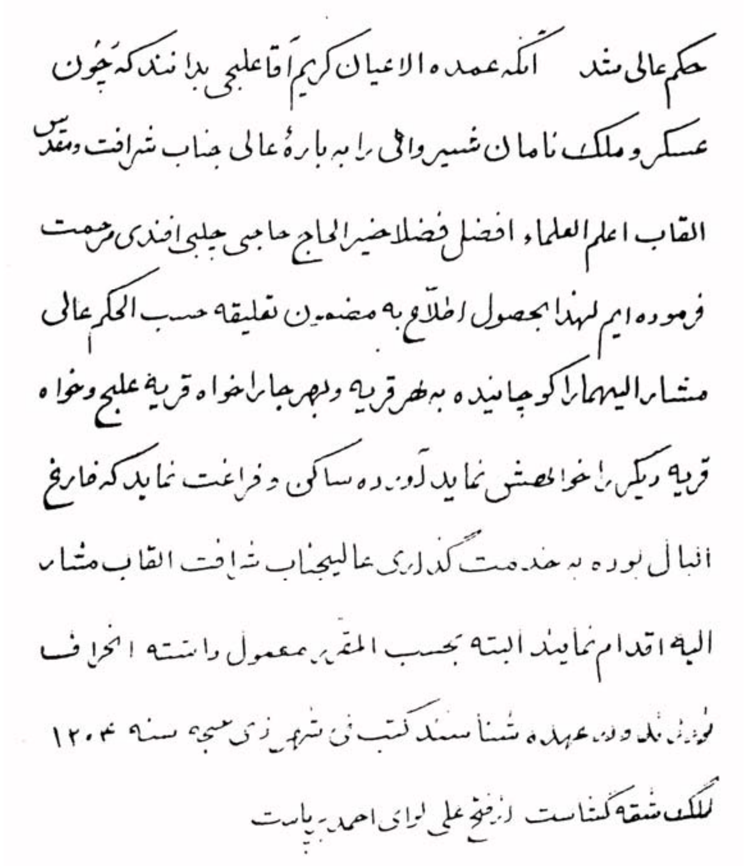
حکم عالی شد آنکه عمدة الاعیان کریم آقا علیچی بدانند که چون
عسکر و ملک نامان شیروانی را به بارهٔ عالی جناب شرافت و تقدس
القاب اعلم العلماء افضل فضلا خیر الحاج حاجی چلبی افندی مرحمت
فرموده ایم لهذا بحصول اطلاع به مضمون تعلیقه حسب الحکم عالی
مشار الیهما را کوچانیده به هر قریه و بهر جا را خواه قریهٔ علیچ و خواه
قریهٔ دیگر را خواهش نماید آورده ساکن و فراغت نماید که فارغ
البال بوده به خدمت گذاری عالیجناب شرافت القاب مشار
الیه اقدام نمایند البته بحسب المقرر معمول داشته انحراف
نورزند و در عهده شناسند کتب فی شهر ذی حجه سنه ۱۲۰۴
فلک شقه کشاست ز فتح علی لوای احمد بلند است

Fərman verildi:

Əsas əyanlardan olan Kərim ağa Ələci bilməlidirlər ki, Şirvanın adlı-sanlı adamlarından olan Əskər və Məliki fazillərin fazili, alimlər alimi, müqəddəs və şərafətli ləqəb sahibi, hacıların xeyirlisi Hacı Çələbi Əfəndinin xüsusi xidmətinə göndəririk. Bu cəhətdən də məktubun məzmunundan (fərman) xəbərdar olan kimi adı çəkilən adamları köçürüb istədiyi kənddə, İstər Ələc kəndi və ya başqa kənd olsun yerləşdirsin ki, onlar da öz növbəsində sözü gedən alicənaba xidmət göstərsinlər. Əlbəttə qarşıdurma yaratmamaq şərtilə.

Zilhiccə ayı 1204-cü ildə yazıldı. (1790-cı il 12 avqust – 11 sentyabr)

(Möhür) Əlinin fəthilə fələk zolaq yaradıb Əhmədin bayrağı yüksəkdədir.

№ 13

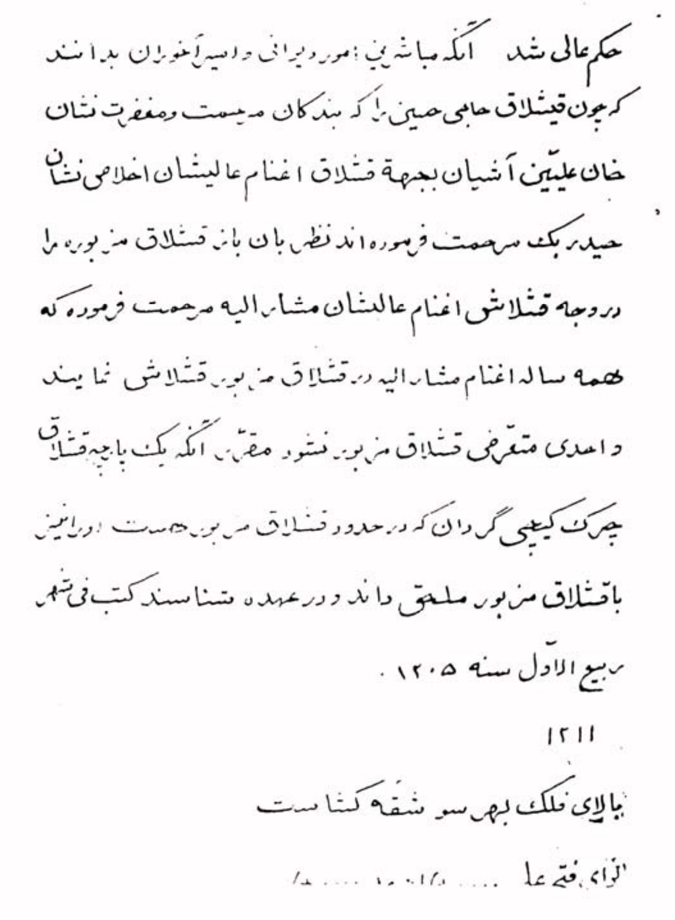
حکم عالی شد آنکه مباشرین امور دیوانی و امیر آخوران بدانند
که چون قیشلاق حاجی حسین را که بندگان مرحمت و مغفرت نشان
خان علیین آشیان بجهة قشلاق اغنام عالیشان اخلاص نشان
حیدر بیک مرحمت فرموده اند نظر بان بان قشلاق مزبوره را
در وجه قشلاقش اغنام عالیشان مشار الیه مرحمت فرموده که
همه ساله اغنام مشار الیه در قشلاق مزبور قشلاق نمایند
و احدی متعرض قشلاق مزبور نشود مقرر آنکه یک پارچه قشلاق
چرک کیچی گردان که در حدود قشلاق مزبور است او را نیز
با قشلاق مزبور ملحق دانند و در عهده شناسند کتب فی شهر
ربیع الاول سنه ۱۲۰۵ .
۱۲۱۱
بالای فلک بهر سو شقه کشاست
لوای فتحعلی ...

Fərman verildi:

Divan işçiləri və əmiraxurlar bilsinlər ki, qoyunlarının qışlaq etmək üçün Heydər bəy Hacı Hüseyn qışlağını ona mərhəmət edilməsini xahiş etmişdir. Belə ki, xahiş edir ki, hər il onun qoyunları adı çəkilən qışlaqda qışlasınlar və heç kəs bu qışlağa daxil olmasın. Belə qərara alınır ki, Çərək Kiçi qışlağı da adı çəkilən qışlağın daxilindədir. Onu da deyilən qışlağa birləşdirib öz nəzarəti altında hesab etsin.

Rəbi-ül-əvvəl ayı 1205-ci ildə yazıldı. (1790-cı il 10 sentyabr– 9 oktyabr)

(Dərkənarda ayrı tarix) 1211

(Möhür) Asimanın yüksəkliyində Fətəlinin bayrağı hər tərəfə dalğalanır.

№ 14

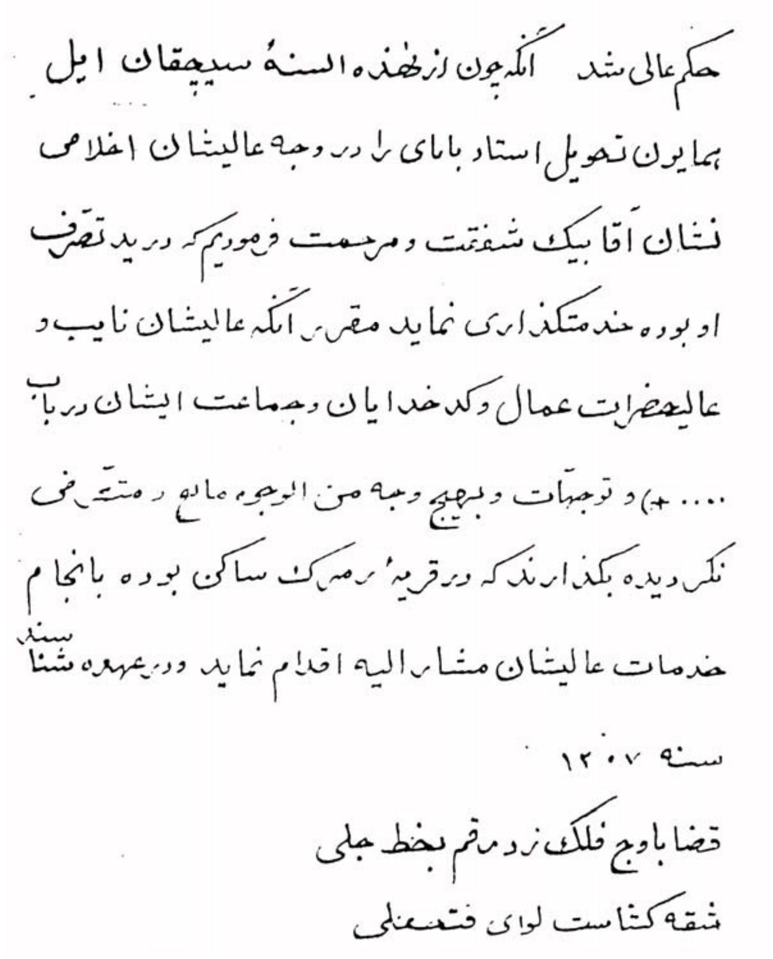
حکم عالی شد آنکه چون از هذه السنه سیچقان ئیل
همایون تحویل استاد بابای را در وجه عالیشان اخلاص
نشان آقا بیک شفقت و مرحمت فرمودیم که در ید تصرف
او بوده خدمتگذاری نماید مقرر آنکه عالیشان نایب و
عالیحضرات عمال و کدخدایان و جماعت ایشان در باب
.... +) و توجهات و بهیچ وجه من الوجوه مانع و متعرض
نگشته بگذارند که در قریه رمرک ساکن بوده بانجام
خدمات عالیشان مشار الیه اقدام نماید و در عهده شناسند
سنه ۱۲۰۷
قضا باوج فلک زد رقم بخط جلی
شقه گشاست لوای فتحعلی

Fərman verildi:

Bu ildən Ustad Baba bəyi Ağa bəyin xüsusi xidmətinə veririk. Onun himayəsi altında xidmət göstərsin. Belə qərar verilir ki, naib, divan işçiləri, kəndxudalar və oranın əhalisi vergiləri verməkdə heç bir etiraz etmədən onun Rəmərək kəndində məskunlaşmasına etiraz etməyib, adı çəkilən nümayəndənin xidmətini yerinə yetirsinlər və bunu vəzifə hesab etsinlər.

1207-ci il rəcəb ayı. (1792-ci il 12 fevral – 13 mart)

(Möhür) Fələk asimanınənginliyinə aydın bir xətt çəkdi.
Fətəli xanın bayrağı dalğalanır.

№ 15

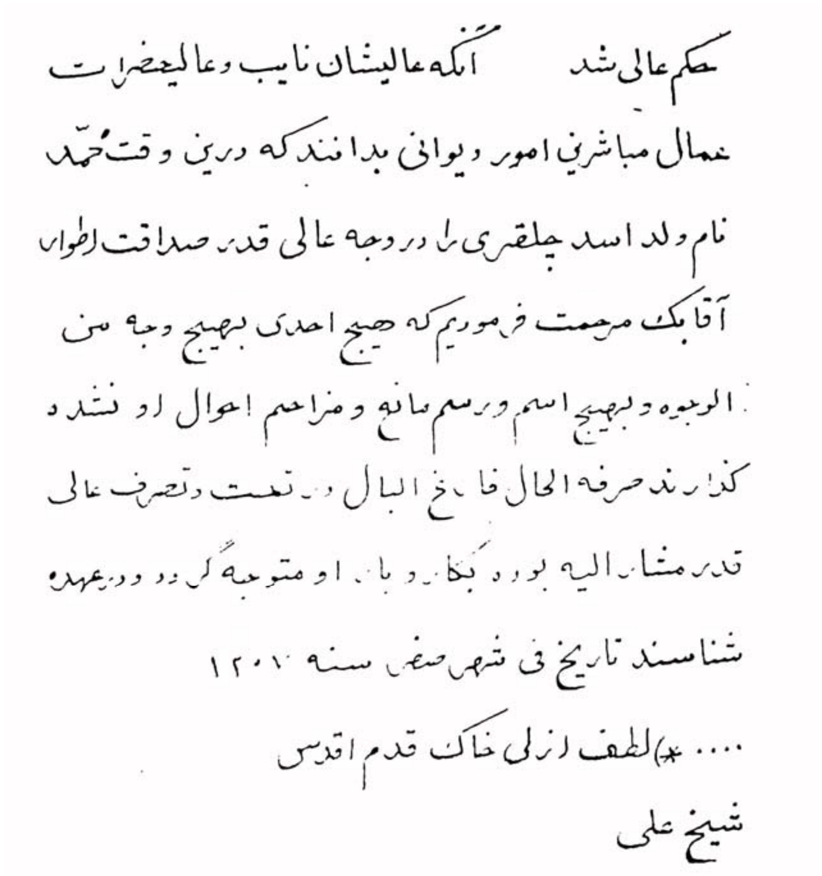
حکم عالی شد آنکه عالیشان نایب و عالیحضرات
عمال مباشرین امور دیوانی بدانند که درین وقت محمد
نام ولد اسد چلقری را در وجه عالی قدر صداقت اطوار
آقا بک مرحمت فرمودیم که هیچ احدی بهیچ وجه من
الوجوه و بهیچ اسم و رسم مانع و مزاحم احوال او نشده
گذارند صرفه الحال فارغ البال در تحت تصرف عالی
قدر مشار الیه بوده بکار و بار او متوجه گردیده و در عهده
شناسند تاریخ فی شهر صفر سنه ۱۲۰۷
.... (*) لطف ازلی خاک قدم اقدس
شیخ علی

Fərman verildi:

Naib, nümayəndələr, divanxana işçiləri və iş adamlarının nəzərinə. Əsəd Çəlgəri oğlu Məhəmmədi sədaqətinə görə Ağa bəyin şəxsi xidmətinə veririk. Heç kəs heç bir halda və heç bir formada ona mane olmamalı və imkan yaratmalıdırlar ki, o azad şəkildə, adı çəkilən adamın xidməti altında onun işlərini yerinə yetirsin və bunu özünə vəzifə bilsin.

Səfər ayı 1207. (1782-ci il 18 sentyabr – 16 oktyabr)

(Möhür) Müqəddəs qədəm torpağı əzəli lütfkarlıq Şeyxəli.

№ 16

حکم عالی شد آنکه درین وقت قشلاق قزلجه را بجهت اغنام
عالیجاه اخلاص آگاه عیواض بک مرحمت فرمودیم می باید
که بورود تعلیقه عالی احدی در خصوص قشلاق مزبوره
متعرض نشده رجوعی نباشد و در عهده شناسند
فی شهر جمادی الاول سنه ۱۲۱۱
لا اله الا الله الملک الحق المبین عبده حسن

Fərman verildi:

Bu vaxtda Eyvaz bəyin xahişinə əsasən Qızılça qışlağını ona veririk. Fərmana heç kəs etiraz etməməlidir. Qışlaq zəminində və şikayət etmədən bunu üzərlərində vəzifə bilməlidirlər.

Cəmadi-ül-əvvəl 1211-ci il. (1796-cı il 2 noyabr – 1 dekabr)

(Möhür) La ilahə illəllah əl məlikül həqqül mübin bəndəsi Həsən.

№ 17

حکم عالی شد آنکه درین وقت ییلاق چلق را دربارهٔ
عالیشان اخلاص نشان حیدر بک مرحمت فرموده ایم
بوده و تعلیقهٔ عالی همه ساله در وجه او مفوض و بوده
انم احدی را متعرض نشود و در عهده شناسند. فی شهر
محرم الحرام سنه ۱۲۱۵
(*.... شیخ علی ....*)

Fərman verildi:

Bu vaxtda Çələq yaylağını Heydər bəyin xahişinə görə ona verdik. Fərman onun üçün bütün ili qüvvədədir. Heç kəs etiraz etməməli və bunu vəzifə bilməlidirlər.

Məhərrəm ayı 1215. (1800-cü il 25 may – 23 iyun)

(Möhür) ….Şeyxəli…..

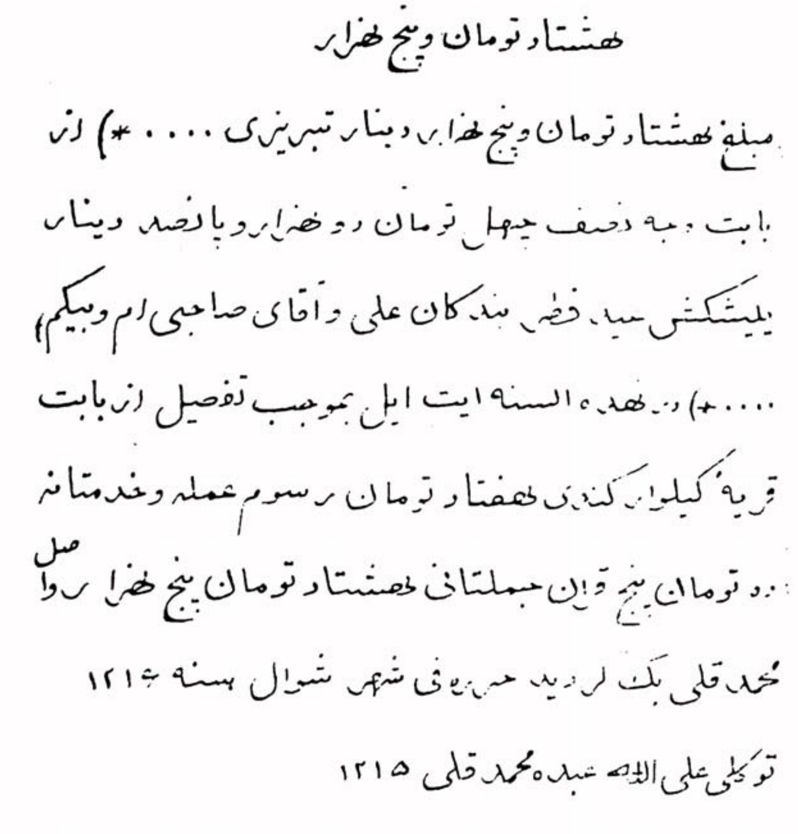

هشتاد تومان و پنج هزار

مبلغ هشتاد تومان و پنج هزار دینار تبریزی (۸۰۵۰۰۰) از
بابت وجه نصف چهل تومان دو هزار و پانصد دینار
پیشکش عید فطر بندگان علی و آقای صاحبی ام و بیکم (
....) در هذه السنه ایت ایل بموجب تفصیل از بابت
قریه گیلوارکندی هفتاد تومان رسوم عمله و خدمتانه
ده تومان پنج قران جملتانی هشتاد تومان پنج هزار واصل
محمد قلی بیک گردید حرره فی شهر شوال سنه ۱۲۱۶
توکلی علی الله عبده محمد قلی ۱۲۱۵

Həştad tümən və beş min.

(Həştad tümən və beş min Təbriz dinarı) Yarı vergi ünvanında 40 tümən, 2 min 500 dinar fitr bayramı hədiyyəsi kimi Əli və Ağayi Sahibi bəndələrinə hədiyyə edildi. Bu il Gilavarkəndi kəndinin əhalisi 70 tümən əməli rüsum və xidmət ünvanında 10 tümən 5 qran verdilər. Ümumilikdə 80 tümən 5 min Məhəmmədquluya çatdırıldı.

1216-cı il Şəvval ayı yazıldı. (1802-ci il 4 fevral – 4 mart)

(Möhür) Təvəkkülün Allahadır bəndəsi Məhəmmədqulu 1215.

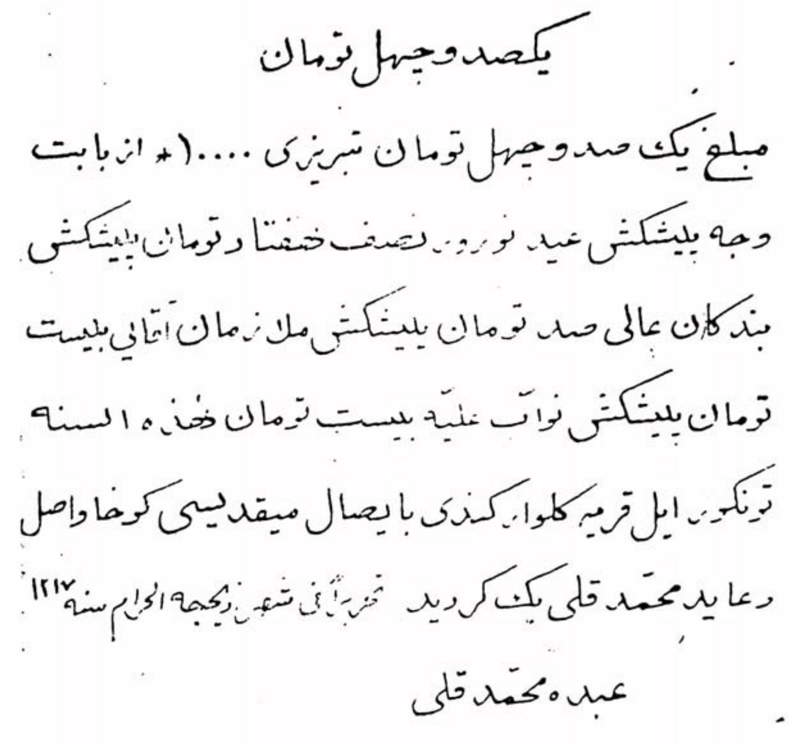
یکصد و چهل تومان
مبلغ یکصد و چهل تومان تبریزی ۱۴۰ از بابت
وجه پیشکش عید نوروز نصف هفتاد تومان پیشکش
بندگان عالی صد تومان پیشکش ملازمان آقایی بیست
تومان پیشکش نواب علیه بیست تومان ... السنه
تنکوز ایل قریه کلوارکندی با یصال ... واصل
دعاید محمد قلی بیک گردید تحریراً فی شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۲۱۷
عبده محمد قلی

140 tümən

140 Təbriz tüməni məbləği Novruz bayramı hədiyyəsi ünvanında yarı 70 tümən hədiyyə xanın bəndələrə hədiyyəsi 100 tümən, ağanın mülazimlərinə 20 tümən, ali naiblərə hədiyyə 20 tümən. Gilavarkəndi kəndinin əhalisi tərəfindən bu il Məhəmmədqulu bəyə verildi.

Zilhiccə ayı 1217-ci ildə yazıldı. (1803-cü il 25 mart – 22 aprel)
(Möhür) Bəndəsi Məhəmmədqulu.

№ 20

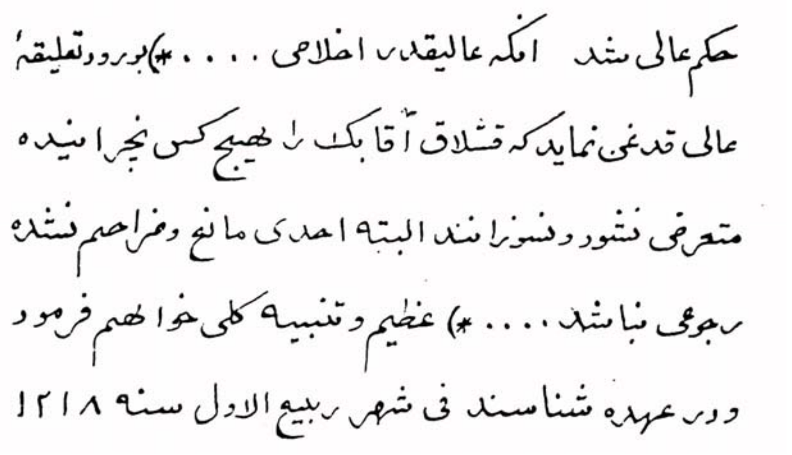
حکم عالی شد آنکه عالیقدر اخلاص .... *) بورود تعلیقه
عالی قدغن نماید که قشلاق آقا بک را هیچ کس نچرانیده
متعرض نشود و نسوزانند البته احدی مانع و مزاحم نشده
رجوعی نباشد .... *) عظیم و تنبیه کلی خواهم فرمود
و در عهده شناسند فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۱۸

Fərman verildi:

(Sədaqətli yüksək məqam…) Ağabəyin qışlağının otarılması qadağan edilir. Heç kəs buna etiraz etməməli, oranı otarmamalı və əlbəttə ki, yandırmamalıdır. Şikayət qəbul edilmir. Əks təqdirdə cəzalandırılması haqqında göstəriş verəcəyəm. Bu bir vəzifədir.

Rəbi-ül əvvəl ayı 1218-ci il. (1803-cü il 21 iyun – 20 iyul) (Möhür)

№ 21

حکم عالی شد آنکه چون سلیمان نام ترک را از جمیع
تحمیلات دیوانی معاف مسلم نموده بجهت خدمت
گذاری عالیقدری آقا بیک مقرر فرموده ایم بحصول اطلاع
مضمون رقم بندگان عالی احدی را رجوع ننموده گذارند
که بخدمت گذاری موما الیه قیام و اقدام دارد
تخلف نورزیده و در عهده شناسند تحریرا فی شهر
ربیع الاول سنه ۱۲۱۸

Fərman verildi:

Süleyman Rukun Divandan etdiyi müraciətə əsasən göstərdiyi xidmətə görə onu Ağabəyin xüsusi xidmətinə təyin edirik. Bu məsələ ilə bağlı heç bir etiraz qəbul edilmir. İmkan verilməlidir ki, o heç bir qarşıdurma göstərmədən ağasına xidmət göstərsin. Bunu bir vəzifə hesab etsinlər.

1218-ci il rəbi-ül-əvvəl ayı yazıqdı. (1803-cü il 21 iyun–20 iyul)
(Möhür)

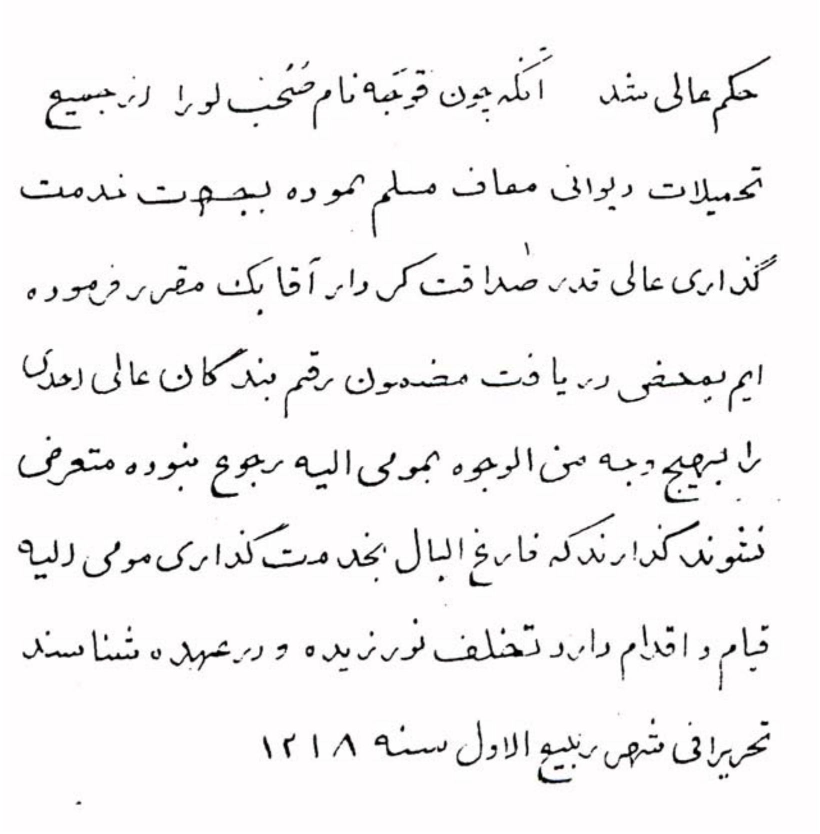
حکم عالی شد آنکه چون قوجه نام صحب لو را از جمیع
تحمیلات دیوانی معاف مسلم نموده بجهت خدمت
گذاری عالی قدر صداقت کردار آقا بیک مقرر فرموده
ایم بمحض دریافت مضمون رقم بندگان عالی احدی
را بهیچ وجه من الوجوه مومی الیه رجوع ننموده متعرض
نشوند گذارند که فارغ البال بخدمت گذاری مومی الیه
قیام و اقدام دارد تخلف نورزیده و در عهده شناسند
تحریرا فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۱۸

Fərman verildi:

Qoca Sühublunun divana etdiyi müraciətə əsasən onu Ağa bəyin sədaqətli xidmətçisi təyin edirik. Əmri alan kimi bir nəfər də olsun belə heç bir səbəb göstərmədən itaət etsinlər və etiraz etməsinlər. İmkan versinlər ki, o sərbəst şəkildə öz ağasına xidmət göstərsin heç bir qarşıdurma nişan vermədən.

1218-ci il rəbi-ül-əvvəl ayı qələmə alındı. (1803-cü il 21 iyun – 20 iyul)
(Möhür)

№ 23

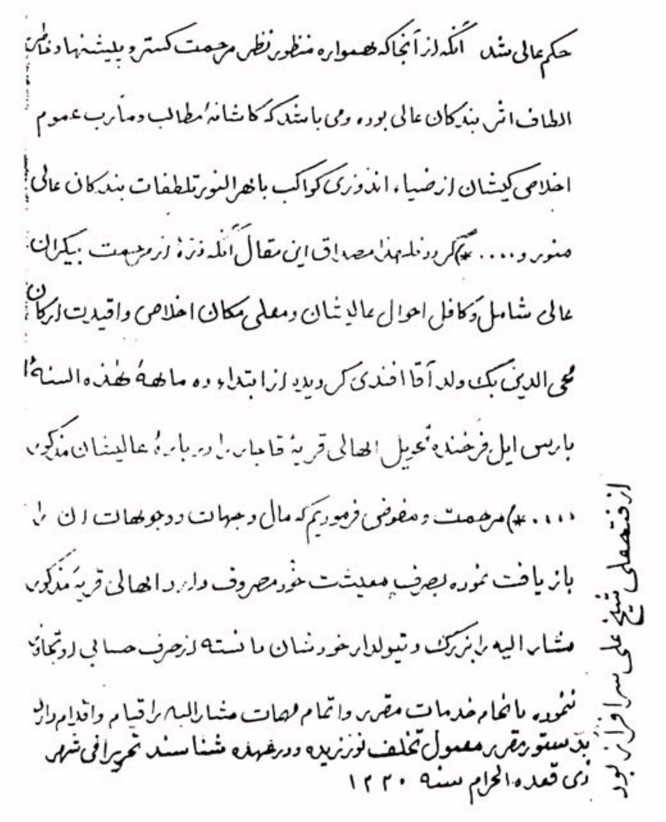
حکم عالی شد آنکه از آنجا که همواره منظور نظر مرحمت گستر و پیشنهاد ...
الطاف اثر بندگان عالی بوده و می باشد که کاشانه مطالب و مآرب عموم
اخلاص کیشان از ضیاء اندوزی کواکب باهر النور تلطفات بندگان عالی
منور و ... لهذا مصداق این مقال آنکه ذره از مرحمت بیکران
عالی شامل و کافل احوال عالیشان و معلی مکان اخلاص و ارادت ارکان
محی الدین بیک ولد آقا افندی گردیده از ابتدای ده ماهه هذه السنه
پارس ایل فرخنده تحویل اهالی قریه قاجار ... عالیشان مذکور
... مرحمت و مفوض فرمودیم که مال و جهات و وجوهات آن را
باز یافت نموده بصرف معیشت خود مصروف دارد اهالی قریه مذکور
مشار الیه را بزرگ و تیولدار خود دانسته از حرف حساب او تجاوز
ننموده با انجام خدمات مقرره و اتمام مهمات مشار الیه را قیام و اقدام دار
بدستور مقرر معمول تخلف نورزیده و در عهده شناسند تحریرا فی شهر
ذی قعده الحرام سنه ١٢٢٠

Fərman verildi:

Alimənsəb bəndələr həmişə mərhəmət edərək lütfkarlıq göstərmişlər. İşıq saçan ulduzların nuru da Alicənab bəndələrin lütfkarlığı ilə nurlanır…) Bunun bir nümunəsi olaraq Alicənabın Ağa əfəndinin oğlu Məhyəddin bəyin haqqında göstərdiyi lütfkarlıq onun sonsuz və sahibsiz mərhəmətinin bir zərrəsidir. Bu ilin onuncu ayının əvvəlindən Qacar kəndinin əhalisinin aliməqam haqqında etdikləri müraciətə əsasən…) mərhəmət və lütfkarlıq göstərib fərman veririk ki, sözü gedən adama kəndin bütün vergilərini yığmaq və istifadə etmək səlahiyyəti verilir. Sözügedən kənd əhalisi isə qeyd edilən adamı özlərinə böyük tiyul sahibi kimi qəbul edib sözündən çıxmadan vergiləri ödəməklə ona xidmət göstərsinlər. Əmrə etiraz etmədən onu özlərinə vəzifə bilsinlər.

1220-ci il Zilqədə ayı yazıldı. (1806-cı il 21 yanvar-19 fevral)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və başıuca idi.

№ 24

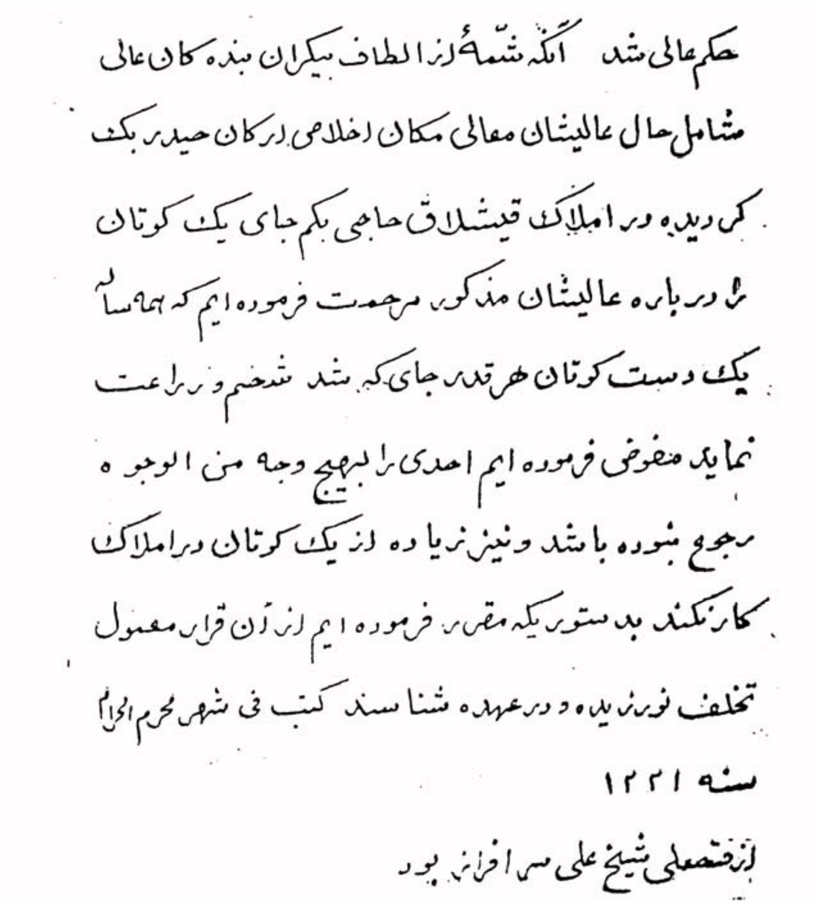
حکم عالی شد آنکه شمهٔ از الطاف بیکران بندگان عالی
شامل حال عالیشان معالی مکان اخلاص ارکان حیدر بیک
گردیده در املاک قیشلاق حاجی بیگم جای یک کوتان
را درباره عالیشان مذکور مرحمت فرموده ایم که همه ساله
یک دست کوتان هر قدر جای که شد شخم و زراعت
نماید مفوض فرموده ایم احدی را بهیچ وجه من الوجوه
رجوع نبوده باشد و نیز زیاده از یک کوتان در املاک
کار نکند بدستوریکه مقرر فرموده ایم از آن قرار معمول
تخلف نورزیده در عهده شناسند کتب فی شهر محرم الحرام
سنه ١٢٢١
از فتحعلی شیخ علی سر افراز بود

Fərman verildi:

Yüksək rütbəli alicənab bəndənin ucsuz bucaqsız lütfkarlıqlarından bir hissəsi də Heydər bəyə aid olur. Belə ki, Hacı bəyin qışlağından bir hissəni ona mərhəmət edərək bağışlayırıq. Hər il bu hissənin istənilən yerində şum edib əkin əkə bilər. Heç bir vəchlə heç bir fərd ona mane ola bilməz. O da öz növbəsində göstərilmiş sahədən kənara çıxa bilməz. Verilmiş fərmana etiraz edilməməli və bir vəzifə hesab edilməlidir.

1221-ci il məhərrəm ayı qələmə alındı. (1806-cı il 21 mart-19 aprel)

(Möhür) Fətəlidən Şeyxəli xoşbəxt və başıuca idi.

№ 25

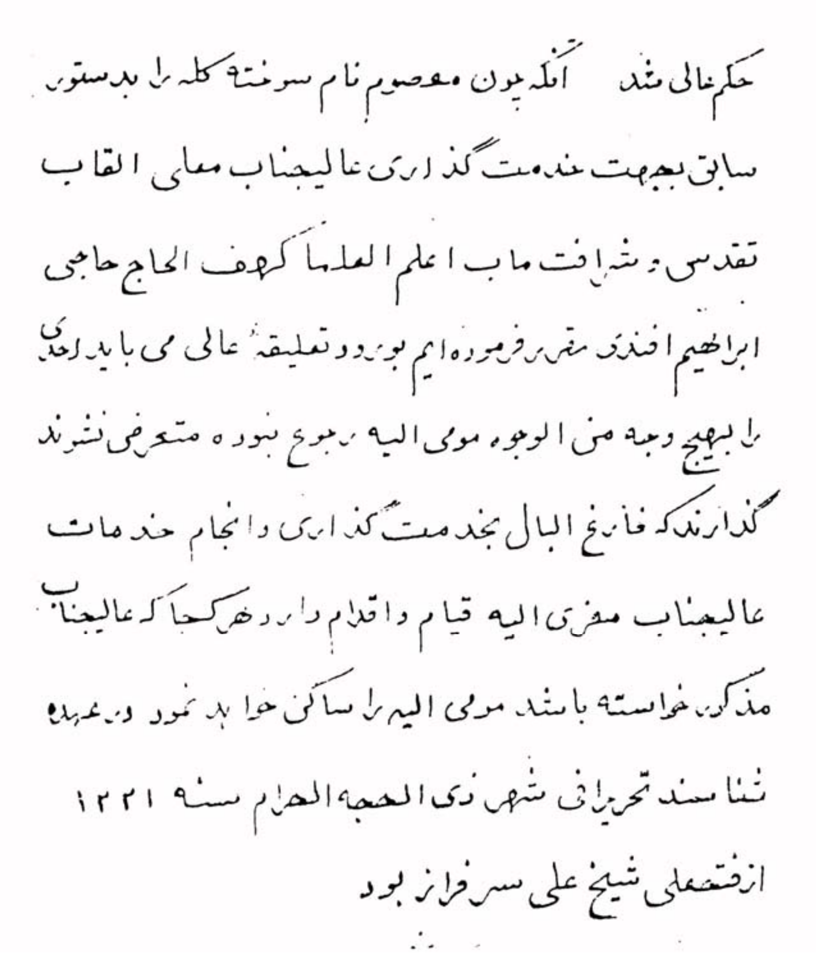
حکم عالی شد آنکه چون معصوم نام سوخته کله را بدستور
سابق بجهت خدمتگذاری عالیجناب معالی القاب
تقدس و شرافت مآب اعلم العلما کهف الحاج حاجی
ابراهیم افندی مقرر فرموده ایم بورود تعلیقه عالی می باید احدی
را بهیچ وجه من الوجوه موی الیه رجوع نموده متعرض نشوند
گذارند که فارغ البال بخدمتگذاری و انجام خدمات
عالیجناب مشار الیه قیام و اقدام دارد هر کجا که عالیجناب
مذکور خواسته باشد موی الیه را ساکن خواهد نمود در عهده
شناسند تحریرا فی شهر ذی الحجه الحرام سنه ۱۲۲۱
از فتحعلی شیخ علی سرفراز بود

Fərman verildi:

Məsum Suxtə kəlləni əvvəlki göstərişə əsasən alicənab, alimlər alimi, müqəddəs ləqəbli Hacı İbrahim Əfəndiyə göstərdiyi xidmətə görə fərman veririk ki, yenidən bu vəzifəsində fəaliyyət göstərsin. Heç kəs heç bir vəchlə etiraz üçün müraciət etməməli və imkan verməlidirlər ki, sərbəst şəkildə öz ağasının xidmətində duraraq itaətkarlıq göstərsin. Ağasının istədiyi yerdə onu yerləşdirsin. Bunu bir vəzifə kimi qəbul etməlidirlər.

1221-ci il zilhiccə ayı yazıya alındı. (1807-ci il 9 fevral-10 mart)
(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və başıuca idi.

№ 26

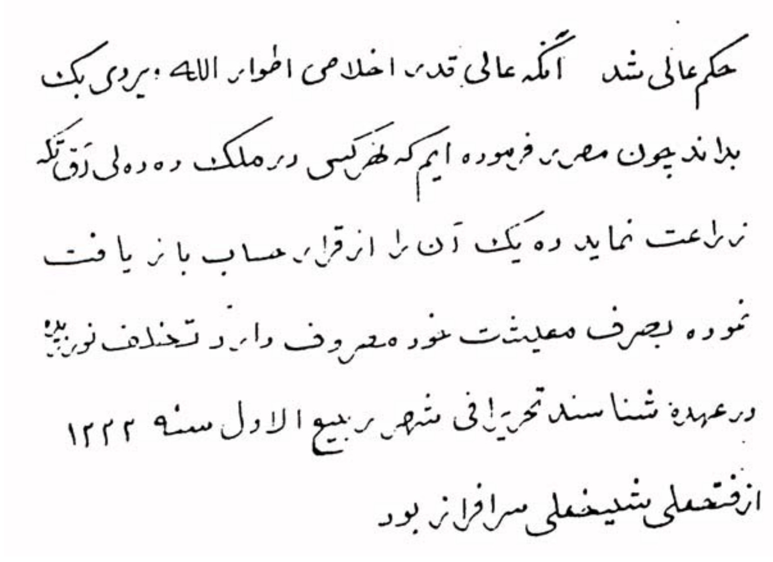
حکم عالی شد آنکه عالی تدر اخلاص اطوار الله وردی بک
بداند چون مصدر فرموده ایم که هر کس در ملک دده لی آق تکه
زراعت نماید ده یک آن را از قرار حساب باز یافت
نموده بصرف معیشت خود مصروف دارد تخلف نورزیده
در عهده شناسند تحریرا فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۲۲
از فتحعلی شیخعلی سرافراز بود

Fərman verildi:

Allahverdi bəy bilməlidir ki, (nəzərinə) Dədəli Ağtikə kəndində əkin əkən hər bir kəs onun onda birini yenidən götürüb öz yaşayışı üçün sərf edə bilər. Etiraz edilmədən buna əməl edilməlidir.

1222-ci il rəbi-ül-əvvəl ayı yazıya alındı. (1807-ci il 9 may-7 iyun)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və başıuca idi.

№ 27

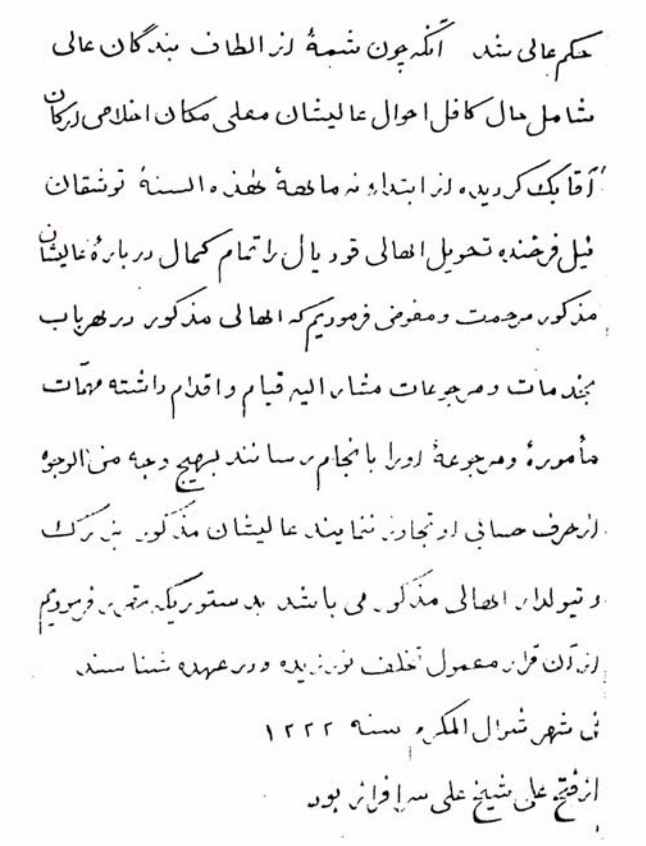
حکم عالی شد آنکه چون شمهٔ از الطاف بندگان عالی
شامل حال کافل احوال عالیشان معلی مکان اخلاص ارکان
آقا بیک گردید، از ابتدای نه ماهه هذه السنه توشقان
ئیل فرخنده تحویل اهالی قودیال را تمام کمال در بارهٔ عالیشان
مذکور مرحمت و مفوض فرمودیم که اهالی مذکور در هر باب
بخدمات و مرجوعات مشار الیه قیام و اقدام داشته مهمات
مأموره و مرجوعهٔ او را بانجام رسانند بهیچ وجه من الوجوه
از حرف حسابی او تجاوز ننمایند عالیشان مذکور بزرگ
و تیولدار اهالی مذکور می باشد بدستوریکه مقرر فرمودیم
از آن قرار معمول داشته تخلف نورزیده و در عهده شناسند
فی شهر شوال المکرم سنه ۱۲۲۲
از فتحعلی شیخ علی سرافراز بود

Fərman verildi:

Alicənab, yüksəkmənsəb bəndələrin lütfkarlıqlarından bir hissəsi də Ağa bəyə aid edilir. Bu ilin 9-cu ayının əvvəlindən Qudyal kəndinin əhalisi müraciət edərək adıçəkilən alicənabın onlara rəhbər olmasını xahiş etdilər. Biz də mərhəmət göstərərək fərman veririk ki, sözügedən əhali hər bir sahədə ona xidmət göstərməli, onun bütün mühüm göstərişlərini və müraciətlərini yerinə yetirərək heç bir vəchlə etiraz etmədən onun sözündən kənara çıxmamalıdırlar. Adı çəkilən alicənab isə bu kəndin böyüyü və tiyul sahibi olur. Verdiyimiz fərmandan boyun qaçırmadan vəzifə hesab edilməlidir.

1222-ci il şəvval ayı. (1807-ci il 2-30 dekabr)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və başıuca idi.

№ 28

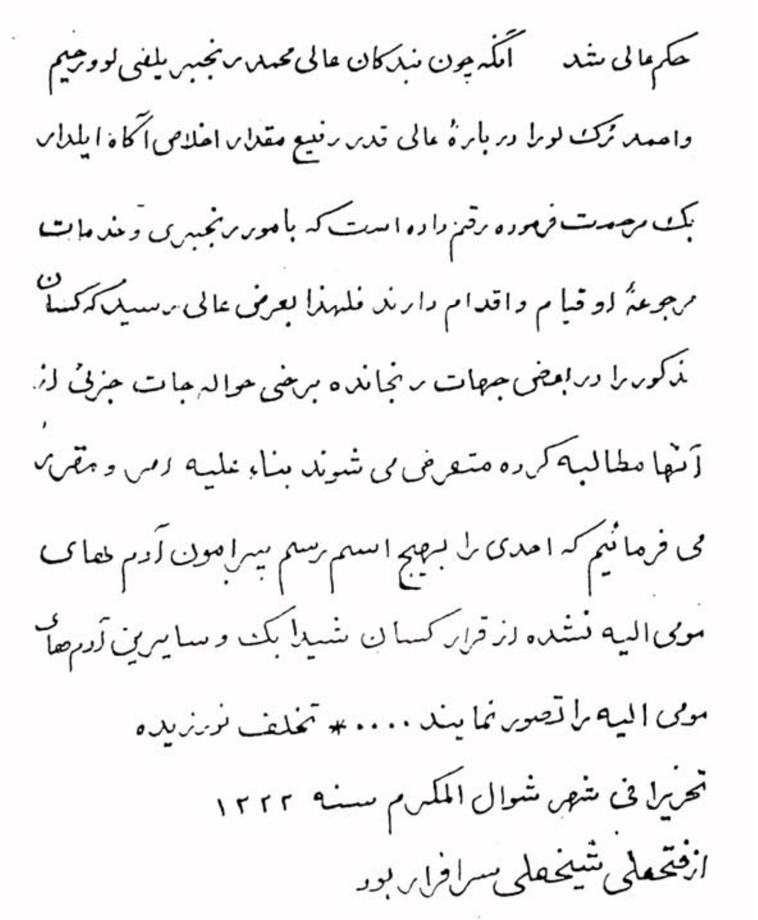
حکم عالی شد آنکه چون بندگان عالی محمد رنجبر یلفی لو و رحیم
و احمد ترک لو را در بارهٔ عالی تدر رفیع مقدار اخلاص آگاه ایلدار
بک مرحمت فرموده رقم داده است که بامور رنجبری و خدمات
مرجوعهٔ او قیام و اقدام دارند فلهذا بعرض عالی رسید که کسان
مذکور را در بعضی جهات رنجانده برخی حواله جات جزئی از
آنها مطالبه کرده متعرض می شوند بناء علیه رمس و مقرر
می فرمائیم که احدی را بهیچ اسم رسم پیرامون آدم های
موی الیه نشده از قرار کسان شیدا بک و سایرین آدم های
موی الیه را تصور نمایند .... * تخلف نورزیده
تحریرا فی شهر شوال المکرم سنه ۱۲۲۲
از فتحعلی شیخعلی سرافراز بود

Fərman verildi:

Rəhbər bəndə rəncbər Məhəmməd Yələfli, Rəhim və Əhməd Rüklünü Eldar bəyin xidmətinə təyin edir və bildirir ki, rəncbərlik və onun göstərdiyi xidmətlərdə fəaliyyət göstərərək çalışsınlar. Belə ki, alicənaba çatıb ki, bəzi adamlar bəzi hallarda onları incidir və cüzi də olsa onlardan bəzi tələbləri edirlər. Buna əsasən fərman veririk ki, heç kəs heç bir halda onların ətrafında olmamalı və Şeyda bəyin adamlarından və ağanın başqa adamlarından hesab etsinlər…Etiraz olmaz.

1222-ci il şəvval ayı yazıya alındı. (1807-ci il 2-30 dekabr)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və müftəxər idi.

№ 29

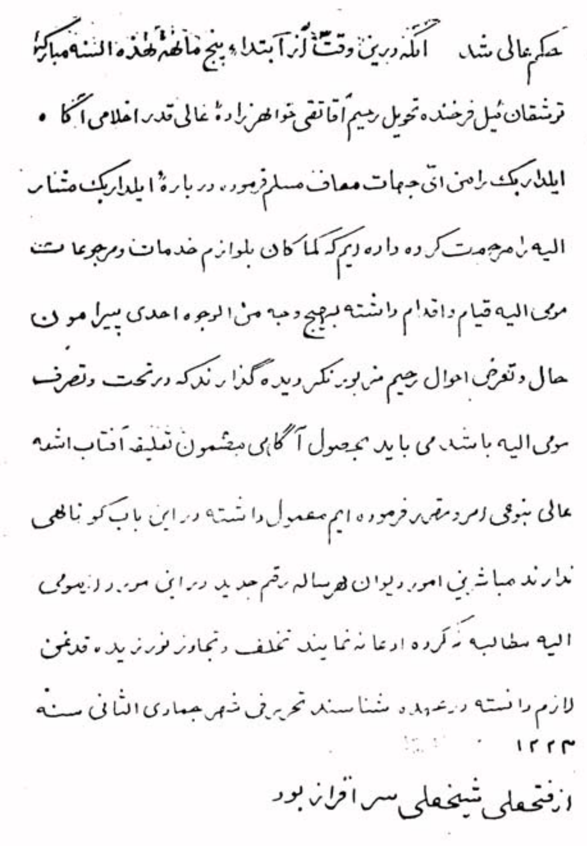
حکم عالی شد آنکه درین وقت از ابتدای پنج ماهه هذه السنه مبارکه
ترشقان ئیل فرخنده تحویل رحیم آقا تقی خواهرزاده عالی قدر اخلاص آگاه
ایلدار بیگ راهی اتی جهات معاف مسلم فرموده در باره ایلدار بیگ مشار
الیه مرحمت کرده داده ایم که کماکان بلوازم خدمات و مرجوعات
مومی الیه قیام و اقدام داشته بهیچ وجه من الوجوه احدی پیرامون
حال و تعرض احوال رحیم مذبور نگردیده گذارند که در تحت و تصرف
مومی الیه باشد می باید بحصول آگاهی مضمون تعلیقه آفتاب اشعه
عالی بنوعی امر و مقرر فرموده ایم معمول داشته در این باب کوتاهی
ندارند مباشرین امور دیوان هر ساله رقم جدید در این مورد از مومی
الیه مطالبه نکرده ادعا ننمایند تخلف و تجاوز نورزیده قدغن
لازم دانسته در عهده شناسند تحریرا فی شهر جمادی الثانی سنه
۱۲۲۳
از فتحعلی شیخعلی سر افراز بود

Fərman verildi:

Bu vaxt bu ilin 5-ci ayı alimənsəb Eldar bəyin xalası oğlu Rəhim ağa Tağının müraciətinə əsasən onu Eldar bəyin xüsusi xidmətinə təyin edirik. O Eldar bəyin bütün göstərişlərinə əməl edərək ona xidmət göstərməlidir. Heç kəs heç bir halda Rəhimə bu zəmində mane olmamalı və onun öz ağasının xidməti və itaəti altında ona xidmət etməsinə mane olmamalıdırlar. Divan işçiləri hər il ağadan yeni hesab tələb etməməli və iddia qaldırmamalıdırlar. Eləcə də buna etiraz etmədən onu xüsusi qadağa və vəzifə bilsinlər.

1223-cü il cəmadi-üs-sani ayı yazıya alındı. (1808-ci il 25 iyul-22 avqust)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən xoşbəxt və müftəxər idi.

№ 30

حکم عالی شد آنکه چون از ابتدای هفت ماهه هذه السنه
لوی ایل همایون تحویل رفعت پناه داشتمور نام ترک را بجهت
خدمت گذاری عالی قدر اخلاص اطوار الیاس بیک مقرر
فرموده ایم که احدی را ...(* درباب تحمیلات دیوانی
رجوع ننموده متعرض نشوند که فارغ البال و رفاه المال بخدمت
گذاری و انجام خدمات عالی قدر مذکور قیام و اقدام نماید
عالیحضرات عمال شریح رقم مطاع را در دفاتر دیوانی ثبت
نموده بقرار لازم عمل نمایند فی شهر رجب سنه ۱۲۲۴
از فتح علی شیخ علی سرافراز بود

Fərman verildi:

Bu ilin 7-ci ayı Dəştəmuru İlyas bəyin xüsusi xidmətinə təyin edirik. Heç kəs bu zəmində müraciət etməməli və imkan verməlidirlər ki, o öz ağasına sərbəst şəkildə xidmət göstərsin. Divanın işçiləri bunu divanxana dəftərlərində qeyd edib lazımi qaydada əməl etsinlər.

1224-cü il rəcəb ayı. (1808-ci il 4 sentyabr-3 oktyabr)

(Möhür) Şeyxəli Fətəlidən başıuca idi.

№ 31

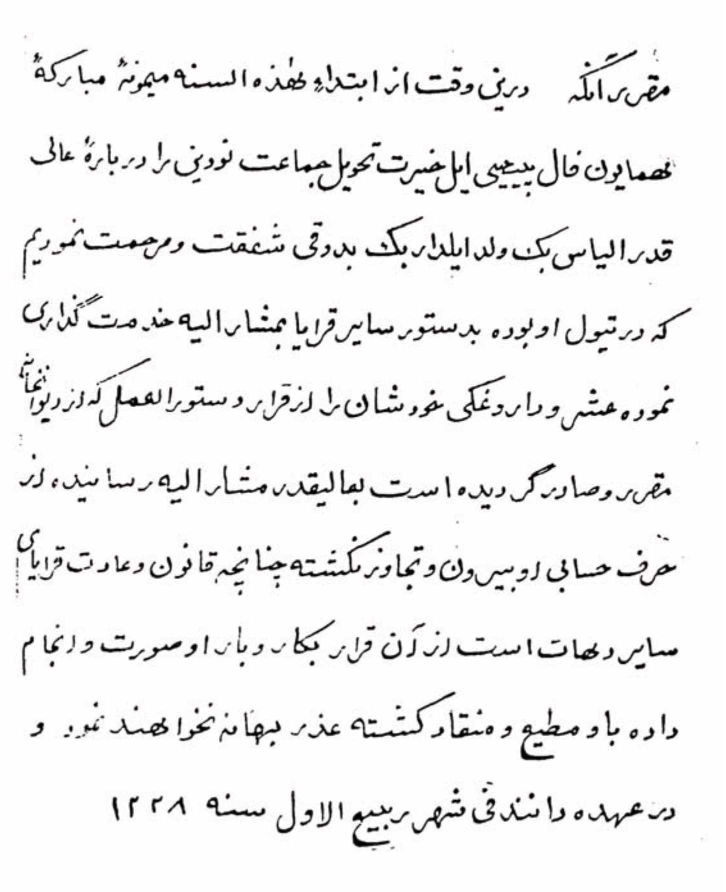
مقرر آنکه درین وقت از ابتداء هذه السنه میمونه مبارکه
قصایون خال پیچی ئیل خیریت تحویل جماعت نودین را درباره عالی
قدر الیاس بک ولد ایلدار بک بدوقی شفقت و مرحمت نمودیم
که در تیول او بوده بدستور سایر قرایا بمشار الیه خدمت گذاری
نموده عشر و دار دوغلی خودشان را از قرار دستور العمل که از دیوانخانه
مقرر و صادر گردیده است بعالیقدر مشار الیه رسانیده از
حرف حسابی او بیرون و تجاوز نگشته چنانچه قانون و عادت قرایای
سایر دهات است از آن قرار بکار و بار او صورت و انجام
داده باو مطیع و منقاد گشته عذر بهانه نخواهند نمود و
در عهده دانند فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۲۸

Fərman verildi:

Bu mübarək meymun ilinin əvvəlindən Novdin kəndinin camaatının İlyas bəy Eldar oğlunun itaəti altına keçməsi haqqında göstəriş veririk ki, onun tiyuldarlığını qəbul etsin və digər kəndlər kimi ona itaət göstərərək divanxananın təyin etdiyi qayda ilə onda bir və başqa vergiləri ona çatdırsınlar. Bundan əlavə onun sözündən çıxmayaraq başqa kəndlərdə mövcud olan qanunlar kimi ona riayət etməli ona itaətkarlıq göstərib heç bir üzr və bəhanə gətirməsinlər. Bunu isə özlərinə vəzifə bilsinlər.

1228-ci il rəbi-ül-əvvəl ayı. (1813-cü il 4 mart - 2 aprel)
(Möhür Rus hərflərindən inisiallar ilə)

№ 32 Xixil kəndinin Məstan bəyə verilməsi haqqında Şeyxəli xanın fərmanının rusca tərcüməsi.

Данный Шых-Али ханом Мастан беку во владение селение Хихил. В том что помаловала всем с тем чтобы оного селения жители служили всем постатейным дастурам и отнюд не смели бы отказаться от приказания вашего по принадлежащему порядку и почитали вас за своего владетельного бека в утверждении сего прикладываго свой имянную печать 1805-года.

Переводил переводчик канцелярист Асланов,

АРДТА, f.75, siy.1, iş 6, l.46.

№ 33 Murutqala kəndinin Məstan bəyə verilməsi haqqında Şeyxəli xanın fərmanının rusca tərcüməsi.

Данный Шыхали ханом Мастан беку во владение селение Муруткала. В том, что помаловала всем с тем чтобы онаго селения жители служили вам по помалованной дастурам и отнюдь не смели бы отказаться от приказания вашего по принадлежащему порядку и почитали вас за своего владетельного бека в утверждении сего прикладываго свой имянную печать 1808-года.

Переводил переводчик канцелярист Асланов,

АРДТА, f.75, siy.1, iş 6, l.47.

№ 34 Məstan bəyin Qədiməli qışlağa sahib olması haqqında şəhadətnamə

Мы беки и почтенные люди, приложившие ниже сего именным свои печати удостоверялись, что действительно селением Кадмали кишлаг с жителями в оном, владели и владеют до ныне со времяни Гусейн Али хана, Хаджи хана, Ахмед хана и Шихали хана по наследству от предкав Местан бек Кадымали бек оглы и его наследники.

1235 года (1820) Зал бек.

АРДТА, f.75, siy.1, iş 6, l.48.

№ 35

Журнал дворянина Андреяна Лопухина, отправленного от посланника Волынского из Шемахи сухим путем с слоном и с несколькими лошадьми чрез Шевкальские горы до Терка и в Москву

1718 года указам его царскаго пресветлаго величества, всемилостивейшаго нашего государя, его благородие господин посланник Артемей Петрович Волынской отправил из Шемахи дворенина Андреяна Лопухина сухим путем с слоном и несколькими лошедьми Шевкальские горы, дав ему инструкцию, в которой именованно, дабы он от Низовой пристани имел журнал до границ российских. И того ж вышепомянутого года марта 10-го числа по отправлении его благородия путь свой восприяли и в Низовую пристань приехали сего ж марта 14-го числа и тут по письму его благородия господина посланника взяли из команды господина маеора Мамкеева, которой ехал с Красных вод, а в Низовую от противных погод их занесло, и от онаго маеора взяли прапоршика Андрея Антрушина, вахмистра Ивана Теренина с 30-ю человеки салдат для провожания сего пути. И тако с сим конвоем от Низовой пристани с слоном отправились марта 17-го числа.

Поехали мы от Низовой пристани в путь свой в 1-м часу пополудни до Мензиля Дадили, до котораго нам сказали 3 агача (мили), куда приехали в 5-м часу пополудни, начевали тут в деревне Хаджи Даудбека, о котором нам сказывали, что человек чесной и знатной и сей деревни господин, которая жилам великая и богатая, много родитца в ней шелку и пшена, растоянием от моря верстах в 10-ти, дорога до сей деревни от Низовой и подле моря с агач, все глоткая до речки Калачеры, которая шириной сажени две, глубиной в пол-аршина, в другую сторону бугры пещаные и кустарник. Повыше вышепомянутой речки, не переезжая ее, отворотили от моря, и пошла дорога все лесом великим, и, недоезжая до своего вышеупомянутаго Мензиля, проехали одное деревню шевкальскаого хана на той жа речке Калачаре и деревни имя Калачера ж, от моря с агач, в которой будет дворов с 50, промежду которыми и армян живе несколько домами. И тут мы переехали вышеупомянутую речку Калачеру

чрез мост и ехали все лесом до самаго Мензиля и переехали одну речку, которую называют Кешиш, шириной будет сажени 4, глубиной аршина полтора, течет также в море. И она речка промежду сими деревнями разделила землю, других мелких рек переезжали 3, которые уски и мелки, имян их никто не знает.

Марта 18-го числа поехали мы от Мензиля Дадили в путь свой в 7-м часу пополуночи до города Кубы, до которова, нам сказали, 5 агачей, дорога была в 2 агача, все таким же лесом, потом пришли поля, и на них есть лес, только ретко, проехали две деревни, одна того ж господина Хаджи Даудбека, где мы начевали, имя ей Качмас, другая кубентова хана, имя ей Шемакау, и от сей деревни лесу до самой Кубы, кроме мелкова кустарнику, нет. Речек переезжали 4, только все малые мелки, в город Кубу приехали за полчаса до полудни, где нас приняли ласково и отвели нам квартеру в доме юзбаши, имя ему Руслан бек, который свойственник тутошнева хана. И по приезде своем посылал дворенин толмача своего с письмом к хану, которое писано к нему от хана шемахинского о нашем проезде, чтоб от сего города нам ни в чем противности не зделали тутешние жители, при том же приказал ево поздравить и благодарить за ево любовь, которую мы получили так, как надлежит от приятеля. Когда наш толмач пришел перед хана и ево поздравил от дворенина, потом и письмо ему подал, которое принел иш агасы ево и ему подал, что сам прочитал и после спрашивал о нашем приезде, все ль здраво до моего приехали, толмач сказал, все, слава богу, здорова. Ещё он спросил, господин посланник здравствует ли и долго ли в Шемахе пробудет, против чего толмач сказал, слава богу, господин посланник все в добром здоровье и бытность ево в Шемахе может продлиться с кова времени месяц или больши. Потом на отпуске от себя сказал толмачу, поклонись от меня дворенину и скажи ему, в чем мы можем, ему служить готовы. После сего немнога испустя время прислал хан человека своего к дворенину просить, чтоб прислал к нему на двор слона посмотреть, против чего дворенин сказал – по воли ево благородия за показанную к нам любовь готов, что и посылал, за что слоновшику подарена лошедь рублев в 10.

Известие о городе Кубе – Фортеции никакой нет, положением места самое жило на косогоре, подле речки Кубы, кото-

рая течет мелко и уско, с одной стороны в 20-х агачах гора великая, с которой снег не сходит и летом, называется она по здешнему Шад дага, в другую сторону от моря будет лесу густова агача 4 и полями от лесу агача 2, толька все места равные и хлебородные, в городе тутошних жителей будет, как видели и слышали, дворов с 600. И народ очень вольной, и своего государя не почитают и не слушают, хан у них определяется именем шаховым, толька народ тутошней приемлет такова себе за хана, которой имеет наследство по отце или по деде, которые тут ханами бывали, или кто причинен свойством их поколению, тово и выберут себе на ханство, что и нынешней хан салтан Агметь по наследству от тутошних жителей выбран, которой ещё молат, больши ему нет как 14 лет. Владение его в пространстве не велико, иных городов не имеет, окроме деревень, и тех немнога. Войска при нём содержится готоваго с 500 человек. В ближнем соседстве сего города народ лезгинской, которой живет в горах повыше горы Шад дага и против шаха воюют и уезды разоряют. Другой народ ближе ещё тех называются курали, которые великие воры, нет спуску ни своим, персиянем, ни посторонним, всех, с ково смогут, тово бьют и грабят. А живут они от Кубы агачей в 4-х на реке на Суре, которую и мы переезжали вброд.

Марта 19-го числа поехали мы в путь свой от Кубы поутру в 6 часу пополуночи до Мензиля Нугды, до котораго, нам сказали, 6 агачей, где начевали тут в деревне армянской, и приехали до сего Мензиля пополуночи во втором часу, дорога была все глаткая, есть небольшие пригорки, до горотка Кусляр Каласы, до которова от Кубы 2 агача, лесу подле дороги ничево нет. И от тово горотка пошли поля все с кустарником немалым до самой до Самуры реки, до которой будет от сего горотка агача 2, и оная река течет из Грузи в моря, только она очень камениста (и широка живет в полную воду, а не глубока), мы ее переезжали вброд в пол-аршина глубины, и стержень ее разлился порознь мест на 10. Она выше сего места, где мы переезжали, разделилась надвое, а с поль в однех берегах текут, только круты берега и промежду ими есть острова, на которых лесу довелось, также и с поль подле берегов все кустарник. А т.е. мы переезжали от моря в ростояни в верстах в 20, это и видеть чрез лес. Имена им тут разные, которая от Кубы – Елама, а от Дербени – Самура, от

которой пошла земля Дербенская. И при той реке построен один городок из сырова кирпичу для защиты от куралей и лязгинцов, которые дербенским жителем в уезде делают обиды. И, до сего городка было у нас провожатых с ружьем от кубенскова хана человек с 20, имя сему городку Усть Челисы. Другой от того растоянием с агач городок жа Даут Калисы, и от сего городка есть недалеко одна речка, течет круто берега, имя ей Кригора, шириною сажени 4, глубиной в аршин, и та речка и подле деревни той армянской, в которой мы начевали. А жила в сей деревне дворов с 15, толька и они имеют для воровских людей с поль защиту немалую, вкруг всей деревни зделан плетень из лесу толстаго и осыпан песком. Ворота у них только одни, которые на ночь запирают крепко, и около сей деревни леса великие и поля промежду лесу немалые для пшена, на которых родится довольно. Море от всей деревни в верстах в 10 или меньши, что чрез лес с строения видеть. От сей деревни послал дворенин с меомендарским человеком толмача в Дербень к салтану просить ево о квартерах.

Марта 20-го числа поехали мы в 7-м часу пополуночи до города Дербени, до которано, нам сказали, 4 агача, и ехали лесом таким же с полу-агача до деревни Подар, которая поселена на речке Подарещ, шириной оная речка сажени 3, глубины в пол-аршина, а в полую воду, сказывают, что глыбока бывает. Мы ее переезжали вброд (в деревне оной дворов будет 30, все босурманы). И от той деревни лес пошел редок до деревни Мулла Кент, которая от нашей дороги в стороне была. Поселена она блиско моря на речке Моллакентеш, в которую завозят бусы на зиму выгруженые (дербенские жители). А мы ее переежжали от сей деревни в половине агача вброд, шириной она сажени 4, глубиной в пол-аршина. А сказывают, что и на усье в моря такова ж, и от сего места лесу ничего нет и поля от дороги к морю все гладкие. К горам от дороги есть бугры, промежду которыми соланчеки поделаны, и во время тут соль садится, которой живет (сказывают) немало. При тех же буграх по косогорам и каменья есть великие, только ретка лежат, а дорога все гладкая. И недоезжая до Дербени агач по конец одной горы поселена деревня, при которой есть сад виноградной и деревья саженыя, и оной сад салтана дербенскова, и от того саду пошла дорога к

Дербени блиско горы, в другую сторону моря в версте, также подле моря на версту блиско города зделаны сады виноградные, есть и дворы жилые для охранения тех садов. К самому городу приезжжаючи за версту или больши дорога пошла по косегору камениста, есть и буяраки немалые. Тут жа кладбища босурманское великое.

Когда приехали к воротам градским, выехал к нам тутошнего города меомендарь с нашим толмачем, которые сказали – для слона и лошадей карван-сарай готовы, а дворенину с ево служители приказал салтан двор отвесть, толька ещё не очищен, надобно тут у ворот подождать. Чего и дожидались с час со всеми, где было людей тутошних для смотрения слона многа. Потом приехал паки меомендарь – извольте в город ехать, двор вам готов, до которага сам с нами ехал. И когда мы вошли на двор и вещи свои, кои при нас были, все сложили при себе тут жа на дворе, и немнога спустя время пришло тутошних градских жителей человек с 20, которые нас ссылать стали з двора долой салтанским именем. А велят нам идти на караван-сарай. Против чего дворянин стал говорить – нам сей двор отвел меомендарь салтанским указом, за что нас отсель отсылаете, какую вам мы противность зделали. Потом привели и меомендаря, которой увидел противность себе от сих людей, и тот нас стал посылать з двора и сказал – не токмо я, но и салтан им сам обиды не зделает. Ежели в честь вы не пойдете з двора долой, то и не в честь выбьем, подите жить на карван-сарай. Что, увидя их – такое бесчинство, принуждены итти з двора, и привели нас на один караван-сарай пустой, в котором стояла скотина и весь розвалился, где мы с великой нуждой жили. Потом послал дворенин к салтану своего толмача, чтоб ему видеться с салтаном, и когда толмач приехала на салтанской двор, ево самово не видал, а видел сына ево, которой приказал дворенина поздравить, притом жа приказал – скажи ты ему, чтобы он жил здесь смирно и обиды бы никакой от него не было, здесь де веть не Шемаха – Дагистан. Против чего толмач сказал салтанскому сыну.

РГАДА, ф. 77 (Сношения России с Персией), 1718 г., д. 1, лл. 1-68 об.; История география и этнография Дагестана (архивные

материалы). Издательство восточной литературы. М. – 1958, с.6-9.

№ 36

Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasının rəhbəri qraf N.İ. Paninin Qubalı Fətəli xana ıya 4 noyabr 1765-ci il tarixli məktubu.

Концепт ответнаго письма от его высокопревосходительства Никиты Ивановича Панина к Дербентскому и Кубинскому хану Фетх Алию.

Высокостепенный и высокознатный хан.
Мой почтеннейший приятель!

В недавном времени получил я через превосходительного господина генерал майора и кизлярского коменданта Потапова ваше приятное письмо, коим изволили вы меня почтить и при засвидетельствования дружеских ваших приветствий уведомить, что ваше высокостепенство содержав незабвенной памяти оказанную от его величества государя императора Петра великого к покойному вашему родителю монаршую милость, и пользуясь оною поныне и сами не оставляете в доказательство истиннаго вашего признания и должной благодарности, к приежающим в Персию для торговаго промысла из России подданным ея императорского величества во всяких случаях оказывать благодеянии и в прочем всевозможное вспоможение.

По засвидетельствовании вашему высокостепенству за все дружеския ваши приветствия моей искренной благодарности, весьма похваляю я благонамеренность вашу ко Всероссийской империи и продолжаемое доброхотство к подданым ея императорского величества, и как я о такой вашей благонамеренности по должности моей всеподданнейше донес ея императорскому величеству всемилостивейшей и всеавгустейшей моей государыне и самодержице, то ея величество о сем услышать изволила с тем большим удовольствием, что об оном здесь еще и прежде получения мною вашего письма, известно было из доношеней пребывающих в Персии консулей, и пограничных

командиров по объявлениям им от приезжающих из Персии российских купцов, и потому ея императорское величество соизволила мне высочайше повелеть обнадежить вас о отличной монаршей ея к вам милости и благовелении. Сие высочайшее ея императорского величества повеление исполняю я чрез сие с великою охотою и пользуясь сим первым случаем с удовольствием имею удостоверить вас и о особливой моей к вам дружбе и готовности при всяких случаях все услуги оказывать, кои соседственное между обоими государствами доброе согласие подкрепят и к вашей угодности служить могут, напротив того же в несумненной надежде пребываю, что и ваше высокостепенство навсегда тверды пребудете в принятых вами похвальных намерениях и не оставите продолжать доброхотство ваше приезжающим и впредь в Персию подданным Ее Императорского Величества, оказывая им во всех нужных случаях вспоможение и защищение, чем и более еще приобретаете себе монаршее ея императорского величества благовеление…

Ея императорскаго величества всероссийской моей всемилостивейшей государыни первенствующий министр, государя цесаревича и наследника всероссийскаго обергофмейстер, действительный тайный советник, сенатор и обоих российских орденов кавалер Никита Панин.

В Санкт Петербурге. Ноября 4 дня 1765 г.

АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, оп. 1765-1797 гг., д. 15, лл. 82-83; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 156-157.

№ 37

Rusiyanın İrandakı konsulu M.Sulyakovun Xarici İşlər Kollegiyasına 13 sentyabr 1767-ci il tarixli məktubundan

Государственной Коллегии Иностранных Дел от находяшагося в Персии консула Михайлы Сулякова.

Всепокорнейшее доношение.

Фетхи Али хан же не отступил от своего предприятаго намерения, но согласясь с здешним бакинским ханом и собрав

из своих подвластных военных двенатцать тысяч человек следовал к Шемахе и по прибытии в предместие оной лежашую над Шемахой в горах крепость, называемую Муджи (которая почиталась по узкости к ней дорог… непреодолимою) через искусно остроумный поступок без всякого труда и урона получил в свои руки и посылал от себя одного из знатных старшин к Шемахинскому хану со объявлением, чтоб он изготовил свое войско и назначил день сражения, и хотя Шемахинский хан имеет военнослужащих портив Кубинского хана превосходство и собрать может исправного войска тысяч до дватцети пяти, только с Фетх Али ханом, вступить в баталию не отважился, для того что многие из шемахинских старшин ему были неверны, он опасался, что во время военного действия от них не воспоследовало противнаго и по сему более изыскивал способ чтоб с Фетх-Али-ханом через посредство окрестных ханов премириться к чему по склонности некоторых ханов не в долгое время Кубинский хан согласия происходяшую между ими вражду оставить и вступить в мирное пребывание, по заключении же мирнаго договора Фетх Али хан вышеописанную взятую им крепосцу Муджи и полученную в ней добычь шемахинскому хану обратно уступил и по той между обоими ханами воспоследовавшей дружбе с обоих сторон накрепко запрещено от них подвластным их и караванных и прочих всякого звания людей нападать…

О сем всепокорнейше доносит
Консул Михайла Суляков

Сентября 23-дня
1767. Бака.
АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, оп. 1, 1767 г., д. 9, лл. 27 об.-28; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 157.

№ 38

Konsul M.Y. Sulyakovun 16 iyun 1768-ci il tarixli məlumatından

Государственной Коллегии иностранных дел от находяшагося в Персии консула Михайлы Сулякова

Всепокорнейшее доношение.

… Ныне достоверное известие получено, что как Фетх Али хан с продчими под Старою Шемахою был, то от неимения в городе съестных припасов зделался превеликой в народе голод, почему шемахинской хан с бывшим при нем средним баратом Агасы ханом и со многими занатными старшинами вышли из города самоизвольно и пришли под защиту шекинскому Сухеину хану чая себе спасения, но нешастие им в том учинилось, ибо как шекинской хан их к себе в руки прибрал, то дал знать Фетх Али хану, которого помянутой Агасы хан много противными поступками озлоблял и так Фетх Али хан получа то радостное известие присоветовал шекинскому хану ево Агасы хана глаз лишить, а шемахинскаго хана со всею ево фамилиею кроме старшин под крепким караулом содержать, что настоящим делом и учинено и по обладании ими Шемахою взято деньгами из казны шемахинского хана шестьсот тысяч, по получении ж той виктории Шекинской и Фетх Али хан разъехались по своим местам, а в Шемахе составили до времени правительство иметь умершего… шемахинскаго Хаджи хана сына Менаф бека, токмо о Фетх Али хане многие уверяют, что он намерение имеет в непродолжительном времени идти для военнодействия (а куда обороты ево последуют ныне неизвестно) для чего бывшему при нем войске определил быть во всякой к походу готовности, к чему в прибавок взял из Шемахи вооруженных шесть тысячь человек.

О сем всепокорнейше доносит консул Михайла

Суляков.

Июня 16 дня 1768 дня.

Сальяны.

АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, оп. 1, 1768 г., д. 12, лл. 84 об.-85; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 158.

№ 39

Rus konsullğunun məmuru İ. Matveyevin, Həştərxan taciri S. Şaripinin və prikazçik E. Zamyatinin konsul M.Y. Sulyakova 1768-ci il 10 sentyabr tarixli məktubundan.

Высокоблагородному и высокопочтенному господину консулю Михайле Сулякову от студента Ивана Матвеева и астраханского купца Стефана Шарипина от приказчика Егора Замятина

Покорнейший репорт.

…с 2-е ныне Фетх Али хан и для чего находится и много ль при нем военных людей и какое намерение имеет, тако ж шемахинские старшины с своими подчиненными кого более желают чтоб над ними начальник имел ево ль Фетх Али хана или шекинского Усеин хана и донынне бывше во оной шемахе Сеид хан где ныне из братом находится, и в каком обстоятельстве. С 3-е здесь слух носится, что ардавильские и тевризские старшины, приехав в Шемаху, с прошением означеного Фетх-Али-хана, чтобы он их со оными городами принял в свою протекцию и имел бы над ними главное правление, если сие правда, то те старшины Фетх-Али-хана просились и он, Фетх-Али-хан, на то склонился, на каких договорах и не имеет ли ныне намерения для того путь свой воспринять в Тавриз или Ардавиль и ежели намерен то в каком случае кому свое правительство препоручает и по достоверном о том так же и в других елико можно персидских обращениях разведовании возвратясь сюда обстоятельно репортовать…

…с 2-е) Фетх Али хан того ж месяца 17 дня прибывши к Новой Шемахе расположился своим лагерем разстоянием от оной в двух верстах имея при себе военных людей пятнадцать тысяч, а потом приехавши в новую Шемаху с двумя тысячами военных и притом бывшего во оной в правлении ханства Менаф бека с тремя знатными старшинами взял в арест для того, что тот Менаф бек вознамерился с некоторыми старшинами от него Фетх Али хана отложиться, о чем и дал знать то свое намерение чрез письма шекинскому Усейн хану, а протчие старшины с половиною шемахинских жителей в том были не согласны, а желают быть над собой Фетх Али хану. А Шекинской хан ему Менаф беку ответствовал чтоб при удобном времени градские ворота запер и тех старшин, которые желают Фетх Али хана всех перерубить и его Фетх Али хана в город не впускал даже до

прибытия его шекинскаго Усейн хана с войском (понеже тот Усейн хан возымел жадность всю полученную при взятии Шемахи немалую добычу завладеть один, а напоследок и точным владетелем быть в Шемахе, а Фатали хана вовсе от того отрешить) токмо Фетхи Али ханская осторожность все то упредила, ибо по аресте ево Менаф бека с тремя старшинами отправил за крепким караулом в Дербент, а бывшей во оной Шемахе Мухамед Сеид и з братом ныне находятся при нем Фетх Али хане и все шемахинские как старшины, так и обыватели желают Фатали-хана над собою быть начальником. 3) в ту нашу бытность от многих мы слышали, что в… городах Ардавиле и в Тавризе бывшие ханы учинились перед своими подчиненными в немалых нестерпимых народу грабительствах и притеснениях, почему те ханы с некоторыми старшинами из их мест для разобрания справедливости взяты к персидскому векилю Керим хану, а при том отъезде те старшины остававшимся в помянутых городах своей братье старшинам совет свой под присягою утвердили в том, что хотя они с своими ханами для правосудия к Керим хану и отъезжают и будет ли или нет в том хорошее разобрание, токмо б оставшиеся по них старшины после отъезда их к Керим хану, знатные ехали к Фетх-Али-хану и именем всего жительствующаго в вышеописанных городах народа просили дабы он, Фетх-Али-хан принял их под свою протекцию в чем и подпискою утвердились и потому из оных городов Ардавиля и Тавриза некоторые старшины, приехав к Фетх-Али-хану просили, чтобы он их с оными городами принял в свою протекцию и имел бы над ними главное правление, на что от него, Фетх-Али-хана, тем ардавильским старшинам объявлено, что он по окончани своей комиссии с шекинским ханом будет к ним в Ардавиль и точно их уверив, отправил обратно с немалым награждением, а тавризским старшинам сказано от него, ежели бог соблаговолит ему Фетх-Али-хану с своим ближнем неприятелем управиться в те пору о намерении своем он им даст знать, а ныне точно их уверить не может и их потому наградя отправил обратно. А потом еще нами у знатных людей уведомлено, что он вящее желание имеет идти в Тавриз, только как скоро о том неизвестно. Ныне же он Фатали-хан желает наперед успокоить шемахинских жителей и определить в Старой Шемахе брата

своего Абдуллу бека наибом, а Новую Шемаху отдавал в управление бывшему шемахинскому Мухамед Сеид-хану, но токмо он Мухамед Сеид хан на себя того не принял, объявляя, что и так з двадцать лет и более был оных городов управителем, и просил Фетх Али хана, что доволен и тем если пересилит ево в Дербент или в Кубу и определит ему деревни две для ево услуг, а более ничего не требует, и потому Фетх Али хан положил намерение свое чтоб из знатных старшин одного определить для правления в новой Шемахе и по окончании оных обстоятельств желает идти на шекинского хана, и писал к Шушинскому Пена хану и грузинскому царевичу, чтоб они собрав своих военных и приступили б со всех сторон к Шеке, а что от них ответствовано, о том мы не сведомы.

О сем покорнейше репортуем.

Студент Иван Матвеев.

Прикащик Иван Рябцев.

Сентября 10-го дня.

1768.

АВПРИ, ф. 77 (Сношения России с Персией), оп. 1, 1768 г., д. 12, лл. 98-99; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 158-159.

№ 40

Rusiya konsulluğunun məmuru İ.Matveyevin Qubalı Fətəli xana məktubundan. 1769-cu il.

Студента Ивана Матвеева о бытности ево в Шемахе, что происходило от известнаго Фетх-Али хана в разговорах следующее изъяснение.

Студент: Сего июня 16 дня прибыл я в Старую Шемаху, а 17 виделся с его высокостепенством Фатх-Али ханом и при том он хан спросил о благополучном пребывании господина консуля, на что ответствовал я, что господин консуль милостивю всесильного бога обретается во всяком благополучии и засвидетельствовал от консуля дружеское почтение: А в то время находились у него хана Муганской Хасен хан, да Бедель хан, бывшей шемахинской Мугамед Сеит хан, турченин Касым Ага и протчие знатные старшины.

Хан. Правда ли что всемилостивейшая государыня имеет с турецкою областию военное действие; и с которой стороны победа.

Ея императорское величество соизволила предпринять военное действие противу турецкой стороны, а о победе какие были сражении или нет о том неизвестно.

При которых разговорах вышеозначенной турченин Касым Ага хану докладывал, что турецкое войско с российскими имело сражение, причем российская партия от турок разбита, о чем в городе Арзерюме было торжество и пушечная пальба.

Хан сказал ему: да, и я здесь в Шемахе слышал пушечной звук как в городе Арзерюме палили.

И так Касым Ага более ничего не говорил.

Хан оборотясь к собранию вслух: Касым Ага несправедливо представляет, я достоверно известен, что российское войско над турецкими одержало победу, при коем некоторые и города турецкие взяты.

После сего разговора чрез малое время Фетх-Али хан призвал к себе муганского Хасен хана и весьма тихо незнаемо что ему сказал, почему тот хан отошел сказал бывшему шамахинскому Мугамед Сеид хану–пожалуйте сюда, я имею до вас нужду. Итак встав те ханы за ними и все старшины и турченин Касым Ага вышли ис покоя вон.

Студент встав имел намерение выйти с ними ж вон, но Фетх-Али хан велел обождать, и при том приказал сесть ближа.

Хан: Я надеюсь, что господину консулу не безизвестен как за несколько времени перед сим в бытность мою в Дербенте, присланы были ко мне от турецкого султана два человека, один хаджи, а другой–мулла с письмом и просили, чтоб я по смежности к российским границам в случае движения российских войск чинил им препятствия, а притом, чтобы приласкал к тому горских и кабардинских владельцев, за что обешал мне знатную сумму денег, сколько то потребно будет, но я от всего того отказался и присланным объявил, что всепресветлейшей всероссий-

ской монархине, которая славою сияет во всем свете я не желаю и помыслить в противность, нежели сушим делом что вредное высочайшему ея императорского величества соизволению учинить похотел, а что принадлежит до его обешания, то мне оного ненадобно, а буду доволен своим капиталом. По окончании же того я не оставил подтвердить доверенность о себе, как отец мой в жизнь свою совершенным доброжелателем продолжался к Российсой империи, так и я в высочайшем ея императорского величества соизволении непримину со усердным желанием вечным пребывать, а на полученное письмо о предприятии ея императорского величества противу оттоманской Порты при нынешнем случае господину консулю сообщить не оставлю.

Студент: Ежели изволите писать очень нарядно, да и я что имею представить, и так он о всем том неприминет преднесть высокомочному всероссийскому министерству, которое со удовольсттвием услышано будет.

С подлинным читал канцелярист Иван Рябцов.

АВПРИ, ф.77(Сношения России с Персией), оп. 1, 1768 г., д. 1, лл. 77-78; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 160-161.

№ 41

Fətəli xan Qubalının Rusiya konsulu M.E. Sulyakova 21 iyun 1769-cu il tarixli məktubundan.

Копия.

Перевод с письма персидского, присланного от известного Фетх Али хана к господину консулу Михаилу Сулякову, июня 21 дня 1769 года.

...По изъяснении усердных и достойных приветствий вашему высокостепенству объявляю, что приятнейшее ваше письмо которым вы с ясным объяснением мне сообщили о нарушении Оттоманскою Портою священного союза вечного мира и о предприятом намерении ея императорского величества...на нарушителя мира употребить военное действие, я исправно получил. Не безизвестно есть...императорскому двору, да и ваше-

му высостепенству сведомо быть может, что во всех подвластных мне местах во всяких случаях Российским подданым оказывается благодеяние и тако богу поспешестуюшу, что впредь наивящее всякое доброжелательное ко Всероссийской империи употреблять обязуюсь, а притом как в письме вашем изъяснено, что и безпристрастные державы усердными желаниями препровождать будут оружие Всероссийской империи противу нарушителя мирного союза, то не обязали меня никоим делом как те усердные державы, дабы и я мог подкрепить мое доброжелательство ко всероссийской стороне. А сверх сего письма от меня словесно сказано вашему студенту, который по прибытии о всем том вашему высостепенству донести может.

А о построении для российских и протчих купцов гостинного двора приказано от нас высоблагородному и почтенному Кубат Беку и нам верному придворному нашему Агья беку чтоб им иметь наикрепчайшее старание и построить для купцов без замедления гостинной двор. И завсегда как о благополучном вашем пребывании, так и о позывающихся вам потребностях меня уведомлять.

В протчем дням вашим в благополучии да пребыть желаю.

У подлинного письма при окончании на обороте чернильная печать, гласяшая на имя ево Фетх-Али хана.

С переводом читал Канцелярист Иван Рябцев.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 1, 1769 г., д. 1, л. 73; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 161-162.

№ 42

Həştərxan general-qubernatoru İ.Beketovun Xarici İşlər Kollegiyasına 25 iyul 1769-cu il tarixli raportundan.

По секрету.

Государственной Коллегии иностранных дел от генерал майора ковалера и астраханского губернатора Бекетова.

Сего июля 21-го дня определенной для секретных разведаний майор Ваганов поданным ко мне репортом представил, что сего ж июля 16 числа разведано секретно от приехавшего сюда из Шемахи сухим путем дербентского жителя Жафара яко между кубинским Фетх Али ханом и шекинским Усеин ханом же имелась ссора и друг против друга с обоих сторон высланы были войска, только баталии еше не было, а Шемахинские хаджи потаенно письменно дали знать шекинскому хану с такими объявлением, чтоб он ничего не опасался, а когда будет сражение, то ему с стороны своей помогать станут и кубинского хана победят и Ахсуйский город ему отдать обещали после чего кубинский хан о сем совете уведомился и с ним шекинским ханом в скором времени помирясь возвратился кубинской в Новую Шемаху, а шекинской в Шеку, бакинской же (кубинской) хан призвав к себе шемахинских хаджиев ис первостатейных своих людей посадил под караул и с некоторых взыскав штраф и пятьдесят знатных управителей и старшин со всем семейством и с экипажем выслал из города в Кубу и Дербент, а оставшихся людей всех перевел в Старую Шемаху, а у Ахсуинского города все ворота запер и воду в него впустил и весь разорил, а сам остался в старой Шемахе, о чем Государственной Коллегии иностранных дел сим в потребное известие и сообщаю.

И. Бекетов

Июля 25 дня 1769 г.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 1, 1767-1769 гг., д. 16, л. 297; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 162.

№ 43

Rusiya konsulu M.Y.Sulyakovun Xarici İşlər Kollegiyasına 16 avqust 1769-cu il tarixli məlumatından.

№ 21 Государственной Коллегии иностранных дел от находяшагося в Персии консуля Михайлы Сулякова.

Всепокорнейшее доношение.

Государственной Коллегии иностранных дел в преднесенных от меня всепокорнейших доношениях как о известном Керим хане, так и внутренних персидских обращениях донесено, а ныне за неполучением о том здесь достоверного известия преднесть не имею, как кроме сего коим образом по овладению Фетх-Али ханом города Шемахи последовало народное возмущение, ибо Фетх-Али хан по вступлении в Шемаху всячески старался того наблюдать чтоб склонить всех к единодушному спокойствию, однако все его полезные опыты не произвели желаемого действия, а пришли дела до такой крайности, что злоправный шемахинской народ недоволен оказался поступком благодетельного хана, но и паки покусился приступить к бывшему бунту приглася к своему единомыслию бывшего шемахинского Сеит хана, да шекинского Усеин хана и других однозаконцов, А всему тому злу начало сунниискаго закона Аджи, причем положили с таким намерением, чтоб Фетх-Али хана и при нем дербентцев, кубинцев, сальянцев и всех тех, кои состоят в Шегинском законе порубить без остатку, а потом владеть Шемахой да и теми местами, кои под властию Фетх-Али хана, для чего Усейн хан без всякого управления собрал десять тысяч военного народа и выступил из своих границ в минувшем июне месяце и расположился лагерем в предмести Шемахинском, что Фетх-Али хан усмотря в его границы вступившаго неприятеля, то вменил неинако как причиною тому внутренние его недоброжелатели, однако на все то ожидал решительного сражения, чего для приказал выступить своему войску и стал в виду неприятеля, а в Шемахе для предосторожности определил пятьсот человек кубинского войска. А принем лагерь состоял в пятнадцати тысячах человек, но в том числе пять тысяч шемахинского войска, на коих Фетх-Али хан не полагал доброй надежды, кои в самой тот день как Фетх-Али хан выступил из Шемахи всячески старались недоброжелательством своим склонить к тому чтоб того дня вступил с неприятелем в военное действие, бутто бы тою поспешностью возможное неприятеля привести во изнеможение, а в самом деле того желали как Фетх-Али хан вступит в военное действие, то шемахинскому войску на Фетх-Али хана напасть с тылу и порубить без остатку. Однако Фетх-Али хан не приняв от них совета оставил тот день без всякого действия.

Напоследок как покрыла глубокая ночь, то Фатали хан призвал к себе первенствующих аджей, а потом и бывшего Шемахинского Сеит-хана, якобы о предприятии некоторого тайного совета, как все собрались, то приказал его Сеит хана с последующими ему арестовать и послать в Шемаху. Потом, как наступил день, то Фатали-хан немедленно неприятеля атаковал и как сверх всякого чаяния неприятель усмотрел, что Фатали-хан гораздо искуснее себя поправил, нежели как он Усейн-хан, думал, что не в силах стал вступать в баталию с Фатали-ханом. И так принужден был без всякого сопротивления сдаться на произволение Фатали-хана, который при таком счастливом случае того Усейн-хана обязал присягою с таким договором ежели в военное время потребует от него вспомогательного военного народа, то Усейн хан во всем том всевозможными силами способствовать; в протчее же время от нечаянных неприятельских набегов охранять целость шемахинских границ. По окончании сего, того бывшего шемахинского Сеит хана и с ним двадцать шесть человек аджей послал в Дербент под крепкий арест. А если бы Фетх Али хан не упредил арестом и остались в прежней своей силе те неблагодетельные люди, то б неминуемо последовало ужасное междуусобие, но промысел всевышняго без всякого кровопролития Фетх Али хану поручил трудные следствии решить в краткое время.

Посем пользуясь Фетх Али хана спокойствием за полезное признал из Новой Шемахи пересилить в Старую всех обывателей, чего для определил шесть тысяч человек, как городовое строение в Новой Шемахе, так и обывательские дома раззорить, почему все то в краткое время разсыпано до основания и все обыватели переселены в Старую Шемаху и когда Фетх Али хан исполнил желаемое, то многие были тех мыслей, что будучи Фетх Али хан огорчен возмущением шемахинского народа, то неминуемо употребит вместо снисхождения и умеренности совсем отменной от прежняго поступок, но Фетх Али хан не так поступил, как думали, но все то предал забвению. А притом видя всех в крайнем недостатке хлеба, то снисходя…к сему бедственному народу приказал безденежно раздать собственной своей пшеницы четыре тысячи тагар, в коей считается десять тысяч российских четвертей, а по здешней цене на сто на пятьдесят тысяч рублев, и сверх того Фетх Али хан поступает с

подвластными с крайним великодушием, да и все его обрашении отменны от здешних варварских ханов, кои подают добрую надежду к долговремянной тишине. А ныне здесь носится слух, что Фетх Али хан приказал военнослужашим быть в готовности для произведения некоторого тайного предприятия в действие, почему многие здесь думают, что оное клонится до шушинского Ибрагим хана, а что впред последует, то о всем Государственной Коллегии иностранных дел всепокорнейше от меня преднесено быть имеет.

О сем всепокорнейше доносит
Консул Михайла Суляков
Сентября 3-го дня
1769
Сальяны
орегинал под № 18-м Августа
16 дня 1769 г. отправлен сухим путем

Получено с приехавшим в Военную коллегию грузинского гусарского полку вахмистром Бриником в 17 день октября 1769 году.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 1, 1769 г., д. 1, лл. 66-67; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 163-164.

№ 44

Rusiya konsulu M.Y.Sulyakovun Xarici İşlər Kollegiyasına 1770-ci ildə göndərdiyi məlumatından.

Государственной коллегии иностранных дел от находяшагося в Персии консула Михайлы Сулякова

Всепокорнейшее доношение.

Сказывалось здесь, что горской казыкумцкой владелец Сурхаев сын желает учинить нападение на Грузию, чтоб тем отмстить кровь брата своего, который убит принцом Ираклием в нынешную с турками при помощи российских войск войну: и хотя принял те меры чтоб произвесть свое намерение в действо, однако в том признавает себя он не в силах чтоб без помощи других владельцев учинить единственное собою нападение при

помощи ныне в Грузии российских войск; почему всячески старался склонить к своему намерению окрестных, во-первых дербентского, шекинского и карабагского ханов, причем требовал от них вспомогательного войска; но как первой, так и последний в том требованииему отказали; а Фетх Али хан напоследок предложил добрый и для него весьма полезный совет, чтоб он от сего намерения удержался, только притом по нынешнему с ним мирному времени уверил тем, естьли он от намерения своего отступить не похочет, то во время отбытия его в Грузию ни для чего в его Сурхаевы границы вступить не пожелает, чем предписанной владелец обнадежась, ныне ласкает еше новую надеждою в том, чтоб склонить к своему единомыслию из числа тех ханов, кои недоброжелательны Всеросийской империи, и естьли получит желаемое, то заподлинно утверждают, что он того не оставит, чтоб не учинил на границы грузинска нападения: а как известно, что грузинскаго принца Ираклия в Грузии нет, а находится с российскими войски в Турецкой области для военного действия, в таком случае все противное наилучшим образом опровергнуть, и чтоб при нынешнем Ираклиевом в Турецкой области военнодействии не мог Сурхай нападением своим на Грузию, в добрых его Ираклиевых намерениях воспрепятствовать, то как о сем мог я достоверное известие получить то о всем том сообщил к предписанному консулю Боголюбову; а сверх того требовал я от него, чтоб в силе полученнаго им из Государственной Коллегии иностранных дел от 28-го помянутого февраля указа, надлежашее ко всем окрестным здешним ханам о находяшемся в Грузии росийском войске письмо, как наискорее изготовя с персицким переводом ко мне прислал, котораго здесь по случаю надобности за неимением в свите переводчика можно чрез персицких скопировать и до них доставить: почему от него Боголюбова таковое письмо с переводом персицким и послано. Я в разсуждении том чтоб здешния ханы не прищли и в единомыслие с Сурхаевым сыном, с того письма чрез персицкаго писцы скопировав, ко всем тем ханам, до коих подлежит свиты моей с толмачем отправил, во-первых к дербентскому Фетх Али, шекинскому Усейну, карабагскому Ибраиму и генжинскому Маметь ханам, дабы скорейшим доставлением могли те ханы знать о твердом и праводушном высочай-

шаго российского двора намерении, и о сохранении миролюбия и соседственной дружбы; а к астраханскому господину губернатору и кизлярскому коменданту о намерении казыкумыцкаго владельца от меня того ж числа сообщено.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 1, 1770 г., д. 4, лл. 36-38; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 16-165.

№ 45

Rusiya məmuru A. Filatovun Qızlar kommendantı polkovnik Ştenderə 15 dekabr 1773-cü il tarixli məktubundan.

Копия с доезда поданного к полковнику и кизлярскому коменданту Штендеру, терскаго войска от дворянина Филатова от 15 декабря 1773 года.

…2-е Аварскому хану царь Ираклий дал в помочь своих подвластных татар называемых Борчалы Казак, а сколько неизвестно, будто и сын царской при нем же, между тем аварской хан согласился персицкаго города Шеки с Усеин ханом и ганжинским ханом, да бывшим шемахинским Агасы ханом (коего выгнал из Шемахи кубинской Фетх Али хан) и все совокупив свои войска пришли нечаенным образом к Шемахе, где тамошние жители без всякого сопротивления город отдали, а Фетх Али хан и кумыцкой при нем находящейся владелец Эльдар, хотя и были в то время в Шемахе и войска с ними малое число, однако оба с небольшими людьми ушли Фетх Али хан в Кубе, а Эльдар в Баку, причем убили союзного Фетх Али хану владеющего кочевными народами, называемыми Шасеин, живущими по ту сторону Шемахи по реке Кур, Аса хана.

3-е. Услышав сие доброжелательные аварскому хану хайдацкой уцми, Женгутейской владелец Али султан и Казанышевксой Бамат собирают своих людей и хотят ехать к нему, а Фетх Али хан прислал нарочного своего человека к тарковскому и шемхалу Мертазалию с тем, чтоб он сколь можно старался набирать войско из горцев и давать платы каждому по тридцати рублей и более, почему шемхал поехал далее в горы, намерен Фетх Али хан набрав войско идти против Аварского хана.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1767-1774 гг., д. 17, лл. 283-284; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 167.

№ 46

Qubalı Fətəli xanın II Yekaterinaya 1775-ci ildə yazdığı məktubdan.

Перевод листа Дербендского хана полученного чрез нарочного, присланного персиянина.

При всевысачайшем и правосуднейшем вашего императорского величества дворе известного и ведомо есть, что по смерти покойного моего деда Султан Ахмед Хана покойной же мой родитель остался шести месяцев, и в прибытие блаженныя и вечнодостойныя памяти многих народов покровителя, Джаму равного и Сатурну подобного Петра Великого императора, которого да благословит бог в горнем своем царствии привечным блаженством в город Дербенд, некоторыми издравлеверными к нашей фамилии пребывающими и опеку над покойным моим родителем имеющими особами, представлен он к священным стопам его величества и удостоен оные поцеловать, а его блаженныя и вечнодостоиныя памяти в бозе почивающий императорское величество по оказании великомонаршего своего к нему благоволения препоруча его прежним опекунам пожаловал ему над Кубою Кулганом и над всеми принадлежащими к ним слободами и переделами полновластное правление, и так по всевысочайшей его всепресветлейшего императорского величества милости родителей мой Кубою Кулганом и всеми принадлежами к ним волостями, слободами и окрестностями владел, и за оказания такия великая милости и неограниченныя щедроты всевысочайшею вашего императорского величества фамилею во всю свою жизнь благодаря, и прославляя всегда к нарочно присылаемым приезжающим путешественникам, купцам и всякого звания мимоедущим двора вашего императорского величества поданным показывал достодолжное вспоможение, благодияние и гостеприимство, словом по смерть свою вне поколебимой искренности и доброжелательстве пребывал, по кончине же его владение Кубинския области досталося уже мне, то и я в

разсуждении от всепресветлейших ваших предков толико оказонного к моему роду милосердия, завсегда по примеру его ж со всевозможным моим старанием поступать тшился, как то к нарочно присылаемым купцам мимо проезжающим, и ко всем особам со врученными от всевысочайшего вашего императорского двора комиссиями показывал по мере сил моих вспможение, зашишение, благодеяние и дружество, и за то спослешестзованием помошию высокого вашего императорского шастия город Дербент, Ширванскую область со всеми принадлежащими к ним уездами даже по Куру реку и Муганскую степь покоря привел под свое владение, а как в самое настояшее тогдашнее время между вашим императорским двором и турками случившееся несогласие произвело настоящее военное действие и турецкий государь, будучи в таком чаянии, что я соединяясь с его силами буду чинить ему вспоможение, прислал ко мне несколько в город Карс посланцев с наилутчими арабскими лошадями, саблею, сайдаком, осыпанными дорогами лалатами, великою денежною казною и другими многими дарами, но я искреннейший вашему императорскому величеству благополучия желатель на основании содержания всегдашней моей памяти преждеоказанную блаженныя и вечно достойныя памяти государем императором Петром великим покойному родителю моему милость в верности своей ко двору вашего императорского величества нимало не поколебавшись присланных от турецкого государя до себя не допустя отказал им в Карсе и без всякого в желаниях успеха отослал обратно в Турцию, а сам я во все тогдашнее время пока ширванскую область со всеми ее уездами и окрестностями имел в властном своем владении, к приезжающим и отъезжающим купцам, торговым людям и всем вашего превечного двора подданным по достоинству каждого оказывал приятство и по всей возможности по всякому случившемуся до меня делу чинил исполнения и сие наблюдалося всю по самое нынешнее время, но Усми Кайтакской, Мугамуд Хан Кызы Кумыкской, Усми Эварской, Кади Табасаранской,Али Султан Джугетилинской и Мугамед Диш Сыз с протчыми единомышленниками и сообшниками своими соединясь и соглосясь учиня на меня богомольца за превечный императорский ваш двор нападения, и по власти всемогущего господа бога разбив оставили во владении у меня только

город Дербент Сальяни и Муган, а Кубы Кулгана Ширвани и всех принадлежаших к ним уездов по самую реку Куру лишили, и некоторых из них места сами обладали, а протчия достались во владения другим, я же искреннейший благополучия желатель изстари неограниченными милостями благоволениями всевысочайшего вашего императорского двора пользуются в рассуждении того возложа все мое упование и надежду на бесконечные вашего императорского величества монаршия ко мне щедроты, но вышеизображенном со мною нещастном приключении отправил от себя к его высокопревосходительству генерал порутчику, которой от двора вашего величества определен главнокомандующим над находящимся в Кизляри корпусом нарочного и вернаго мне человека с подробным о приключившемся со мною, о Усмиевом к высочайшему вашего императорского величества двору зложелательстве изъяснением и при том просил у него защищения и помощи, и потому его высокопревосходительство по причине издревле оказываемых от всевысочайшего вашего двора мне щедрот с победоносными вашего величества войсками на помощь мою из Кизлярских пределов против Усмия Кайтакского выступя, и при благословении всемогущего господа бога и споспешествованием всевысочайшего вашего императорского величества шастия наикрепчайшим образом поразил и все его собранныя силы разбил и разогнал, а меня искряннего доброжелателя таковым немшетным вашего императорского величества милосердием паки возставил и так хвала всевышнему ныне по всевысочайшей вашего императорского величества ко мне милости неприятели мои побеждены и поражены, а Куба, Кулган, Шабран и все принадлежащие до них волости, даже до Ширванских пределов по прежнему приведены и вручены мне во властное владение, что же касается до Ширванской области, оная осталась во владении Усмия Кайтатского, Казыя Кумыкского и других сообщников их, однако возвращение ея притом наказание Усмия со всеми его единомышленниками и искоренение их умыслов, зависит от высокомонаршаго вашего императорского величества со мною питомцом вашим милосердия и благоволения.

На сих же днях его высокостепенство высокомочный Керим хан, которой ныне повелителем всея Ирании находится,

прислал ко мне из столичнаго своего Шираза несколько человек поверенных депутатов со многими дарами, немалою армиею и великою денежною казною с тем намерением, чтобы через то приклонить меня к своей службе и согласию, но я… по всегдашнему вашего императорского величества двору прибежищу, а от него моему роду покровительству и спомоществованию предложение его отнюдь и не принял, а на всевысочайшую вашего императорского величества милость, почему единственно от всевысочайшаго вашего императорского величества двора и получил себе защищение и вспоможение, а потому и город Дербент и все владения мои с жителями принадлежат в дар вашему императорскому величеству, но как всеавгустевший императорский ваш двор надеждою и прибежищем многих народов есть, то ваше императорское величество прошу во первых искреннейшую мою ко всевысочайшему вашему двору преданность во уважение принять, потому что я всегда хотя б военное или мирное время между турецкими и иранскими государями и моими сверстниками продолжалось упование мое имел на всевысочайшем вашего императорского величества двор и со всею моею преданностью прибегал под покров щедрот его, и на основании сего всемилостивейше пожаловать меня высокомонаршими вашего императорского величества милостями по примеру, как высокостепенных в Крыму Крымского хана, в Грузии грузинского владельца, в собственнокасающихся до правления их дел свободными, спокойными и во владении полномочными учинить соизволили: во вторых, высокими вашего императорского величества указами высокопревосходительному генерал порутчику и кавалеру де-Медему повелеть, чтоб он находящихся в здешнем крае неприятелей моих наказал, также Ширван и все принадлежащие к ней уезды по самую реку Куру от них отобрав, по прежнему возвратил мне и учинил меня в правлении гражданских дел по прошению моему свободным и полновластным, а я свидетельствуюсь всемогущим господом богом, что во всю жизнь мою и со всем потомством моим в роды родов за такое вашего императорского величества ко мне неограниченное милосердие благодарить и прославлять буду, вследствие чего необходимо потребно было для испрошения высочайшей вашего императорского величества милостивой резолюции послать

нарочного и верного человека; того ради всевысочайшему вашего императорского величества двору отправил я с ним моим доношением высокодостойнаго и высокоместнаго мне же верного мирзу Бека… благоволите высокомонаршиею вышею милостию не оставить и обратно с высочайшею вашего императорского величества по прошению моему резолюциею и отправить, и тем меня искреняго благополучия желателя между свертниками моими возвысить и предподчтить.

В протчем повелениям покоряюсь.

У подлинного листа на обороте при окончании приложена чернильная печать с именем онаго Фетх Али Хана.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1765-1797 гг., д. 15, лл. 13-18; Г. Абдуллаев. Из истории, с 167-170

№ 47

Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin və Tabasaranın Kadisi Rüstəmin Fətəli xanla münasibətləri normalaşdırılması haqqında rus hökümətinə verdikləri 17 aprel 1776-cı il tarixli təəhhüd.

1776-го года апреля 17-го дня

Мы нижеподписавшиеся дагистанские владельцы Хаидацки Уцми Амир Амза и Табасаранской Кады Урустум, в соображении высочайшего ея императорского величества всемилостивейшей государыни всероссийской, его высокопревосходительству господину генерал порутчику и кавалеру Демедему данного повелению и нам чрез господина майора Фромгольта объявленного, которым повелено ему в сожелени по природному своему человеколюбию и матерному милосердию, чтоб безвинные наши поданные не могли нести напрасного кровопролития раззорения, здешней край привесть в благоденственное спокойтвие и дела между ними з дербеннским и кубинским Фетхали ханом окончав с ним примирить для чего повинуясь воли ея императорского величества на то мы согласны, а к лутчему разбирательству вышеупомянутых здешних дел и между ханом наших ссор, яко обо всех оных сведущим просили быть

посредственниками высокостепенного господина Тарковского Шемхала и Кушинского Кадыя с протчими почтенными старшинами, в присудстви которых равно и помянутого господина майора Фрамгольта обязуемся исполнить нижеследующее: 1-е) дербенского и кубинского хана оставить спокойно означенными ему подлежащими владениями владеть и никакой обиды его подданным, равно и ему чинить, в торгах между его и нашими людьми никакого помешательства и грабежа не делать, а напротив того показывать каждому всякое вспоможение. А если кто из наших подвластных в том окажется преступительным, то обиженному делать подлежащее удовольствие, 2-е) равно и ему Фетх Али хан приезжающим в Дербент и в прочие его владения жительствы нашим подданным таковым же образом поступать, в неподлежащие ему места отнюдь не вступаться, а остаться ему так, как и прежде был, пользоваться своей долею, 3-е) российско подданным, равно как и прочим христианского закона людям, как торговым, так и проезжающим для других дел через границы наши, так же никакого грабительства и захвата не делать и кроме подлежащего по прежним установлением не брать, но впредь упреждение чтоб чего иногда им от подвластных учинено не было, должны их препровождать, в протчем же обо всем мы учинили уже клятвенную присягу, которую и ныне себя утверждаем, а если в чем против сего или против той преждеотданной нашей присяги окажемся неисполнительными и какие произойдут от нас или от кого из нас нижеподписавшихся непорядки, касающиеся для российско-подданных или дербентскому хану и его подвластным, то подвержены неминуемому гневу ея императорского величества и за то достойному наказанию, в чем и подписуемся.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1776-1777 гг., д. 478, лл. 58; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 170-171.

№ 48

Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı gen. İ.F. Medemin hərəkətlərindən Fətəli xanın II Yekaterinaya şikayəti.

За несколько пред сим я вашего величества благополучия желательнейший богомолец в разсуждении моея преданности и упования на всевысочайший Российский вашего величества двор, которой есть прибежишем многих народов положась отправил к вашему всемилостивейшему государскому двору верного мне Мирзу Бека, котораго ваше величества благоволили отпуском уволить и обратно отправить ко мне, но превосходительный генерал порутчик и ковалер Иван Федорович де Медем с того времени по днесь содержит его в Кизляре и недопускает доставить до меня вашего монаршего посланного с ним ко мне повинующаго указа. А инако естьли бы я всевысочайший монаршии ваши повелений удостоился получить, чтоб непременно поныне уже при доношении с норчным к правосуднейшему вашему престолу отправил и в них как о прошениях моих... донесть не оставил, но я не взирая на сию его превосходительством Мирза Бека удержку паки с некоторыми предложениями отправил к нему благороднаго и высокодостойного мне же верного Хаджи бека, но он вдобавок к первому и сего удержал, которого и поныне, чему уже пять месяцов, минуло, не выпускает из Кизляря и видя таковые ево со мною поступки мои зложелатели и неприятели начали меня со всех сторон злословить и укорять и о сем во всех местах сочинять разглагольствии.

Но как блаженныея вечнодостойны памяти его величество государь Петр первый император предком моим оказывал монаршее свое благоволение и неограниченную милостию их жаловать изволил, то на основании сево и я доброжелательнейший признавал и признаю себя в числе верных рабов двора вашего величества, но удивляюсь и не понимаю какое б я благожелательнейши богомолец не попусти боже учинил против всевысочайшего двора вашего величества преступление, что помянутой превосходительной генерал таким образом со мною поступая напрасно и безвинно безславит меня между приятелями и неприятелями моими… и сие ево со мною содействие какую пользу высокомочным двора вашего величества министрам и знаменитому их имени честь принести может, но всеконечно ваше священнейшее величество при поспешествующей божией милости по великому вашему правосудию сие произшествие без

настоящего исследование не оставите и до самой справедливости онаго достигнуть изволите.

Второе когда помянутый превосходительной генерал пребывание свое имел в здешней области и начал из нее собираться обратно в Кизляр, тогда я благополучия желательный богомолец просил его чтоб он высокоблагородного господина майора Федора Ивановича с партиею храброго российскаго войска для лутчаго учреждения здешних пределов до возвращения от двора вашего величества помянутого высокодостойного Мирза бека определил остаться здесь в Дербенте, а по возвращении его поступить с тою партиею по силе данному от вашего величества ему высочайшему повелению и так помянутый высокоблагородный майор по прошению моему с того времени даже до самыя зимы имел свое пребывание в здешних пределах, при котором приключилось и разбиться судну нижеследующим порядком, а именно нагрузилось оно в Гиляне и по отправлении своем оттуда дошло уже до Кизлярских черней, где пределом божия всемогущества и непостижимыя его судьбами все его крепости повредились напоследок и опрокинулась лодка ж и некоторыя с него судовые припасы видны были, но и самыя по морю с Тарковских берегов, а на конец против Маскарскаго урочища принадлежащего к Кубе жестокостию морскаго волнения и буруном помянутое судно разломило на три или на четыре части и каждую из них штуку по берегу в разные стороны разметало, притом на тот же Маскарской берег выкинула часть некоторых товаров и шелка, и ту малую часть тех товаров тамошния жители тайно без ведома моего яко уже жестокостию морскаго волнения выбитой из таи и полутайсков и носимой был по воде ловя собрав присвоили себе, а как я чрез несколько дней о сем помянутому судну приключении уведомился, то несколько человек своих с некоторым числом майорских людей, для отобрания помянутых товаров послал в означенное местечко к тамошним жителем, которыя по приезде своем туда с надлежащим в порученной им должности рачением и притом с таким палочным строгим за утайку наказанием, что некои из них от онаго померли, отыскивали и сколько они тех товаров наловленных на море и набранных ими на берегу отискать могли, то все без остатку отобрав от них прислал в Дербент.

А я в самое же то время получил от помянутого превосходительного генерала о товарах помянутого судна письмо следуюшаго содержания.Хотя де вы блаженныя и вечнодостойныя памяти от государя Петра перваго императора и имеете пожалованное повеление, которое де у вас и сохраняется, чтоб с разбитых судов товары выкинутые на подвластныя вам берега и другия места невозврашая их хозяевам удерживать, у себя, но однако по человеколюбию должно де тем купцам чрез возвращение товаров явить вам свое с ними милосердия, которое письмо при сем во орегинале отправил, я ко всевысочайшему и всемилостивейшему вашего величества престолу по представлении которого благоволите усмотреть силу его содержания.

И так я по силе повеления долженствуюшаго повиноватися состоявшего блаженныя и вечнодостойныя памяти от государя Петра перваго и по возразительному о сем от помянутого генерала присланному ко мне письму все означенныя товары в числе которых сверх российских поданных находились дербенских, бакинских, кубинских собственныя мои и прочих персидских купцов собрав в одно место и хотел о них представить вашему величеству, а после поступать с ними по силе воспоследовавшей от вашего величества конфермации: но в самое то время Минас армянин с прочими астраханскими купцами приехал в Дербент, а помянутый превосходительный генерал прислал ко мне о возвращении им вторичное совсем в противность перваго письма и притом высокоблагороднаго майора Федора Ивановича определил ко взысканию тех товаров взышиком которой по данному ему от генерала приказу с двенатцатью человеками российских людей без всякого моего ведома напал на моих людей, которыя определены и посланы были от меня в Маскур ради собрания товаров где однако из собственных моих служителей связав и с крайнем ругательством волоком притащили в Дербент и такими своими непорядочными поступками столь меня обесчестили и обругали, что едва б другой кто мог оное снесть, но я в рассуждении моея ко всевысочайшему вашего величества двор преданности все таковыя их со смою поступки стерпел и приказал все по то время собранныя товары скласть в лавки дербенскаго гостиннаго двора и двери тех лавок запечатать мойорскою Минасовою и моих поверенных печатми,

а сам я почтенного мне же изстари вернаго господина Мирза бека, купно с армянином Минасом отправил к помянутому превосходительному генералу с рекомендациею… и никогда на такое дело, которое всевысочайшему вашего величества двору безполезно не поступлю и не соглашусь на него поступить.

А как между помянутыми товарами находятся товары принадлежашия персидским купцам и жителям здешних пределов, которыя приехав сюда уже и требуют их от меня, и мне неприлично самовольно без высочайшего вашего величества повеления отдать одним российским подданным купцам и все их выслать в Астрахань, но сам мой порядок и польза требует того, чтоб те товары в помянутых лавках и за печатьми ж показанных особ пребыли как есть до тех пор пока получу я на свое о них представления от вашего свяшеннейшаго величества высочайшую резолюцию, по которой тогда и исполнение учинить непреминую, но памянутой превосходительной генерал не согласился на мое ему предложение, чтоб послано было к вашему свяшеннейшему величеству от меня доношение, а прислал от себя ко мне высокоблагороднаго майора майора Вилма Михайлович Фромгольта и с ним обратно армянина Минаса и посланного от меня господина Мирза бека с таким ответом, и мне с объяснениям, чтоб я доношения своего яко ненужного не посылал, а неотменно б по высочайшему вашего всепресветлейшаго государстваго величества указу помянутые товары препоручил показанному майору и присланному с ним армянину Минасу и протчим российским подданным купцам и выпустил их вывести в Астрахань, и хотя я на сие его мне ответствие и объяснение сколько не домогался, чтоб он или благоволил показать мне высочайшии вашего величества о возврашении тех товаров указ или допустил меня об них представить вашему свяшеннейшему монаршему величеству и подождал те товары брать до того времени поколи получу я от вашего свяшеннейшего величества на мое об них представление высочайшую резолюцию, но ничего во всех моих у него домогательствах успеть не мог, ниже высочайшего вашего величества указа видеть и ниже к высочайшему и ко всемилостивейшему вашего величества престолу доношению моему пропуска получить. И так я напоследок по довольном сам с собою разсуждении, чтоб через приключение

помянутого судна ненавидящия меня по недоброхотству своему ко мне приписали мне какия либо непристойности, и тем яко правдою чрез свои доносы не могли пред вашим величеством оклеветать, по самой сушей справедливости весь собранной товар без малейшего остатка помянутому высокоблагородному майору Вилму Михайловичу Фромгольту и армянину Минасу и прочим бывшим с ними российским подданным купцам отдал и приеме ими того товара взяв от них расписку отпустил ево в Астрахань, но по вывозе ево вышеоглавленныя майор и армянин Минас объявили мне и на меня следующую свою претензию, товару де в судне находилось суммою на мелион рублев, а вы де из онаго нам малую часть возвратили, а остальное все удержали у себя, и нам де его превосходительство господин генерал приказал от вас товаров получить на мелион, то есть на всю сумму, на сколько оно в том судне было, и хотя я при таком случае наижесточайшими божми пред ними клялся, но ничего успеть не мог, напоследок принужденным нашелся вторительно часто упоминаемого Мирза бека к помянутому превосходительному генералу отправить со объяснением, что я по приказанию ево весь собранной товар отдал присланному от него высокоблагородному майору Вилму Михайловичу Фромгольту и находящемуся при нем при нем армянину Минасу и прочим бывшим российским купцам, но помянутой майор с армянином Минасом приказанием вашим требуют у меня помянутого судна товаров на целой мелион, и естьли все имении дербенских, кубинских и всея окрестности здешних жителей изчислить, то никаких не может их на мелион набраться, и вы превосходительный безо всякой причины так со мною поступаете, и меня между всеми народами обносите, потому что я за море не порука, в таком случае побойтеся бога и его непостежимаго всемогущества, перестаньте понапрасну и безвинно ругать, поносить и безславить мое имя за толь малой изтлевшей и погибшей с потопшим судном в море товар, между Персицким, Российским, Турецким государствами и всеми Дагистанскими владениями и естьли ваше превосходительство моему клятвенному уверению поверите и на моих словах утвердитеся, таму так и быть, а инако буде моя божба и уверены вас не тронет, благоволите столько подождать и мне дать сроку доколе получу я на представление свое ея

священнейшаго величества высочайшую и всемилостивейшую резолюцию, по которой я тогда со всем моим усердием исполнение учиню, но его превосходительство на сие мое ему предложение не согласился, и меня к вашему величеству доношения послать не допустил, а прислал в ответ ко мне весьма нескладное ругательное и ни к чему пристойное письмо «что ты такия непристойныя делаешь дела, и поныне уже несколько крат тобою безчинств и противностей учинено, яко от несовершеннаго в своем разуме, и должен ты все без остатку товары помянутого судна возратить, а в пртивном случае будут мною приняты против тебя иныя строгие меры»; словом вышеписаннаго содержания прислал ко мне письмо, которое я при сем ко всевысочайшему вашего священнейшаго величества престолу во орегинале отправил.

…Воззрите вашим милосердным оком на несходство обоих присланных от его превосходительства ко мне писем какую оне в содержаниях своих имеет, между собою разность и притом благоволите по вашему…правосудию,… меня благожелательнейшаго богомольца удостоить все того судно произшествие и причиненные мне от его превосходительства без всякого моего преступления, коих я отнюдь не заслужил обиды яко то удержание в Кизляре высоко достойных Мирза Бека и Хаджи бека, лишения меня видеть всевысочайшаго священнейшого вашего величества о возврашении помянутых товаров указа, присылку ругательного ко мне письма, какого никто и к рабу своему не пишет, определение взышика чтоб он за потопшия и погибшия в море помянутаго судна товары взыскивал с меня мелион рублев таковыми делами я с самого того времени как начал находиться на границе персидского государства поднесьни от кого поношения себе не слыхал чем меня безчестить и безславить его превосходительство да и притчины не нахожу, по какому случаю он со мною с такою непристойностию поступает изследовать и… вашего… величества властию и простираюшееся на всех милостию и шедротами зашитить.

Третие чаятельно, что некоторые из купцов и прочих особ вашему священнейшему величеству о часто упоминаемом судне донесли, что ево них не на море разбило, а целым выкинуло на помянутый маскарской берег и все с него товары

которых якобы я не отдаю остаются у меня, так же и все того судна посажиры живы и спасшиеся от потопления на том судне вышли на берег, но мои подвластныя Маскарские жители сняв их с того судна перерубя погубили, но я в сем случаевашему священнейшему величеству моей всемилостивейшей покровительнице божиим, величеством и непостижимым истым его всемогушеством, что есть в нашем законе великою важностию клянусь… что все оное ложь и ни малейшей правды не имеет, а действительное тому судну приключение было точно так без всякого прибавления и убавления, как я вашему священнейшему величеству в сем всенижайшим моем доношении вышеизъяснил.

…Я и осмеливаюсь ваше величество просить, чтоб ради изследования о произшествии часто упоминаемого судна благоволили определить и прислать сюда одну такую безпристрастную к корыстолюбию особу, которая б у вашего священнейшаго величества особливую доверенность и во всем справедливость имела, и повелеть, чтоб по приезде своем сюда со всевозможною тонкостию о приключении того судна изследовала, и естьли та вашего священнейшаго величества поверенная особо по изследованию своему найдет, что помянутое судно на море разбило и на части разломало и из пассажиров ево ни одного живаго не осталось и более уже собранных товаров у меня не находится, и я о сем предстовлял справедливо, то с тем ложными на меня доносителями по вашей высокомонаршей власти и соизволению поступить изволит, буде же оне в доносе своем справедливыми а я в представлении своем неправедным окажусь, то я в таком случае предаю себя как всякому штрафу, так и наказанию, по соизволению и власти вашего священнейшаго величества.

Четвертое на сих днях известился я, что вашему священнейшему величеству донесена о приездах ко мне от его полномочннейшаго высочества Керим хана людей и о всем том обстоятельстве, но известно мне каким порядком и справедливо ль о сем вашему величеству представлено, того ради о том произшествии со всякою подробностию чрез сие с почтением моим и доношу. За два месяца до ссоры, которая у меня была с Усмием кайтакским его полномочнейшее высочество Керим хан

прислал ко мне одного своего человека, с которым я с своей стороны отправил к нему высокодостойного Афрасияб бека, и оной Афрасииб бек паки от его высочества с двумя поверенными особами и письмом приехал сюда в самое то время как высокопомянутый превосходительный генерал пребывание свое имел здесь, и я благополучия желательный богомолец, по всегдашним моим правым поступкам полученное от его высочества письма послал к его превосходительству, и требовал от него совета как мне в сем случае пристойнее и полезнее поступить, отказать ли тем присланным или отправить с ними к его высочеству своего человека, и на сие его превосходительству присоветовал мне лутчее послать с ними своего человека, нежели им отказать, и так я по совету его по отправлении ко всемилостивейшему вашего священнейшаго величества двору высокодостойнаго Мирза бека, послал с помянутыми от его высочества присланными ко мне высокородного и почтенного ряшенскаго обывателя живущаго у меня в Сальянах и давно пребываюшаго моим гостем господина Мир Мугамед Хусейна к нему в Шираз, которой ныне то есть 25 числа месяца Сефера (3-го апреля) с одним от его высочества нарочным и при сей оказии письменным мне объявлением о желании вступления своего со мною в свойство, возвратиться обратно ко мне в Дербенд, о чем я его превосходительство чрез отправленного к нему с порученными на словах комиссиями частоупоминаемого Мирза бека обстоятельно уведомил и просил у него на сие полезнаго его мне совета, восхадительства во ответ, что желании его высочества Керим хана вступить со мною в свойство он уже донес вашему священнейшему величеству, и так естьли от его превосходительства представлено сходственно с сим моим доношением, то я благополучия желательный богомолец и уповаю в сем случае воспользоваться вашим высокомонаршим ко мне призрениеми и благоволением.

…Я кроме донесенных мною обстоятельств, касающихся до судна товаров и его высочества Керим хана от Усмия и Кадия и от купцов по здешним дербенским обстоятельством и по другим самомалейшим и неважнейшим взнесенным на меня делам такия с собою непристойныя поступки вижу, и нарекания слышу, которых бы окроме меня никто не мог видя

снести и слыша стерпеть, но я невзирая на то что нахожусь пограничным обитателем и никогда ни от кого таких с собою поступок не видывал представя себе в разсудок, что я изстари питомцом всевысочайшего вашего священнейшего величества двора был и ныне положась на безконечныя вашего священейшаго величества ко мне милости и шедроты все помянутыя со сною огорчительныя поступки снес и приодолел моим терпением и так как ваше священейшее величество естьли дарует бог благоволит ради изследования судоваго произшествия прислать сюда поверенную особу, то оная по совершенном всех тех обстоятельств изследовании, обо всем с подробностью вашему священнейшему величеству донесет и изъяснит каким в то время со мною поступаемо было порядком и какия причинены мне была огорчении.

Пятое – как уже выше изображено высокопомянутый, превосходительный генерал высокодостойнаго Мирза бека с того времени как от всемилостивейшаго вашего величества двора получил себе увольнение подпись, то есть по 14 число месяца Джемадиель Еввеля (по 19 число месяца июня), как самого его из Кизляри отпуском неувольняет, так и не допушает переслать пожалованнаго ему от вашего священнейшаго величества ко мне указа, но помянутый высокодостойный Мирза бек данное ему от первенствуюшего вашего священнейшаго величества министра Никиты Ивановича Панина отпускное письмо переслал ко мне с одним надежным человеком тайно и то уже по прошествии шести месяцев, в котором усмотрел я следуюшее ему предписание, что де касается до ханского искательства и прошение чтоб здешним содействием возврашены были ему все жилиша и места, то будучи де он по природе своей и пребыванию принадлежавшим к Персицкой державе, и так де в сем случае не может здешними мерами воспособствован быть, как в деле со всем для императорскаго двора постороннем, потому что и малейшии де вид онаго участвования произведет в персидском правительстве затруднительства, поручения же от хана твоего к превосходительному генералу порутчику и ковалеру Демедему… города Деобента ключи совсем здесь ни к какому употреблению не удобны, то де оныя для доставления в их место при сем вам

почтенному дербенскому Наипу Мирза беку отдаются назад, с коими вы увольняетеся обратно.

Всемилостивейшая покровительница моя непостижимый и всемогуший господь бог, который сотварил весь мир вестим и ведает в какое я по прочтении сего отчаяние и раскаяние пришел, а паче по сему что издревле еше предкам моим блаженныя и вечнодостойныя памяти великий государь Петр первый император благоволил оказать монаршее свое неизреченное милосердие, и несказанными шедротами своими ихволил их жаловать, в разсуждение чего я всегда на бесконечныя вашего монаршего величества милости полагаясь турецкому и иранскому повелителям, которыя присылали ко мне с дорогими вешами казною великолепными халатами, притом с такими еше обязательствами, что все касаюшиеся до меня дела приведут по желанию моему во окончание нарочных людей, но по надежде моей на древнею двора вашего свяшеннейшаго величества милость несмотря на все их милосердыя ко мне призрения, присланным их отказал, а сам при всем здешнем народе отправил ко всемилостивейшему вашего величества двору нарочного с таким притом упованием, что ваше свяшеннейшее величества по наблюдаемому изстари поведению меня преискреннейшаго монаршим своим благоволением оставить не изволит, то есть повелит неприятелей моих наказать и владении мои их возвратя по прежнему препоручить мне, и таким высокомонаршим вашим со мною милосердием как в Туреции, так и в Персии меня прославит изволите, но высочайшаго вашего двора министры разсудили на прошение мое такую дать резолюцию, какая теперь есть, что и остается во власти вашего и свяшеннейшаго величества.

Но как вашему величеству о обстоятельствах и состоянии здешних границ небезизвестно, что оне в крайнем замешательстве и находится мне много неприятелей, то в разсуждении сего я нынешнему его высочества Керим ханскому о сведении со мною свойства требованию, потому что он ныне во всей Персии находится главным повелителем и такую власть и могушество имеюшим, что по желанию своему все зделать в силах противиться не могу, опасаюсь чтобы чрез отказ его не огорчить и тем не привесть дела свои вяшее разстроение, и так по сей необходимости инаго способа себе не нахожу как повиноватися

в том его властии хотя я буду повинуюшимся ему, но за древния блаженныя и вечнодостойныя памяти великаго государя Петра первого императора от всевысочайшаго вашего величества двора никогда не отступлю и доколе жизнь продолжится всегда оказать свое надлежашее к нему доброусердие благожелательство и повиновение непреминую, и уповаю что вашего свяшеннейшаго величества министрами и преискреннейши признаваем буду двору вашего величества покрываюшему многия народы, в числе верных и преданнейших рабов и всех высокомонарших вашим милосердием благоволением оставлен не буду, и никогда ваше священнейшее величество меня обитаюшего на здешних границах забвению предать не изволите.

…Ибо я явно послать нарочного и с ним о разбитии помянутого судна ко всемилостивейшей и всевысочайшему вашего священнейшаго величества престолу недопушен, о чем уже выше изображено то принужден нашелся сие мое преданнейшее доношение отправить к вашему величеству всемилостивейший покровительнице моей, чтоб оно не было удержано со всякою осторожностию тайно. А как ваше величество прешедрая покровительница моя извольте быть источником правосудия и милосердия, то в разсуждении неизчисленных и безконечных щедрот ваших, прошу ваше священнейшее величество высокомилостивую мою покровительницу для изследования выше донесенных мною произшествий повелеть прислать сюда одну благоразумную поверенную персону, которая б как в делах, так и в словах верная и х корыстолюбию непристрастная и не склонная была, по приезде своем сюда с тонкостию изследовать ей обо всех разсеянных от разных людей обо мне разглагольствиях о оказанных мне неприличных поступках словом и о всем том, что вашему священнейшему величеству на меня донесено, и по их изследовании всего того обстоятельно с точною справедливостию донесть вашему священнейшему величеству.

В прочем высочайшему вашего свяшеннейшаго величества повелению повинуюсь.

У подленного доношения на обороте при окончании приложена чернильная печать с именем онаго хана Фетх Алия.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1776-1777 гг., д. 478 лл. 144-165; Г. Абдуллаев. Из истории, с 171-178

№ 49

Kollec aktuariusu K. Latınsovun konsul İ. V. Tumanovski-yə 28 noyabr 1780-ci il tarixli təhriri.

Высокоблагородному и высокопочтенному господину консулю Ивану Васильевичу Тумановскому.

От коллежскаго актуариуса Карпа Латынцова.

Рапорт

Здесь в Баке разведал я от верных армян, что сего 1780-го года прошедшаго августа месяца приезжали из Царяграда от турецкаго султана нарочные посланцы с письмами к Шемахинскому Махмед Зеит хану, которой так же содержат турецкой суннийской закон, а что во оных письмах было писано, оне узнать не могли, а известно им что отправлены посланцы назад к султану с таким уведомлением от помянутаго шемахинскаго хана, что Россия уже приняла предприятие отправить от флота эскадру в Персию, а при том с посланцами послал одного Аджия с прошением помощи, чтоб прислать несколько войска или денег ко обороне.

На подлинном подписал, Коллежской актуариус Карп Латынцов.

Ноября 28 дня 1780 года Бака

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1777-1785 гг., д. 482 лл. 139; Г. Абдуллаев. Из истории, с 178

№ 50

Fətəli xanın II Yekaterinaya 1782-ci ildə yazdığı məktub-dan.

Перевод с доношения присланного на персидском языке на высочайшее ея императорскаго имя от дербенскаго Фетх Али Хана.

…На сих днях прибыл ко мне от кизлярского командира кизлярской же житель Ходжи Мирза бек с порутчиком Петром Батыревым с письмом, в котором изображено, что по указу всепресветлевейшия, войско яко звезды имеюшия, великая государыня…, вины и преступлении российским беглецам прошаются, чтобы они возвратясь в отечество на свою родину попрежнему под тению великомочнаго ея величества покрова в покое и со всякою безпечностию пребывали.

Сверх же сего предписания помянутые присланныя объявили мне следующее словесное от него кизлярского командира приказание о Александре хане (грузинской царевич Александр Бакаров), который для снискания себе помоши от дагистанцов (лезгинцов или горцов) приехал к ним в Дагистан, а оттуда прибыл ко мне в Дербенд, чтобы я его или прислал ко всевысочайшему и правосуднейшему ея величества двору, или обратил его в то место, где он доселе находился.

Но как о сем от кизлярского командира предписании и словесной от него мне рекомендации, так об Ираклии хане грузинским принце (владетеле) и о сообщники его Ибрагим Джалил Хане корабагском начальнике, которыя в Дарбайджанских пределах учинили неприличными своими поступками… непристойные действия, за нужно я нашел ея величеству представить, то со всею точною подробностию, не упуская молейшаго в происшествиях сих обстоятельства сим и дерзнул донесть:

И так непременно я мню, что ея величеству довольно уже известно, что искренность и благожелательство мое ко всевысочайшему ея величества двору до какой степени пристирается, ибо я находясь находясь на сих границах всячески стараюсь о себе доказать, что я завсегда пребываю ко всемилостивейшему ее величества двору искренним доброжелателем и во всяком случае порядок дружества, благодеяния и ласковости служивым, купцам и всякого звания поданным всевысочайшаго ея величества двора особам с великим тщанием оказывать наблюдаю, но то мне искреннейшему ея величества благожелателю не извест-

но, что точно о моей преданности и услугах те служащия, кому о том ведать надлежит доносят ея свяшеннейшему величеству или нет…

Прибывшей же ко мне высокостепенной Александр Хан был у меня гостем, а как я сам, так и вся мне подвластная провинция принадлежит превечному ея величества двору, и так доколе я жив и до последняго моего дыхания пребуду к непоколебимому ея величества престолу преданным, и когда какое от ея величества к службе моей повеление воспоследует, тогда оное со всею моею ревностною преданностию исполнить потщуся:

Что же касается до обстоятельств высокостепенного Александр Хана, то после прибытия его в Дагестан, приехали ко мне в Дербенд высокостепенные Муртаза Али Хан Шамхал, Амир Хамзе хан Усми кайтакской, Али Султан Чумекетанской со всеми дагистанскими старшинами и первенствующими людьми, и все оное собрание единогласно и общественно приглашали и уговаривали меня с собою ехать на расхишение и пленение Грузии.

Но взяв они с собою помянутого высокостепеннаго Александр Хана пошли войною на Ираклия хана Тефлисскаго владетеля и его из Тифлиса выгнав, а на место его возстановили в нем владетелем помянутаго Александр Хана, а сами они по намерению своему получа себе в добычу безчисленныя сокровища и учиня великое тамошних людей пленение, возвратился в свои обиталища.

Что же принадлежит до меня ея величеству благожелателя, то я в разсуждении поступков помянутого Ираклия, которыми он преступил свои пределы и возгордясь преступническими своими поступками простерл к хищничеству свои руки, а паче по сообшению своему с Ибрагим ханом карабагским доношу: первое его злодеяние, что Мугамед хана сына покойного шах Верды Хана, которой в нынешнее время во всей Ирании почтеннейшей и благороднейшей фамилии, находится и из древних времен оная знаменитая фамилия, по указам блаженной памяти персидских государей, с полномочием правительствовала над городом Генжею, лукавством и ухищрением своим захватя содержит его в Карабаге под стражею, а в городе Генже как он

Ираклии хан каждой с своей стороны учредили наместников и собирают они для себя с оного подати.

Второе также по примеру сему и по сообществу своему с Ибрагим Джалиль Ханом карабагским поступил он зладейски с Мустафою Кулы ханом, начальником Карачедагским, ибо как его самого, так и подвластных его начальников захватя содержит под караулом в Карабаге ж, а область его разделя они на двое между собою управляют ею по своему произволу и таковыя их удачи подали им повод к дальнейшим противническим поступкам, которым они последуя даже достигли покорить себе Негчеван, Тевриз, Ихви, даже до пределов иреванских в свое послушание, и из того такое их неистовое предприятие произошло, чтобы овладеть им всем Идар-Баиджанским дистриктом и таковыя высокомерныя их намерения разорвали со сною прежнее знакомство и дружество.

Третие Хаджи Мелик Мугамед Хана бакинскаго начальника, свойственника моего под предлогом своего со мною дружества выманил его из Баки в Карабах и тамо захватя уговорил единомышленника своего помянутого Ибрагим Джалиль хана посадить его под караул, который по его наветам и содержался там в Карабаге ровно два года и хотя в сие двугодовое время раза с три к ниму Ираклию об освобождении его с прозьбою и писал, но он Ираклине только не уважал моего прошения, но еше вместо удовольствия по моему прошению прилагал старание о лютейшем подкреплении над ним стражи, которое донесть здешния обстоятельства в том состоят, что хани начальники и все идырбайджанское общество их поступком недовольны и об отврашении таковых их возмутительства неоднократно депутатов своих ко мне присылали, чтобы я учинился посредственником, но как от Дербента до пределов Тевриских, Ирванских и Дарбайджанских великое разстояние считается, то я за должность свою признал, чтоб честь и право Идарбайджанских ханов зашитить, а их грузинского владетеля и карабагского начальника от неприятельских замыслов письмами удержать, чего ради многократно из единого моего доброжелательства к ним писал, чтобы они вредныя свои замыслы уничтожили, но от того никакого успеха не получил, а потом напоследок с начальниками и предводителями Дагыстанских войск принял было непре-

менные меры для отврашение Ираклихановых и Ибрагим ханових вредных предприятий ехать сам, но приехавшия ко мне в Дербенд от Кизлярского командира помянутые Хаджи Мирза Бек и Петр порутчик с показанным изъяснением удержали и так ея величество да будет известна если бы я помянутого Александр Хана отправил ко всемилостивейшему двору или бы не дал ему в предприятиях его противу отчизны воли, то бы непременно воспоследовали со мною три великия несчастия. Первое от того, что все меры дагистанцов клонилися к тому чтобы чрез поход на Грузию получить великую себе добычу состояшую из всяких сокровиш, денежной казны и пленения грузинских жителей и сего оправдания моего ничего ныне быть не может, если б я часто упоминаемого Александр Хана от дагыстанцев взяв и отправил его ко всемилостивейшему ея величества двору, или бы отослал его обратно в то место, откуда он приехал, то бы поход дагыстанцов на Грузию остановился и добыча, которую они пуще всего питали себя, им в руки не досталась, тогда бы они приписали мне, что я их всех корыстей и добычь лишил и без сумнения бы они продолжаемое со мною дружество обратили в злодейство, а напоследок под сим предметом, согласясь бы все единодушно противу меня возстали и оказали бы мне великое свое неприятельство.

Второе, буде бы поход на Грузию остановился, то бы вышепомянутые Мухамед Хан и Мустафа Кулы хан и поныне остались бы во узах заточения, а в Идырбайчжане Иракли грузинский, владетель с единомышленником своим Ибрагим Джалиль ханом мятежем своим более бы усилился и я бы чрез то от сверстников своих получил себе крайнее нарекание.

Третие, когда бы я частореченного Александр Хана удержал у себя, а не отправил его ко двору ея величества тогда бы не попусти боже не почувствовал бы уже безконечных монарших ея величества ко мне благоволений и был бы пред свяшеннейшею особою великим преступником, потому что правосуднейший ея величества двор прибежищем и покровом всех народов и источником всяких наград и милостей.

Итак я все обстоятельства содержащия в себе здешныя описанныя мною безпокойства с подробностию чрез сия донеся и все подданнейше прошу явить ея высокомонаршее о пользе

моей благоволение и призрение, то есть Кизлярскому командиру высочайшим ея указом повелеть, чтобы он в случае от дагистанских начальников на меня неприятельского нападения учинил, мне победоносным ея величества войском вспоможение.

Елико же касается до Ираклии хана, которой с Ибрагим Джалиль ханом корабагским соединился и завладев они городом Генжею установили в нем своих наместников и собирают общественно подать, также захватили они в свои руки Карачедаг и как с него, так и с Ирвана собирают же для себя всякия поборы и подоти и его Ираклия сумозбродное намерение в том состоит, что когда частореченной Ибрагим Джалиль хан всю Идербайчжанскую область приведет под свою власть, тогда из получаемых с нее доходов половину брать себе, но как мне, так и всем Идарбайджанским ханам в разсуждении ревности нашей к закону таковыя их поступки противны и его Ираклиево начальство не токмо нам неприятно, но и неснасно, чтобы он будучи из грузинцов и учиня Ибрагим Джалмль хана корабагского своим орудием усилясь сувладеть всеми Идырбайджанскими городами и когда мы из разных мест собирая воинскую силу и посылали ее против Ибрагим Джалиль хана, тогда помянутой грузинской владелец на помошь к нему сына своего с грузинским войском присылал, и от сего воспоследовали все сии воинския движении, собрание дагестанцов, мятеж в Идырбаичжане, поход на Грузию, словом напоследок вся сила на него грузинского владетеля падет, потому что во-первых должно его искоренить, а потом уже приняться за дело карабагския и мы ведаем по какой причине грузинец к Идырбайджанцу посылал свою помошь, льстясь чрез него овладеть всем Идырбайджанским дистриктом.

И так причина сего моего ея величества донесения, что часто упоминаемой Иракли хан находится преданным правосуднейшему, ея величества двору, то в таком случае да благоволено бы было всевысочайшим ея величества указом повелеть чтобы он наместника своего из города Генжи взял, с Ирвана денежных податей не требовал, довольствовался бы принадлежащею ему Грузиею, в идырбайчжанские дела не мешался бы впредь разорвал бы с Ибрагим Джалиль ханом свое дружество и не под каким предметом в дела его не входил бы если он все сие сделает и всевысочайшее ея величества повеление исполнит, то я

обязуюсь воспрепятствовать дагыстанцам, идырбайджанцам и прочим народам, словом впредь никого на Грузию не допустить, буде же с стороны высокомочного ея величества министерства к нему Ираклию о всем вышеизображенном предписано не будет и он в неприличных ему делах будет по прежнему усиливаться и упорствовать, то из сего очень ясно предвидится, что еще не успокоившийся мятеж может вновь вящще прежняго возгореться с здешней стороны лезгинцы, а с той идырбайчжанцы не поднялись бы на Грузию и всю ее до основания разграбя не растащили б сверх сего весьма думать надобно, чтоб не подняли б к тому турок и вся Персия не сделалась бы подверженною ужаснейшему мятежу и кровопролитью.

А как искренность и преданность моя к высочайшему ея величества двору неограничена есть, то я об обстоятельствах грузинского владетеля, каковы они есть не прибавляя и не убавляя со всею подробностию ея величеству донес и если упомянутой грузинской владетель вышеизображенныя предложения не исполнит, то без всякого сумнения со всех сторон на Грузию подымутся и весьма ее угнетут, в таком случае непременно должно высокомочному ея величества министерству яко учредителю полезных дел заблаговременно сие поправить, то есть к нему Ираклию о выше показанных предложениях сообщить и постараться недопустить чтобы огнь мятежа воспылал и сие я из единого моего благожелательства ея величеству данашу.

АВПРИ, ф.77(СРП), оп. 2, 1765-1797 гг., д. 15 лл. 107-117; Г. Абдуллаев. Из истории, с. 178-182

№ 51

Fətəli Xanın gen.poruçik P.S.Potyomkinə 1782-ci ildə göndərdiyi məktubdan.

Перевод с письма от Дербентского Фет-Али-хана.

Чрез сие извещаю, что напред его изволили ваше высокопревосходительство прислать сюда на мореходном судне с письмом своим господина майора Комарскова за князем Бокарлвым, и сколь по настоящим в Персии и Дагестане обычаям от-

дать гостя или кунака противно; но поелику требовать вы его изволили по высочайшему ее императорского величеству повелению и я почитая себя вернопреданнейшим и зависимым ее величеству со всеми моими провинциями… к высочайшему ее престолу, отдал помянутого князя Бокарова и с людьми при нем бывшими, через посредство Аджи Мирза Кирякозова высокопочтенному господину майору Комарскому, и присовокупя к нему знаменитого Кызырбека, отправлены они на судне к вашему высокопревосходительству. Уповая на бога, что помянутой Кызырбек по прибытии своем по услугам вашим, не оставить донести вам словесно о моем благорасположении и продолжаемой к высочайшему двору ее императорского величества в роды родов верной службе, и каковую впредь продолжить я расположен. Желание-ж мое, в том состоит, что-б о подвигах моих с ясным изображением доносимо было покровительствующему и защищающему весь мир высочайшему двору ее величества и славимому, сколь доступом и наипаче великодушием светлейшему князю с тем чтобы не остался я нижайшим без воздания. Засим изволили ваше высокопревосходительство писать о разбитом близ деревни Каражали судне: я на сие ответствую, что в самое то время были здесь в Дербенте присланные ваши почтенной господин офицер Никита Чорин и Аджи Мирза, то тогда же отправлено из Дербента судно, и все с разбитого судна имение перегружено. Я прошу иметь благонадежность, поелику все о сем, с самого начала последовавшее происшествие донесено вам будет подробно господином Чориным и Аджи Мирзою Кирякозовым.

С переводом свидетельствовал квартермистр ***Михаил Марков***.

РГВИА, ф.52, д. 331, ч. I, л. 23; Г. Абдуллаев. Из истории, с 178

№ 52

General-porutçik P. S. Potyomkinin Q. A. Potyomkinə 1 yanvar 1783-ci il tarixli təhririndən.

Князю Григорию Александровичу Потемкину.

Рапорт

Посланный от Фатали дербентского хана с майором Комарским для препровождения князя Бакарова, ближайших ханской чиновник Кызырбек, прибыв из Астрахани, подал мне от хана письмо, с которого перевод вашей светлости подношу.

Словесное объяснение состояло в том, подтвердил он преданность ханскую к высочайшему ее императорского величества престолу, готовость на исполнение всего, что ему будет предписано и что он сам и область его ищут подвергнуться России и быть под покровом как наилучшей в свете монархине.

Завтрешний день отправляю я обратно оного к Фатали-хану и с ним поверенного моего Аджи Мирзу и одного офицера, сказав ему в моем письме, что о повиновении его уже вашей светлости донесено, и что я от себя в подарок посылаю к нему пятьсот червенных и золотую табакерку и все оные вещи отправляю с теми посланными.

Генерал поручик Потемкин.

Января 1 дня 1783 года
РГВИА, ф. 52, д. 331. ч. I, л. 22, Г. Абдуллаев. Из истории, с 184

Quba xanının elçisi Sadıq Məhəmmədvəliyevin gen. porutçik P. S. Potyomkinə 1786-cı ildə yazdığı məktubdan.

№ 53

Mayor S. Komarskinin gen.-porutçik P. S. Potyomkinə 27 noyabr 1783-ci il tarixli təhririndən.

Кавалеру Павлу Сергеевичу Потемкину.
Секунд-майора Комарского.

Рапорт

Считаю долгом довесть вашему высокопревосходительству, о дошедшем до меня сведений, относящимся к предприятию Фет-али-хана; в бытность мою в Дербенте, известно мне было что он сделал мир, с Усмейм владельцем Хайвацким, будто на тот конец, что-б вместе с обоих сторон войсками итти к Куре реке. Грузинской же князь Бакаров подтвердил мне сие мнение тем, что Фет-али-хан точно имеет намерение, согласить других владельцев живущих по обеим сторонам Куры реки восстановлению находящегося в Баке признаваемого им происшедшим от шахской фамилии, в достоинство ему пренадлежав ее согласия-ж, помянутых владельцев следовать в Иредгуль, где обыкновенно коронуют шахов и возвесть на шахской престол, и сие предприял произвесть в действие во время наступающей зимы.

Секунд-майор Сергей Комарский.

Астрахань.
27-ого ноября
1783 года

РГВИА, ф. 52, д. 331. ч. I, л. 19.

№ 54

Gəncədəki gürcü nümayəndəsi Andronikovun Kartli-Kaxetiya çarı İrakliyə 1785-ci ildə yazdığı məktubdan.

Если вашему высочеству угодно знать здешние обстоятельства Фет-Али хан возвратился и забрав Назарели хана детей, людей и скот взял с собою в Ардевил и Мышкин([1]) одного из своих людей поставил ханом в Талише: а Кара хана и одного своего человека в Ардевиле. Тосла-Асан хан([2]) и Худаверды-Бег([3]) оставлены в Мышкине с нескольким войском. Ибрагим хан, Назарели хан и Нефтали-Бег([4]) и находятся в Туге([5]) с 3 или 4000 человек. В Мышкин Фет-Али-хана человек Абазет прислал известие что Ахмет хан([6]) 3000 войска прислал, с коим Назарели хан хочет соединясь итти в Мышкин. Сие известие прислал ко мне Азрат-Кулы-Бег с Есаулом его хана, да и пись-

мо, которое вашему высочеству представляю. Азрат-Кулы Бег от хана в Кесеманской Улус([7]) поехал.

Махмет Асан хана сын Али Бег([8]) приехал к отцу([9]) его люди туда-ж приехали прикажите их не отпускать я думаю будет лучше.

П р и м е ч а н и е :

([1]) Крепостница и слободка недалеко Ардевила
([2]) Владелец в Тале
([3]) Чиновник Фат-Али-хан
([4]) Брат двоюродной Ибраим хана
([5]) Сигнагская деревня
([6]) Хбиской
([7]) Народ магометанской в дву стах дворах состоящей бежавший с месяц назад из казахов в Карабаг и остановились на границе между Нахчевана и Карабага, к сим поселянам Ибраим хан послал Азарат Кули-Бега уговорить что-б возвратились обратно в подданство царя Ираклия.
([8]) Сын Генжинского хана содержавшегося в плену у Ибраим хана.
([9])К Нухинскому хану царь изволил наказывать к нему чрез посланного, что-б не упустить его из рук.

С переводом свидетельствовал квартирмейстер Михаил Марков.

РГВИА, ф. 52, д. 331. ч. VIII, л. 8, Г. Абдуллаев. Из истории, с 184-185

№ 55

Quba xanının elçisi Sadıq Məhəmmədvəlievin porutçik Potyomkinə 1786-cı ildə yazdığı məktubdan

Перевод с донесения, нарочно присланного от Фет али хана посланника Мирзы Садыга.

Имею честь в покорности моей донести вашему высокопревосходительству, что по вовращении моем от вас с письмом к моему хану все словесные ваши приказании ему я пересказал и он принял их с удовольствием, потом отправя меня паки ко услугам вашего высокопревосходительства, препоручил донести словесные его приказании, которые надеюсь благоугодны будут ее величеству, его светлости и вашему высокопревосходительству.

1-е желает Фет Али хан иметь к России твердую и ревностную привязанность и не токмо для свободной с обоих сторон коммерции иметь тесную связь, но со всем полагается на высочайшее ее императорского величества к себе покровительство…

2-е Отец Фет Али хана со времен блаженной памяти вечной славы достойного императора Петра великого, будучи двенадцати лет по умертвии отца своего удостоен его величеством на ханство с того самого время верность и прилежность его к престолу всероссийскому было непоколебима, равнож и сын его Фет Али хан, ныне и впредь в род и род пребывает и пребудет с ненарушимой верностию, ревностно расположа себя на всевозможные услуги ее императорскому величеству другие владетели и ханы являют прибежность свою к России из алчности для приобретения себе корысти, но ваше превосходительство их уважаете. По предписанию его светлости Фет Али хан намерение свое оставил и на Грузию не пошел, чтож последовало Грузии от Аварского Ум хана о оном ваше высокопревосходительство известны Шушинской Ибраим хан пребывает ныне с Фет Али ханом в тесной дружбе и согласии, ежели возложена будет на Фет Али хана какая от России услуга он по привязанности своей к России и по глубочайшему почитанию к ее императорскому величеству усердно служить будет. Сверх сего ежели-бы угодно было России обладать Персиею, то Фет Али хан предпримет сие исполнить, желая иметь для исполнения того полка два войск российских и надеется Фет Али хан в четыре месяца завоевать и подвергнуть под власть России места даже в Индии. Фет Али хан удивляется царю Ираклию, что имев он все знаки монаршего к нему благоволения и войски российские, не может с ними сделать Фет Али хан, расположа себя

изъявлять всевозможные свои России услуги и исполнять все, что ему от высочайшего двора повелено будет, приказал мне доложа все здесь описанное вышему высокопревосходительству просить вашего изволения, а он уже расположен поступать во всем в угодность вашу и по советам вашим хан слышал, что Мазандраненого Мамед асан хана сын Муртаза Кулы хан просит у вас войско для завоевания под власть российскую лежашие по берегу моря персидские провинции. Сие предложение тщетно и он сделать того не может, а естьли угодно, то берется за то Фет Али хан, у коего ныне и сам помянутой Мамед асан хана сын ишет себе от врагов своих зашишения, ибо он Муртуза Кули хан извензился ушел и находится у Фет Али хана в Баке; Фет Али хан имеет прибежных к себе ханов сих провинций: Карабаг, Карадах, Ардевил, Мишкин, Талыш, Гильян, Сальяны, Ширван, Шеки, Баку: а притом довольное число и внутренних персидских владетелей: чтож касается до прибежности к России Уцмия и прочих дагистанских владельцев, то прибежность их и всякое удостоверение нечто иное, как лицемерство из единой только их корысти алчности, но все они ничего делать без Фет али хана не могут, ваше высокопревосходительство может быть не безизвестны, что Султан турецкий прислал к Фет али хану назад тому два года знатные подарки и положась на него, приказал ему дарить оные прочим, кому он заблагоразсудит, хан желает более доказать ревность свою престолу всероссийскому все то выполнять, что ему от ее императорского величества указано будет и желает просить, чтоб уважение его не унизилось, впрочем уполномоча меня, Фет Али хан приказал доложить вашему высокопревосходительству, что естьли есть хану какая либо возложена быть от России услуга тоб дать знать об оном мне Мирзе Садыку сверх сего имею я еще некоторые объяснении, но оных писать я здесь не мог, а доложу вашему высокопревосходительству словесно.

РГВИА, ф. 52, д. 366. ч. IV, л. 110-118, Г. Абдуллаев. Из истории, с 188-189

№ 56

P. S. Potyomkinin Fətəli xana 6 dekabr 1786-ci il tarixli məktubdan.

Высокоместному знаменитому почтенному Фет Али хану Дербентскому Кубинскому и прочих мест. Моему истинному другу.

Царь грузинский просил через письмо моего к вам посредства дабы соединить между им и вами, - почтенный хан, дружбу и союз. Не отрекаюсь я принять на себя посредство сего желанного союза, когда с одной стороны Грузинское царство есть зависимое от престола всероссийского, с другой стороны, когда вы, почтенный хан, подаете все способы к снисканию высочайшего ее Императорского Величества моею августейшей самодержице мощного покровительства. Я ожидая от вас на последние мои письма, отправленные с почетным Садык Мурзою, не без удивления хотя вижу толь долговременное молчание, но мыслю однакож вскоре получить ваши письма, совсем желательным окончанием к славе и пользе вашей. Между тем паки повторю мое ходатайство об утверждении между царем Ираклием и вами дружбы, поелику оная послужит к обшей вашей пользе о чем представил я и к его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину. Польза сия тем ошутительна, что как царь грузинский Ираклий, так и вы, почтенный хан, имеете ближайшее соседство с владельцем, которой ищет всех, ложно льстя дружбою обманывать. Отправля к вам нарочного от царя человека, прошу с ответом его к царю и ответом на мое письмо ко мне отправить скорее и уповаю, что посредство мое не останется без успеха. Впрочем желаю да всевышний промысл увенчает все намерения ваши в славу и продолжит дни ваши во всяком благополучии...

Свидетельствовал с подлинным капитан Андрей Бекшиков.

6 декабря 1786 г.
Наур.

РГВИА, ф. 52, д. 366. ч. IV, л. 225, Г. Абдуллаев. Из истории, с 189-190

№ 57

Fətəli xanın gen. porutçik P. S. Potyomkinə 1786-ci ildə yazdığı məktubdan.

Перевод с письма персицкого писанного от Дербентского Фет-али-хана.

Имею честь донести сим знаменитой особе вашего высокопревосходительства, что прибытие ко мне нарочного посланного моего Хажи-Ибраим-бека, пересказал он мне все ему от вашего высокопревосходительства порученное, а я принял оное с совершенным удовольствием, что касается до его высочества грузинского царя Ираклия, то я по зависимости его всероссийскому императорскому престолу, сохранять с ним дружбу мою подшуся, и для лучшего оной утверждения, послал я к нему с объяснением моим нарочного Мирзу Разима, которой и отправился с присланным ко мне от царя Ираклия человеком Гургин-Беком, что касается до того, что изволили ваше высокопревосходительство препоручить сказать мне посланнику моему Хажи Ибраим Беку, то я уже на все то в предшедших моих письмах вашему высокопревосходительству ответствовал. Впрочем дни ваши до будут благи.

Свидетельствовал с переводом капитан Андрей Бекшиков.

РГВИА, ф. 52, д. 416. ч. I, л. 122, Г. Абдуллаев. Из истории, с 190

№ 58

1796-cı il. Mayor Serebrovun Şimal-şərqi Azərbaycanın XVIII əsr tarixinə dair bəzi məlumatları.

…Кубинскою провинциею владел произшедший от колена Каракайдацких владельцев султан Ахмет хан. Сей отцем жены своей Кубинским беком Аджи Наибом был убит с намерением присвоить власть его, но в оной недопустил из дальнего родства убитого, а владелец Сурхай хан Казыкумыцкий принял

на себя. Притом у бека убитого оставался сын малолетний Гуссен Али, которой в то несчастное отцу его время взят тайно преданными своими и в деревне Тайджар в вершинах Самура лежащей воспитался. По совершенном возрасте Кубинское ханство отца своего получить мог у сего родни не инако, как с пособием шаха Надыра, у которого он был в службе. И сей младый хан Гусейн Али начал и поселил довольно в Шебранской округе народа перешедшего из Муганской степи, а также от Дербентского и Ширванских владений.

А по смерти сальянского Ахмет хана, когда там законных наследников не было, а вступил в правление дальний умершего с матерный стороны родственник Ибрагим хан, тот кто ближнему родству с умершим, послал лет 46 тот день начал он Гуссен Али хан сына своего Фет Али. А сей выполнил отца своего по велениям с 1000-ю человек войска взяв его Ибрагима хана, принудил скрытся в деревне Убар, где он Ибрагим хан и умер. Фет Али хан видя не опасный более случай, оставить ему владением Сальяна, оставя во оном наиба, поехал к отцу своему Гуссен Али хана а по прибытии посмерти в скором времени случившейся его отцу вступил по наследству кубинским ханом. И сими провинциею Кубинской и Сальяном управлял из благоразумием и не меньше отца своего приумножил Кубинскую провинцию разными выходцами из Персии поселившехся в Шебране и таким образом усиля свое владение, покусился на Дербент, и ползуясь добрым расположением к себе дербентского народа, которой правлением возведенным от шаха Надыра из дербентских чиновников в ханы Мамет Гуссейна был недоволен, - лет 40 назад он, Фет Али хан прежде присвоил себе дербентские деревни, а потом с помощью союзников своих, владельцов: Каракайдацкого Уцмия, Табассаранским и шамхала Тарковского, осадил и самой Дербент и через два месяца сдаться принудил. Овладев Дербентом, и в своих провинциях и самого оного хана Мамет Гуссеин прекратил жизнь свою, оставя по себе сына Алибека и родственника Хадыр бека.

Фет Али хан по завладении Дербентом, в знак своей благодарности, участвовавшим в сем случае описанным владельцам не только уступил Мемет Гуссейна имение но сверх того подарил деревни: шемхалу Тарковскому в Кубинской про-

винции: Караджачли, Набурли, Чичи, Азагли, Бебешли и Бебели, а Уцмию в Дербентской провинции Малахалиль и притом таможенные дербентские доходы.

Уцмий будучи довольным благоприязненностью Фет Али хана, стараясь утвердить союз на будущее время предложил Фет Али хану сестру свою родную Тутубике в жены, с тем чтоб и он сестру же родную Хаджебике отдал ему в жены. Фет Али хан на сие согласился, по поводу чего Уцмий и отдал сестру свою. Фет Али хан по неизвестным причинам, проводил Уцмия только в обещаниях: малое в том течение времени, доказало Уцмию нежелание о том Фет Али хана. Фет Али хан пригласил его с собою в Кубу, то Уцмий побыв немного времени в Кубе, за бесчестие свое, Фет Али хану умыслил заплатить овладением его Дербента; а на такое предприятие возвращаясь из Кубы якобы в свое владение чрез деревню Дербент, склонил тайно на свою сторону дербентского чиновника Ильяс бека и с его пособием ввел в Дербент до 2000 своих войск и в Нарынкале укрепился.

Фет Али хан узнав о сем, собрал войски и приступил к Дербенту. Аварской хан во сведении быв о сем происшествии и желая прекратить несогласие сих владельцев прибыл к им в Дербент, предложа Уцмию сильные причины, сколь ему трудно удержать за собою Дербент, недовольный соглашением, наконец, успел в примирении его с Фет Али ханом и Уцмий вышел из Дербента. Фет Али хан Уцмию при сем случае уступил вышеописанную деревню Малахалиль, которая от его Уцмию подарена за пособие в завладении им Фет Али ханом Дербента, но лишил при той деревне подаренных таможенных дербентских доходов; и Аварскому хану по его просьбе за посредство в примирении не сдержал честного слова, чтоб даровать жизнь вошедшему с Уцмием в согласие его Фет Али хана дербентскому чиновнику Ильясь беку, а по некоторым времени сего чиновника повелел убить и сие исполнено в ведении когда о сем Аварской хан Мерсел (теперешнего Умай хана отец) за непомилование сего убитого чиновника, начал располагать – с того времени оба неприязненными к Фет Али хану. По таковом возвращении Дербента, Фет Али хан обещанную сестру свою Ходжибеке за его Уцмию, отдал в жены бакинскому хану Мелих Мемету.

И таким образом Фет Али хан соединя две провинции: Кубинскую Дербентскую, прославился противу других в Дагестанской Персии ханов сильнее; а на сие употребил средство подкупать деньгами корыстолюбивых дагестанских владельцев и их кителей, имея же на своей стороне и собирая каждогодно войско, притеснял других ханов и наконец мечтал не только учиниться обсолютным владетелем над людными провинциями, но домогался утвердить себя и над всею Персиею, как-то: всеми провинциями по сю стороны Куры лежащими, несколько лет владел Ширваном, Бакою и Шамакинскою провинциею, в чем успел содействием более утверждения своей власти чрез бракосочетание с дочерьми и с сестрами их, т. е. Или он сам вступал в родство сие или сыновей своих женил на их дочерях, главным образом, владельцы сии вообще сватовство свое основывают и ныне не говорных интригах, дабы под видом родства, удобнее было истребить одному другого и приступить к завладению областей.

По отдаче сестры своей в замужество за бакинского хана Мелик Мемета вскоре прошел Фет Али хан с войсками на старую Шемаху. Оною тогда управляли братья Мамед Сеид и Агас ханы: дети шемахинского серкера, и ханство сие похитили убитием возстановленного шахом Надыром Агжия Мемет Али хана – у сего убитого хана остался сын Манап.

Фет Али хан овладел Шемахою, взял в плен обоих ханов Мемед сеида и Агаса, первого содержал под арестом а другому выколол глаза, единственно для того, что сей Агас хан, по особливейшей отличности в военных расположениях и несравненнейших (его) личной действительнейшей храбрости, не мог бы быть ему Фет Али хану вредным. Агас не взирая на слепоту свою, чрез год нашел случай и убежал от Фет Али хана и соединясь с небольшим числом ему Агасу преданных, укрепился в лежащем у Куры местечке Еловле. А дабы овладеть прежним своим Шемахинским ханством, возбудил к тому просьбою своею ханов: Шекинского Гуссейна и Аварского Мерсела, и с ими соединя войски, подступили к Старой Шемахе, где тогда Фет Али хан пребывание свое еще имел, и разбив Фет Али хана, прогнали; но Фет Али хан, дабы не упустить завоеванного пред сим случаем им сего места, Шемахи, приступил паки к оной; между

тем хан Шекинский подавший руку помощи слепому Агасу, не знав сего умысла (более) Фет Али хана, пошел в свои границы, а Фет Али хан сражаясь против двух оных Аварского помогательного Агасу и с им Агасом разбил их (где при каковом случае). Аварский хан потерял жизнь свою. Агас видя свое нещастие ушел… Фет Али хан учинил хозяйственное свое распоряжение ушел в Дербент. Уцмий между сим происшествием военным, воспользовавшись отсуствием Фет Али хана в отмщение обиды своему ему, что (за его) не выдал за его сестру свою, наруша прежний мир чинил на его границы частые набеги на Кубу и Дербент, и потом согласясь с Табасаранскими владельцами, Рюстем беком, Мирзой беком, Мегемед беком и Магмут беком прошел их владениям к Кубе, Фет Али хан узнав о сем опасном ему случае, и находясь сам в Дербенте, взяв войски пошел Уцмия преследовать, и находясь в близости деревни Худат, где тогда Уцмий был расположен лагерем, получил от Уцмия письмо чисто сердечного признания, писанное о прощении ему Уцмию за все его преступлении и допущении возвратиться в свои владения. Фет Али хан во всем том Уцмию охотнейше удовлетворил; но только что Уцмий отступил с войском назад и миновав Фет Али ханов лагерь, предложил Фет Али хану беки свое мнение, сколь нужно не упускать такого случая, который есть у их не в одном предмете а на самом деле, дабы за вероломство в нарушении с ими мира Уцмию наказать и что оне всем случае надеются на себя успеть и таковое предприятие почти усильно упросили опробования и по получении онаго, в тож мгновение погнались вслед за Уцмием с 1000-ю человеками.

Уцмий увидя стремление на его от тех же самых воинов расположился так исправно на супративление им что мнимость в покушении на его исповерг к щастию своему удачно, разбил их всех и гнал до самого Фет Али ханова лагеря с таким бодрствованием, что все войско Фет Али хана, видев свою гибель, от отчаянности разбежалось в разные места своей провинции, да и сам Фет Али хан вынужденно, скрытно, с малым числом убежал к своей провинции в Сальян. Уцмий взирая на свое счастие и лутчее действительнейшее распоряжение не теряя своего случая, следовал к сему владельцу Фет Али хану в Кубу, и упрося Сурхай хана Казыкумыцкого на пособие ему в

том, оставил сего хана в Кубе, а сам отправился к овладению Дербента. Наиб комендант онаго или градоначальник Хадыр Анаба Аджи бек выступя из Дербентта, прекратил предпринятые Уцмия положения, так, что успел прогнать его Уцмия, а сам возвратясь в Кубинскую провинцию, расположился в Мускюрской округе. Фет Али хан будучи сим счастливом случаем от своего чиновника обрадован из Сальян (куда от Уцмия загнан) прошед через Баку по берегу… скрытно так, что Уцмий того не проведал, прибыл в Дербент и разсмотрев себя не в силах продолжении войны с Уцмием и другими горскыми владельцами, вознамерясь посвятить себя в подданство российскому престолу, послан поднесением от онаго Дербента ключи, в знак совершеннейшаго своего подданства ее императорскому величеству всемилостивейшей государыне императрице Екатерине Алексеевне второй. При сем и всеподданейшую просьбу свою о присылки войск на защищение его от неприятелей. Вслед затем российские войски под начальством генерал-майора Демедема посланный и когда показались то Фет Али хан с ними наступил на Уцмия и табасаранских неприязненных бывших его владельцев, разбили их всех так, что вынужденно должны были примириться. Посему Фет Али хан, возвратил содержавшемуся в Дербенте Мемет Сейд хану Шемаху, и за его сына Мемерзу сочетал сестру свою Фатьму.

Хан Агас слепой, узнав, что племяннику его возвращена Шемаха, прибыл немедленно из Еловле в Шемаху и требуя от большого брата участие в правлении вошел с им чрез то в несогласное дружелюбие. Зять Фет Али хана Мемерза, взерая на такую распрю, удолился к Фет Али хану, а сей нехотя оставить Мемерзу без ханства Шемахинского, пошел с войсками на Шемаху. Мемет Сейд и Агас, видя приближение Фет Али хана, хотя все его выступили, но были поражены и принуждены бежать: Ушли Мемет Сейд к Шекинскому хану Мемет Гессену, а хан Агас слепой в прежнее местечко Эловлу, где вскоре потом он Агас хан жизнь свою прекращением повенчал от Шушинского Ибрагима хана в возмездие за убитого им Агасом ханом Мемед Гессана хана брата его Мирали.

Едва Фет Али хан зятя своего Мемерзу восстановил в Шемахе ханом, как отец его Мемет сеид возвратился из Шеки в

Шемаху и начал входить в правление. Фет Али хан, не желая быть ему правителем, старался всячески употребить свою хитрость, дабы иметь ему сию провинцию в своих руках под ханством зяти своего Мемерзы, но только чтобы не отца его Мемерзы, и в сем намерении успел, что нечаянно преданные Фет Али хана, окружив Мемед сеида и взяв привезли к Фет Али хану, а сей послал его за присмотром в Сальян и по повелению его там убить.

В последствие того, Фет Али хан, сослал и зятя своего Мемерзу в Кубу, за опасением, чтобы не изменил он ему за убийство отца своего, где по повелении его Фет Али хана пожертвовал жизнию в убиении ж. У Мемерзи остались: жена Фатима сестра Фет Алиханова и сын с ею прижитой Ибрагим, которой вместе с матерью своею и теперь находятся близ Кубы в деревне Омсар.

У убитого ж отца Мемерзы, еще остались дети, а его Мемерзы братья Эскер хан и Касим хан.

Агас же хан слепой, Мемерзы дед а отцу его брат оставил по себе детей: Мустафу хан нынешнего Шемахинского и Измаила бека.

Все сии четыре хана, в сие нещастное отцам их время, ушли. Первые два: Эскер и Касим ханы к Шекинскому Мамат Гуссейну хану; которой и принял их в свое покровительство, а последние Мустафа и Измаил к Шушинскому хану ж убийце отца их Агаса. Фет Али хан за нужность почитая иметь при себе сих 4-х младых ханов, дабы чрез их не произошло какого ему во владении препятствия, требовал наипервое находящихся двух от Шекинского хана. Но когда в том сей отрекся, то он наступил на его с войсками и овладев Шекою и самого его взял. Между тем сии два младых хана, по приближении еще войск Фет Али хановых в Шеке, бежали оттуда для соединения с братьями к Шушинскому Ибрагим хану убийце Агас хана слепого их деда, а тем родного отца.

По таковом случае, Фет Али хан, когда действительно узнал о побеге оных 2-х ханов, за коих единственно имел с Шекинским ханом вражду, то прмирясь с Шекинским ханом совершенно и в знак дружелюбия своего оказал тем, что взял сестру его Бегиму в супружество, а за сие союзство благодарил

таковым же, сочетал и его на сестре своей Уруй Кинхер, дополня при том свое сердечное доброжелательство сим: возвратил ему и все его владения, но с тем однакож, чтобы он был ему послушен. Затем Фет Али хан дабы достать себе оных 4-х младых ханов, отправился с войсками к Шушинскому хану. Но сей не токмо по требованию Фет Али хана не возвратил их ему, но для доставления им отеческого наследия, объявил Фет Али хану войну, а к оной на свою сторону успел еще пригласить на и первее Аварского Умай хана, а потом и самого Шекинского Мамат Гуссейна хана, с которым Фет Али хан по военном примирении пред сим описанным сделал по женитьбе на сестрах в стесненном родстве. Итак Шушинский хан, выступил с ими к новой Шемахе, основанной шахом Надыром на речке Аксу и отстроенной Фет Али ханом, подступя оную с 18 тысячами своих войск, держали в осаде Фет Али хана 45 суток, но время сие показало им что из сей войны не усматривают они никакой себе пользы и потому примирились. Дабы было сие между ими согласие, то Фет Али хан в знак сего, дочь свою Перджаханум, сговорил замуж за сего Аварского Умай хана, и из значенных ей в приданное 200 000… отдал половину, то есть 100.000 своими ханским деньгами. При сем Шакинский хан будучи Фет Али хану в родстве, оправдал себя пред им тем, что он вынужден был против его к сей войне оными двумя соседственными владетелями и утверждал затем сохранением с им прежнего своего мира. А Ибрагим хан Шушинский, видя себя оставленным от сих союзников своих, отошел от их неприятелем в свое владение, и младые 4 хана остались при нем Ибрагиме хане Шушинском.

Фет Али хан, по распространении власти своей и союзству, со владетелями описанными, желая отомстить сему пред сим именованному Шушинскому хану, собрав войски, перешел с ими чрез реку Куру, и опустошал сего владетеля провинции: Карабах и мечтал овладеть городом Генжи, но к тому недопустила его собственная болезнь, почему и возвратился в Шемаху, оставя сие предприятие до будущего времени, и потому распустил большую часть войск в свои места и вызвав сына своего Ахмет бека, поручил ему начальство над остальном войске. А сам для излечения отправился в Баку, где жизнь свою и кончил.

Фет Али хан, в жизнь свою, имел многих законных жен и с ими детей, а притом сверьх сих и посторонних, но посмерти остались только четыре жены. Первая грузинка Сегерназ. Вторая Гюри пери дочь елисуйского владельца Третья Бегим Ханума, сестра Шекинского Селим хана, а четвертая грузинка же Гульдести.

От жен, им прижитых детей остались в живых: от умершей в жизнь его Фет Али хана законной жены Тутубике сестры владельца Уцмия, той самой, о которой описано, сын Ахмет, тот самый о котором упомянуто что оставил сей отец его при войске в Шемахе, дочь Хадже Перже ханум поименованная ж выше сговоренная за аварского хана. От описанных оставшихся в живых жен дети: сыновья от двух: грузинки Сегерназ, Шеих Али и от Гюри пери сын Гасан, да от побочной жены две дочери: Чимнас и Есмет, которые и тепер в девицах.

В каковом положении кроме сих именованных девиц, прочие дети, ниже сего в своих местах описано и следует по сем о первом сыне.

По смерти Фет Али хана, признан ханом во всех провинциях и вступил в правление большой сын его Ахмет Уцмия сестры Тутубике умершей, оставленный Фет Али ханом в Шемахе с войском. Ахмет сей новый хан, недолго пользовался Шемахинскою провинциею, но как скоро сведав шекинский Магмет Гассан хан о смерти Фет Али хана, то желая не упустить сей случай, дабы доставить Шемахинское владение вышеписанному Манапу… следующее о коем на странице описано и для того он Магмет Гассан хан, собрав в скорости войски, пошел к Шемахе и принудил сего нового хана Ахмета оставить Шемаху а в ей и восстановил онаго Манапа ханом, но Манап сей пользовался ханством только 15 дней. А как много уведомились вышеписанные находящиеся у Шушинского Ибрагим хана четыре малолетние хана, чрез пособие его Ибрагим хана прибыв в Шемаху поймав Манапа и по приказанию их убить дабы жизни его не было им препятствие во владении, и из сих ханов, старший брат Эскер сделался владетелем Шемахи. Ахмет хан производил военные действии против Эскер хана, но примерены чрез посредство Аджи Ахмета Жейгутейского владельца.

По возвращении Ахмет хана в свое владение в Кубу, по случаю возмущения Сальянской его провинции от Меж Али бека, сына Ибрагим хана Сальянского, окоем упомянуто в 4-й странице, как он успел выгнать из Сальян находящегося наиба Кубата султана и сам сделаться во оной ханом, то для опровержения сего Мегмета и восстановления паки в наибы Кубат султана, послал он Мемет хана брата своего Шеих Алия с 1000 человеками войска, а сей с помощию бывших у сальянского залива российских рыболовцев, прогнал Мемет хана в его местечко Рутбар и поставил наибом в Сальяне онаго Кубат султана, а сам возвратился в Кубу.

Бакинский хан Мелик Мемет, о котором в 12 странице написано: после женитьбы своей на сестре Фет Али хана пользовался по смерть свою бакинским ханством благополучно, а по смерти его вступил, а затем страницею последующих упомянуто Мирза Мемет дед сего последнего Мемет Кули, пребыв к Ахмет хану искал его пособия учинится бакинским ханом. Ахмет хан будучи оскорблен упомянутым младым бакинским ханом в непослушании таковом каково отцы их содержали, а почему и помышлял без всякой войны извергнуть его, и но таковой конец послал под видом надобностей в Баку к своей тетке Султан Ахмет бека Иман Гули бека с малым числом войска до 300 человек, по его повелению взятых и с таковою показались в Баке скрытным образом, и когда употребили свои орудия, то и овладели наипервее их воротами, о чем дали знать Ахмет ханом, а сей немало мешкав усилил их… еще 500-ю человеками и при нем послал и самого Мемет Кулу, а сей… в Баке. Сделался ханом а племянника же своего Мирзу Мемет хана, с его матерью отослал в Кубу к Ему Ахмет хану.

По прошествии некоторого времени, Ахмет хан, по неотступной просьбе своей тетке, вознамерился паки Мирзе Мемету возвратить Бакинское ханство, к чему и искал случая при малейшем неудовольствии… бакинского хана свергнуть, но в сем исполнении не успел, а прекратил таковую мечту, жизнь собственной его.

По оном Ахмет хане вступил в Кубинский и дербентской хана брат его другой Шейх Али. Оной немедленно приступил к соделанию бакинским ханом его – Мирзу Мемета, и на сей

конец при войсках своих взял его Мемета пошел под Баку и успел только в том, и то при по пособии российских войск, что вынудил Мемет Кулу хана давать Мирзе Мемету половину бакинских доходов.

Сюда же Шеих-Али возвратился из Баки в Кубу, Хамбутай казыкумыцский напал на деревню Дзейхур из его кубинской округи, откуда жители были предварены а его покушении и разбежались, а оставлено было для караула с 300 человек.

А ст. Хамбутаем ханом и захвачены… Шеих Алию о сем происшествии, погнался он с небольшим числом войск за Хамбутая и стремление его было не напрасное, а разбив его и чрез посредство уцмия и табасаранских владельцов, примирились, а спустя несколько времени и Шеих Али в отмщение Хамбутаю, паки собрав войски пошел против его. Важности в сем происшествии не было, а по общему согласию примирились в деревне Кейсу.

…Мемет Кули хан бакинской умер, а на место его вступил старший сын Гусеин кулы-хан; и с сим новым ханом своим братом двоюродным Мирза Мемет по вышеупомянутому условию с отцом его Гуссеина Кулы а его Мирза Мемед дяди будучи лишон половиных бакинских доходов возвратился со всею семьею своею к Шали хану и просил его покровительства в принуждении брата его Гуссеин кули хана производить ему Мирзе Мемету положенные доходы.

Посему поводу Шахали хан повторил свой поход под Баку для принуждения Гуссеин Кули хана в произвождении Мирзе хану половинного дохода, но в том довершить не успел по причине присланного от Мемет Гасана Шекинского с требованием войск на вспоможение ему против Хамбутая казыкумыцского; и будучи Шах Али хан под Бакою, где соделал у нефтяных ключей в 14 верстах городок, оставил во оном Мирзе Мемету из своих войск до 1000 человек. Сам zпоспешил на помощь Шекинскому хану. По отсутствии его Шахалихана, Гуссеин кули хан выступя из Баки с войсками и напав на сей городок, разбил и самого с семьею Мирзу Мемет хана взял в Баку.

Сведав о сем Хамбутай, что Шах Али приближается на помощь неприятелю своему, то с Шекинским ханом примирившись отошелв свое владение.

В 22-й странице упомянуто, что двух братьев остались дети: у старшего – Мемет сеита: Эскер и Касим , - а у меньшего Агаса: Мустафа и Измаил бек, а в 28-й уже странице явствует, что из сих детей, чрез пособие Шушинского Ибрагима хана, старший сын Эскер сделался владетелем Шемахи. Несколько времени ханством и управлял, Касим его меньший брат нерадея ему в том и якобы усмотрев его слабое управление, с согласия своих беков шемакинских и владельцов соседственных, пятерых он имел на своей стороне, сверг его с ханства и возстановил себя ханом, и имел его за присмотром не только с осторожным уважением. Сие хитрость Касима, употреблена была во время отсутствия по провинции сих двоюродных его братьев, упомянутого Агаса детей: Они узнав о сем поступке Касима, не были тем довольны и начали помышлять о изпровержении его самого, а на сие во первых склоня некоторых владельцов на свою сторону, напоследок укрепили на защиту себе случая избранное… опасное местечко при реке Куре называемое Альван и собрав туда войска к Мустафе оставя во оном местечке младшего своего брата Измаил бека с некоторым числом войска на случай своей… с другим подошел Касим хан к крепости ночью так искусно, ворвался в полночь в город, как из сего ощутительно, что караульные были подкуплены, которые нисколько от того не встревожились. Касим хан не имел сведений и присылки. Мустафа хан едва успел с несколькими своими преданными служителями чрез градские стены уйти в Шекинскую провинцию; оставя Мустафе хану не только брата своего изверженного им Эскера, но и жену свою, сестру Мустафы хана, и таким образом Мустафа хан утвердил себя на ханство а Эскера держал также под присмотром у себя и с должным уважением. Брат его Измаил бек, находясь в местечко Альване начальником но с полным повиновением к большому своему брату Мустафе хану. Сестру же свою по просьбе ее отпустили к мужу и она к ему прибыла со всем своим имуществом; муж ее Касим по уходе своем в Шекинское владение, домогался с помощию Шекинского Мамет Гассан хана и Шалихана восстановить себя паки в Шемахе.

Шахали хан уважая просьбу Касим хана, ищущего как у его, так и Шекинского хана руки помощи о чем выше пред сим описано, согласил его идти против Мустафы хана для возвраще-

ния Шемахи, куда и отправились. В течение сего времени брат Мустафы бека меньший брат Измаил бек находившийся в местечке Альване нечаянно Шах Али хана войсками захвачен и Ших Али хан приказал выколоть ему глаза и двум при нем находящимся бекам и рутбарскому султану. Мустафа же хана содержав в осаде 25 дней по причине приближения войск Ага Мемет хана регента персидского, видя свою неуспешность… более с им Мустафой ханом – отступил; Шекинский в свою провинцию, Шахали хан на возвратном пути чрез Баку с ханом Гуссен хали о коем упомянуто на 32 и 33 страницах, заключил мир, с выстребованием захваченного в городке им Гуссеин Кули ханом Мирзу Мемет хана с его семейством и прибыл с ими в свое Кубинское владение и женился на его сестре Бегиме.

В 1794 и 1795 годах, не скрыто от общего сведения, что похититель персидского владения Ага Мемет хан упомянутый пред сим надеясь на свое могущество, употребил мечту свою на самом деле покорить под свою власть прочих некоторых персидских дагестанских владетелей, кои ему сопротивлялись в том числе и Грузию...

Он, Ага Мамет хан собрав довольное количество войска, прибыв из сих стран в Карабагскую провинцию и начал требовать себе повиновении от окружных владельцев, как то: от Ибрагим хана Шушинского, царя грузинского Ираклия, шекинского Мемет али хана, шемахинского Мустафа хана и от талышинского Мустафы же хана.

Из сих владельцев: Мамат Гасан хан Шекинский, взирая на таковой щастливый успех сего Ага Магмет хана, дабы не подвергнуть себя таковому ж жребию, как соделалось (он разбил) с Грузиею послал к ему свою просьбу о принятии его в покровительство, и что он усердием своим докажет ему преданность свою. Сие (персидским) Ага Ахмет ханом, принято благосклонно; а вслед сего и шекинский хан прибыл к ему в стан где он находился с войском Ага Мамет хан, дав ему часть войск своих, отправил его в Шемакинское владение для покорения ей провинции и самого его владетеля Мустафы хана... Мамет Гассан хан держал сей город в осаде и занимался сим, полагая иметь успех в том; вдруг поражен был слухом следующим: брат его меньшой Селим хан, о котором еще не упоминалось, по

вступлении Мамат Гассан хана на отцовское ханство Шекинское; о чем предварено в 34 странице; с того времени в сведении ему Селиму он Мамат Гассан хан (брат его) стал покушаться на его Селима жизнь, в разсуждении того только чтоб не завладел его хана..., как то в прочих соседственных владениях случилось. В таковом случае Селим предпринял последнее свое средство, убежал в вольное местечко в горы называемые Джары; и там будучи извещен о упомянутом отсутствии из владении своего брата Мамат Гасан хана и бытия в помощи с войсками Ага Мамет хана к действованию под Шемахою, Селим употребил сей случай в свою пользу собрав из тех вольных народов джара несколько войска и испросил притом пособия от Аварского хана, а потом брат Мамат Гасса хан, оставя у Ага Мамет хана свое действо... под Шемаку... на спожение от сего Ага Магмет хана персидского войска спешил на изгнание брата, но Селим вооружась разбил его и с большим уроном принудил возвратиться. Он прибыв в... Ага Магмет хан просил еще довольного количества войска для наказания брата своего, и Мустафа хана шемахинского, но по потере им Мамет Гассан ханом на пособие из данных войск его Ага Махмет хана, был оказал ему недовольство и по приказанию его выколоты ему, Мамат Гассан хану глаза и затем отправлен на житье за присмотром в город Тавриз.

Ага Мамет хан раздражаясь сею потерею войск своих, пылал гневом в непременном наказании владельцей Ширванского и других противляющихся ему и занимаясь сим распоряжением дошло ему сведение, что российские императорские войски вступил в пределы Персии. Быв поражен сим слухом и полагая себя не в силах действовать против российских войск решился оставить тем владельцам... а дабы избегнуть опасных случаев, поспешал с своими войсками в резиденцию свою именуемую Тейгран, укрепил оную возможно сильнее в безопасности, Российские войски уже приступили к Дербенту; Кубинских и сего Дербента Шакалу хан тот же самый о коем часто выше упоминалось, с владельцами Хамбутаем казыкумыцким и табасаранскими: Магмут беком и Маасум беком учинили согласное защищение Дербенту; оспоримость сия не долго продолжалась, а усилием орудия российских войск, Дербент гокорился России. За супротивление хан Шахали принес свою невинность, а нала-

гая за то заслуживающим наказание некоторых своих чиновников, которыми он по младости лет своих отвлечен от союза и преданности к России. Главнокомандующий таковых злоумышленников отправил в Россию с присмотром. Шахали хан же по некоторым важнейшим причинам, оставлен при войсках российских, а правление его поручено было наибам: Дербент-Хадырбеку, а Куба Валибеку; во время приближе ния российских войск к Ширвани, усумнясь Шахали хан, чтобы не подчинили его Мустафе хану Шемахинскому который с им держал непримиримую вражду по случаю лишения отцом его Мустафы хана отца, часто упоминаемого Агаса. Зрения и им Шахали ханом такового лишения... брата его Измаила Ака с находящимися при нем двумя беками и Рутбарма султана. За сие и не покусился бы он на его Шахали хана в отомщение таковым же жребием и потому у границе шемахинском скрылся в Ахтинскую гору сих 2 провинций Дербента и Кубы не оставить без главного правителя, по просьбе жителей, на ханство возведен Гасан третийи последний брат меньший сего Шахали хана, сей управлял в пребывание в тех странах российских войск и был усерден к России. По выступлении же войск российских, паки сей брат Шахали хан, возвратясь из гор при помощи Хамбутайского Сурхай хана овладел от брата сего и выступил в правление Дербента и Кубы, а брат Гассан с матерью отправился к сестре своей Хадже ханум, которая в жизнь отца их Фет Али хана, сговорена за аварского хана, о коей в 24 и 26 странице упомянуто. Сей по смерти отца ее требовал о ее согласия и совершении брака, но в том получал многократно отказ, что она по таковому несчастно горестнейшему случаю, лишением ее родителя потом и брата Ахмет хана вступившего в ханы после отца их, не может оставить так сего в скором времени, в чем ей и напоминает наложенный по их обычаю траур. И таким образом и продолжалось сие до вступления войск российских в пределы Персии, а как во оное время паки предлагал он ей о том сочетании, то она в том формально ему отреклась. В таком случае хан Аварский, испрашивал присланных к ей от его подарков, а она с своей стороны требовала взятых им от отца ее упомянутых на страницах 24 и 25 из числа в приданное назначенных ей 200000 наипервее 100000. Таковые требовании с обеих сторон выполнили. Потом старого Шемхале

Мать и сын, которой после смерти отца своего ныне вступил в шемхальство, делал ей многожды предложение о принятии себя в супруги и сей в том успех, что они по общему согласию с позволения главнокомандующего российскими войсками, которого они о сем браке просили, оной и завершили. Почему Гассан хан оставив сию сестру свою, отправился с матерью к деду своему Хамбаба беку илисуйскому владельцу.

Ага Мамет хан персидский, как скоро получил известие о выступлении войск российских из персидских пределов, то с войском своим в скором времени прибыл паки в Карабагскую провинцию, дабы возобновить мщение свое для покорения противящихся владельцов.

Шушинский Ибрагим хан видя себя не в силах более держаться в крепости Шуше, оставя оную, приказал жителям скрыться в горах и в крепчайших местах, а сам с семейством своим и с несколькими владельцами уехал к тестю своему Аварскому хану. А между тем Ага Мамет хан занял крепость Шушу, резиденции Карабагской без малейшего сопротивления со стороны оставшихся жителей и расположился во оной и помышлял о дальнейшем предприятии, но более не успел от того, что потерял жизнь свою..., войска его разошлись каждое в свои места и сим образом избавился край сей от вторичного мщения сего Ага Магмет хана.

Почему Мамат Гасан хан Шакинский слепой, о коем выше писанно на странице 38, которой находился под присмотром в городе Тавризе, воспользовавшись единственным случаем смерти Ага Мамет из Тавриза сбежал к Мустафе хану Шемахинскому самому тому, которой ханством овладел от двоюродного своего брата Касима и при помощи его Мустафы хана изгнал брата своего Селим хана и вступил во владения Шекинской провинции и отдал дочь свою Зейналю в замужество ему Мустафе хану. По слепоте его почти и управление сим владением сей новой зять его Мустафа хан, а Селим удалился паки в Джары.

До прибытия российских войск в Ширванскую провинцию в город Шемаху, владелец онаго упоминаемый Мустафа хан, оказывал свою преданность к России, а по приближении оных, оставя правительство свое ушел с несколькими своими преданными в Муганскую степь и укрывался в оной. Дабы не

оставить… провинцию без правителя, то главнокомандующий российскими войсками по прибытии к сему месту возвел в ханы бывшего брата его Касим хана, которой в сем искал покровительства и у которого он Мустафа хан отнял, о чем описано выше, главнокомандующий российскими войсками взяв с его Касиму для верности заложников в аманатии и в бытность тамо войск, управлял он свои владением и был к России усерден.

По отсутствии российских войск Мустафа хан еще укрывался в Муганской степи а по убиении Ага Мамет хана в карабагской провинции в крепости Шуше, как его Магамет хана войски разошлись Мустафа хан употребя сей случай в свою пользу, набрав сих бродяг и напав на провинцию Шемаху, согнал восстановленного российскими войсками на место его двоюродного брата Касим хана и вступил сам по прежнему в ханство.

Касим же хан укрылся от его с несколькими приверженными себе беками в Шакинской провинции в сделанном ими во время прежнего своего побега укреплении для безопасности своей на токовой случай прожития в местечке Чай Бурун при вершинах Кокчая и где может защищаться не токмо от сего двоюродного брата Мустафы хана но и от владельца Шакинского.

РГВИА, ф. ВУА, д. 18486, лл. 1- 44; Г. Абдуллаев. Из истории…, с. 200-210.

№ 59

1796-cı il Şimal-şərqi Azərbaycan mahallarının rus hərbçisi tərəfindən yazılmış təsviri.

1-е Дербентское владение.

Принадлежит Кубинскому хану. К северу окружается Уцмия владением. К западу граничит с Табассараном к полдню с провинциею Кура принадлежашею Хамутаю Казы Кумыцкому и с кубинским владением, а к востоку омывается Каспийским морем. В нем реки суть: Рубас, Гургели, Исамур, Касая, но оная только по пятой полосе. Разделенож на два округа: на Дербентское и Улуское.

1-й Дербентской лежит в 4-й полосе и управляется Наибом Хадир беком. В нем главного владения город Дербент. Крепость и пребывание ханов оной лежит у предгория Табасаранского хребта. Простирается с крутой горы к Каспийскому морю на две версты и три четверти в длину, а в ширину в 180 сажан и запирая сим своим крепким положением и проведенною от его оборонительного линиею по Табасаранскому Хребту, южной от северного Дагестана, прозван Темир Капи, то есть железными воротами. Город разделяется на замок Нарин – Кале, настоящий город просто Кал именуется. На пустом месте к морю Дубары, из которых к морскому берегу тат-депон Урус Кала именуется, который построен государем императором Петром первым. В городе домов обывательских алиевой и суникской секты до 2090, а в армянских около 90 в садах их шафраны, фрукты и виноград, в обе стороны города большеею частию против южной половины, где и ханский сад изрядным расположением разведен.

Дербентское владение изобилует хлебопашеством, состояшим в пшенице, ячмене, Сарачинском пшене и прочем, равно и плодами древесными и огородными, как-то: виноградом, гранатами, мигдалями, смоквами, ойвами, яблоками, грушами, дынями, арбузами, орехами, шелковицею и шафраном.

Главной обывателей промысел в Шафране и рукоделии разных родов. Из России получают железо, сталь, мыло, масло, холст, сукно, тафту и другие материи. В Россию ж отправляют: марюну, хлопчатую бумагу, шелк шамаханской, бези, бурмет, и другие шелковые материи. Серу получают они и все дагестанцы из Акушинского владения, а селитру выкапывают в своих пределах.

В Дербентской округе
следующие деревни:

1-я Сабнова	4. Джагут Кент
2. Перемешки	5. Аббасова
3. Джальгам	6. Рукаль.

Домов в их 265.

В оной округе хлебопашество весьма посредственно на плоскости к морю по каменистому и гористому местоположению разведены сады.

2-й Улусской округ, управляет Дербентским же наибом во оно и деревни Суть.

1-я Алабрар	9. Азадолгу
2. Элури Алаблар	10. Устаджгали
3. Молла Конт	11. Салик
4. Боятларь	12. Нуглы
5. Дербент кале	13. Малакалин
6. Кураль	14. Падарь
7. Зарден разоренная	15. Билитли
8. Уруджба	

Домов в их жилых до 780.

Шахирча древняя бывшая крепость, у большой дороги, обведена высоким валом и рвом, обросшим уже большим лесом.

Произведении в сей округе весьма сходствуют с Дербентскими. Хан Дербентский годового денежного дохода от пошлин с монетных и рахтарных дворов, лавок, фабрик, с привозных товаров и прочаго собирающаго с города Дербента получает серебром его деньгами на 20000 и более рублей, кроме с деревень получаемого денежного и в натуре собираемого доходу.

На случай же военных пособий и других непредвидимых надобностей берет он всегда от 500 до 10000 человек войска, а с каждого двора, как в городе, так и в деревнях от 20-ти до 30-ти рублей и хлеба сколько потребно.

2-е Кубинское владение

Занимает большую половину южного Дагестана и простирается от Кавказского хребта по всем полосам. Отрасли оного до Каспийского моря. Состоит под собственным владением хана. К северу граничит с Дербентским владением и провинцею Кура. К западу окружается Ахтинским владением и кавказскими снеговыми горами, за которые простираются владении Шеки. К полдню Шемахинские и Бакинские владении, а к востоку омывается Каспийским морем, примечательнейшие реки: Са-

мур, Курас, Карачай и Бельбеле. Сие владение разделено на 8 округ.

2-е Кубинской.

Город Куба, в котором и ханское пребывание. Домов во оном около 600; лежит на первом берегу Кудиял или Деличая, укрепленной Фетали ханом с трех сторон рвом и стеною из нежженного кирпича, а с последней стороны защищается теснистым берегом реки. Жители промышляют разным рукоделием и хлебопашеством. В Баку отпускают: марюну, хлопчатую бумагу, пшеницу, Сарачинское пшено за соль и русские товары: Есть разведенные фруктовые сады во оной кубинской округе деревни.

В сей округе, жители на горных деревень, по лесистому местоположению, кроме ячменю и коноплей, хлеба не сеют, но скотоводством изобильны. Жителей ж в лежащих на плоскости деревнях, а особливо начиная с хутора при скотоводстве изобилуют все разных родов хлебом, хлопчатой бумагою, имеют садовые плоды, шелковые черви и сии последние, то - есть шелковые черви есть и в самом городе Кубе.

…Шайсевен Тавабы Магомед-хан, оная деревня собственная Могамет хана, с народом своим Шайсевеном поселился из Ердевиля с позволения Фатали хана в Шабране и Мускюре, составляя следующие деревни: Баиндурли, Чикмагли, Хисун, Чагатай, Хадчили, Кормандали, Гебели, Устаджли, Кеуладели и другие, с их кроме положенной своему господину и Кубинскому хану собирается подать.

Шабрань Кале пустая четверо-угольная из ниженного кирпича Фетали ханом построенная крепостца. В ней родник Шебрань Булак, соединяющийся с черными речками, в коих мелкие рыбы отменного вкусу. У большой дороги на правом берегу реки Шабрани видно развалины большого города Кохна Шабрань.

Во оной Шабранской округе жилых домов до 1190. Хлебопашество и скотоводство довольно хорошо, но в южной половине оного хлебопашества по неудобности земли и простирающихся в ней солончаков. Наурских озер и Шабранских болот, меньше, изобильно садов и в сей округе мало жители, по

большей части летнее время проводят в Яйлаках, а осенью паки в свои места взвращаются.

Место Черах Кале примечания достойно по весьма древней небольшой крепости, основанной на острой каменистой горе, вышедшей от Сенг Хуриз даг унижающейся к подошве оной утесистою и почти перпендикулярною стрежиною, образующею положением своим конической корпус. Сверху к утесу построен Фетали ханом дом, а ниже к подошве другие многие дома которые теперь пусты во время неприятельских нападений могут наполниться 800 семьями. Водою снабжается сие место посредством аквадукты с горы Сенг Хурыз даг – на четырех каменных верках на 12 сводах построенных. Со стороны сей горы, которою крепость командует, идет из под аквадукта в крепость, где ханской дом, претрудная для пеших стезя, а другая от подошвы гор многими изгибами, поворотами по труднейшим каменистым крутизнам чрез все место мимо бассейна в ханской дом: со стороны гор защищается она старыми башнями и вновь построенною поперечною стеною, а от стороны подошвы чрез крутизну, каменистых утесов и пропастью: напротив сей крепости от предгория с левого берега Гильгени проведен противуже северного Дагестана древни возвышенный вал Алгун и бару называемый, разстоянием до семи верст до самого моря, с левого конца сего вала у предгория, где большая дорога, видны развалины бывшей крепости, с правого-ж берега реки Гильгени состоит на Асадонской горе командующий окруженными местами Чирах Кале…

Из ознаменованных деревень 1-я Хазы в 15-ти верстах от ее вверх по реке Атачай по Шемахинской дороге обширной каменной гостинной двор Атли-асань Караван Сарай называемой и 7-я Хадерзинде, хотя и пойменована деревней. Но оная крепость, построена с полуденной стороны острой каменистой горы, известной под именем Шпиц Бармяк. Водою снабжается сие место из истекающих внутрь его источников. Во время нападения неприятельского укрытия может до 500 семей. У подошвы горы сей при роднике построен Караван Сарай Хадерзинде, от Караван Сарая сего до Бакинских границ состоят у колодезей по Бакинской дороге еще два другие Караван Сарая: Думгулуй и Ешме именуемые, растоянием по 20-ти верст один от другого.

По нынешней же дороге к морю, состоит еще караван сарай Камози.

Во оном Бермекском округе скотоводства и хлебопащества достаточно и земля – степь к морю. Садов нет.

Пополнение описания о Кубе.

…из числа деревень, принадлежащих владению Кубинского округам: Растюмскому, Мускурскому, Шабранскому, Садинскому, Берметскому, податей хану в год собирается по прежним обыкновениям с каждого двора от урожая хлеба десятая мера, щелку 10-я часть, масла ¼ батмана, то-есть 20 фунтов, с пары волов хлеба одна руба, т.е.: пять пудов, с каждых ста баранов по два, сыру по три батмана, пшена Сорочинского, с мест хороших для посеву отводимых по просьбам и по приказанию хана, половинная часть, а в протчих, вообще засеваемых десятая часть. С армян и жидов подушных денег; с женатых по 2 р. 10 коп., с холостых по 1 р. 10 к. От Кубы получается доходов в год около 11000 своими деньгами. С деревень другой части Кубинского округа и Кубинского Дагестана, хотя и на службы употребляющих жителей, получается в год с каждого двора с имеющих баранов, Кубинского округа: с каждой сотни по два барана, масла по ¼ батмана. Сверх того, со всех деревень кроме Дагестанских, получается с каждого двора по одной рубе вместо земли хану. Со всех же домов чиновничьих, мусульманских и армянских поповских, податей не собирается. Из помянутых же доходов, большая часть выходит на содержание хана и его служителей, а другую часть получают его родственники и чиновники наибы или ханские наместники. Жалованья сим чиновникам не положено. По особливым же услугам получают от хана и денежное награждение. Деревни управляются особо определенными от хана по народному выбору старостами, кои и дела мелкие сами собою разбирают. Хан имеет наследное владение и неопределимою власть над беком с его народами.

3. Ахтынское владение.

Лежит в первой полосе к северу. Граничит с частию Кура, принадлежащей Хамутаю-хану Казыкумыцкому и с Рутульским владением, а к югу и западу окружает оное Кавказскими снеговыми горами. Примечательнейщие в нем реки суть: Ахты, Курум и Самур. Оное управляется народом, состая под наследным начальством и разделяется на три округа, заключающие в себе до 30 деревень, как-то:

1-е На Ахты-пара, в нем Ахты главное владение. Место – лежит по обоим сторонам реки Ахтычая, соединяющейся тут с рекою Рутул-чай посредством моста через Ахты-чай, имеет сие место взаимное сообщение, в нем 600 дворов.

2-е Докус-пура, в нем уездное место Мискиндже, лежит на правом берегу Самура, имеет дворов до 250-ти.

3-е Алти-пара, во оном уездное место Келегуре, на правом берегу Самура. Дворов до 150-ти.

В горах сей округи при деревне. Курушчна находятся свинцовые руды, снабжающие сим металлом почти весь южный Дагестан.

Народ ахтынской причисляется к дагестанским татарам, кои магметанской веры, секты Сунинской… владение сие впротчем недостаточествуя по суровому климату и каменистому местоположению в житах, плодах древесных и огородных изобилует скотоводством.

А в восточной половине Касачль западной, плоские каменистые, местами горы, покрывающие наносным песом, между коими находятся местами солонцоватые лошины и есть соленые озера: одно из них озеро лежит между деревнями Ноуханами и Мусазыром, простирающееся длиною 3-1/2, шириною 1-1/2 версты: из него тамошние жители и соседственные народы берут соль: платы за вывоз оной с одной фуры по 5 рублей, а со вьючного ишака лошади или быка по 1 руб. 60 коп. ханшими деньгами вносют в установленное от хана место. От помянутогож озера наклоняясь на юг к востоку верстах в 9-ти при деревне Бальханы есть один минеральной нефтяной белой неисчерпаемый колодезь с справным деревянным обрубом, шириною 2-1/4 аршина, а глубиною в 13 сажень, обнесенной каменною стеною с покрышкой, из которого из упомянутых соседственных и из других владений народы, касающиеся левого берега Каспий-

ского моря, берут нефть на освешение ночей большим количеством, даже нагружают киржимы и другие мелькие суда, а за вывоз с одного батмана или 20 фунтов, вносят также в установленное от хана место по одному абасу или 20-ко ханскими-же деньгами. Сверх сего и еще есть по многим местам ключи, испускающие черную нефть. Которую обыватели для маски ходов у повозок безденежно берут.

Да от сказанного колодезя также наклонясь на юге к востоке верстах в 10-ти при деревне Сураханы на почве каменистое находится место, где огнедышушие неугасимые жерелы, называемые Атежга по-персидски, около коего некто испаганской житель Молтон, построил каменной гостинец с 20-ю покоями и ко оным от главного жерела проведены были трубы. Нынеж в 6-ти покоях только осталось, в которых и обогреваются проезжие и кушанье варят и тамошние же жители в некоторых пшеницу сушат, да еше около гостинца на южной и северной сторонах в восьми местах из продушин пламя исходит, на чем тамошние жители и пережигают камень.

Персияне индийцов называют молтани, но так как все индийцы вообще идолопоклонники и по большей части секты их покланяются огню, и где только найдут огнепышушую гору, то повещают по всем провинциям Индии; из области коей приезжает многие для поклонения и живут якобы для спасения по нескольку лет по своему обешанию. Другие из их сами на себя налагают оковы, как-то: на руки, ноги и шею и разные сему подобные делают теломучение, а иные правой или левой руки останавливают движение по обешанию же до срочных времен, а по истечению оного освобождаются. Во время управления регента Керим хана в Персии, была тишина и тогда множество индийцов, пребывание имели в оной не токмо по обешанию, но и по торговли производимой внутрь Персии и в Астрахане: многиеж приезжали для поклонения и привозили довольное количество съестных припасов для спасающихся, сколько бы числом их не было, ибо сии не должны пищесь и пропитании своем, а всегда припасы доставлялись к ним под видом подаяния, також и деньги присылались для податей хану Бакинскому и на другие экстренные случаи. Владелец бакинской собирал с их довольно податей деньгами. Числа-же суммы никогда не назначалось, а

сообразуясь с обстоятельствами времени, налагаемы были с их сборами. По возмушении в Персии, начали теснить их и требовать податей, а при сборе оных тирански с ними поступали и до того мучительством довели, что они принуждены были разбежаться, из числа их поныне некоторая чаять живет в Астрахане. В бытность российских войск в Персии, начали было паки собираться.

Имеюшиеся по сей земле по каменистой почве колодези чрез которую пробивали до слоевой солонцеватой воды и оною из их в городе местечке и деревнях как себя так и скот довольствуют.

Почва земли, растениии животные.

Ширван: ведущий дорогой из Баки в Шемахию, а от оной в Ганжу по натуре разделится на две половины: на северную и южную, то есть на нагорную и нижнюю плоскость: нагорнаяж половина еше разделяется на две части: на западную и восточную: в одной почве земля находится отменно способно к рассеянию разного вида деревьев, где по западной части по вершинам и рекам строевого дровяного лесу довольно, между которым плодовитые деревья разных родов в большом количестве находятся: с чего то мошнее жители знатной прибытык получают, есть и благородная разного рода овошная зелень, довольно хорошая и сочная, пчеловодство очень выгодна, хлебопашество по обеим частям кроме Абшеронии, о которой особлева ниже будет описано, производится свободное и родит разного рода довольное количество хлеба, как-то: пшеница, ячменя, гороху, чечевицы, местами и сарачинское пшено и прочие просо.

В южной же половине или на плоскости почва земли к горам солонцоватая отчасти или селетряная, по сухости своей натуральных растений таких не производит, а хотя на одной земле и есть разного рода плодавитые, производимые жителями шелковичные деревья, так же и огородная овошная зелень, только на том имеет особлевое смотрение а по сему недостатку натуры и пчеловодства не выгодно. Хлебопашество производится для самого, по особлеву больше засевают сорочинское пшено, по причине способствования оному протекаюших из гор рек, из

которых жителями проведены главные водяные каналы и от оных по раздробленным маленьким канавкам, напушают воду по насеву разного хлеба и получают оного довольное количество. Сенокосные места больше находят в севере-восточной нагорной, есть местами и на северeж-заподной части, а по южной половине находятся около Куры к Лиманам, а от оных в реках и между каналами по разливу из оных во время дождей и весны. Скотоводствож, разводимое, бывают летом по нагорной половине, а зимой под горами по плоскости. Рогатогож последственно а больше черные. Есть и буйволы крупные и ишаки имеют, а овец довольно. Из зверей в Ширване водятся: в ногорной половине медведи и барсы, а более в южной половине по камышам волки, чикалка, лисицы, зайцы, свиньи, олени, бараны или сайгаки и сии в обших половинах. Из птиц всякого рода, а особлево во время зимы, в южной половины большее стеснение бывает: как-то: лебедей, баб, бакланов, журавлей, гусей, казарак, уток всяких родов, куропаток, стрепетов и других подобных и мельких не-терпевших зимы.

Апшерон

Ведущей дорогой из Баки в Дербент, разделим на две половины: на восточную и западную. Восточная половина имеет почву каменистую а инде холмы голее и плоскость во время ветров покрывается год от года наносимым от берега морского песком так, что по большему количеству оного песку к северному берегу разведены жителями местами разные плодовитые деревья, а больше виноградных кустарников, которые довольно дают плоды и получают от части из его вином, даже к сему берегу при хорошем присмотре с поливанием водою бывает и огородная овощная зелень, а по другим местам к восточному и южным берегам таких произрастаний нет. Пчеловодство редкое. Хлебопашество произвыодится только по новинам, и то на первом месте: засевают пшеницу, во втором ячмень и хлопчатую бумагу. а третью дикую оставляют. Потом паке чрез три года возобнавляют, с которых хлеб получают посредственной и то только тогда, когда случится быть во время посева дождю, а без того бывает большой неурожай. В током случае обыватели бе-

рут соль и белую нефть и развозят по соседственным провинциям и меняют на хлеб и тем по навинке питаются.

Западная половина еше разделилась на две части дорогою, идущею из Баки в Шамахию. В первой части юго-западной, к берегу моря больше почва и горы каменистые, нежели иловатые или глинистые, где между оными к земледелию есть способная, то по таким местам производится хлебопашество такогомуж хлебу по новинам.

Во второй части северо-западной, почва гористая и иловатая, местами глиниста, чрез которую протикает вышесказанная река Сумгаит. По сторонам ж оной реки по далинам распахивают землю и засевают вышесказанные хлебы. На сиих пашнях из реки оный по проведенным обывателями каналам воду напушают, от чего хлеб получают довольное количество: по долине ж и по берегам сей реки растут кустарниками маленькие деревца, называемые гребенчик, а местами есть камышек, помешанной с осокой, а по высотам и пологости в сиих горах даже и по плоскостям по сей западной половине, в рассуждении иловатого и солонцоватого грунта произведение деревьев из сладких трав во все неимеется, а только покрывается одним мельким и редким полыням, отчасти и едовитыми травами. При недостаткеж сладких трав и пресных вод и помалости местами солонцоватой ж воды, скотоводство рогатое посредственно, только ж не мелькое, а жирное, буйволов и ишаков мало. Овцы посредственные и выгодны. Из зврей в сей провинции водятся волки редки, чекалки, лисицы, зайцы, дикие свиньи, бараны, или сайгаки и их очень довольно. Из птиц непереметно, выключая орлов и других хищных.

В округе Салиянском.

Сей округ имеет почву земли совсем сходную с нижней половиной выше писанной Шемахинской, в котором между руковами и за оными разведены жителями разного рода плодавитые деревья но только с особливым на то присмотром и трудом, коем во многих местах из рукого в реки Куры к садам и по полям распашным, по сухости земли во многих местах проведены водяные каналы и из оных напаивают землю. Чрез сие полу-

чают хлеба посредственно. Пчеловодство редкое. Сладких трав очень мало, и то только одних рукавов Куры. А между оными находится больше полынь. а по сему самому, для и скотоводства рогатого и лошадей невыгодно. Кроме овец, кои посредствнны бывают. Буйвалов ишаков редко. Из зверей-ж в сем водятся челаки, лсицы и зайцы, а за правым рукавом в камышах в жагунской степи бараны и свиньи дикие. Баранов ж или сайгаков очень много.

О народах, населяюших Ширван, Городаме, местечками, деревнями и аулами и при каких местах находятся.

Во владении Шамахинском есть один город Новая Шемахия, в котором хан имеет свое пребывание. Расположен на равной плоскости. На левой стороне Аксу, обнесен четырестороной каменной стеной складенной из необоженного землянoго кирпича толщиною в 1, а выщиною по 5-и аршин, а около оной вырытой земляной ров шириною 250 сажен. Имеет в себе трое ворот: к ветрам NN и Z в котором во внутренности было строение из булыжнику известного камня, наносного рекою Аксу а ныне по разорении войсками Агамет хана обстроивается и делают граждане домики из очищенного толстого камыша, обставленного между уголовьями столбами и притолками. После же смешанной солому землею и токовое строение боле находится в южной половине по плоскости у всех жителей. А в нагорной северной половине больше построенные из необработанного известного камня, складенного просто на растворенной земле с одним насланным потолком без окон. Местами живут и в земляных порытым вместе по полугорам, летом отчасти кочуют и по горам, а зимой под горами на плоскости в городе Шемахии живут Персияне, отчасти и армяне. Персидских же до 710-ти домов, армянских около 70-ти домов, да около города кочующего народа в аулах с 840 семей, а мельниц при оном городе водяных по каналам до 25-ти, а в одной деревнях персидских до 2700 домов, да в 6-ти деревнях армянских, около 230-ти домов…

В округе Салиянском.

Во владении дербентского хана, по течению на левом рукав одни салиане, в которых имеет пребывание султан Кубат, где находится небольшой четверосторонный замочек, построенный из необожженного земляного кирпича и около оного предместие, в которых считается Персидским 220 домов, а в 27-и деревнях до 1400 домов, которые больше построены также из земляного сырого кирпича и частью камышевые, обмазанные растворенною землею.

О управлении народом.

Во время жатвы хлеба, оной вскорости и обмалачивают и содержат по земляным ямам, а солому берегут для прокормления рабочего всякого скота, хлеб же мелют в Апшеронии и других местах разными жерновами а по части на мелницах поставленных об одном колесе на проведенных водяных каналах из рек, а на реках мелниц иметь не можно по причине их течения по каменистому грунту. По именииж в южной половине шелковичных деревьев и по оным разводимых червях собирают с их щелк, из которого и из бумаги делают себе разные поделки, а больше вгород Шемахию поставляют. Где разные шелковые и бумажные материи равно отчасти и в Баке, а в Салиано и меньше, все свободные художества производятся кроме наук и просвещения…

О дорогах

Большие дороги, лежащие, в Шемахию следующие:

Из Дербента и проложена чрез горы российскими войсками, и оная с великою трудностию и тягостными переходами.

Из Баки также исправленная российскими войсками и ныне не так затруднительно.

Из Баки в Шемахиюж по взморью, а потом по плоскости к проезду тяжестей не трудная. Но безкормная совсем, а отчасти и безводная. Во время ж дождей весьма топкая.

Из Баки в Салиян до половины дороги будет безкормная и безводная, а потом во всем изобильна и к проезду повозками незатруднительная.

Из Шемахи в Ганджу переходит чрез реки и ручейки к проезду повоскам свободная, а только бывает затруднительная, когда весною или от дождей и реки разливаются.

Кроме сих дорог во всей Ширвани по крутости гор и по разливу и рек и каналов, других способных к проезду повозок не находится, а только имеются по всем деревням и к городам верховые тропки, по коим тягости жители вьюками доставляют.

Бакинском ж владении по всем деревням одна от другой к проезду повозками дороги свободные, включая одно из Баки в деревню Кубы чрез горы лежашей.

Торговля

В городе Шемахии производится закупка товаров от своей и соседственных земел, нужного для города содержания, а из одной по приготовлению разные шелковые и бумажные материи бумаги, Сорочинское пшено и марюну вывозят караванами на верблюдах, лошадях и быках в город Баку, откуда вывозят и железы, медь, олово, свинец, пеньку, разные европейские сукна и льняные полотна, сахар и мелькие подобные тому европейские товары.

В Апшеронии

Поелику город Бака находится при бухте Каспийского моря, знатной гавани, то посему торговля производилась и с российскими, астраханскими купцам, кои в Баку доставляют вышеписанные, отпускаемые в Шемахию кроме нефти и соли товары и их меняют на шелковые разные и бумажные материи, бумаги и на белую нефть.

И из Кубы в Баку доставляют товары на арбах, а больше караванами на именованных скотах: отчасти пшеницу, ячмен, марюну, посредсвенные ковры разные суконные шали, на постройку домов из дерева заготовленные брусья, бруски и доски разных сортов, арбы с ярмами и к земледелию вес прибор,

наместо сего из Баку в Кубу отпускают все то, что выше сказано в Шемахию.

Из Талышинской ж провинции доставляют в море на киржинах также шелк и разные шелковые и бумажные материи, строевой и дровяной лес, уголье и сорочинское пшено. Все сия меняют на самые теже описанные отпускаемые из Баки товары.

Владельцы получают доходы.

1-е Шемахинской хан по сказкам жителей своих: с поселян поборов хлебом малое число, шелку 10-ю часть, а по надобности в деньгах раскладывает по селениям и по состоянию жителей, что они должны доставлять, с кочующих в аулаке и с разводимых скотов с сотни овец 2-х, с сыру по 2 батмана, мыла по одному пуду с одного аула. С пчел меду по 4 доле, с откупщиков городских за трое ворот в год по 60-ти своими деньгами, да с чеканшика за делание его денег в год по 7-ми тысяч.

2. Авуз баша. От своего владения побор имеет хлебом сходный, а более налегает деньгами. С овец також, как Шемахинской берет: мыла с двора по 2 батмана и меду 4 доли.

3. Бакинский хан имеет главный доход и содержание от белой нефти и соли, а с поселян только получает с женатого по 1 руб., а с холостого по 60-ти копеек.

4. Также с округов: Салианского, Рудбарского и Сефихала собирается хлебом и деньгами с женатого по 2, с холостого по рублю. С овец и пчел меду, масла, отчасти сыру, во всем с вышеописанными сходно.

Начиная в вверх по правой стороне реки Куры до Грузии владения Мустафы бека провинции Шаки, а по левой стороне от оной Куры, следуемые поименно места, неописаны потому, что не позволяло тогдашнее обстоятельство.

Провинции Шаки. Карабах и Ганжи, Еревань и в округ гор Араратских называемая большая Армения. По левой стороне: Аракс, Ардавил, Халхал, Зангани, Хой, Нахчеван, Хазвин и Тавриз кои называются вообще Ардебежаном и по берегам моря Каспийского Талиш, Гиляна, Мазань, Дарана, Астарабат и Тейран, где резеденция нынешнего правителя Персии Бабахана и особлево столичный город Испаган, которому принадлежит про-

винция Кашане, Перия, Янлиман и другие города, и из оных Шираг был резиденциею персидских шахов. В степях его обывают во многом количестве кочующие разных сект народы: курдии, армяне, лори и занти и ко оному Ширасу принадлежат многие города.

РГВИА, ф. ВУА, д. 18474, лл. 18, 20-29, 31-33; Г. Абдуллаев. Из истории, с 191-200

№ 60

P.Q. Butkovun «İram yürüşü» haqqında məktublar şəklində hesabatından hissələr 1796 il.

[1]. Город Тарки имеет прелестное положение. Составляющие его 1500 домов разбросаны по косогору версты на 3. Главную часть сего города занимает почти полной цыркуль горы, крутыя вершины коея покрыты диким камнем. Западная сторона отложе протчих трех, и, с сей-то одной только и есть свободной проход в город, и к оной примыкает равнина, а к оной Каспийское море. Сей проход может быть защищаем батареею, которую тут сама натура устроила. Домы сей главной части города расположены все по косогору, так что один дом почти над другим стоит. Построены они из дикаго тесанаго камня по обыкновенному азиятскому вкусу.

Дом шамхала примыкает к восточному боку горы, расположен лицом к западу. Любопытного ничего не имеет, и все достоинство его состоит в древности. Ворота построены башнею готическаго вкуса и не для всякаго отворены. Я был внутри двора и дома. На дворе прекрасный родник. Внутренние комнаты украшаются одними коврами и посудою медною и фарфоровою. Главная зала тем только славна, что во оной Петр Великий с супругою своею имел обеденный стол. Из комнат видны все почти дома городския, которыя и расположены лицем к дому шемхальскому. Сверх удовольствия, какое можно иметь, видя все, что в каждом дворе делается другое – лучшее – делает вид моря.

Народных строений нет никаких, и караван-сарай так худ, что нимало не занимает. Улицы по обыкновению азиатскому весьма узки, и воздух, входя в город только с одной западной стороны, так сперт, что здесь жить было бы очень нездорово, ежели бы не прохлаждали и не освежали воздух множество родников, кои протекают почти чрез каждый двор. На сих родниках построены многия мельницы, которых расположение весьма много отличается от наших. Безспорно, что они имеют не много снадобей, но за то и успехи* не так велики.

Шемхал тарковский есть самовластный владелец, и тяжбы своих подданных сам решает деспотически. Он, сказывают, в спокойныя времена Персидской империи зависел от шаха, но в сем столетие, когда персидския замешательства раздробили сию монархию на множество особливых владений, зделался шемхал независимым. Но и всегда прежде, так как и теперь, есть вторая особа по своему могуществу во всей Ирании.

Сверх собственно называемого Тарковскаго владения, которое большею частью расопложено в горах, имеет шамхл в своей зависимости народы акушинские, кои, будучи соединены с природными его подданными, составят до 100 т. мужескаго пола.

Денежные доходы шамхала тарковскаго не велики и с 6-ю т. жалованья, российским двором ему присылаемых, простираются до 30 т. рублей серебром. Вам странен покажется такой малой доход владельца, имеющаго подданных до 100 т., но сие имеет свои причины, и первые те, что народ его не имеет почти никаких способов к своему обогащению, и, следственно, ежели бы он захотел сколько-нибудь отяготить их податьми, то бы в короткое время разбежались бы туда, где для них покажется лучше. При всем том собственная економия и умеренность в жизни делают достаточным содержание шамхала тарковскаго, в коем нет нималой пышности.

[2]. Сие письмо предпочтительнее всех прочих будет для вас любопытно, ибо оно вмещать будет взятие на дискрецию важной и древней крепости Дербента. Но прежде, нежели

* Одно слово-неразборчиво.

приступаю описывать действия, тому предшествовавшие, извещу вас, что такое есть Дербент.

Жители и ему, как и всем прочим древним строениям, относят начало к Александру Великому, знаемому здесь под именем Искендера. Верить ли сему или нет, остается в воле каждого. Ибо в Квинте Курцие, хотя и значутся народы дербентцы, пришедшие к Дарию до сражения при Гранике, и что Александр в походе на скифов переходил реку Дон и конечно неминуемо местоположение дербентское, но издатель Квинта Курция народ дербенцов, хотя и не знал о городе сего названия, не зделал замечания, а поход к Дону Александра Великаго совсем опровергает, выводя доказательства, что Квинт Курций Дон почитает вместо реки Яксарта, протекающей в провинции Хоросанской. Но как ни расуждать, однако же должно согласиться, что сие место, на коем теперь основан Дербент, может быть, столетий восемь назад всегда было занято и не менее важно, как Киликийские ворота, столь известные в походе Александра Великаго.

Представить надобно нос высокой горы, выдавшийся от Кавказских гор почти к самому берегу Каспийского моря. Разстояние равнины между горою и морем, простираюшееся на 2 версты и 375 сажень, занято все дербентскими стенами, так что ни пройти по горе, ниже по берегу моря, войскам с тяжестьми невозможно, и необходимо должно проходить чрез нутрь города или обходить его чрез Табасаранские дефилеи.

Поперешник крепости, везде почти равной не переходит 470 шагов. Крепость разделяется на три части. Первая верхняя, примыкающая к горе, составляет укрепленный весьма и натурою и искусством замок Нарын-Кале, вторая собственно Дербент называемая, населена жителями, а последняя называется Дубари и отделяется от второй части поперег каменною стеною, пуста и тут жители содержат свой скот. Стены крепости, со многими бастионами и башнями, одетые дикими тесаными камнями, имеют в высоту от пяти до осми сажень, а в толщину от одной до двух саженей. Верх оных прикрыт зубцами, а сии обезопасают стенной ход. Пред стенами с правой стороны нет никаких других укреплений, но с левой стороны, которая начиная от замка крепостного до Дубарей имеет вблизи стены глубокий ров, по коем течет ручей воды, и на ружейном выстреле от

крепости против средней части Дербента две башни довольно высокие, построенные из дикаго камня, и одна от другой имеющие растояние на ружейной выстрел. Против замка незадолго до приходу войск под Дербент построили жители также на ружейной выстрел одну башню на весьма важной высоте, ту самую, коея взятие не удалось 2-го числа майя. На семь месте была батарея генерал-майора Савельева и была столько вредна жителям, что по оставлении генерал-майором Саввельевым позиции своей под Дербентом жители то час ее заняли.

[3]. Я выше вас уведомлял о наружности Дербента, теперь скажу вам о внутренности его.

В замке Нарын-Кале домов ханских с сералями два. Сие строение не занимательно, и что лучшее, так живость красок, коими исписаны внутренние стены дома, изображая инде сражение, инде охоту, а инде любовь. Положение сего дома так возвышенно, что весь-город и окрестности из онаго видны. В замке ж есть в столпе мечеть воздвигнутая, как жители уверяют, Искандером. В части, собственно Дербент называемой, находятся построенные из дикаго камня и по большей части в два етажа два дома ханских, мечетей Алиевой и Омаровой секты 15, из коих одна только несколько изрядная, да и та построена армянами для христианской церкви, а персиянами под мечеть их отнята: одна армянская церковь, караван-сараев 6, лавок всяких 500, монетной дом один, фабрик небольших шелковых материй 30, да для бумажных 115; домов персидских 2096 и 93 армянских. Последняя часть города Дербента не заселена и в ней на самом берегу построен великий тет-де-пон, у которого в 1775 году генерал-порутчик Меем был расположен.

В окольностях Дербента огороды и сады, в сих последних разведены винограды, гранаты, винныя ягоды, каштаны, персики, айва, миндаль, армуты, груши, яблоки, сливы, черешня и шелковичные ягоды. К Дербенту –принадлежат 15 деревень, в коих жителей мужскаго пола, купно с жителями Дербента, простирается до 10.000 душ.

Рейд дербентский опасен, и грузить на нем суда трудно и медлительно. А по сей причине останавливается в нем, и то на самое короткое время, не более двух суден. Торг дербентский знатнейший в морене, которой до шести тысяч пудов отправля-

ется морем в Астрахань на российских судах и сухопутно в Кизляр. Туда же отправляют несколько шафрану: а в Баку уголья, фрукты, сырыя и сушеныя, доски карагучевыя, шерсть, пшеницу и пшено.

[4]. Я окончиваю сие письмо с тем, что последующия будут составлять географическое и политическое обозрение Кубинской провинции и нравственности здешнего народа. По оным можно будет судить об образе правительств и других владений, кои до Аракса простираются. Итак, я о приобретении тех сведений всевозможно теперь стараюсь и к шастию нашел уже такого в Кубе жителя, который был первым секретарем у Фет-Али хана, отца Шейх-Али ханова, знает арабский, турецкий и персидский языки и имеет хорошее понятие о своем отечестве. Он обещает удовлетворять по возможности мое любопытство, и так я приготовил материи, о коих говорить с ним намерен…

Дав слово доставить к вам сведение о Кубинской провинции, я нахожу нужным сказать вам прежде, что она состоит по одним владельцем с Дербентом; ибо Фет-Али хан, отец Шейх-Али ханов, умерший в 1791 г., человек предприимчивый, храбрый и умный, владевший наследственно по отце своем Кубинскою областию и Сальянскою, лежащею на правом берегу реки Куры в недалеке от ее устья. 30 лет назад покусился на Дербент и с помощью союзников своих; уцмия каракайдацкаго, табасаринских владельцев и шемхала тарковскаго и некоторых дербентских чиновников оным овладел и, взяв в плен хана дербентскаго Мемет Гуссейна, в котором он и умер. Сие напоследок родило то последствие, что уцмий каракайдацкий, неполуча от Фет-Али хана по обещанию его в жену себе его сестру, отнял в бытность Фет-Али хану в Кубе Дербент. Но хотя Фет-Али хан оной и возвратил, однако ж впоследствии времени завидовавшими ему неприятелями так стеснен был, что если бы не помог ему укротить их генерал-порутчик Медем, бывший в 1775 г. в здешнем краю для наказания уцмия каракайдацкого владельца с 2800 человек за удержание профессора Гмелина, путешествовавшего из Персии в Россию чрез уцмиевы владения, то бы Фет-Али хан принужден был лишиться Дербента.

Но обращаюсь к описанию Кубинскаго владения.

Оное определяется к северу от Дербентскаго и Казыкумыцкаого владения рекою Самуром, к югу от Ширвани урочищем, называемым Курт Булак, и речкою Чекиль, к востоку берегами Каспийского моря, к западу владениями Шекинскими. Самое большое Кубинской провинции протяжение от севера к югу простирается на 126 верст, а от запада к востоку на 84 версты. Кубинская область разделена натурою на две половины: первая лежит в горах, а последняя на плоскости. Нагорная часть отменно способствует скотоводству и разведению пчел и коноплей, но мало имеет земли ко хлебопашеству удобной и прозводит только ячмень. Плоская напротив, половина сверхизряднаго скотоводства произращает с избытком разных родов хлеба, хлопчатую бумагу, мариону, всякия фрукты, шелковичных червей.

Торговлю жители производят по большей части с соседними владениями, и особливо с Шемахинским и Бакинским, шелком сырцом, медом и воском, скотом и хлебом. Марену, в немалом количестве в Кубинской провинции сыскиваемую, доставляют жители в Дербент. Из шерсти овец и хлопчатой бумаги, с успехом здесь разведенной, делают на домашния употребления и на продажу сукны, ковры и бумажный материи. Жители же покупают соль и нефть в Баку, лучшие материи в Персии и России; сырцовыя материи в Шекинском владении и Ширване; железо в России и Мазандеране; свинец в деревне Куруш, Ахтыпаринской республики; медь в Тефлисе; серебро и золото достают из России, Персии и Азиатской Турции; селитру из Табасарани. Ружья, пистолеты, сабли и кинжалы посредственно делаются в деревнях Кубинской же провинции Ерфи и Кулах, а лучшие вывозят из Персии и Турции. Серебряные же вещи делаются отменно хорошо в деревне Кубечи, лежащей в уцмиевых владениях.

Реки, напояющие Кубинскую провинцию, текущие из гор и впадающие в Каспийское море, суть: Самур, Кусар, Кудиал, Ах, Карачай, Чагаджик, Бербиле, Шебрань, Деви, Гельгень, Атек и Чекиль. Все они каменисты и не имеют никакой рыбы, исключая устьев, где оной изобилие.

Главной город всей провинции Куба, коему описание зделал в прежних моих письмах. В нем имеет пребывание наиб, управляющий городом и всею провинциею, которая разделена

на 8 провинций, имеющих следующия названия: Кубинская, Рустюйская, Мускюрская, Шебранская, Саадинская, Бермекская, Хыналыхская и Будухская. Сеи последние две округи лежат в горах и называются Дагистаном. Каждой округ управляется особым беком, которой относится к кубинскому наибу. Число деревень, принадлежащих к Кубинскому владению, простирается до 245, а населяющих оные дворов до 6364. В Шебранском округе примечания достойна пристань Низова, или Низиабот, в трех верстах от деревни Зенгише. Дно рейда Низиабатскаго состоит из добраго крепкаго песку. Во времена государя Петра Великаго и задолго ещё прежде российские суда тут всегда приставали, приезжая для торговли с шемахийцами и кубинцами; ныне же оная пристань совсем почти оставлена.

Число жителей всей Кубинской провинции простирается до 23147. Оные разделяются на коренных обитателей, населяющих Кубинскую провинцию, которые говорят языком, называемым т ю р к ю, и исповедуют закон Магометов, следуя секте Омаровой; и на других, после тут поселившихся, которые населяют все прочие семь округ; но округи Мускюрской, Бермекской и Сааданской говорят языком, называемым тат; жители следуют секте Алиевой; Будухской и Хыналыхской округи жители следуют секте Омаровой и говорят языком, близко подходящим к лезгинскому, а Шабранскаго округа жители, перешедшие из Маганской степи, поселившиеся тут в правление Фет-Али хана и отца его Гусейн-Али хана, следуют секте Алиевой, а говорят, как кубинцы, языком, называемым т ю р к ю. Армяне, поселившиеся большею частию в Мускюрской округе, составляют до 180 дворов, исповедуют невозбранно свой закон, имеют шесть церквей и десять священников. Жиды населяют 200 дворов, составляя особую деревню Кулгат, лежащую противу самой Кубы, только для того, чтобы отправлять все низкие работы в Кубе и у старшин тамошних. Варварское с ними обращение персиян нудят к сожалению о их рабстве. Они весьма бедны, говорят своим языком, исповедуют свой закон и имеют четыре синагоги и четырех раввинов. Я видел у них печатанные в Польше на их языке книги. В их деревне есть небольшие мыльные и кожевенные заводы.

Вся земля как Кубинской, так и Дербентской провинции разделена по деревням, но в сем мало соблюдено порядка, а меньше справедливости. Истинна, что богатой больше имеет во всем способы, нежели бедной, и здесь та же, что и в прочих землях.

Жители Кубинской провинции, исключая духовенство, шихов, то есть людей, удаленных от мирских сует, деревенских старост и десятских, дают хану сложною суммою со двора по три рубли ханскою монетою, по одному рубу, или по 170 фунтов, всякаго хлеба, а из дагестанских двух округ то же число ячменю; каждую весну и осень по одной овце ото ста, десятую долю со всех прочих земных произведений и по четыре фунта коровьего масла; но сии две последние подати из тех деревень, которыя отданы на аренду или в вечное владение бекам, принадлежат им и составляют их жалованье. Кроме означенных ханских доходов, збирается иногда и с народа и с беков не во шот годовых податей сумма на чрезвычайныя издержки. Армяне и жиды сверх того дают ещё хану – женатые по одному рублю, а холостые по пятидесяти пяти копеек ханскою, монетою. Все сии ханские доходы с Кубинской провинции, соединенные с поземельными доходами с Дербентской и Сальянской провицции, с пошлиными с монетных и рахтарных дворов, фабрик, лавок, с привозимых и отвозимых товаров, а в Сальянской провицнии с рыбных и соляных откупов, также от бакинскаго хана под видом подати 60.000 рублей ханскими деньгами. Все сии денежныя зборы простираются до 54.000 российскою серебряною монетою; да около 3800 четвертей муки и около 650 четвертей ячменя, не полагая в шот скот, масло и прочее. Сказав выше, что хан берет пошлины с монетных дворов, должен сказать вам, что в Дербенте, Кубе и Сальянах отдаются они на откуп, и всякой житель, сколько ему надобно, отдает в чекан серебро или медь, получает монету известнаго весу, платя подрядчику положенную цену. Деньги и серебряные абазы, коих пять составляют ханской рубль, или сто копеек: сих копеек 260 составляют российской серебряной рубль.

В сем письме оканчиваю я описание о географическом и политическом состоянии Кубинской провинции. Следующее за сим письмо будет содержать нравственность… .

Духовенство составляет здесь сеиды, ахуны и моллы, которые сверх того, что служат при обрядах магометанской веры, решат притом и распри народа по книге, называемой Китаба или Шерьет, сочиненной, как сказывают, Османом, но решат распри такие, кои не возмут конца своего прежде у беков. Сии однако ж последние редко допускают тяжущихся искать другаго суда, кроме того, который дают они. Впрочем, все смертные казни зависят от воли хана, который в сем случае, как и во всех прочих, управляется собственною волею, не завися отчетом во оной ни от кого. Власть его неограничена, и определение совета производится одною его особою. Владение ханов здесь наследственное в мужском колене; но по старшем брате занимает его место младший, ежели только сын перваго не будет столько силен, чтобы присвоить себе владение. В таком случае соперник или лишается зрения или заблаговременно скрывается в чужое владение для своей безопасности. И родство, сей священный союз в религии, здесь только дотоль хранится, пока интересы связанных оным соответствуют пользам обоих сторон; в противном случае берет оно и противные обстоятельства.

Смертоубийца отдается здесь родственникам убитаго, и от сих уже зависит жизнь и смерть виновника, которой последнему часто однако ж тогда только подвержен бывает, когда не может дать родственникам убитаго требуемой ими суммы. Но ежели смертоубийца будет из другого владения, то родственника убитаго, сыскав случай, отмщевают ему смертию, что и остается без всякаго уже риску. Примеченный в воровстве в первый и другой раз наказывается телесно, а в третий лишается или зрения или ушей, а иногда и жизни, смотря по преступлению. Но последнее средство чаще употребляется для воров других владений, кои никогда к своему начальству на разбирательство не отправляются, и сей случай не разстроивает связи приязи владельцов одного с другим; ибо и тот и другой равно в подобных обстоятельствах поступают.

Раздел наследства состоит в следующем: сыновья покойнаго берут по осьми частей, дочери по четыре, а жены по одной, которые всегда почти идут к своим родственникам или родителям. Жен по закону могут иметь до четырех, а наложниц по состоянию. Ханы берут себе в жены из дочерей владельческих;

но сии преимущество пред наложницами имеют дотоле, пока не родит какая-либо из сих последних сына или дочь. Тогда уже она поступает в класс жен и имеет поверхность над прочими, того не удостоившимися. Мать Шейх-Али ханова Сегерназ есть грузинка: Гюрю пари, мать Гессень бека аги, малолетнего брата Шейх-Али ханова, живущего теперь в горах во владении Елису у деда своего по матери, есть дочь сего елысскаго бека; а сестра Шейх-Али ханова, Перджан ханум, оставленная в Дербенте правительницей, рождена от Тубике, умершей сестры уцмия каракайдацкого; другая сестра Шейх-Али ханова, Чиннас, находящаяся вместе с ним, рождена от грузинки Кульдесте, которую после смерти Фет-Али хана взял в жены Юсуп бек кубинский, родной брат наиба кубинскаго Валибека.

Таковое различие невольниц с дочерьми владельцев уже теряется, когда они родят детей, и равно все содержутся. Серали ханские и велики и не имеют тридцати женщин. Развод с женами произойти может от самых маловажных причин, как со стороны мужа, так и жены.

Все свободные науки здешних жителей, или лучше сказать малого числа чиновников, замыкаются в арабском, персидском и туркцком языках; но имеют они и компас, который в самых маленьких круглых и проклеенных серебром ящичках носят при себе вместе с тушью, коею натирают перстень, когда вместо подписи какого письма накладывают оной на бумагу, где написано их имя.

Год считается от Навруза, т.е. от 10 марта, когда солнце вступит в знак Овна, и оной разделяют с малою против европейскаго отменою на месяцы, дни и часы. Месяцы называют: Мехаррем, Сефер, Раби Эвель, Раб.нахпр, Джамаади Эвель, Джамаади Ахыр, Реджеп, Шаабань, Ремезань, Шавваль, Зигаде, Зигидже. Дни называют: Джума, Шенбе, Экшембе, Дюшембе. Сешембе, Чааршенбе, Пеньшембе.

Вы видели выше, что в одной Кубинской провинции одна половина следует секте Омаровой, а другая Алиевой. Вражда, которая в жизни их по предразсудку имеет действие, не простирается на все обязательства –общественности. Ибо, когда надобно защищать свои владения от неприятелей, они соединяются и действуют, не касаясь веры. Что касается до браков, то

муж, следующий секте Омаровой, может иметь жену секты Алиевой, и наоборот. Но однако ж сие родило здесь в начале настоящего столетия следующую историю. Когда кубинский хан Султан Ахмет, прадед Шейх-Али ханова, следуя секте Алиевой, стал поносить Омарово исповедание веры своей жены, то она жаловалась на сие своему отцу, кубинскому беку Аджиаибу, которой, собрав партию приверженных ему людей, онаго Султан Ахмета убил; и таким образом владение Кубинское совсем было перешло в руки Сурхай хана казыкумыцкаго. Но малолетний убитаго хана сын Гусейн Али, отец Фет-Али ханов, который был спасен приверженными его отца и в деревне Таиджер, Кубинской провинции, воспитался, пришед в возраст, вступил в службу к шаху Надыру и его пособием утвердился в отечественном владении.

СПб, филиал Архива РАН, ф. 99, оп. 2, д. 41, с. 10-108, 126-132, 139-142; ИГЭД, с. 200-207.

№ 61

1796-cı ildə rus hərbçiləri F.Simonoviç və A.Serebrovun tərtib etdikləri təsvirdən hissələr.

Описание Южного Дагестана, владении Дербентского, Кубинского, Ахтинскаго, Кумукскаго, Хамутая и Табасарана.

Зделанное во вермя снятия земли на карту Кавказского гранодерского полку секунд-майором Федором Симоновичем, с помощию Черноморского Гранодерскаго баталиона майора Аверьяна Сереброва познаемости его как тех мест, так и языков национальных обитающим тамо жителям.

В 1796-м году под распоряжением обер-квартирмейстера подполковника и кавалера Федора Лена.

…Кубинское владение. Оно состоит под собственным ханом.

“… к северу граничит с дербентским владением и провинциею Кура, к западу окружайшейся Ахтинским владением и кавказскими снеговыми горами. За которыми простираются вла-

дении Илису – Шеки и к полудню Шамахинским и Бакинским владениями, а к востоку обмывается оное Каспийским морем… оно разделено на 7 округ…

1. На кубинский дагестан.
2. На кубинский округ.
3. На мускурь
4. На шабрань
5. На рустюм
6. На саадан
7. На бермек

“Кубинский округ в нем суть следующие деревни. 1.Город Куба где и ханское пребывание домов в онем около 400, лежит на правом берегу Кудиял или Деличая из незженаго кирпича, а с последней стороны защищается утесестным берегам реки.”

Шабранский округ

1. Магмутлу
2. Адчираев
3. Диван али
4. Карагашли
5. Ламан
6. Карадаглы
7. Кадимали
8. Мурза магамет али кишлаги
9. Адан хан кишлаги
10. Моладгамлы
11. Чирхи
12. Савкулу кишлаги
13. Саят
14. Кеимерезь
15. Окрашли
16. Калаган
17. Адан Кеймерез
18. Калидган
19. Хурдоимок неджеф
20. Сегбетли
21. Хурдоимак исмаил
22. Тегмезды
23. Хурдоимак саят
24. Исмилаи
25. Ханликуба
26. Ахун абасы
27. Карачайлы
28. Шайсеван тавабы Магомет хан

Оная деревня Шайсеван собственная Магомет хана, вышедшаго с народом своим шайсеван из Ердевиля и поселив-

шагося с позволения Фет али хана в Шабран и мускуре составляя следующее деревни Баиндурли, Чагмаоли, Чагатай, Хисун, Хадчили, Хормандали, Гебели, Устадчали, Лиман, Карадагли и другие с них кроме полаженного своему господину и кубинскому хану собирается подать.

29. Мердан бегли
30. Сеин алибек абасы
31. Молла камулу агмет
32. Мелиглер
33. Аджи Карагашли
34. Метавли
35. Гяоан
36. Падар.

Шебрань кале пустая четвероугольная из незжаного кирпича, Фет али ханом построенная крепостца, в ней родник Шебрань булак соединяющийся с черными речками, в коих мелкие рыбы отменнаго вкусу, у большой дороги направом берегу реки Шабрани видно развалины бывшаго города Кохна Шабрань.

37. Чеглар
38. Куручагли
39. Карай валы
40. Семтлар
41. Айгун
42. Молла Камулу минхан
43. Ширван мали
44. Гоча абасы
45. Пирамсян
46. Суагмы
47. Орпят
48. Аладины
49. Бипаслы
50. Баят
51. Рагамлы
52. Шамлы
53. Дуатли
54. Мирза абдула кишглага
55. Кушчу нижные
56. Аджи егубли
57. Бурбурь
58. Алсулы
59. Сарванлар
60. Шанурме
61. Хурдаиман девечи
62. Девечи
63. Молла Кемалу чанла
64. Казакли
65. Сурра
66. Куланы
67. Тагай

По сему округу в деревнях жилых домов до 1.190 простирается.

В сем округе хлебопашество и скотоводство довольно хорошо, но в южной половине онаго хлебопашества по неудобности земли и простираюшихся во оной солончаков наурских (навур) озер и шабранских балот меньше, изобильно садов, всей округе мало жители небольшой части летнее время проводят в яйлаках, а осенью опять в свои места возврашаются.

Рустюмской округ состоит из деревень.

1. Халиферель
2. Билиджи
3. Калага
4. Ладжеды
5. Гендов
6. Мити
7. Гончи
8. Иснов
9. Идресли
10. Заргубать
11. Талабы
12. Дагна талабы кишлаги
13. Куднял Талабы кишлаги
14. Рустан
15. Науден
16. Шудук
17. Ханаге
18. Афирдче
19. Чичи
20. Чичи кикишлай
21. Кани кишлага
22. Зейве
23. Килварь
24. Суфи
25. Пиребадил
26. Сюграми
27. Самугобат
28. Бизмарили
29. Араблар.

По сему округу в деревнях домов до 675 простирается.

Сей округ изобилует хлебопашеством и разными плодами древесными и огородными, в Талабе и Калваре родятся отменные яблоки и груши.

Сааданский округ

1. Елекаса
2. Шах Куликент
3. Алипапакеша
4. Ахмет хан кент
5. Азам кент
6. Ибрагим кент
7. Шах кесир кент
8. Чирах кале

Место Чирах кале примечания достойно по весьма древней небольшой крепости основанной на острой каменистой горе вышедшей от сенг Хурые даг унижающеюся к подашве оной утесистою и почти перпендикулярною стремитого оброзующею положением своим конической корпус, с верху к утесу построен Фет али ханом дом, а ниже к подошве другие многие дома которые теперь пусты и вовремя неприятельских нападений могут наполнится 500 семьями, водого снабжается сие место посредством аивадукты с горы сенг хурыг даг на чирах калинской верх на 12 слодах построенного, со сторны сей горы котороя крепость командует, идет испод аквадукта в крепость где ханской дом, претрудная для пеших стезя а другая от подошвы гор многими изгибами поворотами по труднейшим каменистым к рутизнам чрез все место мимо басейна в ханской дом; со стороны гор защищается она старыми башнями и вновь построенного поперечного стеного, а от сторты подошвы гор крутизною каменистых утесов и пропастей, напротив сей крепости от предгория с левого берега Гильгени проведен противу Северного дагестана древный возвышенный вал алгум ибару называемой, расстоянием до семи верст до самого моря с левого конца вала у предгория где большая дорога видны развалины бывшей крепости, с правого ж берега реки Гильгени состоит на сааданской горе командуюшей окружными местами напротив чирах кале к полудпоя древия башня.

9. Тумир кент
10. Уга
11. Дуалган
12. Осанли
13. Казим
14. Алхани
15. Араб
16. Ейнабулак
17. Саадан
18. Чархана
19. Сахлаодчай
20. Кусши (Гушчу) горные.

В сей округе скотоводство хорошо и хлебопашество изрядно, садов нет.

По сему округе в деревнях до 340 домов находится.

Берметский округ, простираения к ширванским границам.

В нем деревни следующие:

1. Хазы
2. Финдиган
3. Дерезарат
4. Пюрт Кент.
5. Араблар
6. Ших аладдин.
7. Хадирзинде

«Хадырзенде есть небольшая крепость построенная с полуденной стороны острой коминистой горы известной под именем Бармак. Водою снабжается сие место из истекающих внутрь его источников, во время нападения неприятельского укрыться здесь может до 500 семей. У подошвы горы сей природник построен караван Хадерзинде, от караван сарая сего до Бакинских границ состоят у Колодезов по Бакинской дороге еще два другие караваны сарая Думгулуй и Ешме называемые разстоянием по 20 верст один от другаго по нынешней же дороге к морю состоит еще караван сарай Кализи

8.Хамзехан свердли
9.Сиезе
10.Делегрел
11.Держярли
12. Тох
13.Гемшерь
14.Кешь
15.Зарат
16.Текие
17.Енгелянь
18.Пирабат Шихлар
19.Мулханы евлер
20.Хеле ханаге
21.Алмеметересь
22.Гамяреб
23.Гюхань
24.Гельди

По сему округу в деревнях до 600 домов простирается .

В сем округе скотоводство и хлебопашество достаточно, выключая степь к морю а садов нет. Из числа деревень принадлежащих округам растемскому, мускурскому, шавринскому, садинскому, бермекскому, и от // части Кубинскому податей хану в город собирается по прежним обыкновениям с каждого двора от урожаю хлеба 10 мера, шолку 10-я часть, масла четверть батмана

(в батмане 20-ть фуктов) с пары волов хлеба одна руба (в каждой рубе весу 5 пуд) с баранов с каждой сотни по 2 барана, сыру по 3 батмана, пшена сорочинскаго с мест хороших для посеву отводимых по прозбам и по приказанию хана половинная часть а с армян и жидов подушных денег женатые по 2 рублей по 10 копеек, холостые по рублю по 5 копеек, от Кубы получается доходов в год около 11000 своими деньгами, с деревень другой части Кубинского округа и Кубинского Дагестана как на службу употребляющих получается в городе с каждого двора с имеющих баранов, кубинского округа с каждой сотни по два барана, масло по четверти батмана, сверх того со всех деревень кроме дагестанских получается с каждого двора по одной руб. вместо земли выпахивается хану от жителей со всех же домов чиновничьих мулланских и армянских поповских податей не собирается, из сих доходов большая часть выходит на содержанию хана и его служителей, и другую часть получают его родственники и чиновники наибы или ханские наместники; по здешним правом жалования не получают а довольствуются прописанными доходами от деревень ханом для того им отданным, а по особливым особам получают и денежное от хана награждение; деревни управляются особо определенными от хана по народному выбору старостами кои и дела мелкие сами собою разбирают, хан же имеет наследные владение и неопределению власть над беком и народом.

Ахтинское владение лежит в первой полосе к северу граничит с частию провинцию Кура и с рутульским владением, а к югу снеговыми горами:…оно управляется народом состоя под наследним начальником и разделяется на 3 округи заключпющие в себе до 30 деревень:

1. Ахтыпара, в нем Ахты главное владение, место лежит по обеим сторонам реки ахтычай, соединяющейся тут с рекою рутуль чай…в нем 600 дворов.
2. Докус пара, в нем уездное место Мискиндже, лежит на правом берегу самура в кем 250 дворов.
3. Алтыпара, в нем уездное место Пелегуре, на правом берегу самура дворов до 150.

Народ ахтинской состоял оной равно как и кубинской юхарибашь под владением шамхаловым, но по воспоследовавшему в Дагестане между усобию сделался оной независимым

служа при военных случаях кубинскому хану казыкумыцкому владельцу.

Табасаран разделяется на 3 главные владения как-то на масуму, на кадиево и на дивек елеми.

Кадиевой Табасаран. Кадий Табасаранский пользуется доходами каковыми масули до получаней от жалованных дербентским Фет Али ханом деревень на 5000 ханскими деньгами.

РГВИА, ф. ВУА, д. 18474, ч. 2; НАИИ им. А.Бакиханова, инв. 1795 (2)

№ 62

П.Г.БУТКОВ

Сведение о силах, числе душ и деревень в Дагестане, в Кубинском и Дербенском владениях состоящих, и почему оба сии владении принадлежат одному хану; также сколько может иметь доходов владелец и какой земли (1798 г.)

Во время персидскаго шаха Абумуслима, когда нужно было ему обеспечить здешнюю границу, поселил он тут из кочующаго во всех персидских областях народа из каждого рода при юсбашах по нескольку семей, а таким образом составил в сей стороне особую провинцию, расположа и окрестныя к городу селении из того же народа и в одно время производя переселенцам сим жалованье как гарнизону, на границу определенному. К правлению которым как он, так и приемники его присылали по разсмотрению и выбору своему не всегдашних, но временных ханов и султанов наподобие губернаторов, в России находящихся. Сия провинция в то время была довольно сильна, ибо около ея лежащим владениям, в том числе и Кубинскому, чрез набеги была опасною. Будучи же независящею ни от какого правления, кроме, как выше сказано, времненных ханов, а не наследственных, не только кубинскому, но и другим ханам никаких податей не давала и находилась со всеми сими наровне и преимущественнее завися только от шахов, каковое правление Дербентской провинции продолжалось до Имам Гулы юсбаши, то есть князя дербентскаго, которой за особливую преданность

и усердие к российской стороне государем Петром Великим пожалован были и утвержден ханом. Но при Надыр шахе, когда оной Иман Гулы хан уже умер, сын его, Мемат Ассан, ханством не пользовался, а был юсбашею под управлением особого султана.

По смерти же Надыр шаха народ, истребя сего султана и дабы быть безопасным от других ханов, избрал Мамат Ассана над собою ханом, но Фет Али хан кубинский, усилясь назад тому 30 лет, его, Мамат Ассана, победил и Дербентскую провинцию покорил под свою власть, что произошло более чрез измену чиновников дербентских. Потом, соединя две провинции, Кубинскую и Дербентскую, зделался против других в Дагестанской Персии ханов сильным. Ибо он по доходам оных, уму и коварству его всегда он голой народ дагестанской с их владельцами, давая им деньги, имел на своей стороне, и, собирая каждогодно войски, притеснял других ханов и, наконец, мечтал не только зделаться абселюдным владетелем над всеми провинциями, по сю сторону Куры лежащими, и над самим Карабагом, но даже и владетелем всей Персии. Ибо хотя владелец уцмий каракайдацкий по обману его Фет Али ханом невыполнением обещаннаго по договору при взятье оным Дербента, с побоием его, уцмия, зделанному, чинил не только на Дербент, но и на самую Кубу сильные набеги и ему был врагом, но посредством войск, российских, в 1775 г. здесь бывших и ему, Фет Али хану, вспомоществуемых, он, с уцмием примирясь, овладел даже до Генджи, где, будучи заболел, и, возвращаясь оттоль, в Шемахе назад тому 9 лет помер.

По теперешнему состоянию Дагестана и прилегающих ко оному персидских областей, на сей стороне реки Куры находящихся, на случай, нужной по примеру до сего бывших обстоятельств, могут иметь владельцы поголовно с оружием войска, как-то: шемхал тарковской от принадлежащих ему владений и более акушинскаго народа 26.000; уцмий каракайдацкий до 7000, поелику оной же с каждаго двора, а с деревни на службу по нескольку человек; кадий табасаранский с вспомогательными тавлинцами до 2500; маасум максютовский до 4000; Дербентская провинция до 4000; Кубинская до 6000; Сальянская до 1000; Дженгутейские владельцы до 5000; аварский хан и с союз-

ными частными владениями, ему приверженными, но управляемыми народом, до 18.000; Хамбутай казыкумыцкой до 20.000; ханы: бакинской до 2000, шемахинской до 4500, шекинской до 10.000; а вообще все до 112.000, полагая в семь числе большею частию пеших.

По последним сведениям, сколько извесно, в объясненных владениях состоит деревень и по примеру число душ, полагая в каждом дворе по 3 человека мужеска пола, и именно: шемхала тарковскаго, кроме акушинских деревень, 12, акушинских дворов до 30.000, душ вообще до 98.000; уцмия каракайдацкаго до 25.000 дворов и до 75.000 душ, кадия табасаранскаго до 18-ти деревень и до 6000 душ; маасума максютовскаго, до 40 деревень и до 24.000 душ; в областях: Дербентской, кроме города, 15 деревень, в коих и в городе 9300 душ; Кубинской – город и 266 деревень, душ 23.147, в том числе и тех деревень, с коих собирают доходы дагестанские владельцы; Сальянской – до 30 деревень, душ до 5000: в Дженгутейском 10 деревень, душ до 21.000; Умай хана аварскаго до 100 деревень, душ до 90.000, в том числе таких, которые управляются частными владельцами и из коих народ без позволения его, Умай хана, отлучается на службу за деньги к прочим владельцам, а вообще со оными Хамбутая казыкумыцкаого деревень до 300, душ до 150.000; ханов: бакинскаго – город и до 36 деревень, душ до 9000; шемахинскаго – город и до 30 деревень, кроме качующаго народа, с которым вообще до 30.000 душ; шекинскаго – город и до 70 деревень, душ до 6000.

Доходу вообще годоваго помянутыя владельцы могут иметь: шемхал тарковской, кроме жалованья, высочайше ему положеннаго, от пошлин, скотских кутанов, владения и с провозимых чрез оное товаров и прочего, равно с деревень, ему в Шемахинской, Кубинской и Бакинской провинциях подаренных, на 30.000 рублей серебром российскою монетою; уцмий каракайдацкий с братьями – таковых же на 60.000 р. ханскими деньгами, сверх того, пользуется съестными припасами от своих термекейских деревень, чего шемхал не собирает; кадий табасаранский никаких положенных доходов не имеет, кроме от жалованных дербентским ханом деревень тысяч на пять рублей ханскими деньгами получает, и всем нужным на содержание свое до-

вольствуется от подвластных ему в народе подарков по приезде к ним или по призыве к себе чрез разные их приласкании, каковыми пользуется доходами и маасум максютовский, имея только оброчных с своих некоторых горских деревень тысячи на три рублей ханскими деньгами; дербентский хан – денежнаго от пошлин, с монетных рахтарных дворов, лавок, фабрик, с привозимых товаров и прочаго, собираемых с городов Дербента на 20, Кубы на 8, с Сальянской области от рыбных промыслов, соляных озер и другаго на 50, от бакинскаго хана 60.000 рублей сребром его деньгами; сверх того, хлебом с Кубинской провинции со всякаго двора по одной рубе, полагая коих, за исключением чиновничьих, муллинских и попов армянских домов, с которых податей не берется, до 7000, по весу в каждой рубе по 5 пуд, с 600 дворов пшеницею до 3750 четвертей, а с 1000 дворов до625 четвертей ячменем, кроме даваемаго хану скотом и другими съестными припасами на содержание двора его, и доходов от деревень, им не собираемых, но отданных в пользование ханской фамилии и дагестанским владельцам, почему и как оныя распоряжают сими деревнями по своему установлению, и вычисления сим доходам зделать не можно; на случай же военных пособий и других непредвидимых надобностей берет он всегда с капиталистых людей и чиновников с каждаго о 500 до 3000 р. и с каждого двора, как в городах, так и в уездах, от 20-ти до 30-ти рублей, равно и хлеба со всех селений сколько потребно; дженгутейския владельцы никаких доходов, постановленных навсегда, не имеют и содержат себя наподобие кади табасаранскаго и единственно от своих деревень, выпрашивая все нужное, и как народ к разбоям склонный, то и добычами, посему получаемыми; аварской Умай хан с собственных своих деревень тысяч на десять рублей ханскими деньгами, пользуясь большими подарками от персидских ханов, шушинскаго, дербентскаго и других, равно и царя грузинскаго, даваемыми почасту как ко отвращению его от разных по его свойственности злоухищрений против оных, так и за подавание им войсками своими помощи; Хамбутай казыкумыцкой оброку берет с своих деревень и пошлины с прогоняемых чрез его владения для пасьбы скотских табунов получает до 80.000 рублей ханскими деньгами; ханы: бакинской, сверх платимых хану дербентскому 60.000 р., имеет от

своего владений доходу на 140.000 р.; шемахинской на 150.000; шекинской на 200.000 р. таковыми же деньгами и большею частию с шелку, в сих двух последних владениях разводимаго.

Небезнужным видится упомянуть здесь о кадие табасаранском, который хотя ныне управляет владением наследственно, но оное принадлежит маасуму максютовскому, ибо сии в прежнее время полновластные были владельцы всего Табасарана, и кадий, находясь под их управлением, пользуясь выгодностью мест своих и соединясь посредством родства, хотя побочной линии, с уцмием каракайдацким, при пособии его отложившись от маасума, составил особое владение и, подчиня его под свое начальство, зделал его независящим от него.

П р и м е ч а н и я

1.Публикуемый документ представляет собой рукопись без обозначения автора и без даты. На рукописи пометка карандашом, сделанная, видимо, работниками Архива: «бумага производства 1795 г.».

2.Рукопись – чистовик, рукой П.Г.Буткова, который, как по этому признаку, так и по замечательной четкости изложения, свойственной ему, должен считаться автором.

СПб. ФАРАН, ф. 99, оп. 2, д. 14, с. 70-81;
ИГ и ЭД, с. 209-212.

№ 63

А.И. АХВЕРДОВ

Краткое описание кавказских народов кумык, чеченцов Карабулах, кистов и побережных персидских городов, тех самых, у коих я бывал, и сколько известны мне вообще и прочие, с объяснением о числе всякаго народа, о имянах владельцов управляющих ими, и некоторых республик, с приобщением к сим

береговых персидских городов, с названием их ханов и от чего все они имеют пропитание

Порядком начну вам от Кизляра кумыками Андреевской, Аксаевской и Костековской деревень, в которых старшие владельцы.

В первой – Али Солтан Казаналипов; в деревне сей до тысячи семей, а душ мужеска пола вооруженных могут собраться до трех тысяч человек; со всеми же окружными около оной деревнями могут собраться вооруженных до шести тысяч человек. Деревня сия расположена на реке Акташ. Со всеми окружными деревнями принадлежит пяти фамилиям владельцов андеевских: Казаналиповым, Темировым, Алишевым, Айдемировым, Муртазали Аджиевым.

Деревня сия есть всему кавказскому народу воротами, ведущими на плоскость, в которую из всех лезгины, в Кавказе внутри живущие, чеченцы и прочие народы достатых ими в плен разных родов людей приводят на продажу, которых большею частию покупают у горцов и чеченцов сами андреевские жители и продают в Кизляр с хорошими выгодами для употребления в садах виноградных. По покупке приводимых пленных жители кизлярские записывают имя выкупленнаго и сколько за него заплатил в городовой полиции и от того времяни начинают в каждой год, кроме пищи и платья, пленному зачитать из данных на выкуп его денег по двадцати четыре рубли. И когда таковым образом все –деньги, заплаченные хозяином лет чрез шесть или пять заработаются, тогда делают их свободными. Сим ремеслом перекупкою и продажею пленных, андреевцы довольно обогатели. Часть же пленных самых лучших обоего пола дают-андреевцы приезжающим из Константинополя и Анапы туркам и жидам, а иногда и сами доставляют в Константинополь и продают там за великие деньги. Настоящая же прибыль андреевдов состоит в хлебопашестве, скотоводстве и в воске, на продажу в Кизляр дров, кольев для садов виноградных, строеваго лесу. Народ сей любит празность, пьянство и покой. Владельцы их без согласия подвластных своих узденей, то есть дворян, никакого дела предпринять не могут, и чаще бывает, что они должны соглашаться на мнение узденей, нежели узденья на владельческие

предложении. Из сих владельцов есть имеющие чины наши, как-то: майоры Муртазали и Устерхан Алишев, из коих первой имеет медаль, данную при коронации, золотую с бралиантами, капитаны Арслан-бек Айдемиров, Ибрагим Альбор Аджиев и Шефи Темиров, который имеет за Персидской поход медаль большую золотую на голубой ленте с портретом Екатерины вторыя и с надписью «за храбрость и усердие». Границы андреевцов к горам – река Койсу, а к плоскости Каспицское море и река Терек, у которой кочуют небольшая часть принадлежащих владельцам нагайцов. Владение сие в подданстве состоит всероссийскаго престола, и всякия повеления начальства восполняют без отлагательства. Они живут от Кизляра в 80 ввесртах. В заключение должно сказать, что воровствы всякого рода между владельцами и узденями в порок не ставятся и поставляют то себе в честь.

Деревни Аксаевской старшей владелец Хасбулат Арсланбеков; в ней семей до пяти сот, а мужеска полу собраться могут до тысячи пятисот человек вооруженных, со всеми же окружными и принадлежащими к оной чеченскими шестью деревнями, Качкалук называемыми, соберутся до трех тысяч. Деревня сия принадлежит пяти владельческим фамилиям: Алибековым, Ахмат хан Каплановым, Элдаровым, Уцмиевым и Арсланбековым, Узденья их точно на таких же правах, как и у андреевцов, и прибытки их в хлебопашестве и скотоводстве, в привозе на продажу в Кизляр дров, кольев садовых и строевого леса. Граница их от Андреевской деревни до реки Ямансу и Каспийскому морю и до реки Терека. Частица небольшая подвластных им кочующих нагайцов занимают своим кочевьем все принадлежащия им степи, кроме пахотных. Так же празность и покойно жить любят, а частю выпить горячаго вина и воровать. Владельцы их имеют нашей службы чины, подполовничий – Муртузали Капланов, имеющий золотую медаль с бралиантами, майорской – Биарслан Элдаров. Все вообще аксаевцы подданные всероссийскому престолу и повинуются всем приказаниям начальства нашего. Живут от Кизляра семдесят пять верст.

Деревня Костековская принадлежит одной владельческой фамилии семи братьям и в Андреевской деревне имеющим владение, Алишевым, старшему Муртазалию, Устерхану, Адилю, Актоле, Бамат Мурзе, Омахану и Хасаю. В ней семей до

трехсот, а душ мужеска пола собраться могут оружейных до шестисот. Доходы костековскаго народа состоят в хлебопашестве, скотоводстве, в овсе и в продаже в Кизляр дров, кольев в сады виноградные и леса строевого, в шелководстве, рыболовле и сеянии сорочинскаго пшена. Граница их с андреевцами общая. И так же небольшая часть принадлежащих им кочевных нагайцов занимают плоскости их мест. Деревня сия лежит на реке Койсу, весьма изобильной рыбою и делающей границу между кумыками и горцами. Устья же оной реки принадлежат шемхалу тарковскому и отдаются на откуп от него разным российским людям, так, как и владельцы андреевские, и костековские отдают в владениях своих рыбной ловли нас ей же реке за небольшие деньги армянам, у них торгующим, на откуп. За Койсу владеют андреевские владельцы верст на десять.

Далее вся равнина от моря до гор принадлежит шемхалу тарковскому, по берегу в длину верст сто десять, в ширину же от моря до гор местами пятнадцать, а где десять, пять и три версты. Шемхал есть их самых сильнейших в Дагестане владельцов, предкам котораго и весь Кавказ повиновался. Восемьдесят лет тому назад назывался он Дагистан валиси. Ныне войска у него окружных деревень его и республиканцов, называемых Дарга Окуша, собраться может до пятнадцати тысяч человек; зимою же в самой крайности и пяти тысяч войска выставить не может в разсуждении неимущества у горцов нужнаго платья, так как и по невозможным проходам через горы от великих снегов. Народ подвластной ему, шемхалу, к войне и распрям самый несклонный, любит празность и пьянство, употребляя много горячаго вина, делаемого из ячменя и проса. Они занимаются хлебопашеством, скотоводством, сколько земли их то позволяют.

В разсуждении ж смиренности народа, шемхалу принадлежащего, должно отдать справедливость по сей части самому шемхалу Мехтию, потому что всех, в шалостях обращающихся, строго наказывают. Он сам человек хороший, и народ довольно к нему привержен, от роду ему около сорока лет. Местопребывание его знатнейшее из гороских деревень Тарки, в которой имеет дом довольно крепкой и на самой высоте над деревнею, так что из Астрахани и в Персию следующие морские

суда в ясную погоду бывают видны, ибо деревня сия Тарки от берега морскаго не далее трех верст и расположена в полугоре Каменной, вышедшей полукругом. Шемхал Мехтий имеет сына осмнадцати лет, именем Хан, братья шемхала, Шаабаз, 35 лет, человек также смирной, по преданной пьянству, другой брат, Казий, 14 лет. Есть ли не испортят пьянством сына шемхала Мехтия, Хана, то обещает быть достойным шемхальскаго звания.

Небольшой родник, протекающий маленьким каналом, называемый Орусай Булак, по-русски значит «русской родник», потому что русскими найден и прокопан в 1721 году, есть грань шемхальскаго владения и уцмия каракайдацкаго. Свех того, имеет шемхал достойнаго замечания соленые озера от Тарков в 15 верстах, которою пользуются все подвластные ему, шемхалу, народы, как для домашних надобностей, так и продажею оной дагистанцам, кумыкам, чеченцам, ингушевцам и карабулахцам. Которую ежели б шемхал запретил подвластным своим продавать вышеписанным народам, а особливо неблагорасположенным к России, тогда бы большая была удобность России приводить их к повиновению, поелику, кроме сей соли, сказанные народы получать ниоткуда не могут.

Владение уцмия каракайдацкаго есть на плоскости, в длину простирающееся на 50, в ширину от моря до гор 25, а внутри гор, из деревни его пребывания, называемой Баргшлы, до 90 верст. Сей владелец, уцмий Али хан, сын бывшаго уцмия Устерхана, есть человек мужественной и любимой в подвластном ему народе; от роду ему 36 лет. Брат его родной, Адил Бек, также человек военной и любимой как братом, так и народом, 28 лет. И потому уцмию владение его совершенно повинуется. Подданных его, вблизи плоскости живущих, упражнение частию есть грабительство и убийство и тому подобное проезжим из Дербента с товарами в разныя места, в чем и сам владелец с братом им пособствует. Но как уже неоднократно ими чинимы были разбой, то уже ездят со всякою осторожностию, а народ его, от природы будучи немужественны, кроме поодиночке и без осторожности едущим, никому вреда делать не могут.

В прочем имеют довольно изрядной прибыток от своих земель, как-то: на плоскости живущие хлебопашеством, посевом

сорочинскаго пшена и хлопчатой бумаги, шелководством, также от нефтеных колодцов, от которых доходы принадлежат уцмию и его сродникам, и от марены народу, которой так необыкновенно много растет, что никогда и не воскапывают, а когда осенью под пшеницу и весною под проса и прочее пашут землю, выворачивают плугом, как мне они сказывали, и сам я пахоту их видел. Иные пахари в одну весну вырезывают марены на четыреста рублей серебром, но таковых немного, а почти вообще всякой не менее двухсот рублей серебром ежегодно получает.

Все вышеписанные доходы получают на плоскости живущие, а у гор живущие имеют небольшие хлебопашества. Главной же их доход составляют фруктовые деревья, как-то: дулевые, яблочные, айвовые, персиковые, абрикосовые, ореховые. Персики и абрикосы привозят сушеные, а прочеи все с дерева и самые свежие и продают довольно выгодными ценами в Кизляре, где за удовольствием везут в Астрахань и оттуда в российские разные города. В самых же горах живущие имеют очень нужную землю, на которой сеют какарузы и выделывают из оной муку, а главное пропитание имеют от овечьих стад, кои содержат зимой на плоскости, а летом в горах.

Из сего уцмейскаго владения деревня, называемая Кубечи, в горах лежащая, есть самая любопытнейшая по причине того, что, как сказывают жители оной, предки их были франки, жившие на плоскости, и во время нашествия на Аварское владение Чингис хана сии франки убежали в нынешнее место. Быв христианскаго закона, по многим притеснениям им соседними народами оставили совсем закон христианской и, жив несколько лет в неверии, наконец приняли магометанской закон, которой со всякою чистотою и ныне содержат. Но язык их от всех магометанских отличный, в выговоре и некоторых словах с немецким сходный, называют особым горским языком. Они живут очень чисто и нимало в чистоте несходны с татарами. Дома имеют все вообще их камня и построены на самом каменном хребте горы, в два, в три и в четыре етажа, с уступами по скату горы. Но не одному хозяину сии четыре етажа принадлежат, а каждой етаж имеет своего хозяина. Деревня сия так высокое имеет положение, что и в ясное время облока над оною и наравне с оною проходя, делают, беспрестанные непогоды, и очень

редко случается погода хорошая. Все жители сии, жены их, сыновья и дочери, достигшие десятилетняго возраста, суть ремесленники. Мущины занимаются деланием панцырей, ружей, пистолетов, кинжалов, ножей, конских и оружейных приборов, также и женских поясов из золота и серебра, равномерно наводят на серебро золотую, а на железо-золотую и серебренную насечку черни, в чем пособствуют им малолетные их дети и самые жены, хотя сии последния большею частию упражняются в тканье самых лучших в горах сукон и холстов. На плоскости под деревнею имеют в небольшом количестве шелковичныя деревья и делают шелк, занимаясь отчасти и в купеческом ремесле. Все вышеписанные вещи их рукооделья отвозят в город Дербент, где распродают во все места. Деревня сия лесами и водами совершенно изобилует. Сей народ житья добраго и честнаго и ни к каким раздорам несроден. Владение уцмия каракайдацкаго кончится по речку, назваемую Дарбах чай, от которой до Дербента 15 верст.•

На сем Дербенту принадлежащем пространном поле, от Каспийскаго берега до гор 20 вёрст, дербенцы производят небольшое хлебопашество. Отсальную ж землю по просьбам у дербенцов пашут народ, называемой терекемейцы, принадлежащие уцмию каракайдацкому.

Город Дербент есть первейший во всей Персии. Самой замок города, называемой Нарын Кала, в котором заключается дом ханской со всею его прислугою и кроме никакие партикулярные люди не живут, построен из плитняка и от прочей части города отделен поперешною стеною. Имя сего владетеля Ших Али хан, сын Фет Али хана, отроду ему 26 лет. Он же, Ших Али

• Небезполезно приметить здесь два небольшия владения кадия табасаранскаго и маасумское, позади Дербента в горах лежащия. В ширину и в длину оне простираются не более как на шесть или на семь верст и суть отладшия от владенья уцмия каракайдацкаго, чему прошло уже времяни около столетия. Естьли бы в случае сопротивления города Дербента нужно было нашим войскам обойти его с другой стороны, тогда единственной к тому способ есть дефилия, находящаяся во владении, кадия табасаранскаго, чрез которую и в последнюю кампанию российския войски прошли; и для сих видов с означеннаго времяни кадий табасаранский получает от России пансион тысячу пятьсот или две тысячи рублей серебром. Маасум же ни для каких видов России не нужен.

хан дербентской, и владетель города Кубы, и граница его владения есть река Кура, на коей стоит деревня Саманы, но по тепершнему его безсилию рекою и деревнею владеет шемахинской Мустафа хан.

Город Дербент лежит на каменной горе. Известью связанныя каменныя стены так крепки, что - ядры совсем вредить им не могут, кроме одних зубцов. Замок города Дербента имеет стены гораздо превосходныя крепостью против прочих мест и вышину в полутора более упомянутой поперешной стены, на средине которой находятся железныя ворота. Замок сей командует всем городом и, считая от нижней части города, в перпендикуляре имеет более полутораста сажен. От поперешной стены замка, проходя по городу вниз три четверти версты, другая подобная поперешная стена из дикаго же камня; далее, вниз к морю, третия стена, поперешная ж и из дикаго ж камня, от средней стены расстоянием на одну версту, а у сей последней стены кончится селение и начнется между двумя по длине города стенами пустырь, пространством на версту с четвертью, где прежде бывали у них довольно изрядные виноградные и фруктовые сады, кои ныне по разным обстоятельствам уже не существуют. Сии две стены простираются по длине города с обеих сторон в одинаковой высоте и прочности, поныне ничем невредимые, от замка до самого морскаго берега, где поныне приметны от подмывания воли морских часть обвалившихся стен и места пристани для мелких судов или лодок.

Город сей, полагают жители, от высоты замка до вошедших концами в море стен в длину более трех верст, в поперешнике верхней части города 250 сажен, а на средине к морю 350 сажен. Он имеет в длину стен к стороне России для въезду и выезду жителей двое железных ворот, из коих главные вороты на средине города, кои называются персианами Кирхлар Капы, а дагистанцами Темир Капы. Первое название сим воротам на русском языке значит памятник магометанскаго закона сорока святых, из коих полагают одного погребенным якобы против сих ворот на видимом поныне древнем кладюище, пред которыми на имеющейся превосходящей все стены высокой каменной горне поставлены две довольно крепкие башни, от стены города расстоянием сажен двести. Название же сим воротам дагистан-

цами Темир Капы значит «железныя ворота». Другие вороты, называемые Джарчи Капы, вверх к замку лежащия, также в переводе значит извещательныя всякаго рода приказаниев, владеющаго сим городом чрез выслылаемых для того есаулов. По сей же стене, кроме сих двух въезжих ворот, закрытых и заделанных каменьями, которые ни в каком случае ими не отворяются, от вышеизъясненных главных ворот, называемых Кирхлар Капы, начинается возле самой стены города по нашу сторону долина, которая, проходя от сих ворот кверху, окружает и самой замок; по другую сторону по длине стены долина сия местами имеет глубины в сажень в 23, 510, 2040 и до 60-ти сажен. Последняя глубина сей долины простирается позади замка. И на другом берегу сей глубокой крутизны имеются две древния развалившияся башни, которыя в бытность там российских войск с поправкою служили довольно выгодными батареями. Далее от сих батарей простирается стена, по берегу ж сей крутизны, подобная городовой, с тою разницею, что несколько ниже и во многих местах развалившаяся. Проезжав оныя места сам, полагаю стену сию от замка дербентскаго чрез все табасаранския Черныя горы верст на 30, но она там не кончилась. На вопрос же мой жители уверяли меня, что оная простирается далее и где кончится им неизвестно; другие же уверяют, хотя и невероятно, якобы стена сия проходит от Каспийскаго до самаго Чернаго моря.

Обращаяся ко второй в длину стене города Дербента со стороны Персии, находятся в оной также въезжия и выезжия вороты, первыя называемые Хан Капы, по-русски значит «ханские ворота», вторые Баят Капы, по-русски значит вороты поселившагося в сем городе из персиян народа баятскаго; третия Орта Капы, значит «средния вороты»; четвертыя называются Янги Капы, значит «новыя ворота»; да сверх сих ещё четверо ворот, забитых и заделанных в поперешных трех стенах города, начиная от замка до последней стены к морю. Все вороты города без изъятия, кроме заваленых и закрытых, обиты с обеих сторон железными довольно толстыми досками и заклепаны железными ж гвоздьями. В сем городе мечети вместе со стенами построенныя одна, да жителями построенных восемь.

Дербент около себя никакой протекающей реки не имеет, а довольствуется весь город самыми лучшими прозрачными

и здоровыми родниками, вытекающими во множестве из кремнистой высоты ханскаго замка, называющагося Нарын Кала, и никогда город недостатка в воде иметь не может. Из самого вышняго родник подвведена вода среди Нарын Калы и квадратно-расположеннаго ханскаго дому в басейн, в котором зделанные 12 фантанов, поднимая прозрачную воду сажени на полторы, обращают паки в оной же басейн. Равномерно и по городу от места до места высечены четыреугольные большие каменные водоёмы, в которые изливающеюся водою народ пользуется. По батареям Нарын Калы и по городу поставлены в разных нужных местах несколько пушек, большею частию древних и больших калибров, с нужным количеством к оным припасов. Домов в сем городе полагают с лишком 2000, душ же мужескаго полу более 3000, а со старыми и малыми женскаго полу более 6000; обоего ж полу всякаго возраста до 10.000.

Народ сей упражняется в небольшом хлебопашестве и в посеве шефрана, причем имеет также небольшие виноградные сады, которые большею частию продают ягодами армянам, а армяня, там живущия, делают из оных вино, но по неумению их готовить оное выходит крепкое и грубое; виноград же сам по себе слаще и крупнее всех родов виноградов, так что некоторые ягоды в длину бывают в вершок, кой виноград сохраняемой в домах случилось мне есть в маие месяце. Сверх сего, имеет он небольшое шелководство. Но большая часть сих жителей занимаются в купеческом промысле, имеют в покупке и продаже из разных мест привозимые к ним персидские товары, с коими в небольшом количестве продают произведения и своих шелковых и бумажных фабрик, имеющихся в городе. Торговлю производят с российскими пограничными городами, в большом количестве морем с Астраханью и сухим путем с Кизляром и с пограничными кумыцкими деревнями: Андреевскою, Аксаевскою, Костековскою, Терковскою, Карабудагскою, Губденскою, Бойнакскою, старокманескими, табасаранскими, казыкумыцкими и прочими мелкими деревнями. Возют частию марену водяною коммуникациею для продажи в Астрахань же. Знатенейшие из них, имеющие большие торги, ездят в дальнейшие места в Персию и с тамошними персиянами имеют связи торговые, привозя их товары.

Народ сей от природы, сколько мог я видеть и слышать вообще о дагистанцах, из всех есть в мужестве отличнейший, а особливо конница их может называться превосходною против всех дагистанцов и протчих азиатских народов. К закону имеет великую приверженность и большую наблюдают чистоту. И как мущины, так и женщины вообще благообразны и имеют приятной вид.

Уезд города Дербента со стороны Персии кончится у знатной реки Самура, а от Дербента разстоянием в сорока верстах. На сей дистанции расположены 17 посредственных деревень, принадлежащих дербантскому Ших Али хану. Из сих деревень вооруженных может вытти до 2000 человек. Жители сих деревень хорошие земледельцы, сеют всякаго рода хлеб, хлопчатую бумагу, имеют шелководство и упражняются в рытье марены, доставлением в Дербент дров, уголья, ячменю, мякины и тем доставляют себе достаточной доход. Деревни сии совершенно изобилуют во всем для них нужном, как-то: хлебопашными землями, лугами, лесами и частыми небольшими реками. Одно только то делает положение их неприятным, что во всякое место, дальнее или близкое, без опасности и без оружия никуда выехать неможно по причине ближайших горских соседей, непримиримо с ними враждующих.

Я должен сказать из знатнейших в Персии рек о реке Самуре, которая, как уверяли меня знающие ее вершину, что она составляется из разных снеговых гор и бесчисленных родников, на подошвах которых живут народы республиканские, называемые тогу-спары и илису. И все сии небольшие речки, стекаяся около казыкумыцких снеговых гор, пробив из оных в подошве знатную гору Бабадаги, с сильным и необыкновенным стремлением выпадая на пространность плоскости, принимают название Самура, и, проходя между гор и далее, разными рукавами впадает в Каспийское море. Он имеет грунт пещаной и необыкновенно каменистой, а при большом водопольи с удивительным стремлением катит собою в аршин в квадрате и более каменья, так что в июне и в июле ни на чем по оной ездить и ходить никак неможно; да и разливается она более семи верст в ширину, в другие же месяцы разливается в самые уские и быстрейшие рукава, при переезде чрез которые я был очевидцом

трех утоших калмык. Во время переправы российских войск чрез сию реку, где вода была пониже колена, сии нещастные, быв (увлечены) быстротою воды, не могли уже встать и были жертвою ее свирепости. Сия река сколь ни обширна, но, кроме устья оной, вверх никакого рода рыба пробратсья не может, и никто не слыхал, чтоб где-либо вверх по оной от устья в 30 и в 20 верстах их жителей поймал рыбы. В самом же устье сей реки, где уже она оставляет всю свою бурливость, ловят всякую лучшую красную и мелкую рыбу, вкусом отличающуюся от всех речных рыб. При устье сей реки по обе стороны простираются дремучие лес большею частию дуб, котораго, уповаю, и на корабельное строение годнаго находить было бы можно; равномерно и разных других родов леса произрастают в большом изобилии и никем не рубятся, кроме дерев средняго рост, которой жители рубят на свои надобности.

По течению сей реки Самура, по правому берегу, начнется граница владения города Кубы, принадлежащего также Ших Али хану дербентскому. Разстояния от Самура до Кубы 50 верст. Город Куба лежит на высоте в подошве снеговых гор, откуда не далее сами верст, с горы, называемой Шах Даг, порусски «шахская гора», получает хан в летние месяцы всякой день лед. Под городом Кубою протекает река Вельвачай, которая широтою около 60 сажен, довольно быстрая, мутная и в употребление нездоровая; грунт имеет также каменной; в устье которой жители кубинских деревень ловят разную красную мелкую рыбу. По течению сей реки по обе стороны произрастают большия леса до самого моря, от коего до Кубы 35 верст.

Город сей обнесен стеною из сыраго кирпича, деланного на зиатской манер; снизу широта стены – 2-ая, в средине в 1 ½ аршин, а к верху не более как в аршин, в вышину стена 2 ½ сажени; на углах сих стен, хотя не регулярные, но на манер азиатской есть нужные батареи. Таковая стена окружает город Кубу с трех сторон, с четвертой же стороны берег реки протекает крутым утесным вышиною сажень на девять. В окружности сего города к горам находятся прекрасные фруктовые сады, особенно изобилующие разных родов виноградами.

Город сей имеет в себе из жителей до 500 душ мужескаго полу, способных к обороне, самаго знатнаго вооруженнаго

войска, большею частию составленнаго из чиновников и прочих при хане служащих, из коих всякой имеет деревни, по заслугам от хана жалованные. Войско сие, получая достаточные от деревень доходы, безотлучно находится при своем Ших Али хане, которой содержит оное на тот конец, дабы иногда на случай куды-либо его поездки или же по какой экстренности иметь всегда при себе как самонадежнейшее, а между тем и для того, чтобы сродники сих чиновников, имеющие деревни, не могли против его, Ших Али хана, взять какие-либо противные ему меры; словом, сии 500 человек служат залогом Ших Али хану в верности других ему подчиненных, суть его надежная оборона. Во время ж собрания всех своих войск Ших Али хан по доверенности своей к сим чиновникам определяет их в разные места к командованию.

Как известно, во времена отца Ших Али-ханова, Фет Али хана, город Куба имел до 400 самых только малых деревень, и выходило войска, подвластных ему от Дербента до Кубы, более 15.000, а ныне при Ших Али хана, по разным обстоятельствам, как город сей Куба, так и уездныя деревни онаго приведены в крайнее раззорение, и в самой крайности могут собраться у него, Ших Али хана, коннаго и пешаго войска 5000.

Под вышеписанною горою, называемою Шах даг, к стороне казыкумыцкой, в границах Ших Али хана, расположена деревня Куруш, в которой при жизни Фет Али хана, отца Ших Али-ханова, им самим открыты золотые, серебреные и свинцовые рудники, но из опасения от соседственных ему дагистанцов почел за полезное скрыть золотые в серебряные и завалил по-прежнему, не оглашая в народе. Свинец же поныне как подвластные Ших Али хану, так и прочие соседственные народы получают всегда из вышеписанных свинцовых рудников. Доходу Ших Али хан от сих кубинских деревень ежегодно получает от разнаго скотоводства и произрастения на свои ханские деньги до 200.000 рублей, которые, не удерживая долго у себя, разделяет всем своим подвластным чиновникам и соседственным дагистанским владельцам, в случае нужды ему способствующим войсками. Деревни сии кубинские доходы свои имеют от того же, как и вышесказанные дербентские, и ещё с излишеством.

Границу кубинскую с городом Бакою делает река, называемая Сукаитти, по-русски значит «вода воротилась». Сие название дано реке потому, что в иной год во время сильных жаров в вершине сей реки течение пропадает и чрез несколько недель паки с сильным стремлением по желтому илистому грунту протекает в Каспийское море. Всего разстояния между городом Кубою и рекою Сукаитти 145 верст. От Кубы в 75 верстах, неподалеку Каспийского моря. От всех Черных гор особым каменным высоким двойным шпицом отделяется гора, называемая Хадырцых, которая – окружается от одного шпицу до другого из дикаго камня кладеною древней работы стеною и из регулярно-поставленных башень крепостью. Стена имеет высоту от 4 до 5 сажен, сама же крепость во окружности внутри более версты. От границы бакинской, реки Сукаитти, до Баки 25 верст.

Город сей на берегу моря Каспийскаго обнесен с трех сторон тремя стенами из одинакаго камня, а от моря одной стеной, которыя в 2, 3 и 4 сажени вышиною. Хан в оном городе Гусейн Кулихан, дворов в нем 500, а жителей вооруженных не более 1500 человек, и все торговые люди. Город имеет вокруг себя до 25 небольших деревень, в которых в самой крайности более 2000 человек вооруженных собрать не могут. Бака имеет из всех берегов Каспийскаго моря самой безопасной и выгодной Порт, в котором для прикрытия нашего купечества летом и зимою бывает несколько военных российских фрегатов, а иногда и бомбандирской коррабль, купеческих же на них судов всегда в большом количестве. Туда съезжаются из самых дальнейших мест морем и сухим путем персидское купечество с разными персидскими шелковыми, полушелковыми, бумажными товарами, а равно и шелками сырцовыми, пшеном сорочинским, хлопчатою бумагою и с мареною и производят с нашими купцами торги, чрез каковую торговлю хан бакинской получает от таможни своей доходу не менее ста тысяч рублей. Сверх сего, главной доход его происходит от соли, доставляемой с островов Каспийского моря на наёмных наших судах, и нефти, под самым городом Бакою находимой в нескольких неисчерпаемых колодцах, которою, как и с солью, довольствует город почти половину Дагистана и по подошвам Дагистана лежащия персидския владения, как-то Шемаху, Шеку с их окружными деревнями.

Также отдает на откуп хан бакинской чеканение персидской серебреной и медной монеты. И от всего вышепрописанного получает хан бакинской не менее, как я слыхал от ближайших его чиновников, пяти сот тысяч рублей, которые принужденным себя находит по малосилию своему делить многим соседственным ему ханам и владельцам, а особливо Ших Али хану дербентскому, который иногда и весь годовой доход бакинскаго хана делит себе с ним пополам, потому что с самых древних времен дербентские ханы право имели доходы города Баки делить пополам, быв всегда защитниками онаго города.

Город Бака, по неимению кругом себя вблизи никаких рек и речек, имеет в большом количестве вокруг, города холодды и два родника. Как равно от пещанаго и сухаго грунта земли никаких зеленей летом видеть те можно; кроме самой нискорастущей дикой полыни, котораго корнем кормят рогатой скот и овец, отчего они бывают довольно жирны и вкусны. В дровах также большой недостаток, или лучше сказать, кроме привозимаго персиянами же на лодках поленных дров и дорогими ценами купцам продаваемо. Обливая одно небольшое полено нефтью, варят себе пишу, а прочие употребляют кизек. Примечания достойное есть от города Баки в 18 верстах, неподалеку от берега Каспийского моря, горючая земля, называемая по-персидски Атеш-га земля. Земля сия не более в окружности горюча, как на все четыре стороны по две версты. На середине сей горячей земли построен иждивением индейцев, приехавших из самых дальнейших мест Индии для тружения во всю жизнь и свободнаго по смерти изжигания тела своего, каменной так по их называемой Дервиш Эвы, по-русски «дом тружеников».

Быв сам в сем месте в 1783 году по случаю посылки меня с письмом к рященскому и гилянскому Гедает хану от главнокомандующаго на Кавказе тогда генерала Павла Сергеевича Потемкина, поехал я из любопытства к сим трудящимся индейцам. Дом их довольно немал и квадратной, имеющий одну комнату, так что с нуждою можно ввести и лошадь оседланную. В доме сем нашел я 63 человек спасающихся индейцев, кои ходят почти нагие, имея только среднюю часть тела прикрытую небольшими холшевыми и бумажными кошельками. Они же все люди старые и бывают между ими в 45 и в 25 лет, и все имеют

какой-нибудь особливый предмет своего тружения. Один около 70 лет старик, подняк руку кверьху, по уверению их, около 30 лет уже рук не опускал, от чего ссохлись они, так что естьли бы и хотел опустить, уже никак не может; другой, стянув себе тело на грудях, прорезал оное и стянувши ее замком и так заживил; третий надрезал себе с обоих сторон от шеи ниже грудей тело и заложил в сии раны железную проволоку, которая местами закрыта зажившею сверх проволоки кожею, а местами проволока лежит обнаруженная на теле; четвертой прорезал себе оба уха посредине, оставя верхней и нижней края, и, вложа в каждое ухо круглые, наподобие колесок, камни, ходит с ними несколько лет; пятой имеет волосы, наподобие войлока крепко сваленные и висящие на обе стороны по плечам до поясницы; шестой имеет на каждой стороне головы по шести и по пяти прядок волос, каждая прядка в большой палец толщины и от головы длиною в сажень и более, так что когда труженик сей ростом 2 ар. 6-ти вершков распустил их, то волосы на полу ещё лежали более полуаршина. И таким образом разное каждой из них имеет себе мучение.

Среди их дому вырыта в сажень шириною и настолько же в длину, а в глубину на полсажени яма, над которою складены большия каменья так ровно и регулярно, как бы в Баке каменка. Яма сия содержится всегда в чистоте. Когда, у них кто умрет, то, коснувшись пламенем до ямы, так она мгновенно вся загорится, кладут тело умершаго на каменья и обливают коровьим маслом, чтоб скорее тело перегорело, и когда перегорит, пепел умершаго сквозь каменьев ссыпается в яму, из которой собрав чисто на ветре развевают, чем оканчивается их погребение. Часть же сего пепела отсылают сродникам.

Каждой из сих тружеников имеет особую свою комнату и в комнате по удобности в одном углу очень гладко вымазаны стены и пол глиною, а в углу на полу разнообразно наверчены у каждаго труженика тонкие и толстые скважины. Когда должен утром и вечером стать на молитву, из имеющегося на дворе колодца с ног до головы окачивается водою и потом, взяв чтонибудь зазженое, бьет в наверченыя в углу на полу скваженки, которыя затепливаются как самыя лучшия восковыя свечи, и тут начинает громогласно произносить свои молитвы. Все вообще

сии индейцы никаких животных, ни насекомых не едят, а главнейшая и всегдашняя пища их состоит с весны до глубокой осени в разной свежей, а зимой сушеной зелени. Двое вместе есть не могут, но каждой имеет свою медную небольшую посуду в самой лучшей в чистоте. В углах своих зажигают они также пылом землю и варят есть, а когда сварили, то самым легким чем-нибудь прикосновением к пламени и загашают оный, равно как и после молитвы. В колодезе, который у них на дворе и из котораго получают на варение пищи и об обмывании себя воду, которая вкусом солодковая и омерзительная для питья, спущен деревянной сруб. Для любопытства моего накрыли индейцы сей колодезь претолстым войлоком, оставя в таком положении минут пять, и потом, подняв войлок со срудба, пустили в оный пыл, от коего колодезь загорелся наподобие со всех сторон зазженаго стогу сена, и горев таким образом загустелый в колодезе воздух от покрытия войлока минут семь, вместе со згорением воздуха такой зделал сильной выстрел, как бы из самаго большаго орудия. Есть ещё выведеная над домом их высокая труба, которую в ночь пылом зажигают для мореходцев и горит всю ночь, а на день загашивают.

Как между тем смерклость, я разсудил у них ночевать с бывшими со мною четырмя человеками товарищей. Они отвели мне лучшую из их комнату и зделали самой лучшей азиатской плов, осыпав сахарным песком. Я спрашивал их после ужина, где и чрез кого получают они все для них нужное, на что отвечали, что у них великия суммы денег имеются в Астрахани у их собратьев индейов, живущих там для купеческаго промысла, и что оныя деньги пересылаются к ним для поминок от богатых умирающих по завещаниям, также от плавающих по морям купцов по обещаниям, так что иногда получают подаяние от одного частнаго человека тысяч пятьдесят, а как у них употребления деньгами почти никакого не бывает, то от времяни до времяни скопилась большая сумма, которую, чтобы у них не отняли горцы или и самые персияне, отсылают они к вышеписанным купцам в Астрахань. И так ночевав у них, наутрие, поблагодаря всех за гостеприимство, поехал далее.

Теперь от Баки возвращусь опять к горам, опишу внутри оных владельцов и пройду в Аварию, откуда в Чечни, карабулаками и в кистинской на многия части разделившейся народ.

Об Баки до Шемахи разстоянием 15 вёрст. Хан сей области Мустафа хан. Города, как Старая Шемаха так и Новая, сами по себе никакого внимания не заслуживают, самая большая часть сего владения народ кочевной, из коих лучшие воины, только не более 500 человек, называются хан чобаны, а потом уже живущие деревнями армяне, но за всем тем хан шемахинской с нуждою до 4000 войска собрать может. Все кочевые и в деревнях живущие имеют хлебопашества и водят шелк. Армяне имеют также изрядные виноградные сады, выделывают довольно хорошее вино. Шемахинской хан владеет одною знатною горою, непроходимыми дифилеями сокрытою, называемою Фит даг, где построена у него крепость. В случае крайности уходит он за сию гору, где и нужное хлебопашество с народом своим производить может. С кубанской же стороны можно и войскам чрез горы к нему пройти, хотя и с некоторым затруднением. Он почти непримиримой враг со всеми соседями, как-то: с дербентским и кубинским Ших Али ханом, с шекинским, бакинским и с казыкумыцким Сурхаем Хамбутаем ханами.

От Шемахи чрез горы до города, или жилища казыкумыцкаго Сурхая хана Хамбутая, Кураг 100 верст. Сей хан по многим надобным нам случаям начальниками нашими был ласкаем, но никогда успеху не имели; он тверд в своем законе и ненавидит христиан. Владение его в разсуждении прочих довольно обширно, так что от 7000 до 8000 может он всегда собрать войска. И против всех владельцов у него примерное то, что во всем владении его слово вор нет, так что проезжащие наши армянские купцы с шелками и другими шелковыми товарами бросают связки на улицах возле того дома, где имеют ночлег, а есть ли бы кто и лошадь усталую под вьюком должен был бросить середи степи или гор, наверное, по утру же сыщет, есть ли зверьми не растерзана. И таким образом народ его в совершенном повиновении, за малейшую шалость наказание у него смерть, отрубить руку или же выколоть глаза. Народ ему подвластной имеет изобильное скотоводство, а особливо в овечьих стадах, и хлебопашество богатое, делают также шелк.

Граница его владения примыкает к границе аварскаго Султан Ахмет хана. Сей аварской хан имеет деревень более 100; но интригами жены своей Глаили Ханумы, бывшей начально за первым аварским Ома ханом и имея доверенность от владельцов и старшин, почти половиною деревень ея происками хан не владеет и податей, как с прочих, не получает. Быв так разстроен женою в народе, может легко лишиться и милости государя нашего и производимаго ему ежегодно яко подданому по 6000 рублей серебром жалованья, поелику некоторые из неповинующих ему ездят и ходят на злодеяние в грузинские границы, что не безизвестно тамошнему главнокомандующему. Местопребывание его, называемое Хунзак, есть одно из лучших деревень. Доходы прежних ханов аварских простирались до 100.000 рублей персидскими деньгами, или товарами и скотом, но по непослушности его народа и по разстройкам жены почти ничего не получает, кроме за одне земли, где летом подданных его пасутся овцы, за то платят ему овцою, сыром и маслом.

Аварцы вообще называются лезгинами, они занимаются небольшим хлебопашеством, а более сеют по малоимению земли какарузу, из коей выдерживаемую муку употребляет себе в пищу; а главное их скотоводство состоит в овечьих стадах. От природы же ремесло их лезгин хождение по требованиям персидских ханов кругом Кавказа к плоскостьям имеющих свои владения на полях против их неприятеля. Плата же производится им от маия месяца до сентября, и куда бы заведены не были, сентября в первых числах возвращаются в свои жилища, спеша. Чтоб снеги не закрыли им путей в оныя. Каждой лезгинец получает 12 руб. платы. Случается, что из нескольких тысяч лезгин несколько сот неприятелем и своею смертию в жарких и необычных им климатах истребляются, но хан, нанимавших оных, за убитых и за умерших платит сродникам или той деревни людям за каждаго такую же сумму, как и живым. А естьли никто их не нанимает, тогда идут по удобности в разныя места на злодеяния, откудова также почасту половина только возвращается, и та иногда с добычею, а иногда и ни с чем.

От Аварскаго владения, сходя к Чёрным горам, в 45 верстах лежит деревня Анди, род правления которой есть республиканской. Обыватели житья добраго и честнаго, управля-

ются законами духовными и обычаями. Старейшия люди у них в большом почтении, они почти вообще все люди достаточные и имеют хлебопашества и в большом количестве содержат стада овец отменных против всех горских овец, так что, когда овца андинская стоит, паховая и боковая шерсть достигает до земли. Из сей шерсти делают сей деревни женщины ямучи по их называемые, а по нашему бурки или род епончи, каковых лучше здешних в Азии нигде не делают и которые продают от 10 руб. до 15 и 25 рублей большею частию в Персию чрез город Дербент, частию же и в Грузию и другия соседственныя им места. К воровствам и другим злодеяниям склонности люди сии не имеют.

От сей деревни в 25 вёрстах живет народ, называемой ичари мооскиз, что значить: внутри Чёрных гор живущие чеченцы. Сих чеченцев составляют малых деревень до 50; пропитание имеют от небольшого хлебопашества, от содержания овец. Молодые люди у них занимаются большею частию воровством между собой и нередко на сих воровствах бывают убиты от своих ж, а изредка мешаются с побережными по Сунже живущими чеченцами, приходят к нашим границам, то есть к Тереку реке, на злодеяния, но шайка таковых более быть не может самая большая, как человек из 20-ти, 10, 6, 5 и 3-х, которые большею частию, без удачи, а частию и с потерею нескольких товарищей возвращаются восвояси.

По реке Сунже живущие 24 немалыя чеченския деревни почитаются мирными с Россиею и дают в залог их верности от каждой деревни аманатов, которые и содержутся на порциях. К сим сунженским мирным деревням должно приобщить шесть также немалых чеченских деревень, расположенных на самых выгоднейших местах по правому берегу реки Терека, разстоянием от реки в поле в 20-ти, 18, 15, XIII яср верстах, выведенные с давных времен кумыцкими аксаевскими владельцами и поселенные в теперешних местах; а как места сии принадлежат владельцам аксаевским, то и полагаются им подвластными под особым названием Алты Качилык. Но от времени до времени качилыки пользуются слабостями своих владельцев, совсем из послушания их вышли и никаих податей им не платят. По многим опытам нахожу я, что все 24 деревни, по реке Сунже поселенные с намерением заградить оными совершенно всем за сею рекою

чеченцам ход к нашим берегам на злодеяния, а особливо шесть деревень, на вышеписанном разстоянии живущие от реки Терека, главнейшее составляют зло и поощряют всякия злодейския шайки к берегам нашим: во-первых, всяким торговым дают в самой крайности убежище, почасту сами бывают путеводителями сим шайкам, а величайшее зло, от них происходящее есть то, что сии, называемые мирные с нами, чеченцы, имея от самой речки Сунжи к Тереку отменные, даже против наших выгодняйшие и в великом колчиестве, как для пахоты, так и для покосов, земли, уделяют непримиримым к нам чеченцам, заставляя их под видом жителей своих деревень обще с ними сеять хлеб, жать, молотить, такж косить сено и все то убирать, словом, все те выгоды в наших заграничных наипрекраснейших местах получая мирные чеченцы, получают таковые же и непримиримые наши злодеи, а чрез то весь вообще народ чеченской, мирной и немирной, пользуется безнужным хлебом и сенами, а иногда и продают. Ежели бы отнять у них, как у мирных, так и у прочих, по Сунже земли, а равно и у шести аксаевским владельцам принадлежащих деревень все выгоды, что нам большаго затруднения зделать не может, тогда таковым лишением оных выгод можно бы зделать прочныя и основательныя условия, которых и отвергнуть никаких способов не имели. В прочем главное –скотоводство чеченцов состоит в свеьих стадах, а рогатого скота имеют малое число.

Вообще все чеченцы желают ищут мирное житье, но от молодых людей и их беспрестанных злодеяниев никогда желаемой цели достигнуть не могут. На всех злодеяниях, делаемых между собою или в наших гарницах, во время неудачи мужественно умирают, не даваясь живыми в руки; да и кроме сего при многих случаях оказывали себя весьма мужественными, а особливо в лесах самые лучшие егари. Гостеприимство, или куначество, в вышней степени. Какой бы нации не был его кунак или просто знакомой, не умерев сам неперед, кунака своего в обиду (не даст). Владельцев вообще чеченцы сии не имеют, а естьли и есть какие самыми ими призванные, то остаются без всякаго уважении, а управляются по делам своим духовными законами и обычаями. Всех чеченцов в горах по Сунже и в шести дере-

вень аксаевских щитают вооруженных, кроме старых и малых, до 15.000 человек.

К вершине Сунжи к горам живет народ, называемый карабулаки. Народ сей в прежния времена был многочисленной и мужественной, имел самый лучшия выгодныя земли для хлебопашества и сенокосов и хорошее скотоводство, а особливо овец водили в великом количестве. Но при всем том всегда гордились мужеством своим против всех народов, с ними граничащих, как-то: кабардинцов, чеченцов, ингушевцов и горцов, и ни с кем никогда мирно не живал, и таким образом зделав народы себе неприятелями, безпрестанными драками с соседями истребился почти совсем, а оставшаяся самая малая часть, не будучи в силах оборонятся от соседственных неприятелей, разделилась и отдалилась в покровительство разных чеченских сильных фамилий. Словом сказать можно, что карабулаки совсем уже почти не существуют.

От карабулак начнутся ингушевцы, осетинцы, эйгорцы, карахи и кисти, но все сии названия взяты у них нынешним их местам, а вообще именуются все сии народы кисти. Народы сии по тесноте земли в горах очень живут бедно, или лучше сказать, совсем скудно. Небольшия посевы производят на каменистых удобренных местах какарузы, из которой выделываемою мукою и от больших овечьих стад имеют нужное пропитание. Все вообще народы сии склонны к воровствам и злодеяниям; но положение их посреди окружающих их сильных соседей, далее дорог мимо их в Грузию и в другие места, около гор лежащих делать то не позволяет. В начале прошедшаго столетия были они христиане, что доказывают иные имеющияся у них в горах каменныя церкви, святые иконы и книги; но время от времяни, окружены будучи народом магометанскаго закона и не имея хороших пастырей, оставили закон христианской. Лет сорок тому назад некоторыя из них начали принимать магометанской, а многия и опять христианской закон; но как за сим дальнаго внимания со стороны нашей не имеют, то иные оставляют снова закон христианской, а другие и теперь никакого закона не имеют. Все же вообще, как принявшие магометанской закон, так и не имеющие никакого закона, поныне праздники наши годовые празнуют, как-то: Воскресение Христово, Рождество, Вознесе-

ние и Троицын день. Есть уже у нас несколько книг церковных, с российскаго на их язык переведенных, так как и Евангелие, переведенное преосвященным Гаем. Есть ли бы правительство наше за полезное сочло при нынешнем положении Грузии, весьма много бы можно было сих горцов обратить к христианской вере дав им священников, знающих их языки, которых уповательно должно быть при осетинской комиссии, в Моздоке состоящей. Вообще всех сих разных наименований народов полагают до 12 тысяч человек. Старшины у них, хотя и есть, но мало уважаемы, а управляются на древних своих правах духовными законами и древними обыкновениями.

РГАДА, ф. Ермоловых, д. 319, лл. 1-22; ИГ и ЭД, с. 213-228.

№ 64

A.İ. Axverdovun 12 dekabr 1802-ci il tarixli 448 saylı təqriri

Господину генерал-лейтенанту князю Цицианову шефа Кизлярскаго гарнизоннаго полка полковника, и коменданта Ахвердова, Рапорт.

На проведение вашего сиятельства, последовавшее ко мне сего декабря от 7 числа № 18-м, донести вашему сиятельству о причинах, побудивших столь неожидаемых примирении давно между собою враждующих дербентскаго Ших Али хана с казыкумыцким ханом Хамбутаем, по дошедшим мне о сем чрез имеющих вероятие людей известиям, причины примирению сих двух ханов есть следующие. Ших Али хан дербентской имеет непримиримую вражду с ширванским Мустафа ханом, и сей Мустафа хан, усилившись, назад тому года три как завладел знатною деревнею Ших Али ханскою, лежащею на реке Кубе, называемою Сальян, от которой Ших Али хан имел изрядной от рыболовства доход. А притом другое, что он же, Мустафа хан ширванской, приклонил в повиновение к себе бакинскаго Гусейн Кули хана, от котораго, как слышно, получает ежегодно Мустафа хан персидскими товарами и деньгами до студвадцати тысяч рублей. От времен же дербенскаго Фет Али хана бакинской хан половину дохода города Баки платил ему, Фет Али ха-

ну, и Ших Али хану, которой, сего дохода лишась, начал придумывать средства к ослаблению власти ширванскаго Мустафы хана, чего бы то ему не стоило. Он узнал, что брат двоюродной ширванскаго Мустафы хана, Касым хан, в бытность в Ширване в последний раз российских войск, поставленный ширванским ханом, а Мустафа хан тогда был в бегах от россиян, ныне находится у казыкумыкаго хана Хамбутая под покровительством, бежав от брата своего Мустафы хана, начал посредством чиновников казыкумыкаго хана Хамбутая, чтоб с ним примириться, который, как слышно, сам давно того миру желал в разсуждении на плоскости лежащих ево. Хамбутая, деревень, очень блиско граничивших с Ших Али ханским городом Кубою, и для безопаснаго из гор выгона за зимнее время имеющихся множественное число овечьих стад на зимовья, которую без того миру с гор выпускать от набегов Ших Али ханских подвласных не смел, по каковым причинам как Ших Али хан, так и Хамбутай хан казыкумыкой достигли скоро желаемаго между собою мира. После чего Ших Али хан уговорил сказаннаго Касым хана от Хамбутая переехать гостить к себе в дербент с намерением, чтоб при удобном случае сего Касым хана постановить в Ширване ханом, как прежде был, и тем отомстить все свои неудовольствии Мустафы хану, а притом возвратить к себе в повиновение бакинскаго Гусейн Кули хана и деревни Сальян принадлещажей достаточной ему доходов. К сему ево предприятияю спопешествует Ших Али хану побег оузыскаго Аджи юзбаши бека ширванскаго, перваго чиновника Мустафы хана, приехавшего также к Ших Али хану и согласнаго со всеми предположениями дербенскаго хана, которой имеет в Ширване особое большое владение, в горах лежащее, и верно привержение к себе ширванов. Слышно, что помощию от казыкумыцкаго хана Хамбутая войсками, а также свою спопешенствующими ему в предприятии Касым хана и юзбашою оузскаго, у него находящихся, намерен Ших Али хан естли не нынешнею зимою, то непременно после их праздника Навруза, которой бывает в марте м-це, идти на Ширван и естли удастца, то, свергнув Мустафу хана, зделать ханом ширванским Касым хана, а также и оузскому Аджи юзбаше предоставить его владение, а себе возвратить владение по-прежнему деревни Сальян и половину дохода города Баки.- Вот причины, того и

другаго побудившие ханов к примирению. На стороне Ших Али хана уверяют, что по окончании своего предприятия не удержит дружелюбнаго миру с казыкумыцким ханом Хамбутаем, поелику всегдашнее предков Ших Али хана и самаго его вражда с Хамбутаем замирении никогда без нарушения не оставались. А как у ширванскаго. Мустафы хана, наконец, и родной ево брат Жафар бек с лутчими чиновниками и старшинами бежал от него к шушинскому Ибрагим хану, а некоторые также к Ших Али хану, не надеясь, чтоб Ших Али хан оставил ево спокойно, умыслил вызвать к себе из Баки живущево там прежде Фет Али хана, бывшаго дербенскаго хана Махма Асан ханова сына, Албек Агу, заплатив за него до девяти тысяч рублей долгу, и потом отправил ево, Албек Агу, чрез Хамутай в Табасараны к владетелю онаго к умершему Рустом кадию с таковым намерением, чтоб он в бытность свою в Табасаранах тайно имел с дербенцами переговоры в чаянии когда-либо Албек Аге иметь случай быть дербенским ханом. Польза же ширванскаго Мустафа хана была та, что посредством сего Албек Аги удерживать Ших Али хана от предприемлемаго на Ширван нападения. Но Ших Али хан, узнав о переговоре тайном дербенцов с Алебек Агою все таковые сорок три семьи переселил в город Кубу и тем прекратил могущее замешательство дербенцов. Албек же Ага после смерти табасаранскаго Рустом кадия остаетца поныне в Табасаранах.

А засим за нужное нахожу к сведению вашего сиятельства донести особо до меня дошедшие слухи об аварском Султан Ахмат хане. Уведомился я, бутобы чрез происки политичные шемхала тарковскаго, имеющаго всегдашнюю вражду с аварскими ханами, и видя усиливание Сулхан Ахмат хана, подкупил и насторил аварских часных владельцев, значущихся в народе сродников хана аварскаго, называющаго чанка Александар бека и протчих, чтоб разстроить аварской народ в нежелании себе ханом нынешняго, а что желают зделать ханом аварским сына умершаго или умерщвленнаго аварскаго хана Гебека, находящаго в отдаленных горах от аварскаго нынешняго хана, имеющаго от роду не более двенадцати лет, почему якобы народ аварской, разстроенной вышеписанными чиновниками, следующие по обычаям их сбор с народа подати поныне хану своему не

отдавать. Хан же аварской, видя народное неудовольствие на себя и подозревав в разстройке всех тех чиновников, которы я выше сего объявил, приехал к отцу своему Али Солтану в Жумутеи с намерением взять у отца вернейших и приверженных к себе чиновников и войска сколько набрать бы мог для истребления подозреваемых им чиновников и для приведения в повиновение народа, ево власти неповинующих, но смерть дяди ево роднаго Ахмат хан Аджия жумутейскаго ж предприятие ево попрепятствовала.

Со стороны правителя персидскаго Бабахай сердара слухи носятца, что он дал фарман сыну своему Абаз Мирзе, с войсками персидскими находящму около города Шуши, что с командующим оными сердаром и с кажарскаго роду с Пир Кули ханом вступили в город Шушу и переобразовали ево крепость и видом подобно знатным персидским городом. Но как сей слух, так и извстие об аварском Султан Ахмат хане требуют подтверждения. И что далее могу какое получить стороны Персии и Дагистана сведении, не примину вашему сиятельству доносить.

[Подпись-автограф:] Полковник Кизлярской комендант Ахвердов.

[Помечено:] Декабря 12-го дня 1802-го года, город Кизляр, № 448.

РГВИА, ф. ВУА, д. 6114, ч. 23, лл. 23-24;
ИГ и ЭД, с. 230-232.

№ 65

A.İ. Axverdovun 16 dekabr 1804-ci il tarixli 453 saylı təqriri

Господину генерал-лейтенанту князю Цицианову шефа Кизлярскаго гарнизоннаго полка полковника и коменданта Ахвердова, Рапорт.

После донесения моего сего декабря от 12-го числа № 448, что якобы народ аварской против своего владельца Султан Ахмат хана возмущен черз чиновников его чанка Александар бека и прочее подкупа от шемхала тарковскаго Мегдия, оказалось несправедливо; а чрез вернейшаго к горцам вестника, при-

бывшаго вчераншего числа ко мне в Кизляр, уведомился я, что народ аварской у хана их в полном повиновении и чиновники аварскаго хана ему преданы, как равно и шемхал тарковской прописанных чиновников никогда не подкупал, да и намерения не имел, и что быть того не могло. А вопреки всему тому объявил мне следующее. Четыре небольшие деревни, подданные аварскому хану, - Аратта, Хазарки, Амашу и Мушули, расположенные в вершине реки Койсу в самых непроходимых горах и ущелей, у которых находится умершаго аварскаго хана Гебека сын Сурхай, которой отроду седмой год, условились между собой оные деревни, что в разсуждении непроходимых к ним путей хану аварскому податей не платиить, а содержать им того находящегося у них малолетнего Сурхай бека и, если бы нужны бы были подати, платить ему, а не аварскому хану. А как сии четыре деревни неоднократно и во время прежде бывших аварских ханов делывали подобное непослушание и всегда бывали усмиряемы запиранием их в их жилищах, не пропуская никуды из их деревень в околичные, то и принуждены бывали всегда искать у ханов своих помилования, почему полагают, што и сии, очувствуясь скоро, будут у аварскаго Султан Ахмат хана просить извенения, в противном же случае хан может приискать и таков же способ, что их наказать. А сверх того, при выезде моего вестника из Жумутейскаго владения, куда приезжали аварской Султан Ахмат хан и шемхал тарковской по обычаям их на умершаго владельца жумутейскаго Ахмат хан Аджия, слышел он, первое, чтобы вышеписанной малолетной Сурхай бек, сын умершаго аварскаго хана Гебека, умер, но заподлинно не уверен, и сей слух требует подтверждения; за вернейшее же утверждает, что шемхал тарковской, будучи и предки ево аварских ханов непримиримые враги, а сей аварской хан шемхала тарковскаго жены родной брат, и оба будучи в Жумутее, владелец онаго Али Солтан, отец аварскаго хана и тесть шемхала тарковскаго Мехтия, примирил обоих сих знатных дагистанских владельцов, дал один другому в присутствии сказанного жумутейскаго владельца Али Солтана на Алкаране присягу в непоколебимом и в дружелюбном навсегдашнем согласии, разъехались по своим владениям; о чем вашему сиятельству доношу.

[Подпись-автограф:] Полковник Кизлярской комендант Ахвердов.

[Помечено:] Декабря 16-го дня 1804-го года, город Кизляр, № 453.

РГВИА, ф. ВУА, д. 6164, ч. 23, лл. 24-25 об.;
ИГ и ЭД, с. 232-233.

№ 66

А.А. Кремский. Описания Дагестана и Ширвана. 1806 г. (parçalar).

Описание торговли в персидских пристанях Каспийского моря. Дербент.

Торги в городе сем незнатны, в них участвуют только кайтаки и каракайтаки, с другими неподалеку в восточной части живущие в области Лезгистанской скудные и нерачительные народы, а потому мало они продают изделей, а ещё менее покупают производмые здесь товары.

Привозятся же товары в Дербент, во-первых, из Астрахани на российских судах, как-то: сукна, брусковая краска, консенель, сендал и другие красильные материалы, сахар, юфть, железные, холщевые, шелковые и из металлов сделанныя вещи, пищая бумага, мягкая рухлядь, съестные припасы и всякий домашний скарб. Сукна продаются тонкие и более кармазинные; некоторые за покупкою остаются, но как и прочие из вышепомянутых вещей отвозимы бывают в другие города, например, шамахинские купцы в Шамаху, шекинские – в Шеку, дербентские на судах отправляют в Гилянь.

Сверх сих российских товаров, в Дербент привозятся из Шамахи, шелк, шелковыя материи, в Шамахе сделанныя, как-то: моввидрайи шемандруз, аладжи и тому подобныя; из местечка Тарков и из соседних оному мест: морена, кубачинское сукно, бурки, медь, коровье масло, мерлушки, горския сушеныя груши, ружья, пистолеты и сабли, в кубачинском селении сделанные; из Баки смола, смола, нефть и соль. А из Дербента вы-

возится сухопутно в Кизляр и на российских судах в Астрахань морены до шести тысяч пудов; в Баку: уголья, фрукты, сырые и сушеные, доски карагучевыя, шерсть, пшеница и пшено, собираемыя наипаче в окружности Кубинской. Но поелику на рейде дербентском весьма опасно судам стоять и грузиться трудно и медлительно, то на самое короткое время только одно или два судна останавливаются. По сей причине нередко из Дербента отвозят в Баку морену для отправления в Астрахань, а из сего порта уже на судах российских.

XIV. Описание крепостей Дербента. Кубы и Баки.

Дербент

Дербентская крепость расположение свое имеет от самого берега Каспийского моря и простирается в длину около трех верст в самый верх высшего хребта гор, покрытых кустарником и отчасти лесом; в ширину же не имет и ста семидесяти сажень; наружные две длинныя стены почти параллельно устроены от моря к горам. Третья часть крепости, прилегающая к морскому берегу, называется Дубары, отделена поперечною стеною с башнями от прочих частей города и не имеет в себе ни одного строения, а совершенно находится впусте от опасения прилива с моря. У самаго ж берега со времен блаженныя памяти Петра Великаго существует и поныне невредимо полевой штерн-шанец, из котораго можно удобно действовать особенно навесными выстрелами из мортир или единорогов на среднюю часть города, занимаемую строениями жителей, и на вышнюю, вмещающую в себе один ханский дом, двор, арсенал, погреба, магазин с запасною водою и прочее.

Крепость сия, будучи древняго способа укреплений, составлена из больших плит крепкаго дикаго камня и построена ещё до Рождества Христова, может весьма долгое время простоять, кроме что в верхней части крепости, называемой Нарын-кала, откуда из ханскаго дома море очень на далекое разстояние открыто, плиты, будучи гораздо менее, потерпели уже от времяни и силы повреждение и были подчиняемы. В крепостных стенах вокруг поделаны круглыя и четыреугольныя башни, зубцы, амбразуры и бойницы.

Дербент расположен фигурою в виде траверса, то есть таким образом, что преграждает путь ко входу в Персию с российской стороны, потому что одним концом примыкает он к вершинам весьма крутых и почти непроходимых гор, в особенности для регулярных войск, обозов и осадной артиллерии, а другим концом городские стены прилежат к самому морю; самое же имя Дербент значит на одном из азиатских языков “железныя ворота”.

Все строения, домы, лавки, караван-сараи и мечети в средней части города все из дикаго камня с плоскими кровлями, как вообще в Азии, расположены весьма неправильно, улицы не равныя и очень тесныя, площадка почти вовсе невидна за ея необширностию. Около стены снаружи был по-видимому ров: но как крутости онаго не были одеты камнем и никогда не был исправляем, то и мало приметен от горизонта. Снаружи пограничной крепости сей с российской стороны на довольно возвышенной горе в правой руке против Нарын-кала построены две круглыя башни, одна-от другой отделанныя в шестидесяти сажениях от городской стены. Ежели снаружи крепости не подчинять рва и не сделать отделнных пристроек, то ею скорее можно овладеть ескаладою, то есть посредством лестниц, нежели другим способом.

Близ стен вдоль морскаго берега места ровные, заняты садами, а далее лесом из ореховых и других плодовитых дерев.

Деребент был покоряем Петром I, потом генералом графом Зубовым, а, наконец, в последний раз и на вечныя времена покорен и присоединен к России 1806-го года июня 22 дня. В скором после сего времени командированы были генерал-майоры Мейер с баталионом казанскаго мушкатерскаго и Дегтярев с 200 пеших драгун Борисоглабскаго полков в Табасаранские ущелья для усмирения подданных владельцев, где было сражение при взятии штурмом укрепленной деревни Нитыг июля 14 дня, причем взята пушка одна.

Здесь вовсе нет гусей, и персияне пишут камышем, а россияне били больших птиц для добывания из них перьев.

РГАДА, ф. Ермоловых, д. 322, лл. 11-13, 51-55;
ИГ и ЭД, с.234-236.

№ 67

А.П. Тормасов
“Ведомости”, содержащие сведения о численности населения Дагестана. 1811 г. (bir hissə)

	Число семейств	В них жителей Обоего пола
Чарская и белоканская лезгинские владения, управляемые своими старшинами	16000	96000
Владение Елисуйское, управляемо султаном, полковником Ахмат ханом, в 1804 г.	4000	24000
Крепость Дербент, управляема комендантом, полковником Адрильно, в ней и в предместьях.	790	4740
Кубинское ханство, по возмущении вторично покорено в 1810 г. управляемо областным начальником.	12813	76878
Лезгинские народы, ахтинцы, маскенжинцы и крегуринцы, у сих последних находится богатая свинцовая руда; управляемы своими старшинами.	8100	48000
Лезгинское владение Ерси, поручено полковнику кадию Табасранскому	1200	7200
Лезгинские общества, Балханское, Кадорское, Ансальское, Шодральское, Рогенченское, Бахагадское, Калальское, Маалальское и Чухское; управлялись своими старшиеами.	14000	84000
Ханство Казыкумыцкое управляемо Сурхай ханом Ханбутаевым.	18000	108000

РГВИА, ф. ВУА, д. 18494, лл. 1-2;
ИГ и ЭД, с. 237.

№ 68

Рапортъ майора Афанасьева маркизу Паулуччи, отъ 8-го января 1812 года, № 10. – Ширванъ.

По повелению в. пр., съ № 254, посылалъ я лазутчика на Муганскую степъ для разведывания о тамошнихъ обстоятельствахъ, который сего числа возвратился ко мне и объявилъ, что на Муганскуя степь изъ Мишкина и Ардебиля, по повелению шахзадэ, заготовляется провиантъ, куда и войско Персидское

будетъ собрано и шах-задэ прибудетъ, хотя теперь находится въ Тавризе; но если еще оттуда не выехаль, то вскорости на Мугань отправится, и сии приуготовления делаются по просьбе Сурхай – хана и Ших – Али для вспомоществования имъ въ Дагестане; но медленность в предприятияхъ шах-задэ отъ того происходитъ, что Русския войска разбили Дагестанцевъ, но по уверению Сурхай – хана и Ших – Али, что они опять соберутъ войска более прежняго, - на тотъ предметъ таковое на Мугани делается приуготовление. Хаджи-Мамед-ханъ находится въ Асландузе близъ Мугани и съ нимъ имеется часть войска; Ата-ханъ находится на Мугани въ Топ-агачи и съ нимъ кочуетъ до 7000 кибитокъ его, Шахсевенскихъ народов имеется при немъ до 4000 конницы; Ширванскихъ-же жителей, прикочевавшихъ на Муганскую степь, вовсе не имеется. Къ сему имею почтеннейше присовокупить, что осведомился и секретно, что на сихъ дняхъ отъ Сурхай-хана 2 Лезгина были присланы къ Мустафа-хану Ширванскому подъ видом приехавшихъ хозяевъ въ своимъ отарамъ барановъ, находящихся въ Ширванскомъ владении для пастъбища, съ уведомлениемъ, что Сурхай-ханъ отправилъ своего брата по Дагестану для собрания войскъ и надеятся собратъ до 20000 и попробуютъ сделать съ Русскими решительное сражение; но Мустафа-ханъ сказалъ темъ Лезгинамъ, что онъ посмотритъ их успехъ. После того-же имелъ онъ, Мустафа-ханъ, с своими беками разговоръ, что Русские имеютъ большое и скорое требование в провианте отъ него: то хотя онъ и исполнитъ те требования, но наконецъ выгонятъ его изъ Ширвана, какъ Сурхай-хана, присовокупя къ сему, что если только чуть Русские подадутъ малую причину, то возмутитъ онъ Карабагское и Шекинское владения и пригласитъ на свою сторону Персидское войско, кое немедленно въ Ширванъ появится, и что Ата-ханъ два года уже на Мугани единственно для сего кочуетъ съ войскомъ и уговариваетъ его о предательстве Баба-хану и ожидаютъ лишъ его къ тому согласия.

АКАК, т. 5, с. 175-176

№ 69

Şeyxəli xanın dövründə Quba ərazisində toplanan gəlirlərin və kəndlərdən alınan vergilərin siyahısı.

Реестр, какой именно существовали в Кубинском владении при Ших- Али доходы, какая подать собираема была с деревень в год и почему ныне те доходы в таком количестве как были при Ших-Али не существуют и подать с деревень не собирается; представлен ген. - л Репину 15-ого февраля 1810 года.

Красильный дом на откупе состоял в год 2500 рублей-По занятии г. Кубы Российскими войсками оный раззорен, но работа производится в партикулярном доме, почему и откуп оной состоить только в месяц 150 р. ханскими абазами.

Весы назад тому 3 года как зачалось брать, а прежде не было на откупе, состояли 600 р. -Во время прошлогодних военных действий, от которых многие шелковичные сады истреблены, а весы только для перевеса шелку установлены, почему и не такой суммы.

Караван-сарай на откупе состоял в год 700 р. По занятии г. Кубы многие лавки в оном разорены и конюшни принадлежащия к караван – сараю, почему и не доставляет таковой суммы.

Баня на откупе состояла в год 600 р. -По занятии Российскими войсками г. Кубы оная была раззоренн, почему кубинское общество по повелению в пр. исправило прочною починною; на поправления оной в употребления в 75 р. , возвращены были издержанные им деньги на поправку бани; на откуп же- общество дает 500 р., о чем представлено в. , пр. , от 29-го октября за № 592-м, прошлого 1809-года рапортом.

Таможенный сбор на откупе состоял в год 3000 р. -По повелению в прошлаго 1809 года, от 27-го февраля за № 187, с привозимых товаров из Баку и Дербента таможенный сбор уничтожен, почему таковаго количества денег не доставляет.

Мясной ряд на откупе состоял в год 1000 р. -Оная подать собирается и собрано 1809 года марта с 1-го января по 1-ое число 1810 года 1072 р. 30 к.

Лавок ханских 15, после бежавших с ним беков 7, итого с 22 лавок, с каждой в месяц по 60 к. , а со всех в год 158 р. 40к. -Оная подать и тепер собирается.

Ханских 3 сада, с которых никаких податей не собиралось, а довольствовались из оных окружающие хана. Оные 4 ханские сады отданы были на откуп прошлаго 1809 года за 300 р. ханскими абазами в год.

Г. Куба, -имеется в оном 310 дворов, с коих не собиралось никаких податей, кроме приезжающих от разных владельцов посланцов, то по квартирам разставляют.

Жидовская деревня, которая расположена при г. Кубе; имеется в оной 124 двора, подать с оных с женатых, коих находится 174 человек, с каждого по 3 р. , а со всех 522 р. , с 15-ти летнего возраста до женитбы по 1 р. 50 к. , коих пологается 151 чел., а с всех 226 р. 50 к., -итого с женатых и 15-ти летняго возраста должно взыскать 748 р. 50 к.

С жидов за их ние торги собиралось в год 300 р.

Какая именно собиралось подать с какой волости при Ших-Али?

С шелка 10-я часть, кто оный, назад тому 3 года как зачалось собираться, а прежде не собиралась.

Волости Бармакской. Имеется 573 двора, в числе коих состоит беков 25, ахундов 6, сеидов 14, мулл 19, юзбашей 7, кетхудов 10, нукеров данных вышеозначенным числам для услуг 82 двора, и того 163 двора, кои избавлены были ханом от всех повинностей; затем следует с 401 двора по 1.р пшеницы 401 руба, а наших 200 четверти 4 четвертка, и по ½ рубе ячменя, 200 рубев 6 килей, а наших 100 четв. 2 четвертика; ежели же в деревне дарги не имеется, то 10-я часть собиралась хану с пшеницы и ячменя; масла с каждого дома по 4 ½ ф., а со всей волости 45 п. 4 ½ ф., баранов кто имеет оных со 100 баранов по 32 ф.

Волости Шабранской. Имеется 714 дворов, в числе коих состоит беков 19, ахундов 8, сеидов 10, мулл 8, юз-баший 7, кетхудов 9, есаулов 19, нукеров данных вышеозначенным чиновникам для услуг 118

Дворов-итого 198 дворов, кои избавлены были ханом от всех повиностей; деревни Карагашли и Гулямли: в 1-й пологается, за исключением беков, ахундов, мулл и нукеров, 48 дворов; во 2-ой кроме мулл и кетхудов, 7 дворов, а в обеих деревнях 55 дворов, которые состоят во владении наиба Мирза Мамед-хана. А всего во всей волости в бытность Ших-Али не бралось никакой подати с 253 дворов; затем следует с 461 двора, с каждого двора по 1 рубе пшеницы – 461 руба, а наших 230 четвертей 4 четверика, а по ½ рубе ячменя 230 руб 6 кил, а наших 115 четвертей 2 четверика; если же в деревне дарги не имеется, то 10-я часть собиралась хану с пшеницы и ячменя; масла с каждаго двора по 4 ½ фунта, а всего со всей волости 53 пуда 34 ½ ф.; баранов кто имеет оных со 100 по 3 и сыру со 100 баранов по 32 ф.

Волости Шишпаринской. Имеется 640 дворов, в числе коих состоит беков 5, армянский архиерей 1, ахундов 20, сеидов 9, армянский поп 1, мулл 11, юз-баший 2, кетхудов 10, есаулов 6, нукеров данных вышеозначенным чиновникам для услуг 91 дворов, - и того 156 дворов, кои избавлены были ханом от всех повинностей, а деревни Рустов и Кельвар- в 1-й пологается за исключением ахундов, мулл, кетхудов, есаулов и нукеров, 70 дворов, во 2-й кроме архиерея, попа, кетхуды и данных им для услуг 8 дворов, а в обеих деревнях 78 дворов которые состоят во владении наиба Мирза Мамед-хана; в бытность Ших-Али никаких с 234 дворов; затем следует с 406 дворов с каждого двора по 1 рубе пшеницы-406 рубов, а наших 203 четв., ячменя ½ рубе 203 рубы, а наших 101 четв. 4 четверика ежели-же в деревне дарги не имеется, то 10-я часть собиралась хану с пшеницы и ячменя; масла с каждого двора по 4 ½ ф., а со всей волости 45п. 27 ф. ; баранов кто имеет оных со 100 баранов по 32ф.

Волости Мишкурской. Имеется 292 дворов, в числе коих состоит беков 9, сеидов 2, мулл 4, юз-баший 4, кетхудов 9, есаулов 3, нукеров данных вышеписанным чинам для услуг 43, итого 73 двора, кои избавлены были ханом от всех повинностей; затем следует с 219 дворов, с каждой по 1 рубе пшеницы -219 рубов, а наших 109 четвертей 4 четверика, ячменя по ½ рубе 109 рубов 6 килей, а наших 54 четв. 6 четвериков; ежели – же в деревне дарги не имеется, то 10-я часть собиралась хану с

пшеницы и ячменя; баранов кто имеет оных со 100 по 3 сыру со 100 баранов по 32 ф.

Волости Типской. Имеется 630 дворов, в числе коих состоит беков 12, ахундов 10, мулл 18, кетхудов 19, есаульских старшин 2, есаулов17, нукеров данных вышеозначенным чинам для услуг 113 дворов, - итого 191 дворов, кои избавлены были ханом от всех повинностей; затем следует с 439 дворов, с каждого по 1 рубе пшеницы-439 рубов, а наших 219 четв. 4 четверика, ячменя по ½ рубе –219 рубов 6 килей, а наших 109 четв. 2 четверика; баранов, кто имеет со 100 по 3, сыру по 32 ф.

Волости Хиналугской. Имеется 640 дворов, в числе коих беков 1, ахундов 6, мулл 6, юзбашей 4, нукеров данных вышеписанным чинам для услуг 19 дворов, итого 36 дворов, кои избавлены были ханом от всех повинностей; за тем следует с 604 рубы, а нашими 302 четверти, масла с каждого дома по 4 ½ фунта, а со всей волости 67 п. 38 ф.; баранов кто имеет оных со 100 по 3 и сыру со 100 баранов по 32 ф.

Волости Будугской. Имеется 522 двора, в числе коих беков 3, ахундов 5, сеидов 39, муля, кетхудов 3, есаулов 2, нукеров данных вышеозначенным членам для услуг 33 двора, - и того 84 двора, кои были избавлены ханом от всех повинностей; затем следует с 438 дворов, с каждого по одной рубе ячменя – 438 рубов, а наших 219 четвертей, масла с каждого двора по 4 ½ ф., а всего со всей волости 49 п. 11 ф.; баранов кто имеет оных со 100 по 2 и сыру со 100 баранов по 32 ф.

Волости Юхарибашской. Имеется 638 дворов, в числе коих бек 1, ахундов 6, муля 10, юзбашей 16, нукер 1, итого 34 двора кои были избавлены ханом от всех повинностей; затем следует с 604 дворов, с каждого по одной рубе пшеницы 604 рубы, а наших 302 четверти; баранов кто имеет со 100 по 2.

Волости Сыртской. Имеется 484 двора, в числе коих бек 1, мулла 15, юзбашей 18, кетхудов 6, есаулов 2, нукеров данных вышеозначенным чинам для услуг 10 дворов, итого 52 двора, кои были избавлены ханом от всех повинностей; затем следует с 432 дворов, с каждого по 1 рубе пшеницы, 432 рубы, а наших 216 четвертей и по ½ рубе ячменя – 216 рубы, а наших 108 четвертей; баранов кто имеет оных со 100 по 3 и сыру со 100 баранов по 32 ф.

Волости Анах-дере. Имеется 161 двор, в числе коих ахундов 2, муля 6, нукеров данных вышеписанным чинам для услуг а дворов, - итого 17 дворов, кои избавлены были ханом от всех повинностей; затем следует со 144 дворов, с каждого двора по 2 рубы ячменя – 288 рубов, а наших 144 четвертей; баранов кто имеет оных со 100 по 3 и сыру со 100 баранов по 32 ф.

С горцев пригоняющих из других владений на зимовлю со 100 баранов по 1.

Итого со всех волостей следует получит в казну пшеницы 2962 рубы, а наших 1481 четверть, ячменя 2509 рубов, а наших 1.254 четверти 4 четверика; а всего пшеницы и ячменя следует собрать 5471 рубу, а наших 2735 четвертей 4 четверика; масла следует со всех волостей 261 п. 35 ф.

Подушный сбор возлагал Ших-Али на деревни юз-баши или кетхуды в оных смотря на состояние жителей, с одного больше, а с другого меньше; с исправных домов не более 7 р., а с самых бедных домов не ниже 3 р., но с самих юз-башей, равно и кетхудов возлагал подать хан не выше 30 р., а не ниже 7 р. взыскивалось и сей подушный сбор не каждый год собирался, а как вздуматся хану.

Сия подать по повелению в пр. посланному 1809 года от 9-го августа IV, 959, за прошедший 1809 же год не собиралась, только сделан был паобор за прошлый же год по весне с баранов; с которых волостей следовало со 100 баранов 3, то взыскано 2 и 1, то по 1 взято.

По вышеозначенным статьям не собиралось никакой подати при Ших-Али с беков, ахундов, сеидов, с мулла, есаулов, бекских служителей; юз-баши и кетхуды, тоже были избавлены от податей, кроме подушного сбора. При вспрашивании моем первенствующие беки объявили, что в бытность Ших-Али побор пшеницы и ячменя производился по собрании хлеба с полей, а прежде оного времени приступить к побору не возможно, потому, что оставляют от продажи для содержания своих семейств, чтобы могло стать до новаго, а особенно сей год по причине прошлогодних военных действий чрез которыя жители не могли достаточно посева сделать, то собранный прошедшаго года хлеб у которых на посев к сему году, равно и для продовольствия годового только остался.

Побор баранов производился 2 раза в год; с тех которых следует по 3 барана, то по открытии весны 2, а с тех, с коих по 2, то 1, равно и с пригоняющих от горцев и из других владений на зиму тоже по 1, во время же осени осени по последнему барану и побор делается сыру; но как баранов, равно и сыру означить, какое количество собираются, невозможно, потому, что оная подать собирается по счету баранов, то по причине иногда холодной зимы, в которую изгибнеть более против другаго года, следовательно и подать оных неминуемо должна уменьшиться, по примерно пологается, что в хороший год, когда не бывает упадка в скоте, собирается до 1000 баранов.

Побор масла производится по открытии весны.

Шелку 10-я часть собирается во время лета, когда уже оный поспеет, а какое количество, - того невозможно означить.

Подписал майор Писельский.

Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т.IV, Тифлис. 1870. Док. 1007, лл. 648-652.

№ 70

Предписание ген. Тормасова подполк. Тихановскому, от 31 июля 1810 года, №, 745.

Два уже нарочный прибыло ко мне от ген-л Репина с донесением, что что кубинские жители тревожатся и несколько важных беков бежали к Ших-Али; причиного-же сего пологает посланца, от Мустафа-хана Ширванского Бала-огланбека, отправленного к Ших-Али для переговоров и увешания его покориться воле Е. И. В. который вместо того разгласил повсюду, что якобы Русские делают его ханом и возвращают опять Кубинскаго ханство, каковое вредное разглашение некоторых опасающихся Ших-Али привело к страх, другим ветренникам вскружило головы и произвело колеблемость в народе. Между тем Ших-Али, пользуясь сим безпорядкам, собрав знатную шайку разжил смятение, посланец же Мустафа хана Ширванскаго находясь с изменниками Кубинскими Багир-беком и Али-беком разьезжает по Кубинским волостям, уговаривая ехать встречать ветреннаго Ших-Али, как Кубинского хана. По поводу чего спе-

шу с сим нарочным предписать в.всб. изследовать, с каковым намерением от Мустафа-хана отправлен сей посланец к Ших-Али и кто дал ему право делать надобные обещания? Если он сделал сие по тому позволению, которое я чрез чиновника его Абдулла-бека словесно объявил, чтобы старался или поймать Ших-Али или уговорить его с раскаянием приехать ко мне чрез ходатайство мое искать себе прощение и милости от Г. И., то сие поручение сделано совсем в превратном виде и падает даже сомнение на Мустафа-хана, а наиболее на его посланца Бала-оглан-бека, который произвел все сии неустройства и сомнение в народе, ибо я никогда не поручал ему уверять Ших-Али, чтобы он когда либо был по прежнему сделал Кубинским ханом или бы даже мог о том помышлять; почему чрез прилагаемое при сем письмо к Мустафа-хану, которое поспешите ему вручить, я требуюего обьяснения, вызова назад своего посланца , заарестования его за строгим караулом и употребления всех мер к успокоению Кубинского народа и к посылке Ширванской конницы не только для разсеяния партии Ших-Али, против который послал уже пехотный отряд из Кубы, но и для поймания самого Ших-Али; вам же поручено от хана настаивать, чтобы он непременно сие наполнил, если желает отвратить всякое насчет свой подозрение и оправдать то усердие и верность к Е. И. В. , коими он до сего себя отличал. Обо всем же какие, сие будет принято от Мустафа-хана и какия он возьмет деятельныя меры к поправлению сей своей ошибки, поспешите уведомить меня с нарочным.

АКАК, т. IV, док. 1010, с.654.

№ 71

Предписание ген. Тормасова ген. Репину, от 31-го июля 1810 года, № 747

Спешу предписать в пр., чтобы вы употребили все способы к успокоению Кубинской провинции, отправясь туда и сами для лучшаго устройства, если признаете присутствие ваш там полезным и нужным по обстоятельствам. Между тем, от

имени моего обнарудайте в Кубе и повсюду обещание, что разглашения сделанныя недоброжелательными людьми, яко-бы Россия возвращает ветренному Ших-Али Кубинское ханство, есть несправедливы и сущая ложь, что ему только раз обещано было милосердное прощение Е. И. В., если он чистосердечно раскается, перестанет вести разбойническуго жизнь и не будет делать безпокойств в Кубинскоми Дербентском владениях и что тогда от изреченнаго милосердия Е. И. В. было-бы дано ему пристойное содержание и убежище в землях всемилостивейшаго Б. И., но никогда впрочем не будет он удостоен то милости Е. И. В., чтобы он сделан был в Кубе по прежнему ханом, ибо поступками своими лишался на веки всякого на сие право и не должен даже о том и помышлять

Исполняя сие, постарайтесь немедленно разсеять партию Ших-Али, употребив на то все усилия; тогда народ современно увериться в своем заблуждении и придет в спокойствие. Между тем я предписал Мустафа-хану Ширванскому, чтобы он для направления своей ошибки или глупости посланца его, от коего вышли сии разглашения, немедленно послал бы часть своей конницы для поражения Ших-Али и для поимки его самого, какого содействия и требуйте от него настоятельно; посланцаже я приказал вызвать в Ширван, арестовать и наказать с примерною строгостию.

АКАК, т IV, док. 1011, с. 654.

№ 72

Рапорт полк Адриано ген.-от.-инф. Булгакову, от 15-го августа 1810 года

Кубинское владение взбунтовалось призвали Ших-Али из Табасарани, который к ним поехал с табасаранцами; Куба заперта, ибо дороги по ту сторону и по сю отрезаны; Сурхай хан двигает всю машину потаенно, получающие жалованья и пенсионы Е. И. В. табасаранские беки, как видно, с возмутителем тайно согласны, ибо ничего делать не хотят в нашу пользу, Дербент остается с 351 чел. Кизлярского гарнизоннаго полка, в том числе больныя и неспособные и из того-же числа на почту при Малом

Бугам 80 чел. и 139 казаков, кои разставлены по постам; г. Дербент доселе спокоен, но что будет впредь-неизвестно.

АКАК, т. IV, док. 1012, с 655
Док. 1013

№ 73

Рапорт ген. Л. Репина ген. Тормасову, от 16-го августа 1810 года, № 1040

Бакинский плац-майор, майор Левицкий, от 14-го августа из лагеря при караван-сарае Догумли на марше к Баку, рапортует, «что 12-го числа по угру, выступив с отрядом от Хыдыр-Зиндского поста, встретил небольшия партии хищников, к которым послав спросить, что за люди? Получил в ответ, они того не знают, а знают о том их беки, и что перегавариваться может с самим Ших-Али. Потом собравшись в одну толпу до 300 чел. и заняв высоты, мимо которых я должен был проходить, -сталистрелят по отряду; почему я приказал козячьяго Сысоева 2-го полка сотнику Ляпину с казаками на равнине вести с ними перестрелку, а подпор. Потриеву с пешими стрельками согнать с высот, и хотя неприятели тотчас были сбиты с высот, но потом разсыпавшись, собрались в большом количестве и во весь марш до речки Гилгин, нападая обезпокоивали отрядь, причем ранен урядник один. Ввечерку расположился я лагерем при оной речке Гилгин и во всю ночь неприятель делал сильныя нападения на отряд, но всегда был отражаем, в сию ночь ранел шт-х. Маценков и убить 1 бакинец. По утру 13-го числа показался неприятель, до 2000 состоящий в пехоте и коннице, занял все высоты, мимо которых я должен был проходить с отрядом, и когда невозможно было его сбит с тех высот, то бывшие при мне бакинцы объявили, что вправо от гор есть дорога, почему я, следуя туда, быв сильно отакован с правой стороны конницею, приказал сотнику Ляпину иметь перестрелку, не допущая их до фронта; подкрепил его пешими стрелками, бакинскому-же Манаф-беку приказал послать на перестрелку Аскер-Али бека и самому его подкреплять. Аскер-Али бек бросился на неприятеля со всею бакинского конницею, состоящею из

74 чел., и к удивлению моему увидел, что они они все передались к Ших-Али, включая Манаф-бека, Мирзы при мне и з бакинцев; а потом смешивались с неприятелями, продолжали по отряду стрельбу, я пришед с отрядом ко рву, чрез который переправиться не было никакой возможности, поелику неприятель, сняв мосты, стоял при переправе и впереди показалось еще до 2000 конницы и до 1000 чел. пехоты, - почему я, видя что со 120 чел. пехоты, 40 чел. казаков и с 1 орудием пройти нет возможности, да и в Кубе все взбунтовались и кричат: **да здравствует хан!** А бакинцы изменили, -решился возвратиться и следовать в Баку; при возвращении был жестоко преследуем весь тот день конницею в 3000 и пехотого до 2000 чел., под предводительством самого Ших-Али простирающеюся (как казалось наверное, не менее того числа), причем неприятель, видя столь малое число наших войск, с сильным напряжением несколько раз делал удары, по цельными выстрелами из орудия шт-к. Маматказиным был остановляем и сотником Ляпиным с козаками перестрелкою не допущаем до фронта, а перед вечером пришед с отрядом к караван-сараю Догумли, остановился лагерем и неприятель, оставя нападения, возвратился. В ночи явились в отряд из числа изменивших бакинцев 11 чел., обявили, что Аскер-Али бек их обманул, сказывая, что отряд, так и майор чрез несколько часов будут в руках Ших-Али, чего они убоясь, передались, а когда увидели, отряд остался в целости и явились к нему, майору. Во все продолжение дела с неприятелем раненых шт-к. Маценков, унтер-офицер 1, рядовых 4, козачьяго Сысоева 2-го полка урядников 2, козаков 2 и переподчко 1, всего 11 чел., убить бакинец 1. С неприятельской-же стороны убытых, по уверению возвративщихся бакинцев, до 100 и раненых более 150-ти чел.»

О чем донеся в выс-у, я нахожусь теперь в величайшем затруднении, поелику хотя я и намерен был поселить из состоящих здесь в гарнизон 3 рот / еще одну роту к майору Левицкому, но видя измену бакинцев, не могу решиться оставить крепость с 2-я только ротами; с Кубою же прервано хищниками всякое сообщение, ибо вся Кубинская провинция, включая Будугской волости взбунтовалось и предалась к Ших-Али и я не нахожу более способов усмирить Кубинцев, как просить в выс-о

о скорейшей присылке одного баталиона войск, хотя и не подтверждена опасности, но окружающие оную в большом количестве хищники прервали всякое сообщение и войска там находящияся имеют провианта только на август месяц ибо в сие самое время начинался сбор пшеницы и Кубинский магазин должен был собрать до 2000 четвертей оной, а следовательно и пологали, что провианту станет еще недолго.

Я писал к Мустафа-хану Ширванскому и находящемуся при нем подполк. Тихановскому о высылке войск, но не получало никакого ответа. До получения на сие повеления в выс-а не остается мне иного, как только ежели подействует переписка в нашу пользу.

Майор Левицкий с отрядом 15-го сего месяца возвратился в Баку.

АКАК, т. IV, док.1013, с.655-656.

№ 74

Предписание ген. Тормасова ген.Л. Репину, от 18-го августа 1810 года, № 786.

Я в полной мере одобряю способ, коим сделали ваш отзыв Ших-Али на письмо от его к вам присланное, равномерно и содержание вашего ответа я похваляю, так как совершенно согласное с моею мыслию и с обстоятельствами дел. Что-же касается до присланного с письмой от Ших-Али Кубинского беглеца Джафар-бека, жителя дер. Авсаллу, которого вы задержали в Баку, за то что он, служивши всегда Ших-Али шпионом в Кубинской провинции, был из первых возмутителей, нарушивших присягу в верности и подговорив недавно целую деревню к бунту, бежал к Ших-Али, то предлагаю в пр. немедленно произвести над ним строгий военный суд и приговор представить ко мне на утверждение, так как подобная измена подлежит смертной казни, между тем его содержать в крепости под строгим караулом.

Весьма также одобряю распоряжение вами сделанное в откомандировании одной роты с пушкою из Бакинского гарнизона при майоре Левицком, которому придав Бакинскую конни-

цу, предписали пройти в Кубу, принять команду нод войсками там находящимися и, оставя половину оных в крепости для защищения оной, с другою половиною обратиться против Ших-Али для наступательных на него действий и для наказания мятежников.с другой же стороны, для содействия сему отряду на поражения Ших-Али и бунтовшиков Кубинских я до получения вашего рапорта изготовил письмо к Джафар-Кули-хану Шекинскому, в коем прошу и требую от него безотлагательного отправления 1.000 человек Шекинской конницы в Кубу для соединения с нашим пехотным отрядом, назначив ему именно и проход через Хиналугскую гору. Письмо сие я теперь к нему отправил, почему спесясь с Джафар-Кули-ханом распородился так, чтобы действия на метежников Ших-Али открыто были соединенно с двух сторон и в одно время. С сими же Шекинскими войсками отправится и усердный к России, испытанный в верности высокостепенный Джехангир-хан Шагагский, которому я поручил приложить все старания поймать Ших Али или убить его каким бы то ни было средством, поступя таким ж образом и с бунтавшиком Хамбутай-беком и другими изменниками России, но в особенности как ему, так и Джафар-Кули-ханустрого запретив делать и малейшие насилия Кубинским жителям, оставшимся верными и покорными, неменее того шадить и деревни самих бунтовшиков, которые с чистосердечным раскаянием, отставь от Ших-Али, будут просить помиловани; наказыват же одних противников, кои будут защищаться оружием, и поступить с ними по праву войны, что самое поручаю в пр. предписать к непременному наблюдению и Российским войскам, ибо опусташенная земля не принесет никакой пользы Е.И.В. и несправедливая жестокость может только больше еще огосить Кубинцев.

При том не имея веры к нынешнему Кубинскому наибу, который известно, что находился в ближайшей родственной связи Ших-Али, имея родную сестру в замушестве за ним, которую Ших-Али весьма любит, я сомневаюсь в том, что бы он не имел с ним скошенный и не делал многих послаблений, да и нынешнее возмущения доказывает худое его управление Кубинским владением Джахангир-хану Шаганскому, на верности коего можно положиться и которого предлагаю в пр., допустить до

управления, всемерно стараться поддерживать и оказывать нужные пособия(стю 657). Я имел при том и то в предмете, что когда по тщательному рассмотрении окажется полезнейшим для России иметь в Кубе непременного хана по примеру ханов Шекинского, Ширванского и Карабагского то восстановить в сем достоинстве Джахангир-хана, как человека надежного и честно правил, дабы сим средством отнять навсегда надежду у Ших-Али бить когда либо Кубинским ханом, да и самих Кубинцев через сие неоспорима уверить, чтобы они на встренного Ших-Али не полагали никакой надежды; а сверх того через трактат определить можно будет и верный доход от Кубинского владения, коего оно 3 года уже никакого не приносит.
АКАК, т.IV, док. 1014, с.656-657.

№ 75

Письмо ген. Тормасова к Джафар-Кули хану шекинскому, от 18-го августа 1810 года, №787

С истинным удовольствием получил я письмо в. пр., в коем уведомляете меня, что вы побуждаясь усердием вашим на пользу службы Е. И. В., тотчас когда получили от Кубинского коменданта уведомление о приходе Ших-Али в Кубинское владение и об изменническом поступки Кубинского Хамбутай-бека и других старшин, передавших к Ших-Али, безотлагательно послали письма к оставшимся верхими России. Кубинским старшинам Будугскому Мамед-беку и Иса-беку, укрепившимся против Ших-Али, и также как Хиналугским жителям с увещаниями, чтобы они остались верхими Е. И. В., а для подкрепления, в тоже время отправили часть Шекинских войск при Карабагском старшине Ахмед-султане, считая сие полезним для службы Г. И.

Сей в совершенстве похвальный ваш поступок; доказывающий неоспоримо, что вы искренний ревнитель к пользам России, налагает на меня приятную обязанность изъявить в. пр. чувствительную мою за сие благодарность. Откровенно скажу вам, что я по опытам нахожу в вас верного исполнителя обязанностей своих и священной воли миросердного Монарха, верного помощника мне в делах, к пользе края здешнего относящихся, и

верного сотрудника по службе Е. И. А.,почему кроме искренняго моего к вам благорасположения, должного личным вашим достоинством, я нахожу себя обязанным вам за столь постоянное усердия к России признательностию, которую надеюсь вскоре иметь удовольствие доказать вам на самом деле.

А сей-то несомнительной на вас уверенности и желая также доставить вам новый случай отличить себя заслугами, даби чрезъ то и мне иметь приятный случай удовлетворить прямому расположению моему, чтобы употребить усерднейши ходатайство мое предь Е. И. А. в пользу вашу и испросить вам примерную награду за усердие ваше, столько же примерное, я оставя все прочие способы, чрез кои мог-бы достигнуть уничтожения безпутного Ших-Али с его партией и наказать мятежников Кубинских, решился предоставить исполнение сего единственно попечительности вашей и известному усердно вашему. План-же мой, с которым надеюсь и вы будете согласны и который сообщаю вам за тайну, каковую вы можете объявить под секретом же одному Джихангир-хану Шаганскому есть следующий:

Явное упрямство отклоняющее их от следования милосердным благопопечениям о них Е. И. А., не легкомыслия и возмутительный дух не взирая на все снисходительные меру кротости им оказанныя, до того простерлись, что они в продолжении 4-х лет никогда не переставали иметь явных и тайных сношений с ветренным Ших-Али, всегда разными способами его поддерживали и питали мысль, что он будет Кубинским ханом и что при желании всего народа Российское правительство когда нибудь согласится утвердить его ханом. Нынешнее волнения в Кубинском владении есть следствии сих вредных сношений и злонамеренности сего народа. Вам самим известно, что народ Кубинский, если бы был верен, мог-бы сам собою не только противиться Ших-Али и его разбойнической партии, но и нанести сильный удар соседям своим, укрывающимся и поддерживающим сего ветренного. Я не говорю уже о той поверхности, какую они всегда могли-бы иметь при войсках Е. И. В., охраняющих и защищающих их землю; вместо того Российские войска доселе стояли там затем дольше, чтобы правящию сию, всегда возмутительную, держать только в повиновении и не давать распространяться метежным их землям, что теперь обнаружи-

лось при первом появлении Ших-Али в границах Кубинских, к коему пристала немалая часть возмутителей Кубинских.

Итак при нынешней явной измене многих Кубинцев, когда долготерпение не сильно было обратить их на путь истины и заставить проснуться от их заблуждения, я почелъ надобным решительно наказать тех, кои остались верными России отныне и навсегда уничтожить их лишь чтобы изменник Ших-Али мог когда-либо быть Кубинским ханом, а у сего последнего отнять навсегда надежду обманчиво ласкать себя возможностью успеть в его намерении.

В сем том предположении признал я необходимо нужным первоначально востановить устройство в Кубинском владении разбив и разсеяв ветренного Ших-Али и выгнал его вовсе из Кубинских земель с тем при том, чтобы его самого всемирно стараться поймать или убить какими-бы средствами ни было, что праведно будет и перед Богом, поелику 4-х годичные его к набеги и разбои на Кубинские земли стоят жизни тысячи невинным от него погибшим, также всегдашнего беспокойства и раззорены жителей и не менее того безпрерывных забот для войск Е. И. А. там стоящих, которые охраняют Кубинскую землю. К произведению сего в действие я почел за полезное употребить ваше содействие с Шекинскою конницею и вверить исполнение сего важного и полезного для службы дела испытанной вашей верности и усердию к Е. И. А., для чего предписав уже Бакинскому коменданту ген-л Репену, командующему всем тамошним краем, составить пехотный отряд для военных действий против Ших-Али и изменивших Кубинцев, я поручил ему также, снесясь с в. пр., предпринять соединенные и решительные меры противсего нарушителя общественваго блага и спокойствия. Разсчитавая время после сего предписания, данного ген-п. Репину, я полагаю, что войска поставлены им уже в совершенную готовность для действий; остается теперь только, чтобы в. пр. с своей стороны ускорили ему содействием вашим дабы согласно обратиться на неприятеля. Почему я покорно прошу вас, собрав безотлагательно сколько можно больше Шекинской конницы, хоть в 1000 чел., поспешить отправлением оной через Хиналугскую гору в Кубинское владение для соединения их с пехотными войсками, там действующими; движением-же ваших войск

через сию гору Ших-Али сделается отрезанным от взбунтованных им Кубинских деревень тем удобнее может быть показан. Если при том в. пр. признаете необходимо нужно иметь при сих войсках брата вашего Эмир-Аслан-бека, находящегося теперпь при ген-м. Небольшне, равно и конницу вашу при нем состоящию, то можете его с войсками тотчас вызвать к себе, о чем ген.-м. Небольшну уже от меня преписано. Затем кто-то из доверенных вам чиновников не был поставлен начальником над войсками, кой пойдут в Кубу, я прошу покорно в. пр. строго внушить, чтобы отнюдь не раззорять тех Кубинских семей, кои остались верным Е. И. А. и покорными во всем; бунтующимиже селения портившиеся оружием одни только наказывать правом войны, но и сих при покорности столько можно щадить от опустощений , так как сие не может быть полезно Е. И. А. впоследствие времени. Притом поручите наивяще стараться ахватить самого Ших-Али или убить его каким бы то ни было средством, объявив, что всякий исполнивший сие будто примерно награжден, в чем и ручаюсь верным моим словом; равным образом поступить с Хамбутай-беком и другими отпадшими от верного к России Кубинскими возмутителями.

При войсках в. пр. должен будет находится высокопоставленный и высокопочтенный Джехангир Шагагский. Зная дружбу и приязнь вашу к сему достойному человеку, я надеюсь, что вы все меры истощить его поддержать и сугубо будете стараться оказать усердие ваше, во первых на пользу службы Е. И. А., а во вторых для удовлетворения чувствованиям дружбы вашей к нему, дабы оказать помощь сему честному человеку, ибо не скрою от в. пр., что я положил, в совершенное испровержение всех надежду и Кубинцев и ветренного Ших-Али быть ему когда либо в Кубе ханом, поручить временно в управление сие ханство Джахангир-хану Шаганскому, с тем что сие сопряжению будет с особенными для него пользами и милостями от Г. И, а в последствии, если под управлением его народ будет спокоен и по точном разсмотрении; что полезное для России будет иметь тем непременнага хана, то может статься Е. И. А. благоугодно будет утвердить его чрез Трактать во владении Кубинским ханом, по примеру других ханств, в подданстве России состоящих; вследствии чего я предписал уже Акшинскому ко-

менданту ген-л. Репину всемирно спасобствовать Джехангир-хану к приведению в порядок Кубинского ханства и допустить его до управления оным.

В заключении же присовокуплю только, что в. пр., исполнить в точности сие препоручение довериште несомненные мои надежды на власть по службе Г. И., приобретете себе честь и славу и доставите мне искреннее удовольствие быть усерднейшим ходатаем за вас перед Е. И. В. вознаграждении ваших (ст. 659) отличных заслуг примерно и соответственно вашему желанию, о котором я надеюсь иметь удовольствие при личном с вами при свидании узнать от вас изустно, когда в. пр. по желанию своему прибудете в Тифлис.

АКАК, т.IV, док.1015, с. 657-659

№ 76

Предписание ген. Тормасова ген-м. Небольскину от 20-го августа 1810 года № 796.

Разбои и хищничества производили в Кубинском владении Ших-Али заставили меня делать решительные действия на него, с тем чтобы истребить шайку находящихся с ним разбойников, и выгнав вовсе из Кубинского владения, где присутсвие его произвело в некоторой части народа волнения, возстановить в Кубе порядок и спокойствие; для сего предписал ген-л. Репину послать достаточный отряд войск против Ших-Али, а с другой стороны для содействия тому отряду поручил ген-л. Джафар-Кулы-хану Шекинскому безотлагательно отправить 1000 чел. Шекинской конница прямо через Хиналугскую гору в перерез Ших-Али, с тем чтобы его и самого схватить. А дабы Джафар-Кулы-хан не встретил затруднение безамедлительном сборе сего числа войск, то я писал к нему, что если он будет иметь надобности в брате своем Эмир-Аслан-беке с состоящею при нем конницею, находящихся теперь при в. пр., то он может по сношению с вами потребовать сию конницу в Шеку; в пр. же предлагаю в током случае не удерживая Эмир-Аслан-бека и Шекинских войск, отпустить оные тотчас, когда получите о сем уведомлении от Джафар-Куды-хана, а сами тогда с вверенными

вам отрядам можете, по мнению между, сообразить с обстоятельствами, спуститься с Чаррахлы за низ, где полагаю не сможет уже теперь бить сильных хсаров и занять на Акстафе ими на загаме или где заблагорассудите такую позицию, чтобы могли прикрывать. Елизаветпольскую провинцию и Казакских и Шамшадильских Татар, употребляя в содействя вам на случай надобности их конницу, требуя от Моуравов. Между тем приложите все ваше тщание склонить Айрюмцев возвратится на прежния их места уверив их моим словом, что я прошу их совершенно, есло только с чистосердечнем они прибудут назад и при том дано им будет на волю выбрать себе начальника.
АКАК, т.IV, док. 1016, с.659.

№ 77

Предписание Ген. Тормасова ген.-п. Репину, от 22 августа 1810 года № 168. 1017.

С кратким прискорбием получил я рапорта в пр. по № 1039 и 1040; видя всеобщей метежь и измену Кубинского народа, преклоняемого к тому ожесточенными Кубинскими беками, не могу не полагать, чтобы сверх народного легкомыслия не участвовали тут еще особые какие-либо побудительные причины, кои впоследствии должны открыться; наиболее же сокрушает меня непонятная унылость в самих войсках, главкому начальству ввашему вверенных я не знаю для чего целые 2 батальона заперлись в Кубинской крепости и остаются без действия, тогда как я предписывал, оставя пристойный для крепости гарнизон, составить отряд и действовать наступательно на ветренного Ших-Али. Один батальон в гарнизоне достаточен, а другой батальон мог бы вне крепости везде прокладывать оружием себе дорогу, не взирая на волнения, вместо того я усматриваю из вашего рапорта, что хотя жители г. Кубы теперь обезоружны, следовательно и не могут быть опасены, однако-же оба батальона заперлись в крепости, не смея ничего предпринить. Но что наиболее меня мучит так то, что у них недостаток и в провианте, непонятно для меня, к чему отнести то что гарнизон не обеспечен продоволствием В.пр. изволите знать правила, что

для гарнизона всегда, во всякое время и наиболе нужно; вы-же имели все способы запасти в Кубу такую пропорцию хлеба, какую бы только захотели, приказов переводить оный из Баку и из Дербента или даже искупив оный, на что имеете от меня разрешение, не полагаясь на сборный хлеб, долженствующий с жителей поступать в подать. Особливо в самом начале, когда стали обнаруживаться затеи Ших-Али и нерешимость, а только колеблемость в народе, в пр. должны были-бы обратить первое внимание ваше на сию предосторожность, которое совсем забыта, но которую ви могли-бы привести в действо при открытия первоначально намерениях Ших-Али, кои более месяца уже как известны были. Итак дабы в нынешних обстоятельствах претерпение недостатка в провианте Кубинским гарнизоном не пало на ответственность вашу, я усердно прошу вас истощить все способы, чтобы проложить непременно дорогу в Кубу и доставить туда продовольствия, употребя на то хотя и 2 рота из Бакинского гарнизона, а оставя в сей крепости 2 роты взяв прежде все предосторожности в разсуждении спокойства жителей и с тем при том чтобы они командированные 2 роты по доставлению провианта в Кубу, не останавливаясь ни мало, опять обратились бы в Баку. Только предлагаю в пр. отнюдь с симь прикрытием не присылать Бакинского плац-майора Левицкого, который уже показал опыта своего мужества по реляции им к вам писанной о безчисленности неприятеля бывшего в 5000 и со всею стремительностию на него нападавшего в продолжении 2-х дней, от коего он обратили вспять, не имея и 10 чел. ранненых в своем отряде. Тогда как другой с лучшим духом штаб-офицер, конечно, не поворотился-бы кучу, а доспел-бы со славою до места ему назначенного. Таковой поступок его заслуживал бы ареста, но я ограничиваюсь только тем, что предписываю в пр., в отвращении других от подобного малодушия, сделать ему строгий выговор в присутствии всех офицеров.

Между тем я должен объяснить в разсуждении просимого вами усилия войск 2-мя батальонами и половинного казачьяго полка, что нынешние обстоятельства, в каковых находится здешний край, ни под каким видом не позволяют отделить к вам сего важного усилия, ибо самая знатная часть здешних войск теперь ведет упорную войну в Имеретии против возму-

тивших Имеретинцев и Турок им вспомошествующих; другая стоит в картлин, против Ахалцихского Шериф-паши, с коим соединились вспомогательские Персидские войска, пришедшие на сих днях в 8000; треть в Памбаках против наследника Персиа, Аббас-Мирзы и брата его Али-Шаха; четвертая менее нежели в 2-х батальонах защищает Шекинскую, Елизаветполскую и Шамсадильскую провинцию, а пятая под личным моим началством, состоя из 4-х батальонов, занимает центральную позицию, прикрывая в одну сторону Тифлис, а в другую Казах и поддержив войска в Карталинии поставленные, с тем при том, что я с сим числом войск должен обращаться во все вышесказанное пункты, где только ни усилится неприятель и из которых истинно нельзя отделить ни малейший части людей. За всем тем я ускорил для содействия вам сделать следующая распоряжения:

Ген-м. Небольсину предписал немедленно из трех-ротного Елизаветпольского гарнизона коммандировать одну роту с орудием в Нуху, где оная, соединились более нежели с 1.000 чел. Шекинской Конницы, изготовленной Джафар-Кули-ханом, пойдет тотчас в Кубинскую провинцию прямо через Хиналугского гору; с другой стороны, сколь ни мало войск в Карабахе, защищающих сие ханство противо войска Персидских, собранных там на границе, велел я тотчас следовать 2-м ротам егерей с орудием в Ширвань, где подплк. Тихановский, приняв их в свою команду и присоединив к ним часть Ширванской конниц, коей я настоятельно требую от Мустафа-хана, пойдет также к Кубе, где на дороге он должен присоединить к себе по сношению с в-пр. еще одну роту из Бакинского гарнизона, которая к нему от вас должна быть выслана, и сим отрядом пробиться до Кубы, принять главную команду нод городом и войсками и присоединя к себе батальон майора Рябина, ударить решительно на Ших-Али, разбить его и выгнать из Кубинского владения если только нельзя будет его схватить и, наказав строго бунтовшиков, привести Кубинское владения в совершенный порядок под распоряжении в пр. если-же к тому и еще признаете за нужное употребить в содействии 1 роту из Дербентского гарнизона, то равномерно можете оную откамондировать.

Вот все то, что только я могу по совершенной крайности назначить вам в усиления и какого числа однако-ка считаю

весьма достаточно не только против Ших-Али, но и противу гораздо важнейшего неприятеля. А в прочим надеюсь совершенно, что благоразумия ваше, опытность и пахвальное усердие на пользу службу Е. И.Р. презвозмогут все усилия неприятеля и решат в непродолжительном времени участь бунтавщиков, приобретя благополучный над ними успехи.
АКАК, т.IV, док. 1017. С. 659-660

№ 78

Предписание ген. Тормасова ген. м. Небольсину, №169.

Сейчас получил я тревожное донесения от Бакинского коменданта ген-л Репина, что почти все беки и народ Кубинский, сделав измену, предались Ших-Али, кроме оставшихся жителей в самой крепости Кубы, защищаемой теперь двумя батальонами в ней стоящими и отрезанной впрочем партиею Ших-Али и метежниками от всякого сообщения. В каковых обстоятельствах для открытия сообщения с Кубою, где продовольствия для войск имеется только на нынешний месяц, он просит поспешнейшого усиления его войсками. Почему преписиваю в.пр. немедленно из Елизаветпольского гарнизона командировать 1 роту при маленьком орудии в Нуху, где оная, соединясь с Шекинскою конницей набираемою Джафар-Кули-ханом в числе 1.000 чел., безостановочно поедет в Кубинскую провинцию прямо через Хиналугскую гору. С другой же стороны предпишите тотчас с нарочным полк. Асеву командировать налегке ближайшие 2 роты вверенного ему полка при орудии в Ширвань, где подполк. Тихоновский приняв над оным команду и усилив себя Ширванскою конницею, коей я настоятельно требую от Мустафа-хана, и еще 1 ротою из Бакинского гарнизона поедете с сим отрядом очистить себе дорогу до Кубы и там усилив себя еще одним батальоном Севастопольского полка, обратить решительные действия на изгнания из Кубинского владения бунтовшика Ших-Али, также для наказания мятежников и для приведения сей области в надлежашее устройство. А потому 2-м ротом, кои выступят из Карабаха, предпишите прямо явится в команду подполк. Тихановского и чем все сие поспешно приведено будет

в пр. в исполнение, тем полезнее будет для дела тамошного края по службе Е. И. В. Между тем, имея известия, якобы и сам Аббас-Мирза с войсками прибыл в Эривань, я предписываю вам усугубить всю военную осторожность на случай неприятельного покушения на край управлению вашему вверений.

Не упуская из виду охранения и Татарских дистанций к вам смежних, возмите, также, осторожность в том, не кроется ли какая хитрость у Айрюмцев, просеянных в прикрытие батальон для возвращения на свои жилища, дабы, замкнув их вдаль, вес обезсилить и вместе с тем дать Персиянам способ тот батальон от стороны Эривани от вас отрезать. Почему, если вы найдете какие либо в сем основательная сомненя то остерегитесь посылать туда батальон, употребя однако другие всякие способы призвать Айрюмцев и к возвращению. Впрочем во всяком случае мне кажется, лучше будет для вас с нынешнего вашего лагеря спуститься на низ, дабы удобнее прикрывать Елизаветполь и Шамшадиль, - что однако ж оставляю местное ваше соображение, уверен будучи, что по опытности и отличному усердию вашему к службе Е.И.В. в пр. распорядитесь соответственно пользам службы и ничего не упустите из виду.

АКАК, т. IV, док.1018, с.660-661.

№ 79

Рапорт Подпол. Тихановскому № 170.

Получив от Бакинского коменданта ген-л Репина неприятное известие, что почти вся Кубинская провинция изменила и предала Ших-Али, кроме самого города Кубы, защищаемого теперь 2 Батальонами Севастопольского полка и впрочем отрезанного от всякого сообшения с Баку и Дербентом, немедленно предписал ген-м. Небольсину командировать 1 роту с орудием в Нуху, где оная соединилась с Шекинского конницию. в 1.000 чел. Изготовленного Джафар-Кули-ханом, пойдет безотлагательно в Кубинскую провинцию прямо через Хиналугскую гору; с другой же стороны велел из Карабаха тотчас послать 2 роты егерей с орудием в Ширван под команду вашу, с тем что сколь скоро оныя к вам прибудет, то приняв над оным началь-

ство и соединились с Ширванскою конницею, коей чрез влагаемое при сем письмо к Мустафа-хану от него требую и в изготовлении которой заблаговременно поручаю вам непеременно настоять и вместе тотчас выступить по дороге к Кубе лежашей, присоединить к себе на пути и еще 1 роту из Баку, снеся о сем с Бакинским комендантом ген-л Репиным, имеющим уж о сем мое предписание, с сим-то отрядом, проложить себе оружием дорогу до самой Кубы, примите команду над городом и над всеми войсками там находящимися. Потом установив порядок в крепости и оставя достаточный гарнизон сами к отряду своему присоединится еще батальон майора Репина и обратите скорее и решительные действия на бунтавщика Ших-Али, стараясь всемерно самого его схватить. Если же исполнить сего совершенно будет невозможно, то непременно выгнать его с майкою разбойников вовсе из Кубинского владения, не давая ему не малейше укрепится в каком-либо месте и стараясь, ничего не жели, истребить его каким бы то ни было образом, к чему за деньги можно найти отважных людей могут, хотя бы то стоило 400 и более червонцев. А затем, окончив дело с Ших-Али, ж останавливаясь, обратитесь к истреблению метежников наказывая оружием и строго одних только противяшихся бунтовшиков, покорных же шадя и ограждая от всякого насилия, что в особенности поручается на вашу ответственность но главных зачинников метежа не упустите непременно или доставать живых или их искоренить и таким образом при одной необходимости строгостью, а большей частью милосердием к народу, который не может быть столько виноват как некоторые беки, поколебавшие их в верности; старайтесь привести Кубинское владение в совершенное спокойствия и устройство. Потщитесь также учредить верное сношение с тою ротою, которая при Шекинской коннице будет действовать с другой стороны гор Хиналугских и распорядится так, чтобы ваши с двух сторон и в одно время были согласны. При коннице Шекинской будет находится Джехангир-хан Шагагский, которого и преполагал всеподданейше представить на утверждение чрез трактат непременним в Кубу ханом по примеру других ханов, состоявших в поданстве России, дабы через то навсегда лишить Кубинцев надежды иметь у себя ханом безпутного Ших-Али. Посему с сим Джахангир-ханом имейте искрен-

нюю связь и оказывайте ему в его делах всевозможные и зависяши от вас пособия, а на экстраординарные издержки ваши по службе возмите из дани Ширванской 100 червонцев, в коих дадите мне отчет в свое время. Успешное же окончание сего важного поручения, с доверием много на вас возлагаемого, коего я ожидаю от деятельности вашей, и усердие на пользу Е.И.В. доставить мне приятный случай быть усердным ходатаем в пользу вашу перед всемилостившим Г.И.

АКАК, т.IV, док. 1019., с. 661-662

№ 80

Письмо ген. Тормасова к Джахангир-хану Шагагскому, от 22 августа 1810 года №179.

Умножающиеся волнения между Кубинским народом чрез вредныя действия и обольщения Ших-Али заставили меня преданность ген.-М. Небольшену немедленно послать из Елизаветполя 1 роту с оружием в Нуху для соединения оной с протовляемою высокост. Джафар-Кулы-ханом Шекинским конницею в 1000 чел., которая соединена долженствует без отлагательства итти в Кубинскую повинцию прямо через Хиналугскую гору и где также должны будете находиться и в высокост. С другой же стороны, поручив в команду подполк. Тихоновско, находящегося при с. пр. Мустафа-хане Ширванском, 2 роты егерей с пушкою и 1 роту с пушкою ж, которая должна к нему присоединится, из Баку, а четвертая из Дербенда равномерно с одним орудием, предписал ему, изтребовать еще Ширванскую конницу с сем сильным отрядом проложить себя оружием путь к Кубинской Крепости и там, усиливать себя еще 5-ю ротами с пушками, произвести скорые и решительные действия на бунтовщика Ших-Али истребив его с партиею разбойников или, когда не удастся его поймать живого, выгнав совершенно из Кубинского владения, обратиться немедленно для наказания бунтовщиков и приведения в спокойствия и устройство Кубинского владения. Между тем чтобы с того ротою, которая при Шекинской коннице вместе с вашим высокост будет действовать в противопо-

ложенной стороне, иметь ему верное сношение для согланого действия: то вы не оставите через верных людей возстановить с ним безпрерывную переписку для пользы службы Е. И. В. Подпол. же Тихоновскому предписал я с его стороны оказывать вам всевозможным и зависящая от него пособия для успеха в сем деле, с которым сопряжены большем для в высокост выгоды, ибо я предположил испроить вам от милосердия Е. И. В. Высочайше утверждения вас в Кубе непременным ханом чрез заключений трактат по примеру превосходительного и высокост. Джафар-Кули-хана Шекинского, - следственно могу надеяться что в высокост известную уже вам вашу верность и отличное усердие к службе при сем случее усугубите и не упустите истощить всех ваших стараний, чтобы привести сие дела к благополучному окончанию и истинным усердием своим заслужить сию щедрую монаршую награду.
АКАК, т. 4, док. 1020, с. 662

№ 81

Предписания генерала Тормасова полк. Лисаневичу, от 14 сентября 1810 года, № 184

В полной уверенности, что вы руководствуетесь всегда чувствованиями истинного усердия вашего к пользам службы всемилостивейшего Г. И. и зная отличающую вас дейтельность, равно и опытность, я почел за нужное возложить на вас важное по службе поручения, в коем ожидаю успехов от неустонных стараний ваших и стремительных действий, коих быстрота более всего можно привести дело к благополучному скончанию.

Поручение же сие состоит в следующем: Ших-Али, наводящий в Кубинской провинции были 4-х лет чрезмерныя беспокойства, грабежи и убийства, в нынешнем году успел до того, что с набранною им шайкою из разных Дагестанских народов, появясь на Кубинской границе, преклонил и весь почти Кубинский народ к мятежу, который отложился совершено от верности к России. То всем доказательствам кажется тайно поддерживает его и Мустафа хан Ширванский, побудивший Кубинский народ к бунту чрез вредная разглашения; но от чего бы

оной не произошел, однако пламя метяжа сильно распространилось: почти все беки и народы приложились к Ших-Али. Коммуникация из Кубы с Дербентом и в другую сторону к Баку совершенно пересечена, так что и подвоз провианта Кубинскому гарнизону состоящему теперь из 2-х батальона севостопольского полка, с малым прикрытием невозможен, - каковые обстоятельства крайне меня беспокоят.

Итак, чтобы злу сему не дать далее распространиться и быстрыми действиями подавить семя сего, я предписал уже давно ген-л Джафар-Кули-хану Шекинскому присылать 1000 человек своей конницы через Хиналугскую гору, придав оным из Елезаветполе и одно комплектную роту с пушкою. Сей отряд с тылу должен делать диверсию Ших-Али против главного отряда, назначенного много пробиться к самой Кубе. Отряд же сей будет состоят из 2 рот 17 Егерского полка и двух рот Троитского мушкетерского полка, которые уже выступили в Ширвань и который в, полагаю уже там знаете. С вами отправляет при офицер 4 унтер-офицера 430 чел. рядовых вверенного вам полка и 100 чел. казаков, кои умножат отряд; равномерно и одна рота из Бакинского гарнизона на пути к вам присоеденится по данному уже от меня о сем предписанию ген-л. Репину, с коим по сему предмету не оставите тотчас снестись по прибытии вашим в Ширвань, истребовав также от него часть Бакинской конницы и надежных проважатий. Если при том вы по необходимым обстоятельствам признаете за лучшее, чтобы и та рота, которая назначается в диверсию с Шекинскими войсками, усилила ваш отряд для решительнейших действий, то позваляю вам и оную к себе присоединить, убедив Джафар-Кули-хана Шекинского, усиля свою конницу отправить одну через Хиналуг, только в током разе без походного прикрытия; я от оной не надеюсь успехов, кои могут быть важны при обращены вами Ших-Али в бегство, потому что диверсионный отряд будет действовать ему в перерез. Впрочем в сем случае я вас не связываю, позволяя вам распоряжаться по местным вашим соображениям.

Затем имея многие и основательные подозрения насчет поведения Мустафв-хана-Ширванского, я не менее беспокоюсь и от его отношения с неприятелями России и также поступкам, кои почти обнаруживают его измену. Почему, зная что вы давно

с ним знакомы и пользовались его доверием, я почел за нужное обратить сие обстоятельство на пользе службы. Как теперь позднее уже время, конечно, не позволит персиянам долго с войсками на границах наших держаться, и они принимают уже меры к возвращению, то и Мустафа-хан на них надежды иметь не может, - следовательно и будет к советам податливее; при том-же сие время мне можно говорить с ним открыто и дать ему при самых дружеских уверениях моих в расположении к нему почувствовать также и страх и то, что если он тотчас не обратится к своим обязанностям, то может потерять все. В таковых – то выражениях написанно от меня писмо к нему, при сем прилагаемое вместе с копией для свидания вашего о содержании оного. Письмо сие по приезде вашим ему вручите и объявите ему сходно с письмой что вы имете полное от меня доверие, что я душевно его уважаю и расположен к нему, что он может объявить вам все неудовольсвтия на кого-бы ни имела они, что всегда готов оказать ему полную справедливость. Далее же благоразумие ваши и приопровление к обстоятельствам откроют вам, с которой сторон удобней будет выиграть его довренность и довести до того чтобы он переменил свой образ мыслей сделался по прежнему со всею равностю нам преданным, в чем если успеет, то пользуясь сим добрым его расположением, неупустительно настоите, чтобы он тотчас в удостоверение преданости свой к России дал вам знатную часть своих войск для наказания Ших-Али и приведения к покорности Кубинской провинции, уверив его, что сим поступком своим не только изгладит он всякое на счет его подозрения, но и приобретет новые обильные шедроты от всемилостивейшего Г.И., пред коим я буду в то время усерднейши за него ходатай. Между тем стороною постарайтесь везде узнавать, кто и что было причиною такой в нем неожиданной перемена, какие люди окружают его, в каком он к нам расположении, с кем они имеют связь и как они им владеют.

Обращения Мустафа-хана к обязанностям России доставить единственно вам честь и послужить весьма мною к успехам над Кубою.

За сим, когда ви окончите дела с Мустафа ханом Ширванским, приведя его к раскаянею, или найдя в нем упорства, с

вверенным вам отрядом выступите к Кубе, в чем отнюдь не замедливайте, то главнейшим попечением вашим должно бить то, чтобы сквозь неприятеля непременно пробиты к Кубинской крепости и соединится с находящимися там гарнизоном, где уже вы примете главное начальство по распоряжением ген-л. Репина над всеми войсками, долженствующими в экспедиции действовать, также Кубинскую крепость и всю провинцию; потом к отряду вашему присоедино еще один батальон майора Рябина, в крепости находяйшейся, а другой или две роты при начальнике, какого сами изберете, оставя в крепости для гарнизона, обратите все свое стремление первоначально на Ших-Али и его скопища, чтобы разбить оные, разсеять и выгнать из Кубинской провинции особу-же самого изменника и нарушителя общественного спокойствия Ших-Али приложить все тщания, чтобы или достать в наши руки или убить, не имея против него ничего священного а кто сие исполнит, тот получит в награждении 1000 червоных и чин с жалованием или имение в Кубе, смотря по состоянию человека. Бога ради ж желейте ничего чтобы сие исполнилось для будущего спокойствия в том краю и для спасения рода человеческого.

Совершив ж сие, не останавливаюсь, приведите в устройство Кубинскую провинцию, шадя и милуя покорных, наказуя же и истребляя ожесточенных мятежников. Наипаче старайтесь переловить главных зачинщиков метежа или погубить их вовсе, так как и имушество их, кроме принадлежаших им крестьян, если оные будут покорны, ибо они должны поступить в казну.

Наконец, присовокупляю, что уверенность моя на ваше усердие к службе и отличные ваши таланты, кои обещяют успех и успокоение Кубинского ханства от метежа, находится в высшей степени, за то и признательность моя по совершении вами дела будет в равной степени.
АКАК, т. IV, д.1021, с.662-664.

№ 82

Предписание ген-Тормасова полк. Лисаневичу, № 906.

В дополнение к данному от меня предписанию в разсуждении действий ваших против Кубинцев, считаю нужным присовокупить в руководство, что я имею предположение, смотря по обсторятельствам и расчислению польз для службы Е.И.В., возстановить в Кубе хана на подобных правилах, как прочие ханы состоят в подданстве России; им я предлагаю в том уважении, что Кубинцы, не привыкшие к образу нашего правления, не будут иметь причины быть недовольны правительством и удовлетворено будет их желание имтеь над собою хана, но только не Ших-Али; во-вторых, и Кубинцы и Ших-Али после сего потеряют всю-надежду, - первые видеть его своим ханом, а последней получите когда-либо для себя сию милость, а потому те перестанут ему передаваться и верить, а он лишится средств производить метеж между ними. Я сие полагаю в таком случае, если-бы паче чаяния при теперешней вашей на него экспедиции он избежал от наших рук и укрылся где нибудь в горах у Дагестанских владельцев; но и тогда по устраении в Кубе прочного порядка легче будет изыскать способы выжить его оттоль или достать в наши руки, согласив или принудив тех владелцев не давать ему нигде убежища или выдать нам; при том возстановленый в Кубе хан, особливо если он приобрете доверие народа, будет поставлять ему все противодействия для собственной пользы, тогда в Кубинской провинции меньше будет надобности иметь такое число войск кроме одного гарнизона и доход для казни Е.И.В., коим обложится хан будет определен; досем-же Кубинская провинция не приносила никаких доходов для казни. Мысль моя при сем предположении останавливается на высокост. Джафар-Кули-хан Шекинском, которого я разумею человеком усердным, преданным к России и благородных правил. Почему поручаю вам или употребить его при себе или для диверсии при коннице Джафар-Кули-хана или Мустафа-хана, внушив ему, чтобы для собственной его пользы истошил все способы содействовать вам и получить полный успех над Ших-Али. При том старался – бы из Кубинцев составить себе сильную партию и приобрести к себе их доверия. Между тем и с своей стороны старайтесь его всемерно поддерживать и по успокоении Кубы, если будете предвидет прямую пользу от сего предположения для службы Е.И.В. то разрешаю вас вести его в

управление Кубинским ханством. Впрочем не оставте сделать иследований сообразно положению и состоянию сей земли, на каких можно будет с выгодами для России правилах утвердить его ханом, какие необходимо нужны ограничения и какою данью можно будет его обложить? Одним словом, не упустите ничто из внимания вашего. Я же чем полнее получу от вас сведения, тем буду вам признательнее и за долг себе вменю довести до сведения Е.И.В. об отличном усердии вашем на пользу службы.
АКАК, т.IV, док.1022, с.664.

№ 83

Рапорт подполк. Тихановского ген. Тормасову, от 22-го сентября 1810 года, № 174 – Лазерь при Каравансарай Догумли, Кубинского владения.

Я имел честь доносить в выс-у от 15 сего месяца с № 114, что с прибившими 17 Егерского полка 2-мя ротами в Ширвань, вступив того числа в Кубинскую провинцию, а 18-го прибыв на р. Сумгаит по лежащей из Ширвана в Кубу дороге, где соединился Севастополского мушкетерского полка с ротою при одном орудии, высланного ген-л Репиным, а 20-го оной речки сделать марш до каравансарая, называемого Догумли, в Кубинской провинции, близ горы Беш-бармак, где получил от высокост Джахангир-хана, командующего Шекинской конницею, известие что он никак не может прямо пойти до Кубы через Хикалугскую гору по випавшему на оной горе снегу, а равно и от Командующего Троицкого мушкетерского полка ротою шт-к. Пелена, по каковым обстоятельством и следуют они через Ширвань по моему трактату и просить он Джахангир-хана, чобы я оного на марше обождал, в разсуждении чего и решился я сделать роздну, где по рассвете сего числа увидел в растаянии от занимаемого мною лагеря верстах 6-ти, на высотах около горы, называемой Беш бармак, беспутного Ших-Али разбойничью шайку в 200 чел. стал ту минуту, приказал находящийся при отряде мне вверенном козачего Сысоева полка козачей команде, под командою сотника Ляпина состоящий из 30 казаков и 1

урядника, открыть оных разбойнечейшую шайку, которая выполняя мое приказание в точности, открыла поним, но оная шайка по врожденной их вспылчивости напав на оную команду сотник-же Ляпин заманив ближе оную шайку к отряду, ударил на нее решительно и по продолжающийся с пол часа перестрелки, в виду всего отряда, опрокинул ее и прогнал с потерею с ее стороны убитыми одного командовавшего оною шайкою бека и 3-ех татар и несколько лошадей; с нашей же стороны легко ранен в ногу 1 казак и 3 лошади убито о под уредником ранена. При том осмеливаюсь в выс-у донести, что успокоение и повиновение Кубинской провинции, будь Господь Благословить, надеюсь вскоре привести.
АКАК, т. 4, док. 1023, с. 664.

№ 84

Рапорт подполк. Тихоновского ген. Тормасову, от 25 октября 1810 года № 127.

… 23 числа безпутный Ших-Али, усиля свою разбойническую шайку, решился сделать на отряд мне вверенный в ночное время два раза пакушения, учиня с дерзостью сильную перестрелку; я видя наглую их дерзость ту минуту приказал 17-го егерского полка майору Фартунову выслать и отряда фланкеров, которыми и были в тоже время метежники прогнаны с потерею с их сторон 3 чел. убитыми и несколько лошадей, а с нашей сторон никакого вреда не было. Я входя в их наглость, решился на 24-е число наказать противных и делающих мне преграду ночную экспедицию, чтобы дать им почувствовать в разсуждении Кубинских жителей наклонности и безспутному Ших-Али, приказал вверенного мне отряда из 2-го Сысаева казачьего полка уряднику Карапкову и за урядника Ушакова с 20 казаками открыть то скрытое в высотах место, в котором они имели укрывательство, которые выполняя мое приказание в точности, открыли их в ущелье, от занимаемого моим отрядом 1720 Егерского полка шт.-к -Вербицского и пр. Ахтирку с 60 чел., которым приказал непременно оных вытеснить из сделанных ими укрепления, который следую моему наставлению, не довольно

их противящихся выгнал, но и его удачному сродному храбрости Россиян, положив на место около 30 чел. отбил от них одно знамя, которое взять пр. Ахтиркого и знаменосец зоколоть на месте 17-го Егерского полка роты егерем Оедором Усом, 40 ружей, 9 сабель и несколько кинжалов и лошадей взял собою 3 чел. живых, которые не могши дойти до отряда от полученных ран померли; а 24-го, полагаясь на свою дерзость безспутный Ших-Али и стараясь мстить за сделанную мною решительность, питая злобу за неограниченную свою потерю, атакавал отряд мне вверенный среди дня с превозмогающего силою против отряда моего коковые его видя наглости, приказал майору Фартухову выслать фланкеров и отразить от лагеря, который, тужу минуту, взяв с собою кап. Ильяшенко с 50 егерами, и прогнав оных, а между тем скопившееся толпа около 1000 чел. Метежников хотела решительно ударить на лагерь, но находящийся при моем отряде при артилерии шт – к кн. Маматказин по удачным и верным его выстрелом опрокинул неприятеля с потеряю немалого числа Татар- и так будучи настращены, и о сю пору не смеют показываться опричь на высотах в отдоленнсти отряда, по левую сторону в малом числе.
АКАК, т. IV, док. 1024, с 665

№ 85

Рапорт, полк. Лисаневича ген. Тормасову, от 21 октября 1810 года, № 75-Дер. Зиахур(Зейхур).

После рапорта моего от 10-го числа покорены Кризский и Юхари-башский магалы без всяких военных действий и округ Кубинский совершенно был очишен от сволочи мятежнической, жители и сих двух магалов обрашены к повиновению, провинция успокоена и коммуникация в обе стороны Кубы безопаснейшая; главный метежник Ших-Али с приверженными своими бежал к Табасаранцам и находится теперь вместечке Эрен, забрав с собой охотных изменников из коих некоторыеназодятся и во владении Сурхай-хана Казыкумухского, коему я и не упустил написать о сем.

Преположа не дать места и Табасарании Ших-Али, безпокоющему столько лет Кубу и весь округ оной, раззорить гнездо обогрегающее сволочь Ших-Аливу и самого сего изменника и наказать союзных ему Табасаранцев, остался я несколько дней у берегов Самура, дабы обеспечить отряд сухорями на 10 дней; распологая на большее время найти провианта там и заготовя продовольствие, завтрашний день имею, переправясь Самур, двинутся в поход. Коннице Шекинскую по неотступной ея докучливость и что продовольствия оной для народа трудно, отпустил я, намериваясь заместить, если надобность потребует, конницею из Кубы и Дербента.

Находившаяся у Ших-Али аманатами в Кризе до 200 семейств забрати через верных Кубинцев в Кубу, где и останутся нашими аманатами со взятием с есаулов по их обыкновению кулухи.
АКАК, т.IV, док. 1025, с. 666.

№ 86

Рапорт полк. Лисаневича ген. Тормасову от 9-го ноября 1810 года, № 122-Куба.

К исполнению предполагаемый в выс-а относительно управления Кубинским округом, рассмотривая обстоятельства, управление Кубинским народом Джахангир-хана не нашел я прочным, потому что беки и простой народ из кони большая части сунни, а хан Ших, не хочет его иметь сколько ни наклонясь я их к тому, и хан никогда не может по причине той привязать к себе народ или хотя часть из главнейших беков и выиграть их доверие. Поставивь же хана против желания народного, можно ожидать, что жители, не имея приверженности к нему от разности сект в религии, будут бегать в разные места взбунтуются когда нибудь против него, а с ним и против нас; тогда также надобно будет, употребить знатную часть войска, а в отвращения сих последствий полагаю я учредить до времени диван, сообразно с правами их, из 4-х беков, с жалованием из здешних доходов, под председательством старшего воинского начальника, почему хотя и получил я от ген-л. Репина предписание 4-го числа сего месяца ввести в управление Кубинским владением

высокост. Джахангир-хана но не приступая к сему имею честь представить на благосмотрение в выс-у.
АКАК, т.IV, док. 1026, с.666.

№ 87

Рапорт полк. Лисаневича ген. Тормасову от 24 ноября 1810 года, № 201. – Куба.

По изследовании о всех обстоятельствах не нашел я никак полезним ввести Джахангир-хана в управление ханством, 1) что народ не терпит чуждых ханов, 2) разность в религии их и последнее, народ некоторым образом привык к управлению Российскими чиновниками и находит в последнем более себя обезпеченным во всех частях, что и признаю весьма справедливым, ибо при управлении ханском кроме податей, казне принадлежащих, народ должен содержать и хана всем штатом его, а сие поселянам большую произведет тягость, при том и Джахангир-хан не может никак привязать к себе никого из почетнейших Кубинских беков, нам преданных из чего последовать может не только чтобы убавить там войско но еще умножить, дабы содержать в обузданности народ, не терпящий ханской власти, и потому не будет соответственно предложению в выс-а. почему я до прибытия ген-м Гурьевах к началствованию отрядом войск, в провинции Кубинской находящихся, и управлению провинциею принужден оставить подполк. Тихановского, мысля что в польку до некоторого времени можно обойтись и без него. Для лучшего ж разбирательства дела их впредь до повеления в выс-а. учредил в Кубе род временного правительства под председательством его-же, подполк. Тихановского, из 3 беков; Хасан-эфенда, Мамед-бека Будугского и Муса-бек Али-бекова, где заседающим и комендант тамошний, а сам спешу прибыть к в. выс-у, после чего и о прочем буду иметь чести донести.
АКАК, т. IV, док. 1027, с.666.

№ 88

Отношения ген. Тормасова к военному министру от 18-го декабря 1810 года, № 218.

Быстрые успехи оружия Е.И.В., приобретенные в Кубинской провинции против безпокойнейшего мятежника Ших-Али, поддерживаемого Персидским правительством, и совершенное усмирение сей провинции, и отложившейся было от верности к России поставляют меня в обязанность почтейнейше изложить перед в выс-м о подробностях сего происшествия.

В прошлом лете, во время стремительных покушений Персиян на границы Грузии, правительство Персидское с к с крайнем напряжением старалось чрез разные сокровенные пружины воспламенить мятеж между народами, Российским оружием присоединенным к Грузии, а также возставить портив войск Е. И. В. всех хищных соседей, в том предположении, чтобы сим способам, развлекши силы мои ко многим пунктам, ослабить те, кои противупоставлены были мною Персиянам для отражения их от наших границ. В выс-о из прежних моих отношений изволили уже видеть сии действия Персидского правительства; не упустившаго заключить дружественный союз с Портою, для того чтобы Карсский и Ахалцыхский пашалыки поставить против Грузии. Метеж в Имеретии всемерно поддерживаем Персиею чрез различные обещания – Горские Осетины возмущены и вооружились было чрез присылку к ним от стороны Персидского правительства беглого Грузинского царевича Левана, но ныне наказали и усмирины, как в. выс-о усмотреть изволите из особого моего о сем представление. Картлиния угрожаема была впадением в оную соединенных Персидских и Турецких войск царевичем Александром, что все происходило в одно время и требовало деятельнейших изворотов дабы нигде не дать неприятелю поверхности. Но дабы тем ежели более достигнуть своей цели, то Персия не оставила также стараться Дагестанцев, живущих в горах и промышляющих одним хищничеством, возбудить к тому, чтобы сии народы наносили вред и беспокойство Кубинской и Дербентской провинциям, прилегающими к Каспийскому морю. Ветренний Ших-Али, бывшии некогда хан Дербентский и

Кубинский, на за двукратную измену Е. И. В. и нарушение данной ими присяги на верность подданства, лишенные обоих ханств, укрывается третий уже год у сих Дагестанских народов, в разные времена составлял себе шайки разбойников и производил через набеги беспокойства в Кубинской провинции. Прошлаго-же лета, в то самое время, когда войска Е. И. В. были заняты военными действиями против Персиян, Турок, горских Осетинцев и мятежной Имеретии, то он получив от Персидского правительства через скрытные каналы знатную сумму денег для найма войск из хишных Дагестанцев, собрал из них партию до 4.000 и приблизился к границе Кубинского владения. Тогда ровно как и во всякое время обширное Кубинское владение защищаемое двумя батальонами Севастопольского мушкетерского полка, из коих один составлял непременный гарнизон в Кубинской крепости, а другой охранял провинцию, не могли однакоже никак обнять всего ея пространства или успевать воспретить неприятелю где либо в оную прорываться. Из Баку-же или Дербента усилить войска в Кубе было невозможно, ибо в обеих сих провинциях, где народ новопокоренный и еще не надежен в верности, оставалось только по батальону в самых крепостях. Появление Ших-Али с таким знатным числом войск подействовало на народ Кубинский, а влияние какое он имел на сию провинцию, бывший прежде ханом, приверженность к нему некоторых из Кубинских беков, крайнее легкомыслие и непостоянный характер народа и еще нетвердая верность к России развратили умы Кубинцев; иная из них поколебались чрез страх наведанных Ших-Али нечаянным набегом на некоторые пограничные Кубинские селения и раззорение оных; другие через ложные разглошения, якобы он по прежнему утвержден от Е. И. А. ханом и по Высочайшей воле пришел занять Кубу, наконец пример лучших беков или старшин к нему перавшихся и посредством их объявления Кубинцам обещания чрезвычайных выгод преклонил к нему народ любящий всякую перемену и Кубинская провинция со всеми своими магалами(уездами), исключая магала Будугского с управляющим в нем Мамед-беком, передалась на сторону Ших Али и вооружилась против войск Е. И. В.. В сих обстоятельствах майор Рябинин, командующим за увольнением в отпуск шефа Севастопольским мушкетерским

полком, с одним батальоном, расположенным в Кубинской провинции, не в состояние будучи разсеять войска Ших Али и присоединила в кр. Кубинской с другим батальоном составлявшая гарнизон для защищения самой крепости. Между тем мятежный Ших Али всемерно старался пересечь все пути и сообщения Кубы в обе сторон с Баку и Дербентом, что и удобно ему было сделать при всеобщем возмущении Кубинцев.

На конец дерзость его простерлась до того, что он со скопищем до 1000 чел. приблизился к самой Кубинской крепости, от коменданта оной майора Писемксого требовал через письмо сдачи оной, но вышедшим из крепости отрядом, составленным из 3 рот при 2 орудиях, был под самими стенами разбит и преследуем майором Рябином, которые на возвратном пути к Кубе, встретясь с другою партиею, старавшегося отрезать ему дорогу в Кубу, вторично вступил в сражения опрокинул оною и принудил бежать в леса с немалою потеряю со стороны мятежников, а с нашей стороны урон при сем случае заключался в 3-х убитых, в раненном 1 подпрапорщика, 1 унтер-офицер, 14 рядовых и в 1 радовом безвести пропавшем.

Я, получа все сии известия через Бакинского коменданта ген-л Репина, в то самое время, когда все войска здесь находящиеся в разных пунктах действовало на границах против неприятеля и когда соединения Персидские и Турецкие войска приближались уже и Картилии, сколь ни затруднялся сим обстоятельством; но видя необходимость в скорой помощи, поспешил предписать полк. Асъеву из Карабага, где равномерно происходили военные действия, коммандировать две роты егерей, 17 полка, к которым приказав еще присоединиться 1 роту Троицкого полка и 1 Севастополского из числа Бакинского гарнизона, также в подкрепление сего отряда истребовать еще до 1000 чел. Шекинской конницы от усерднейшего и преданного к России Джафар-Кули-хана Шекинского поручил весь сей отряд под команду подполк. Тихановского предписав ему пробиться сквозь неприятеля до самой Кубы и присоединя к себе из сей крепости 1батальон Севастопольского полка, действовать тогда решительно на Ших-Али, истребить мятежние скопища и привесть в надлежащи устройство Кубинскую провинцию.

Подполк. Тихановский с отрядом ему вверенным 20-го сентября достиг Кубинской провинции и у караван-сарая называемого Догумли, встретив толпу мятежников, разбия оную и прогнал со взятием у неприятеля одного бека, начальствовавшего мятежниками, и 5 татар, а 28-го, узнав что в 7-ми верстах от занимаемого им лагеря неприятель скрывается в весьма укрепленном месте, намериваясь препятствовать ему в пути командировал туда особый отряд, приказав вытеснить неприятеля из укрепленных высот Предприятия сие было исполнено с успехом, мятежники были выбиты из их укреплений и обращены в бегство, потеряв 36 чел. убитыми, при чем также 3 чел. взято в плен, отбить 1 знамя и много оружия без всякой со стороны нашей потери.

24 сентября мятежный Ших Али с Дагестанским своими войсками и с Кубинскими бунтовщиками в большем числе атаковая было среди дня отряд подполк. Тихановского, по действием артиллерия и высланными фланнерами отбит и прогнан с уроном.

До 1-го числа октября, кроме небольших перестрелек с мятежниками, ничего важного не происходило; в их же время прибывший к отряду подполк. Тихановского ген-м Лисаневич принял главное начальство над отрядом зная решителный и мужественный дух сего достойного офицера, его опытность в военном искусстве, известность о пложении Кубинской провинции, совершенное знания языка и обычаев той земли, я почел за нужное после разбития соединенных Персидских и Турецких войск отправить его для решительных действий против мя-тежников еще с1 ротою Троицкого полка, 30-ю отборными егерями 9-го полка, частью линейных казаков и со 100 чел. Ширванской конницы. Прибыв к отряду, он в тот же день оставя все тягости под прикрытиев Севастопольского полка однаго баталиона из кр. Кубы, в то время уже присоединившегося с майором Рябиным, и приказав ему сближатся к местечку Шабрань, сам обратил свое движения прямо в горы и укрепленные места, где Ших Али скрывался со своими скопицами.

2-го числа на рассвете, подкинувшись по ущерью к Барманскому магалу, ген-м Лисаневич отрядия впреди Ширванскую конницу; которая успела схватить неприятельский караул,

состоявший из приверженцев. Ших Али. Сим действием отряд не быв открыт неприятелем, безприпятственно вступил в Бармакский магал и овладел всем сим уездом, коего жители приведет в повиновение и врета часть войн коннаго и пешаго в род аманатов.

3-го числа, чрез быстрое движение к Чиракскому сигнаху укрепленные места, в которых Азиятцы держатся семействами своими и имуществом по крутизном гор и беспрерывною перестрелкою с партиею Ших-Али войск, занята важную дер. Джауз, а потом покорен и весь Чиранский сигнах.

4-го силою оружия Е.И.В. покорен весь Шишпаринский магал, коего жители приведет в повиновение, а скопища Ших-Али, состоявшее из Дагестанцев, Кубинцев и Табасаранцев, под начальством самого Ших-Али, укрепившаюся близ сел. Эрикли, на высотах были разбитые прогнаны из сего магала.

5-го храбрит ген.м. Лисаневич, стремясь нигде не дать Ших-Али остановиться укрепить себя, преследовал его и, догнал близ сел. Чигилина крутых горах, уселеные лесом, двукратно выбил его из лесов и преследовал конницею, поражая смятенных неприятелей. Между тем укрывавшиеся Кубинские жители в 4-х укрепленных ущельях с сих семействиями, покорясь добровольно, просили помилования и о возвращение в их жилища.

Столь решительные и успешныя действия войск Е.И.В., под опытным распоряжением ген.м. Лисаневича, заставили Ших-Али со всеми своими привержанцами бежать в крепкое местечко Криз, где у него находились из значущих Кубинских жителей семейства, взятые сим акаты, все прежние Кубинские беглецы и вновь приставшие бунтовщики. Но и здесь настигнутый нашим отрядом превозмогшим все трудности гористых и густым лесом покрытых дорог, с поспешностью убежал в юхари-баш-место укрепленное самою натурою и населенное народом воинственным, составляющие всегда лучшие Кубинские войска и Ших-Али весьма преданным.

Тогда предположив ген.м. Лисаневич вытеснить его из сих мест, со всем отрядом двинулся к Юхари башу, однако же при самом приближении своем получил известие, что испуганный Ших Али, не надеясь на сие почти неприступное место,

бросил оное и переправясь за р. Самур, бежал к Табасаранцам. Почему он, приведя в покорность весь Юхари – башский магал и наказав виновных, пошел и сам к Самуру, где, остановился на несколько дней для снабжения отряда провиантом. В сие время получил он перехваченные возьмутитиельные письма из одного Кубинца, следовавшие к Ших-Али из Персии от разных чиновников Персийдского правительства, и верное известия, что убийца покойного генерала кн. Цицианова Хусейна Кули, бывши хан Бакинский, прибыл в местечко Беш бармак для возмушения также и Бакинской провинции, но что известясь о многократном разбитие Ших Али и об очишении Кубинского владения от мятежа, поспешно возврашается назад из нашей границы, для чего тот час ген-м Лисаневичем отправлена была вслед за ним конная партия, чтобы его поймать, однако-ж не могла уже его настигнуть.

21-го переправясь отряд войск Е.И.В. через быструю реку Самур, пошел в Табасаранскую область, которая хотя и состоит в подданстве России но по множеству разных владельцев, один от другого не зависящих и не согласных между собою, всегда служила укрывательством для Ших Али; наипаче имел, он пребывания свое у владельца Эрсинского, родного его зятя Абдулла-бека, который не взирая на многократные мои угрозы не переставал давать убежища Ших Али.

25-го войска наши приблизились к местечку Эрси, где Ших Али со скопищем своим и вооружившимися зятя его Абдулла бека подвластными, всевозможно укрепившись, вывели свои семейства, в горы и готовились защищаться с упорством. В сем случае ген.м. Лисаневич, зная что сие есть последние убежище Ших Али, из которого он если будет вытеснен, то должен бежать разве во внутренность Дагестана за снеговые горы, откуда не может уже быть вреден для Кубинского владения, предпринял атаковать его в самом Эрен, разбить и наказать самого эринского владельца за данное убежище, - и так командировал тотчас свиты Е.И.В. по квартирмейстерской части полк. Гр. Мейстера с частью егерей и Севастополского мушкетерского полка гренадер спереди прямо до дорого 17-го Егерского полка майора Фартухова с правой, а кап. Иляшенко с левой стороны местечка со стрелками; с главною-же колонною сам позади под-

вигался к укрепленно. При приближении фланнеров неприятель открыл по них сильно огонь; в то время полк. гр. Мейстер искусным маневром им сделанным выманил неприятеля из селения, а между тем успел ворваться в оное, вскоре за тем и вошедшие флангеры стеснили со всех сторон неприятеля; вступившая же главная колонна принудила Ших Али с его сообщниками уступит храбрости войск Е.И.В. и спасаться бегством. В сем довольно упорном сражении неприятель потерял на месте убитыми до 100 чел. и множество раненных; с нашей же стороны урон весьма мал.

Ших Али после сего окончательного действия видя себя от всех оставленного, потому что партии с ним бывшие все от него разсеялись, успели чрез трудные лесистые горы, и теперь покрытые снегом, бежать во внутренность Дагестана, куда уже не было никакой возможности его преследовать, а Эрсинский владелец с несколькими из своих приблеженных скрылся в горы, куда прежде было отправлено его семейство. Ген-м. Лисаневич, оставшись с отрядом 6 дней в Эрен, занялся приведением в устройство всей Табасаранской области, те селения, кои держали сторону Ших Али, были наказаны и поручены в управления бекам оставшимся верными и покорными Е.И.В., имущество изменников бежавших с Ших Али отданы в управление другим верным бекам, с виновных взыскана контрибуция скотом, из коего часть употреблена на порцию действовавшим войскам, а другая по сожжении селения Эрен, и другого не менее важного Аркита, также домов главнейших бунтовшиков, отдана приверженным к России бекам, потерпевшим от Ших-Али раззорение. Сие сделано для того, что сей способ у Азиатцев есть самый надежный, чтобы держать их в повиновении, наказывая всегда виновных и давая выгоды людям усердным; наконец взяты аманата и все Табасаранские жители приведены к присяге на верность Е.И.В., с обязательством никогда не давать у себя убежищ ветренному Ших Али.

После сего ген-м. Лисаневич с вверенным ему отрядом обратился к Кубе, где вся сия провинция преклонила свою повинную голову, главнейшие бунтовшики из беков почти все схвачены и содержаться в Кубинской крепости. Я приказал произвести над ними скорый военный суд и намерен в пример страх

другим сослать в Сибирь, а имения их поручить людям верным в награду за их усердие. Народ весь возобновил присягу на верность Е.И.В. учреждено в Кубе временное правление, составленное из 4-х членов выбранных из почетнейших Кубинцев, имеющих на народ влияние и преданных России, под председательством главного в Кубе Российского начальника, и таким образом Кубинская экспедиция окончена с полным успехом через быстроту, решимость и благоразумное распоряжение ген-м Лисаневича.
АКАК, IV, док. 1028, с. 666-670.

№ 89

Qacar vəliəhdi Abbas Mirzənin Şeyxəli xana hicri 1225-ci il ramazan ayında (1810 mil.) yazdığı məktubun rusca tərcüməsi.

Надных я освободился от забот в отправлении отряда для устройства Имеритинских дел и охранения Ахалциха и Карса, а потому обратил внимание на наказание Русских: не смотря на то, что Русские, находящиеся в Памбак и Шурагели, денно и нощно были бдителна и не переставали осведомлятся о нас и не смотря на то что расстояния между нашим лагерем и укреплениями Русских состояло в 25-ти или 26 фарсаках, что дороги были покрыты снегом и льдом, что погода до того была суровая, что сообщения было почти невозможными отрядами против них высокост. Хусейн хана сердаря Эривинского с одним полком конных сарбазов и он 23 рамазана двинулся к Каракмку и Памбаку сердарю было дано от нас повеление чтобы он по прибытия на разстояние 7-ми или 8-ми фарсаков от неприятеля, спешил бы всех сарбазов и не обрашая внимание на снег, лед, крутизну дороги, многогчисленность гяуров, смело и неустрашимо устраемился на укрепления неприятеля с целю их истребления. Сердар с неустрашимым героями двинулся и ночью 26-го числа того месяца явился в 8-ми фарсаках от неприятеля. Спешив всех сарбаза ров он до расвета прошел по снегу и льду 7 фарсаков через горы; ушелья и крутизны и за 2 часа до утра приблизился к укреплению Русских. Прежде чем предвестники смерти доведут острием копья до этих несчастных смысл сле-

дующего изречения (Алкорана); «Их срок есть утро, не близка утреняя заря», сердарь отправил 5 сарбазов в близость укрепления Русских, чтобы доставить ему какие либо известия о положении неприятеля и отом с какой стороны удобнее предпринять штурм. Сарбазы эти вне укрепления неприятеля наткнулись на дву Русских караульных и схватили их живыми представили сердарью. Между тем сердарь из предостороженности, чтобы Русские по захвату караульных не опомнился, тот же без малейшей меделенности, устремился с сарбазам на укрепления неприятеля. Гарнизон, будучи уже извещены о движении сердаря, открыл огонь но сердарь отдал приказ сарбазам на штурм. Укрепление штурмовали со всех сторон и окружили его кольцом, лишив неприятеля всякой возможности уйти и в продолжении менее одного часа такое неприступное укрепления, в котором находилось от 2-3.000 солдат и 2-3.000 руженосцев и со сторон его несколько тысяц драгун, а также в ближайших траншеях множество солдат и несколько орудий было покорено. Сердарь без всякого страха и боязни вступил в траншеи и приступил к истреблению и пленению Русских и ограблению имущества, семейств и детей одной Армянской деревни, находяшейся в связи с тем укреплением, что продолжалось до восхода солнца. Несколько солдат укрылись в Армянских домах, сердар приказал сжечь эти дома и солдаты сделались жертвою пламени. Голови Русских с пленными более 400 от малого до велико, обоего пола, армянской деревни с рогатым скотом, имуществом и баранами, достались в добычу сербазам и сердарь 26-го числа того месяца по восходу солнца выступил оттуда с торжеством и возратился.

Ныне в этих странах вовсе не имеется дела. Которое могло бы нас задержать и цель наша состоит теперь в том, чтобы в нынешнию зиму очистить Ширвань, Шеки, Баку, Кубу, и прочие места от гадости Русских. А потому 2-го шевваля без малейшего замедления знамя наши двинутся из Эривани и от стажки до станции без малейшей остановки прибудут, в Мугань. В. высокост по получения сего высокого приказа должны известить нам преданных о таковом нашем торжестве и предупредить их о прибытии нашего священого лагеря. Что касается до жалования лучших воинов, то сколько в им онаго назначите или то,

что им будет назначено Мирза Безюргом совместно с Хусейн Кули ханом и будут о том посланы к вам росписки, то без всякой проволочки отпушено будет из государственной казни и священного хранилищица в воздояние ожидаемых от них заслуг. Пока тамошния дела не будет совершено наша устроена, мы от Мугани никуда не двинемся. В высокст должен доводить до нас о всех своих просьбах и нуждах, будучи уверена в их исполнении.
АКАК, IV, док. 1029, с. 670.

№ 90

Предписания ген. Тормасова ген-л Репину, от 25 января 1811 года.

Отправленному от меня в Кубу для исправления должности коменданта и управления Кубинского провинцею до прибытия к полку ген-м. Гурьева подполк. Жменскому дал я предписания немедленно отправить к в пр. в Баку разного званию людей Кубинской провинции, участвовавших в бунте и обличеных в преступлениях из коих означеные в прилагаемом при сем списке № 1 подлежат к отсылке в Сибирь, а другие по списку № 2, к употреблению в казенные работы в Баку. Сколь скоро преступных сия будет к вам представлены, то прикажите содержать их род строжайшим караулом. Над теми, кои подлежат к отсылке в Сибирь нарядите краткий военный суд, который бы непременно в 24 часа был окончен, по силе военного артикула об изменниках без всяких дальних следствий и справок, так как они обличены в явной измене. Сентенцию о них военного суда представьте ко мне при вашем мнении.

Преступников ж имеете под строгим караулом до первой навигации, в которую на первом военном судне или Купеческом отправьте в Астрахань при отношении вашем к Астраханскому гражданскому губернатору; которому от меня уже предписанию о дальнейшим отправлении в Сибирь. А тех, кои по списку № 2 означены, употребляйте в тяжелые казенные работы, приказав за поведением их иметь строгий надзор и по прошествии каждого месяца рапортуйте мне о состоянии их, с пока-

занием кто из них по доброму поведению своему искреннему раскаянию будет заслуживать какого нибудь облегчения.
АКАК, т.IV, док. 1030, с. 671.

№ 91

Предписания ген. Тормасова от 28-го марта 1811 года, № 319 остановленные в пр. в Кубе две роты 17 Егерского полка.

Долженствования по предписанию моему итту в Шушу, предлагая немедленно отпустить и велеть им следовать в Карабахское владения, по настоятельной там в них надобности. Движения сих рот я не полагаю, чтобы могло произвести в Дагестанцах какое влияние, ибо, конечно, им известно, что такие – же 2 роты теперь подвинуты в Ширванское ханство и что батальон стоит в Нухе, которые всегда могут Кубу подать скорую помощь, первая две роты пряло из Ширвана, а баталоьон через Хиналугское ущелье. Впрочем, полагали на благоразумие в пр. и испытанное усердие службе Е.И.В., я уверен, что ви проложите все меры сохранить спокойствия, привязав к себе владельцев соседних с Кубою и отвратив их от согласия с ветренним и вредним Ших-Али.
АКАК, т. IV, док. 1031, с. 6671

№ 92

Предписания ген. Тормасова ген. Репину от 2-го апреля 1811 года № 419.

Дербентский комендант полк Адриано, от 30-го марта рапортом донесь мне, что «он получил от Аслан Бек верное известие, что Акушелинцы, Хасан хан, сын умершего Али-Султан Дженгутайского, и Сурхай хан учинили присягу вместе собрать войска и идти на Кубинскую провинцию в первых числах апреля месяца». Севастопольского – же мушкетерского полка Майор Рябин, рапортом от 31 марта подтверждая оные известия, доносить, что «исправляющий в Кубе комендатскую должность подполк Жменский опасно болен и надежда на выздоровление не предвидеться». Вследствии чего я сего-же дня командировая в Кубу Бакинского плац-майора Левицкаго, предписав ему по

прибытии в Кубу принять все в свое заведования и поступать по данному вопросу в. выс-мь повелению подполк. Жменскому, впредь до его выздоровления; а если болезнь подполк. Жменского продолжите, то до прибытия ген. М. Турьева, и полагаясь в исполнении майором Левицким данных поручений в полной мере доношу в. выс-у, что войска находящиеся теперь в Кубинской провинции есть недостаточно к уничтожению неприятельских предприятий, потому более, что за всеми моими подтверждениями каждонедельно подполк. Жменскому о запасении из Дербента Кубу 6-ти месячным порвиантом оного не выполнено по причине изнурившихся беспокойствами жителей Кубинской провинции, которые не в состоянии были выставить достаточного для того числа подвоз и подполк Жменский от 18 марта донес, «что Астраханское провиантское коммисионерство уведомило его о назначенном к отправлению из Астрахани для Кубинского магазина на низовую пристань провиант мука 12.152 четв. и круп 1.153 четв; которую он по теперешнем обстоятельствам по малочисленностью войск нужных непременно к транспортеровке провианта с Низова в Кубу и на содержание достаточного поста на той пристань, перевозку почитает затруднительную и даже невозможную.

А по сим обстоятельствам я покорнейше прошу в. выс.-о прислать сюда по благоразсмотрению вашему войска, с коимы бы можно было во 1-х, уничтожить все замыслы неприятеля и 2-х, для успокоения Кубинской провинции и всего здешнего края идти в Кюри, и выгнав Сурхай хана в горы, поручить оную племяннику его Аслан беку, как я и прежде представлял в выс-у, а без того Сурхай хан навсегда будет первою причиною беспокойства и замешательства в сем краю и особлево в Кубинской провинции, где жители провинции бунтом и грабительствум, при первом представившемся им случае готовы сделать возмущение, чему ясним докозательством служит минувший год; горнистое-же местоположение и леса не позволяют нашим войскам действовать прежней скоростью и в малом числе и я опасаюсь если Сурхай хан соберет всех акушелинцев и ближних к нему горцев, то и жители Кубинской провинции, присоединившись к ним сделают положение Кубы хуже прошлогоднего, чему воспрепятствовать без достаточного числа войск я не нахо-

жу способа, да и с Низовой пристани перевозить порвиант до крепости в средине бунтующего народа.
АКАК, т. IV, док. 1052, с. 671-672

№ 93

Предписания генерала Тормасова генерал Репину от 31 мая 1811 года, № 562.

Получил рапорт ген-н. Гурьева, в коем уведомляет меня, что он узнав, о собирающихся скопицах Акушелинцев и Табасаранцев для соединения с партиею мятежного Ших-Али в намерении общими силами напасть на Кубинскую провинцию, выступил против оных с отрядом войск Е. И. В., состоящим из 6 рот, для рассеяния сей неприятельской толпы, поспешаю предписать в. пр. о принятии нужных мер в сохранению пелости Кубинского владения поручая вместе с ним немедленно приказать Бакинскому гарнизону прибывшему уже в Дербент, в тотчас следовать из Дербента в Баку и по прибытии оную к вам без остановки спустить к полку 2 роты из батальона Севастопольского полка в Баку находящегося, велев оным присоединиться к отряду Ген.м. Гурева.
АКАК, Т, IV, док. 1033, с. 672.

№ 94

Рапорт ген-м Репина ген. Тормасову, от 21-го июня 1811-го года. № 78.

Ген-м Гурьев, от 18-го июня, из лагеря на Самуре рапортует, «что 13 сего месяца из находящегося в Кюри владении Сурхай хана беглых кубинцев один привержений к Ших Али с 2-мя его служителями проехали лесом до кр. Кубы и остановясь прислал коменданту, что если он не будет наказан за побег то он желает оставить Ших Али и жить в Кубе. Которому и было позволено проехать. По прибытии -ж пошел он к Хасан-Эфенди и при разговоре на едине увешивая его чтобы он всполнил свою веру и обязанность и бывшему их хану оставил русских и старался бы взбунтовать кубинский народ обявлял, что Акушелин-

цы с Ших Али уже готовы и с ним Аварский хан, также и Сурхай хан согласился дать войска, коего Лязгины пойдут к Кубе; путь же намерены они принять не через Табасаран, а выше оной к Кураку, а когда будут подходить кубинской провинциии что разделяется на три части потом подал Эфендию два письма –одно Ших Али, а другое от кадиев Акушелинских, в которых они убеждают его принять их сторону. Хасан Эфенди помянутого Махмуд -бека и полученныя от него письма представил тотчас каменданту; оный Махмуд бек в допросе показал что он действительно послан от Ших Али стараться непременно склонить Эфендия к измене и сколь возможно приготовить Кубинский народ встретить его, Ших, Али, когда он покажется с лезгинцами на кубинских границах». О чем донеся в. выс-у прощу повеления в страх другим при начинающемся ныне безпокойстве в кубинской провинции, приказать сего Махмуд -бека как бунтовщика и поговорщика наказать примерно.
АКАК, т.IV, док. 1034.

№ 95

Рапорт ген.-м. Репина ген. Тормасову, от 3 августа 1811 года № 975- Баку.

Исправляющий должность кубинского каменданта майор Рябин, от 29 июля даносит, что ген. М. Гурев от 28 июля известил его что Лязгинцы из Табасарана все разбежались и Ших Али с ним ушел.
АКАК, т.IV, док. 1035. с. 673.

№ 96

Рапорт ген.-м. Гурьева ген-л Репину, от 27-го августа 1811 года № 725 –Лагерь на Самуре.

На повеление ген-от-кав. Тормасова к в.пр. последовавшие доношу, что когда Лезгинцы под предводительством Ших Али собирались нынешнего лето в горах, то совершенно было известно, что они имели намерения по советам Сурхай хана раззорить кубинскую землю, а дабы сие удобнее исполнить, то раз-

глошали, что хотят напасть на Шамхала, Уцмия, потом на Табасаран; но как войска находясь на Самуре прикрывали кубинскую землю и с тем вместе удерживали Сурхай хана, который сперва дал обещания пропустить Ших Али с Лезгинами через его владения в Кубу, и когда Лезгины, приближались к Табасарани; послали Хамбутай бека просить Сурхай хана, чтобы их пропустил, то он им ответил, что сего зделать не может, потому что российские войска находятся на его границах, почему лезгинцы скопища пробывши только 4 дня в Табасаране, с 20-го по 25-е июля; возвратились в свои дома по невозможности доставить провианта и фуража для многочисленных их толпы; Табасаранцем – ж не сделали они не малейшего вреда; как ровно Шамхалу и Уцмию. А сем последнем Дербенский камендант писал что он явно изменил , при том известно что Акушелинцы и другие горцы не могут соседям вредить, потому что они имеют взаимные нужды Кадия выслали они из пустой деревни то и сие случилось по недовольствию их с Абдулла – беком эрсинским и сей кадий, не потерпя не малейшего раззорения, кроме что у него соженно 2 саманника, через 3 дня возвратился опять в свою деревню. А если бы отряд войск по неосновательным слухам, через Дербентского коменданта доставленным, выступил к Дербенту, которому без особенной крайности не возможно было переправляться через Ялам и Самур по чрезвычайному наводнению в сие время и то по Дербентской дороге, толпы же Лезгинские распологаясь в горах таким образом, что могли в одни сутки по земле Сурхай хана ворваться в Кубинскую провинцию, куда наши войска с артилерию ни как не могут пройти, то Кубинская провинция была бы раззорена.

Вследствие донесений Дербентского коменданта объясняю следующие: от 17 июля с № 437 писал он, что по слухам полагают Акушелинцев и других горцев в собрании до 19000; от 8-го июля, начиная от Тарков до Койсу и до Кизляра, никто не согласен принять сторону Ших-Али, когда Акушелинцы напасть грозили на Шамхалу, то все пришли к Шамхалу, чтобы соединенно с ним действовать, в Табасаране-же ни один бек не примет стороны Ших-Али, исключая Уцмия, в которым он сомневается, потом писал вопреки сего, что он боится, дабы Табасаранцы приняли стороны Ших-Али. От 12 июля, что он по

слухам о движении Лезгин снял состоящей в 12 верстах от Дербента на Бугаме пост, чего не сделал-бы он так рано, но не полагается на Уцмия, и что из Дербентского гарнизона малолюдству онаго, не подвергая его и города опасности, не может 50 чел. куда либо командировать. От 17-го того же месяца с №497 писал, что Акушелинцы вошли в Кайтаг и идут в Табасарань, а может быть ино Дербент, почему требовал прислать к нему 1 батальон в секурс с 2 пушками для занятия дер. Локялы, в 8 верстах от Дербента состоящей, не значит-ли из сего, что он боялся в Дербенте; а от 26 июля уведомил, что Акушелинцы обманом приведены были в Табасарань через Абдулла-бека эрсинского и что за то поссорясь с ним, ушли оттуда все и сколько Ших Али не старался удержать их однако не мог. По поводу сих разглашений произошло то, что Кубинцы по вкоренному в них страху к Лезгинам преждевременно пришли в смятение и по давнишней привычке их укрываться в подобных случаях в горах и расходятся по другим владением от границ удалились, которые однако-же в самой скорости возвращены в их домы. Писано от меня Дербентскому коменданту, что не может-ли он упоребить часть Дербентскаго гарнизона с тамошнею конницею на такой случай, что если он имеет надобности занять ближние деревни к Дербенту, что мог бы он сделать имея в крепости 6 рот; командировать-же батальоны из отряда под командою моею в 6-ти ротах состоящего, за оставлением в крепости и у прикрытия ни Низавой пристани выгруженного провианта одного батальона, - первое, что невозможно было,не подвеогнув Кубинской Провинции совершенному разорению, и не настояло ни какой в том надобности потому, что известию было, что Ших Али с Лезгинами шли в Кубу, как и прежде сего два раза делали.

В. пр. известно, что все дела здешние в самом существе их находятся теперь в лучшем порядке; собиравшиясь Лезгинская партия отвращени и никто ничего не потерпел; крепость исправлена и все что нужно к защищению оной против здешнего народа сделаю; укрепления на Низовой пристане для обеспечение выгружаемого там большего количества провианта построено без всяких издержек, и самое событие оправдало, что распоряжения были сделаны по совершенной известности обстоятельств; но видь день на бумаге подал причину к неудо-

вольствию начальства от различных слухов, которые начало свое взяли от Дербентского коменданта, о которых Андриано пишет во все места тотчас как скоро какое сведение до него дойдет, который также в рапорте к в. пр., от 11-го августа с № 535, писал какой резон, заставил не оставлять занимаемого много места, а напротив того укреплятся в оном: то как отряд был расположен по обстоятельствам при Зиахуре, Хулларе, Ямалгулкенде и напоследок при Каласуаре, то не имел надобности укрепляться; при том сии-же самые Акушелинцы и другие горцы, когда в первый раз ворвались и заняли всю провинцию Кубинскую, были совершенно разбиты и прогнаны из Кубы сим же отрядом войск.
АКАК, т. IV, док. 1036, с. 674

№ 97

Ф.А. ШНИТНИКОВ
ОПИСАНИЕ КУБИНСКОЙ ПРОВИНЦИИ. 1832 г.

Описание Кубинской провинции 1832 г.

П р е д е л ы . Кубинская провинция оределяется к северу от Кюринского ханства (Казыкумыкского владения) рекою Самуром, к югу от Ширвана Кавказским хребтом и урочищем, называемым Курт-Булак, от Бакинской провинции рекою Ямгайт, к востоку берегами Каспийского моря, к западу Кавказским хребтом.

Самое большое проятжение от севера к югу Кубинской провинции, т.е. от реки Самура до Хозыр-Зиндак-Кале, простирается до 172 ½ верст, а от востока к западу от 100 до 120 верст (число верст показано здесь по агачам, из коих каждый положен в одну немецкую милю. Агачь есть то же, что персидский фарсанг, и содержит в себе около 7 верст, или час конной езды).

Кубинская провинция разделена натурою на две половины: первая нагорная, а другая лежит по долинам от гор до самого моря.

Г о р ы . Главный хребет Кавказа определяет южные и юго-западные границы Кубинской провинции, и главный от-

расль его образует западную границу; главные вершины суть Шах-даг, Баба-даг.

Р е к и . Реки, текущие чрез Кубинскую провинцию, выходят из лезгинских гор и все впадают в Каспийское море, а именно: Самур, Кузар-чай, Кудиял, Ак-чай, Кара-чай, Галаджик, Валвеле-чай, Шабран, Деви-чай, Гелген-чай, Атак-чай и Чекал-чай.

Заметить должно, что здешние жители не называют почти ни одной реки, не прибавляя слова чай, значущего речку, иногда слова с у, значущего воду.

Н а р о д о н а с е л е н и е . Жители Кубинской провинции состоят из магометан, большей частью секты Сунни, малой части армян и евреев. Они живут в магалах, а именно:

	Жит.мужск.пола	Жит.женск.пола
Город Куба ……………….……………	1.967	1.863
Подгородская Еврейская слободка ……	1.377	1.294

№	Магалы	Число селений		
1.	Анагдаринской…………….	9	1.226	1.127
2.	Бармакской………………….	26	4.157	3.649
3.	Будугской……………………	19	3.782	3.218
4.	Мишкурской…………………	52	2.358	2.098
5.	Сыртской……………………	18	3.895	3.495
6.	Типской………………………	37	5.688	4.871
7.	Шабранской…………………	81	5.891	5.286
8.	Шишпаринской………………	26	5.385	4.815
9.	Хиналугской…………………	6	4.392	3.842
10	Юхарыбашинской…………..	18	3.401	3.091
И Т О Г О		292	43.499	38.649

Сверх того, присоединены к Кубинской провинции вольные горные народы, которые обложены податию с платою ежегодно вместо баранов деньгами российским серебром, и от всякой другой повинности свободные. Камеральное описание

сих народов по отдаленности и дикости их не сделано, а чрез распросы известно число селений и в их примерно семейств.

Магалы	Селения	Число семейств
Алтыпаринского заплатят по 184 руб. серебр. в году подать с 1820 года	1.Мага……………………	100
	2.Кюра-Кюра……………………..	400
	3.Минраг…………………	450
	4.Каладжуг……………..	100
	5.Тапье-Шихи,или Пирикент…	60
	6.Куруш………………………	350
Ахтинского	1.Фей……………………	200
	2.Маза…………………..	200
	3.Ахта……………………	800
Общество сие также заплатит 184 руб.серебр. Подать в году с 1820 года	4.Кулули…………………	30
	5.Хукулли………………..	30
	6.Эпармо………………..	35
	7.Пупазлю………………..	30
	8.Умурлю………………..	15
	9.Капулю…………………	40
	10.Подюилю……………	20
	11.Пачаглю………………	35
	12.Мачаглю………………	35
	13.Суманаклю……………	40
	14.Кулюлю………………	20
	15.Зенкенлю……………..	6
Таржальского Общество сие заплатит 300 руб.серебр.подать в году с 1820 года	1. Таржал…………………….	500
Докуспаринского	1.Мескинжи……………….	350
	2.Джиг-Джиг………………	40
	3.Ихор………………………	120
	4.Елджиг……………………	120
	5.Харахли…………………..	25
	6.Ших-Кенды………………	30
	7.Филзах……………………	25
	8.Изил………………………	90
	9.Балладжи…………………	50
	10.Джаба……………………	110
И Т О Г О	32 селения	4456

Город Куба есть главное место провинции, которая разделяется на десять магалов с присоединением к ней четырех обществ вольных народов.

О б р а з ж и з н и . Жители в магалах Кубинской провинции более живут в деревнях и ведут жизнь оседлую, занимаясь по местному положению и произведению земли хлебопашеством, скотоводством руководителем. Жители Шабранскаго и Бармакскаго магалов селений, расположенных на равнине к морю, перекочевывают только на время летних жарких месяцев, июнь и июль, в эйлаги, т.е. пастбищные места, находящиеся в горах Кубинской же провинции. Жители магалов, расположенных в горах: Будугскаго, Ханалугскаго, Сыртскаго, Анагдаринскаго и Юхарыбашинскаго, кочуют с октября до июня в кишлагах, т.е. зимния пастбищныя места, находящияся в сей же провинции, как для прокормления, так и для сбережения от стужи рогатаго скота и баранов, но все сии жители имеют настоящие жительства в своих деревнях, к коим они по камеральному описанию приписаны и платят в казну подать. Жители вольных народов на осеннее и зимнее время, т.е. с ноября по 1 мая, отправляют для пастьбы своих баранов, составляющих главную их промышленность, в следующие провинции: торжальцы – в Кубинскую, мискинжинны – в Кубинскую и Дербентскую, алтыпаринцы – в Шекинскую, Кубинскую и Табасарань, ахтинцы – в Дербентскую, Шекинскую и Табасарань.

Х л е б о п а ш е с т в о м большею частию занимаются жители селений, расположенных в магалах Шабранском, Мишкурском, Типском, Сыртском и некоторых Шишпаринском.

С к о т о в о д с т в о м в деревнях, населенных в местах гористых магалов Анагдаринскаго, Бармакскаго, Будугскаго, Хиналугскаго и Юхарыбашинскаго. Промышленностью занимаются исключительно жители Кубы и подгородной Еврейской слободки.

П р о м ы ш л е н н о с т ь жителей магалов Шишпаринскаго, Сыртскаго, Типскаго, Шабранскаго и Мишкуринскаго состоит в хлебе, сарачинском пшене, рогатом скоте, в ткании ковов, паласов, чувалов и лошадных попон; в садовод-

стве фруктовых, виноградных и шелковочных дерев; имеют бостаны, огороды, сеят табак и хлопчатую бумагу; сверх того, в Шишпаринском магале ловят уток, торгуют пухом и добывают марену. В Анадаринском, Бармакском, Будугском, Хиналугском и Юхарыбашинском, кроме хлебопашества, где по гористому местоположению родится хлеб не всегда изобильно и мелкозерный, промышляют скотоводством, в особенности баранов, продают масло и сыр, а из шерсти ткут сукна, ковры, паласы, лодные попоны и носки; сверх того, в Будугском, Шабранском и Хиналугском имеют конские заводы и в Сыртском и Юхарыбашинском ловят лисиц и куниц.

Отличительные черты и характер. Магометане, населяя землю хлебородную и плодородную и с малыми трудами приобретая все жизненные продовольствия, ведут более жизнь праздную, и оттого владычествуют над ними отличительные порочные страсти, как-то: алчность к деньгам, любострастие, коварство, ненависить к иноверцам /пред коими, скрывая преступление своих единоверцев, решаются на ложные клятывы пред богом/ и мщение, в котором не щадят и крови своих родных. Похвальные стороны характера их есть строгое наблюдение правил их религии, гостеприимство и покровительство и оказание убежищ от гонения.

Армяне, каковых здесь весьма мало, ведут жизнь спокойно, трудолюбивы и, с строгостью охраняя свой закон, привержены к русскому правительству.

Евреев отличительный характер строптивость, склонность к обманам и к стяжанию богатсвта, похвальная же черта характера строгое соблюдение правил религии.

Места, удобные для постоянного расположения войск.

1. Крепость Куба пр реке сего же имени, или Кудиял; в ней вода, хотя всегда мутная, однако же здоровая, климат довольно свежий и здоровый. В самой крепости по тесноте построенных домов войска расположить можно не иначе, как выселить обывателей и, очистив город, построить казармы и прочие казенные строения, кроме сего, близ города есть места, удобные для расположения войск.

2. Сел. Нюгеды на речке Кара-чай, коей вода почитается лучшею для здоровья во всей провинции, климат свежее кубинскаго и, место защищено возвышенностями от больших снежных гор, то климат не подвержен ощутительным переменам в воздухе, а от того менее заметны болезни между жителями.

3. Селение Кусар, где ныне Новая Куба, на речке Кусарчай; вода здоровая, сверх того, есть родник с чистою водою, или проток самой реки чрез землю; место сие выше противу сел. Кубы и сел. Нюгеды, а потому и прохладнее; оно в 12 ерстах от главной почтовой дороги, окружено лесом и удобное для расположения полка или артиллерийской роты, в особенности в отношении хозяйства.

О б щ и е з а м е ч а н и я . Для хлебопашества удобны места при подошве гор и равнинах к Каспийскому морю при реках: Ата-чае, Гильгене, Девичи, Шабране, Вельвели, Чагатае, Кара-чае, Кубинске, Кусар-чае и Самуре, от коих канавы достаточно наполняют землю в магалах Бармакском, Типском, Мишкурском и Сыртском.

Пастбищные места летние под названием э й л а г и в магалах Бармакском, Будугском, Хиналугском, Анагдаринском и Юхарыбашинском, зимние под названием к и ш л а г и в Бармакском, Шабранском, Мишкуринском, Типском, Сыртском и Шишпаринском.

Изобильные и здоровые воды в магалах Бармакском, реки Ата-чай, ручей Туг. В Бдугском в каждой деревне родники, а при сел. Халтан два родника горных вод. Из деревни же Эрфи течет река Вельвеле, или Вальвеле. В Хиналугском при деревне Хиналуг вытекает река Кудиял-чай, или Кубинка, проходит чрез сел. Ших-Капут, Алик, Джек, Крыз и Эргючь; кроме сей реки, во всех вышеупомянутых и прочих деревнях сего магала есть родники. В Шишпаринском река Шабран собирается от родников из разных мест в горах; при реке сей поселены деревни: Зейва, Кальвар и Пиремисьян, в прочих имеются родники. В Шабранском река Шабрань, Вальвеле, Диви-чай, Чагаджик и Кара-чай; при сел. Падар большой родник и небольшой при Молла-Кемаллы-Пулат. Ручьи при Ханлуг-Оба, Энгибена и Кара-Кашлы-бюк-обосы, а при деревне Куши озеро, из коего добыва-

ется соль горьковатая и в пищу для людей негодная. В Типском река Карачай, Ах-чай /в летнее время пересыхающая/ и Кубинка; родники при деревнях Кимиль, Кюснет, Учькун, Качрах, Кунчал, Сухтакали, Тюелкюран, Туляр, Енчикент, Такья, Испик, Сучай и Армян. Мишкурском реки: Кара-чай, Кубинка и Кусар, сверх того; во многих деревнях протекают ручьи с нездоровою водою, которую жители употребляют для мельниц и для напуска на землю. В Сыртском реки: Кусар, при оной деревни: Кусар, Кюгнехудат, Гедезиахур, Легер, Бедыр-Пала, Гундус-кала и Имангуликент. Самур, При оной деревни: Куллар, Максют-кент, Тагируба, Леджет и Зиафур. Родники в деревнях; Гиль, Джибир, Кусар, Меджет; в прочих деревнях Урва, Хурай и Есан запасаются дождевою водою. В Анагдаринском река Кусар, при ней деревни: Леза, Кюзун, Муруг, Четкун, Джагар, Аныг, Суваджал, Хурай и Легер, сверх того, во всех деревнях, кроме Легер, имеются родники. В Юхарыбашинском река, не имеющая названия, при ней деревни: Дустагар, Муруг и Уруг, в прочих есть родники, кроме сел. Пирал, где запасаются дождевою водою.

У вольных народов во всех селениях магалов Докуспаринскаго, Алтыпаринскаго, Ахтинскаго и Таржальскаго имеются родники с здоровою водою, а при деревне Арти два родника с горячею водою, над коими устроена баня.

Леса, годные для строения, есть в магалах Бармакском, при селениях: Хизы, Ханаге. Чачах и Уга; в Будугском при деревнях: Кунакент, Афурджа, Утуг, Халтан и Гумюр. В магалах Шишпаринском, Типском, Мишкурском, Анагдаринском и Юхарыбашинском во всех местах; в Сыртском при селениях: Хучь Верхний, Кусар, Кюгнехудат, Урва, Хураль, Гиль, Ессах, или Ессап, Джибир, Леджет, Гедезиахур и Легер. В прочих деревнях сего магала также есть леса, но в расстоянии от 5 до 7 вёрст.

Бесплодной земли нигде нет, кроме на высоких со скалами горах, занимаемых вольными народами.

РГВИА, ф. ВУА, д. 301, лл.513-519;
ИГ и ЭД, с, 329-334.

№ 98

К.К. КРАББЕ
ЗАМЕЧАНИЯ О ДОКУСПАРЕ, АХТАХ И РУТУЛЕ.
ДО 1835 г.

1.Сел.Мискинжи (состоящее из 350 семейств) принадлежит к магалу Докуспаринскому, имеющему 10 деревень, населенных примерно 960 семейств.

2.Общество Ахты заключает в себе 15 деревень и до 1500 жителей, всамом селении Ахты до 800 семейств.

3.Общество Рутул состоит из 10 деревень, в них семейств примерно до 1600.

4.Местоположение магалов Докуспаринсокго и Ахтинского более гористое, а Рутульского, в особенности места, где населены деревни, ровное.

5.Силы их состоят из народного ополчения, и всякой из них в случае надобности готов вооружиться.

6.Правительству вашему все сии магалы хотя показывают покорность, но наложенную на них дань платят с принуждением. Докуспаринские и ахтинские побуждаются более быть в покорности России тем, что отправляют для пастьбы свой скот в Кубинскую провинцию и по недостатку хлеба в оной же добывают для себя покупкою пшеницу и сарачинскую крупу. Но общество Рутульское имеет достаточно своего хлеба, пстбищных мест и, нуждающие ни в чем, кроме соли, в доставлении дани не заботятся и на требование отзываются несогласием, существующим между деревнями всего общества.

7.Докуспаринцы и ахтинцы в добрых сношениях между собою, о последние с Рутульским магалом весьма несогласно и, находясь ближе к Кубинской провинции, в надежде на покровительство правительства нашего берут преимущество над народом рутульским при раздорах между их деревнями, соседним покровительствуют и бежавшим из рутула семействам дают у себя безопасное от гонения пристанище.

8.По соседству их с ханствами Казыкумукским и Кюринским к управляющему оными превосходительному Аслан-хану народы сии оказывают особенное уважение.

9.Деревни во всех сих магалах управляются кетхудами, избранными от общества, которые, однакож, в зависимости от оного и без совещания и их согласия ничего в исполнение привести не могут. В магале Рутульском хотя есть кадии и почетные беки, Гасан-хан и его двоюродный брат Ага-бек, но жители, имея к ним уважение, однакож без согласия старшин не повинуются. При требовании подати чрез нарочных беки и кадий старались склонить жителей собрать по возможности следующую с них дань, но они не осулшались, и беки сии словесно обяъвили последнему посланному, что к собранию подати может их заставить одно лишь оружие.

10.Дорога в магалы, или от Кубы жо Худат, 4 агача (считая каждый агачь час езды, или 7 верст); до Имамгуликента 1½ до Зейхур 1½: до Хазры 3; до Цухула 2½ ангача, удобная и для обоза; до Минскинжи 5 агачей по берегу р.Самура, крме первого агача, для обоза затруднительная; до Ахты 2; до Хуруха (первого селения Рутульского магала) 2 агача, также по берегу Самура, удобная для обоза; далее по верховью реки реки дорога неизвестна. Впрочем, неудобные места для проезда обоза по свойству групта земли и камня, отделяющегося плитами, хотя с затруднениями, но могут быть поправлены.

11.В первые два магала без затруднений можно для войска доставлять продовольствие, также и в магал Рутульский, но всем, полагать должно, станет хлеба собственного произведения для продовольствия отряда.

РГВИА, ф. ВУА, д. 301, лл. 520-521;
ИГ и ЭД, с. 335-336.

QUBA XANLIĞI

MÜNDƏRİCAT

Giriş 3
I Fəsil. Quba xanlığının yaranması, ərazisi, əhalisi və iqtisadiyyatı 7
II Fəsil. XVIII əsrin ikinci yarısında Quba xanlığının qonşu dövlətlərlə və başqa Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətləri 101
III Fəsil. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus çarizminin Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasəti və Quba xanlığı. Şeyxəli xanın rus müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəsi 1654
Nəticə 23130
The Khanate of Quba (Summary) 241
Губинское ханство 245
Əlavələr 2509

Çapa imzalanmışdır: 15 iyul 2005. Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Victory» mətbəəsində çap olunmuşdur. Sifariş 26/1.
İstiqlaliyyət küç., 31

QEYDLƏR